

-॥.ૐ॥

ઉષા અંન અરુણ

આવશે .

ત્યારેજ સૂર્યોદય થશે.

લેખક:—ભાનુ.

પ્રકાશક:—મણિલાલ ઉમીયાશંકર પંડ્યા.

નં. ૨૬ પ્રોડવે, મદ્રાસ.

પ્રથમાવૃત્તિ—પ્રત ૧૦૦૦.

વિક્રમાદે ૧૯૭૬.

ગાંધી શક ૨.

ખ્રિસ્તાબ્દ ૧૯૨૩

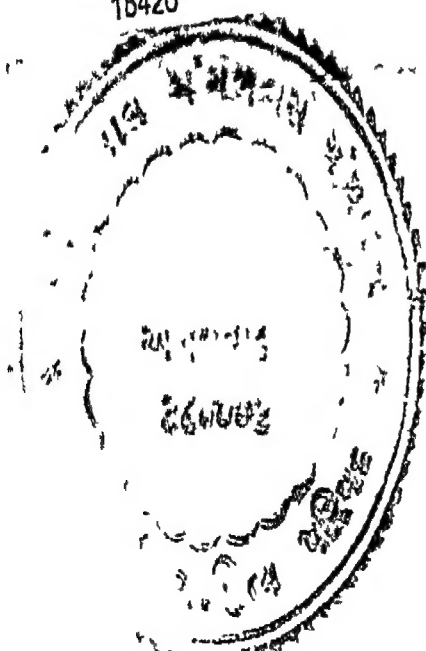
મૂલ્ય રૂ. ૩-૦-૦.

18426

અંચ સ્વામિત્વના સર્વ હક અંચકારે સ્વાધિત રાખ્યા છે.
શ્રી ભૈન વિદ્યાવિજય પ્રેસમાં શા. વાણીલાલ નાથાલાલે
છાપ્યું, રીચી રોડ—અમદાવાદ.

18426

અર્પણ પત્રિકા.

વિશ્વમાં નિર્મોહીઓ, નિરભિમાનીઓ, અને વિ-
દ્યાવિલાસીઓનેજ સહુ વંદન કરે છે. જેમ
સાગરમાં અનેક રત્નો સમાયેલાં છે, તેમ
ગર્વહીન શુભીયલ પુરુષોમાં પણ પ-
રમતત્વનું ઓજસ લહેલું છે.

પંકજ પાણીમાં પ.

ડ્યા રહેવા છતાં નિર્લેપ

રહે છે તેમ માયા વેષિત હોવા છતાં નિર્લેપ
રહેનારા, નિર્મોહી હોનાથી જેમણે પોતાનું નામ
ઘ્રંકટ ન કરવાની આજ્ઞા કરી છે, એવા સદૃશ શુભ
સંપન્ન મારા સ્નેહી વર્ચને હું આ પુસ્તક સાદર
અર્પણ કરું છું.

ભાગુ.

બે બેલ.

આજ કેટલાક સમયથી સમાજની દુર્દશાનો આખેડુ બિતર આપવા સાથે તે દૂર કરવાના ઉપાય બતાવનારા સચોટ પુસ્તકની સમાજને જરૂર છે એમ મને થયા કરતું હતું. અને તે બાબતની વાટાઘાટ મારા મિત્ર રા. ભાનુપ્રસાદ મણિરાય વ્યાસ સાથે થતાં તેમણે તેવું પુસ્તક લખી આપવાનું કશુંત કાર્ણી તેમજ મારી અભિરૂચી મુજબ તૈયાર કરી આપ્યાથી આજ હું સમાજનાં કરકમલમાં આ પુસ્તક રંજીત કરવા લાગ્યશાળી થયો છું. આ પુસ્તકના પ્રકાશનમાં રંગીન ચિત્રો તથા ખીજે ખર્ચ કરવાનું કાર્ય મારા જેવા સામાન્ય માણસને કાંઈક વધુ પડતું થઈ પડે, પરંતુ મારી વિશેષ અંતરેચ્છાને વશ થઈ હું આ પુસ્તકના પ્રકાશન માટે તત્પર થયો. મારા આ કાર્યમાં મારા સ્નેહી રા. ધનજીભાઈ ત્રિલોચનદાસ તથા રા. કુપરચંદ રતનજી શાહે મને ઉત્સાહિત કરવા ઉપરાંત ચારંવાર જોઈતી મદદ આપી પોતાનો સ્નેહી ધર્મ બજાવ્યો છે, અને તેથી આ કાર્ય પૂર્ણ થતાં તેમનો આભાર માનવાની તક મારે જવા દેવી ન જોઈએ.

ચિત્ર કામ મદ્રાસવાળા મી. કે. આર. શર્મા (શર્મા બર્સ) ના હાથે થયું છે અને તેમાં પણ તેમણે જુદા મૂલ્યે જે ઉમદા મદદ કરી આ પુસ્તકની શોભા વધારવામાં મને સમર્થક કરી આપ્યા છે તે માટે તેમનો પણ આભાર માનવો ઘટે છે.

નિવાસસ્થાન મદ્રાસ અને પુસ્તક છપાવવાનું કામ અમદાવાદમાં થયું જેને લીધે પુસ્તકમાં જૂનો રહેવા પામી છે, જે માટે વાંચકદ્વંદ્વ સ્થમા કરશે.

સમાજ તરફથી જે આ પુસ્તકની સહજ પણ કદર યશે તેના મધ્યરૂપાવડે “જ્યોતિ વિનોદ કાર્યાલય” તરફથી ખીજાં આવર્જન સમાજનાં આખેડુ બિત્રો રંજી કરતાં પુસ્તકો પ્રકટ કરવા ચતુર્શીલ બનશ. આ પુસ્તકના પ્રકાશનથી હું જે સમાજની સહજ પણ સેવા બજાવી શકીશ તો હું મને કૃતાર્જ માનીશ.

મદ્રાસ, મે, ૧૯૭૮.

અધિક જેઠ શુકલ ૧૫.

સુધવાર.

પ્રકાશક.

વિજ્ઞપ્તિ.

અરતાવના એટલે પુસ્તકનો ઉદ્દેશ, તેમાંના પાત્રોની કાર્ય-
ક્રિયાળતા તથા તેમાં વર્ણવેલા વિધાવધ રસનું દિગ્દર્શન. પુસ્તક
વાંચતાં પહેલાં વાંચકો અરતાવના વાંચી તે ઉપરથી પુસ્તક વિષે
મોટે ભાગે યોતાનો અભિપ્રાય બાધે છે. કેટલીક વખત અવલોકન-
દારો પણ એટલા ઉપરથીજ અવલોકન કરે છે, હવે જો આ
અરતાવના લેખક પોતે લખે છે, તો સારી સમજ મુજબ પાત્રોની
ઉચ્ચતા સ્તર અધમતા વિષે, તથા કયો રસ કેવી ઉચ્ચ રીતે ચા
કનિષ્ઠ રીતે રચાયો છે તે લખવાનો તેને અધિકારજ નથી. કારણ
પાત્રોની યોજના કરનાર પણ તેજ હોય છે. તેમજ તેને વખાણનાર
થા વખોડનાર પણ તેજ બને છે, જે સારી સમજ મુજબ ચોખ્ખું
નથીજ. વળી કેટલીક વખત અરતાવના કાંઈ રતેહિની પાસે લખા-
વેલી જોવામાં આવે છે તે પણ તેવુંજ ગણાય. જો નિષ્પક્ષપાત
આય તો તો હરકત નહિ પરંતુ રતેહિનો રતેહ સફળ પણ ટક્યા
વિના તો નજ રહે. આથી પાત્રો તથા રસ માટે વધુ વિવેચન કર-
વાની સારી ઇચ્છા નથી. પણ એટલું જણાવવું આવશ્યક છે કે
આ પુસ્તકમાંની કેટલીક ઘટના સાચ છે અને કેટલીક કલ્પિત છે
અને તેથી આ પુસ્તકને નવલકથા (નવીનજ-કલ્પિત-કથા) તરીકે
ઓળખવું કે શુદ્ધ કથા (સત્ય બંદી હોવાથી જુની કથા) તરીકે
ઓળખવું એ કાર્ય વાંચકવંદનજ છોડું છું.

ખીજ એક બાબત તરફ મારે વાંચકવંદનું લક્ષ્ય ખેંચવાનું છે
અને તે એ કે ધણા ખરા પુસ્તકોમાં-ઉપસંહાર હોય છે. આમાં
તે જોવામાં નહિ આવે. પુસ્તકમાંના પાત્રોની અપૂર્ણ રહેલી કથાનો
સારાંશ ટુંકમાં ઉપસંહારમાં હોય છે. આ પુસ્તકમાં પણ એવા
પાત્રો હશેજ. અને તેમનાં અપૂર્ણ રહેલાં ચારિત્ર્ય મા તેમની
જીવન કથા માટે વાંચક ઉપસંહારની આજ્ઞા રાખે એ સ્વાભાવિક
છે. પરંતુ જે ઉદ્દેશથી આ પુસ્તક લખવાની પ્રેરણા થઈ અને
જેટલી બાબતોનો સમાવેશ કરવા પાડ્યો હતો તે તમામ

પ્રખ્યાતોના સમગ્રવેશ આ પુસ્તકમાં ન થઈ શક્યાથી અને તેમ
 કરવા જતાં પુસ્તકનું કદ વધુ મોટું થઈ જવાની ધાસ્તી હોવાથી,
 હજી બીજા જે જે વિષયો ચર્ચવાની ઇચ્છા અપૂર્ણ રહી છે તે તે
 વિષયો આ પુસ્તકમાંના પાત્રોના જીવનમાં બીજા પુસ્તક રૂપે પણ
 કરવાની ઇચ્છા છે. અને ઈશ્વર ઇચ્છા હશે તો તે થોડાજ સમયમાં
 નિર્ણયકર્તાના કરકમલમાં મૂકીશ. આ પુસ્તક લખતી વખત તેમ જ
 તેના પ્રકાશનમાં મારા સ્નેહિતૃ રા. રા. અણિલાલ ઉમીયાશંકર
 મંડ્યાએ મને જે પ્રોત્સાહન આપ્યું છે તે માટે તેમનો ઉપકાર
 માનવો મારે ભૂલવો ન જોઈએ.

. અંતમાં આ પુસ્તકથી જે હું સમાજની સહજ પણ સેવા
 બાળવી શકું તો હું મારા શ્રમને સફળ થયો માનીશ.

વિક્રમાર્ક ૧૯૭૬
 વૈશ્વ શુક્ર ૧, રવિવાર.
 ગાંધી શક ૧-૧-૨.
 મદ્રાસ.

ભાનુ.

HABIB MOCCA

T. B. S.

૩૫૨૫

આ પુસ્તક મળવાનાં ઠેકાણાં:—

૧ લ્યોતિ વિનોદ કાર્યોલય. પોસ્ટ બોક્સ નં. ૭૧
મદ્રાસ.

૨ ચેસર્સ ધનજી ત્રીલોવનદાસની કંપની.

૨૩૮ દેવરાજ મુદ્દલી સ્ટ્રીટ. પી. ટી. મદ્રાસ.

૩ રા. રા. જટાશંકર ઉમીઆશંકર પંડ્યા.

નં. ૩૪ મોગલ સ્ટ્રીટ. રંગુન.

૪ સી. એમ. પ્રધર્મ શ્રીચીરોડ, અમદાવાદ.

૫ રા. રા. હરિપ્રસાદ મણિરાય વ્યાસ.

ફાફડાની પોળ સારંગપુર. અમદાવાદ.

૬ રા. રા. સાકરલાલ પુરૂષોત્તમ શુક્લ.

નાળીયેરવાળાનો ખાંચો, ઉંડી વખારને નાકે. ભરૂચ.

૭ રા. રા. બાળકૃષ્ણ નાનાલાલ વૈદ્ય.

જુના અમર, મીઆગામ કરબજા.

તથા બાણીતા તમામ છુકસેલરોને ત્યાંથી મળશે.

અનુક્રમણિકા

— ❦ —

પ્રથમ ખંડ.

			પૃષ્ઠ
પરિચ્છેદ	૧ લો.	હૈ ભાગત કમરા દેગ.	૧
"	૨ જો.	નિષ્કૂર કથોં બને હો ?	૭
"	૩ જો.	મેં પાગલ હો ગઇ હું.	૧૨
"	૪ થો.	અતુર-આપદા.	૨૦
"	૫ મો.	ગુલશનની કહાણી.	૨૭
"	૬ હો.	બીજો પરશુરામજી !	૩૬
"	૭ મો.	ગુલશનની કહાણી.	૪૩
"	૮ મો.	વાતો કે તારામૈત્રક !	૪૬
"	૯ મો.	ગુલશનની કહાણી.	૫૫
"	૧૦ મો.	મનુષ્ય કે બદ્ધગર !	૬૩
"	૧૧ મો.	સુખડી ધડી.	૭૦
"	૧૨ મો.	આપજ મારા મુર.	૭૬
"	૧૩ મો.	ઉન્નતિ પથ.	૮૩
"	૧૪ મો.	અરુણ કાણુ ?	૮૮
"	૧૫ મો.	મુડી બને મનુર.	૯૭
"	૧૬ મો.	સત્વરજ અરુણ પ્રકટશે.	૧૦૮
"	૧૭ મો.	સમાજ સેવકોનો જયજ છે.	૧૧૯

— ❦ —

દ્વિતીય ખંડ.

			પૃષ્ઠ
પરિચ્છેદ.	૧ લો.	જવાની ફાતી હૈ.	૧૨૪
"	૨ જો.	માફ નસીબ.	૧૩૩
"	૩ જો.	કાણુ રમણલાલ ?	૧૪૩
"	૪ થો.	આત્મચરની વેદી !	૧૫૨

૩૭	૫ મો.	કુરે-જ.હનમ.	૧૬૧
૩૮	૬ છો.	તું મહારોજ !	૧૬૬
૩૯	૭ મો.	આત્મહત્યામાં પાપ શાનું ?	૧૭૭
૪૦	૮ મો.	યહ ક્યા બિમારી ધરકરી ?	૧૮૭
૪૧	૯ મો.	આનું નામ તે કાર્યપરાયણના.	૧૯૭
૪૨	૧૦ મો.	આપ તો બડે ડીટકરીવ બી હો !	૨૦૪
૪૩	૧૧ મો.	આતો મહારો કિશોર !	૨૧૬
૪૪	૧૨ મો.	હોશીયારીસે રહો,	૨૧૮
૪૫	૧૩ મો.	અરક્ષિત તિષ્ઠતિ દૈવ રક્ષિતમ્	૨૩૫
૪૬	૧૪ મો.	દિલ ના છૂપે.	૨૩૮

— ❀ ❀ ❀ — તૃતિય અંક.

			૫૪૪
પરિચ્છેદ.	૧ લો.	સ્વાર્થની પરાકાષ્ટા.	૨૪૫
૭૭	૨ જો.	નજો બીએ આશ્ચર્યજ !	૨૪૫
૭૮	૩ જો.	ટાઠક વળી.	૨૬૮
૭૯	૪ થો.	ખરેખર મહાત્મા !	૨૭૨
૮૦	૫ મો.	આમ્યોત્તતિનો માર્ગ.	૨૮૩
૮૧	૬ છો.	આતે ઈંદ્રજનક કે શું ?	૨૯૧
૮૨	૭ મો.	મહારાણાનો જય	૩૦૨
૮૩	૮ મો.	તું મારી દેવી.	૩૧૪
૮૪	૯ મો.	કાળની ગતિ વિચિત્ર છે.	૩૨૫
૮૫	૧૦ મો.	નિર્દોષ !	૩૨૫
૮૬	૧૧ મો.	તેરા બયો.	૩૩૨
૮૭	૧૨ મો.	શી વિમળતા !	૩૪૨
૮૮	૧૩ મો.	ત્યારેજ સૂર્યોદય થશે.	૩૫૨

આ લેખકનાં ખીજાં પુસ્તકો.

	મૂલ્ય.
માસ્તર કે મનહર ?	૦-૪-૦
રમાકાન્ત યાને આર્વાચીન ભારત-	
” ” ભાગ ૧	૦-૬-૦
” ” ભાગ ૨	૦-૧૦-૦
સરલા.	૧-૦-૦
ભયંકર ભેદ.	૮-૧૨-૦
જ્યોતિઃકાન્ત યાને મુક્તીસ મુસાફીર.	૧-૦-૦
તેજસ્વી તારો ખરો.	૦-૧૦-૦
અનંત વિષ.	૩-૦-૦

લખો—

જ્યોતિ વિનોદ કાર્યાલય.

ચોસ્ટ ભોક્ષ નં. ૭૧.

મદ્રાસ.

ઉપા અને અરૂણ આવશે

ત્યારેજ સૂર્યોદય થશે.

— ❀ ❀ ❀ —

ખંડ પહેલો.

— ❀ ❀ ❀ —

પરિચ્છેદ પહેલો.

— ❀ ❀ ❀ —

હૈ ભારત હમરા દેશ

— ❀ ❀ ❀ —

હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રીસ્તી, યાહુદી, પારસી અને હિન્દને સ્વદેશ
માની હિન્દમાંજ વસનારા હિન્દવાસી બંધુઓ ! છાવા અને મરવાનાંદિ.
એક સામાન્ય વાવટા નિયત કરવાની જરૂર છે

મહાત્માજી.

— ❀ ❀ ❀ —

રૂણ ! ઓ અરૂણ !! જલ્દી આવ ને તો
આ સ્વયંસેવકો કેટલા બધા ઉત્સાહથી જાય છે કે
સંભળવા મુજબ ભારતનો પ્રતિભાશાળી પતોના
પૂત્ર દેશમન્ધુ આજ પધારવાના છે.”

વિનોદકાન્તે ખીબ માળની બારીએથી બહાર ડાકાયું કરતાં
કહ્યું. અરૂણ બારી પાસે પહોંચે તે પહેલાં તે કાનમાં અખીરસ.
વર્ણવતો ‘મહાત્મા ગાંધીજી જય ! દેશમન્ધુ દામડી જય.
મુસલમાનજી જય ! !’ નો પ્રબળ સ્વર અંભળાયો. અરૂ-

ખારીએ પહોંચ્યો. ત્યાં તેણે શું જોયું? નાના ભોટા સ્વયંસેવકો
—ભારત માતાના વીર સૈનિકો—પોતાની ઉંચાઇ મુજબ એક
સાથે ચારચારની હારમાં ગોઠવાઈ ચાલતા હતા. દરેક સૈનિકનો
પહેરવેશ કેવળ શ્વેત વસ્ત્રોનો જ જણાતો હતો. તેમને ખભે પીંગા,
લાલ અને લીલા રંગના પટાઓ લટકતા હતા. તેના પર
“વિશ્વચાલક વિભૂ કે સિયે.” “ભારતમૈયા કે સિયે.” “જનસમાજ
કે સિયે.” વગેરે વાક્યો સાથે તે તે સૈનિકના નામનો નજરે પડતા
હતા. સૌથી મોખરે લાલ લીલા રંગના વાવટામાં સુર્ય, ચંદ્ર
તથા ભારતના સિત્તલિત્ત ધર્મો પુત્રોને પોતાના કાચા સુત્રના તં-
તુથી એકત્ર કરતો હોય તેમ, શ્રી કૃષ્ણના સુદર્શન ચક્ર સમાન
“ચરખો” દ્રષ્ટિગોચર થતો હતો. સૈન્યના મધ્યભાગમાં એક વીરના
હાથમાં શુદ્ધ ખાદી ઉપર તેનાજ રંગ ખેરંગી દોરા તથા જરી
કામથી ભારતના ભાવિ રાજ્યધ્વજનું ચિન્હ આલેખેલું હતું તેમાં
હિન્દુમાંના દરેક ધર્મનાં સંજ્ઞા ચિન્હો સાથે ચક્ર-ચરખો મધ્ય
ભાગમાં ઓપનો હતો. સૈનિકો વીરરસમાં ધુમી રહ્યા હોય તેમ
ભારતનું વીરગાન લલકારતા હતા. નગરનાં સ્ત્રી પુરુષો પોતાનાં
કાર્ય છોડી આનંદી મુખેડે અને અમીભરી દ્રષ્ટિએ આ સ્વયંસેવક
સૈન્યને વધાવતાં, ભાવિ વિજયધ્વજનાં દર્શન કરતાં, ભારતના
વીરગાનને પોતાના હૃદયના ધબકારાથી તાન આપતાં હતાં. જણ્યે
અમણ્યે પણ તેમના મુખમાંથી એ વીરગાનના અસ્ફુટ સંગે
નીકળી જતા હતા નાનાં બાળકો તાનમાં આવી જઈ એ ગાનને
પોતાના કાલાથેલા શબ્દોમાં લલકારતાં તે સ્વયંસેવક સૈન્યની પાછળ
દોડતાં હતાં. એ વીરગાનનો જ્વન વિનોદ તથા અરુણના હૃદયમાં
પણ શુંજવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે સૈન્ય દ્રષ્ટિમર્યાદાથી બહાર જતાં
વિનોદ તથા અરુણ ખારી છોડી ખુરશીપર બેઠા. અરુણ કાંઈક
ઉંડા વિચારમાં પડી ગયો. વિનોદના હૃદયમાં ધુમતી વીરગાનની
સાંભળેલી છેલ્લી કડી મુખદ્વારા બહાર નીકળી પડી:—

“હમ ખચ્ચે હૈ ભારતકે, હૈ ભારત હમરા દેશ.”

“બર્થ! એ તમામ બર્થ.” અરુણના મુખમાંથી અસ્ફુટ
સ્વરો નીકળ્યા. વિનોદ એ સાંભળી વિચારમાં પડ્યો. ‘શું બર્થ?
વીરગાન કે સ્વયં સેવા?’ તેણે તરતજ અરુણને પ્રશ્ન કર્યો. —

“ શું વ્યર્થ ? અરણ્ય ! શું વ્યર્થ ? વીરગાન કે સ્વયંસેવા ? ”

“ તમામ વ્યર્થ ? ત્યાં સ્વયંસેવાનો ઉદ્દેશજ ન હોય ત્યાં વીરગાનથી શો લાભ ? ”

“ એમ કેમ બોલે છે, અરણ્ય ? સ્વયંસેવાનો ઉદ્દેશ નથી ? ઉદ્દેશ વિના સ્વયંસેવા કેવી ? હોય શકેજ નહિ. સમાજસેવા અને દેશસેવા એ તેના મુખ્ય ઉદ્દેશો છે. પછી કેમ કરે છે શંકા ? ”

“ કહેવાતી દેશસેવા હશે, પણ ખરી દેશસેવા તો સમાજસેવામાં સમાયલી છે. અને તમારા આ સ્વયંસેવકોમાં સમાજસેવા છે ક્યાં ? માત્ર હંફતના ક્ષણભરના આવેશમાં ગાંડતુર ખતી વીરગાન લલકારવાં યા આદી પહેરી ફરવું, ‘ હું સ્વયંસેવક છું ’ એવા અભિમાનથી છાતી કાઢી ચાલવું, એમાં શું સમાજસેવા સમાયલી છે ? ”

“ અરણ્ય ! અરણ્ય !! આજ તને શું મયું છે ? આપાર ધંધો છોડી-આત્મભોગ આપી-અસહકારના યત્નમાં આત્મઅભિ આપી હજારોની સંખ્યામાં જોડમાં જવું-તોકરશાહીના સામે નિડર ખતી ઉભુ રહેવું, એ બધાને શું તું ક્ષણભરનો આવેશ-ઉભરો કહે છે ? હજારો બંદે લાખોની આવકને લાત મારી, માનના ખિતાબો-ઉપાધિઓ છોડી, તોકરશાહીના અગ્રખામણા ખતી અનેક કુટ મહન કરવાં, તે શું ક્ષણભરના આવેશથી ખતી શકે ખરું ? શું મહાત્માજીના આદર્શોને તું અમાન્ય અગ્રાહ્ય-અશક્ય યા અનાવશ્યક મણે છે ? ”

“ વિનોદ ! ધીરોથા. ઉતાવળા આલોપ ન કર. આદર્શો ઉચ્ચ છે-શક્ય છે; પરંતુ તે સમજનારને. શુ તું એમ સમજે છે કે આદી પહેરનાર તમામ વ્યક્તિ એ આદર્શો પૂર્ણરીતે સમજે છે ? સંમાજના નેતા કહેવડવનારાઓમાંના અમુક અપવાદો સિવાયના બીજાઓનાં ખાનગી જીવનો તેં જોયાં છે ? કોઈ દિવસ તેનો વિચાર કર્યો છે ? હજારો રૂપિયા ધર્માદા ફંડમાં આપનારા, એ તારા કહેવાતા દાનવીરો ગરીબ-ભૂખે મરતા-ચીથરેલા મનુષ્યોને એક પાઇ, પણ ન આપતાં પોતાના ઓટલા આગળથી ધક્કા મરાવતા તેં જોયા નથી ? ” મારો દેશ ! મારો દેશ !

આનાં વક્તવ્યસ્થાનોપર હાથહાથ ફેદનારાઓ:-

શ્રીમતમાં આતૃભાવની હિમાયત કરનારાઓ—પોતાના ગરીબ નોકર આકરો ઉપર કેવો બુદ્ધિમ ગુજરેછે તે તું જાણતો નથી ? પતિતા રમણીઓ તરફ તિરસ્કાર દેવાનારાઓ પોતે કેટલી સ્ત્રીઓને સતિત્વથી ચલિત થવામાં લોહયુગ્મકરૂપ બનેછે તે તેં અત્યક્ષ કર્યું નથી ? વિનોદ ! માત્ર વસ્ત્રો યા શબ્દોથીજ દેશનો ઉદ્ધાર થતો હોત તો ક્યારનોય થઈ ગયો હોત. પણ હવે તે માન્યતાનો જમાનો જતો રહ્યોછે. હવે તો કર્તવ્યનો જમાનોછે.”

“હું પણ તેજ કહુંછું, અરણ્ય ! કે હવે કર્તવ્યનો જમાનોછે.

અને હાલના નેતાઓ તથા સ્વયંસેવકો તે સાબીત કરી આપેછે. તારા કહેવા મુજબ કેટલાકાનાં ખાનગી ચારિત્ર્ય ઉચ્ચ નહિ થયું હોય, પણ તેથી શું ?”

“તું એટલું તો માને છે ને વિનોદ ! કે રાષ્ટ્રનો ઉદ્ધાર એજ દેશનો ઉદ્ધાર ?”

“હા.”

“અને સમાજનો ઉદ્ધાર એજ રાષ્ટ્રનો ઉદ્ધાર ?”

“હા.”

“અને વ્યક્તિનો ઉદ્ધાર એટલે સમાજનો ઉદ્ધાર ?”

“હા.”

“ત્યારે હવે કહે બોધએ—આપણા સમાજના કયા કયા વર્ગમાં રાષ્ટ્રના નાશનાં ખીજો વવાઈ ગયાં છે—અરે ! ઉગ્રી નીકળ્યાંછે અને તે ખીજોતો નાશ કરવા—સમાજનાં તે સડીજતાં અગોતો ઉદ્ધાર કરવા કેટલા દેશસક્ત વૈદ્યરાજો બહાર પડ્યા છે ? સ્વયંસેવકોને માત્ર શ્વેત વસ્ત્રો પહેરી, કાયદાના સવિનયભંગ યા વિદેશી વસ્ત્ર ન વાપરવાનો ઉપદેશ કરતા, યા ચરખા ચલાવવાનો ઓધ કરવા વિના ખીજી કયી સમાજસેવા કરતાં તેં જોયા છે ? ઉદ્યોગ વિનાનાં દુઃખી મનુષ્યોને ઉદ્યોગમાટે, વ્યાધિગ્રસ્તોને આપઘોપચારમાટે, દુર્ગુણી અને નિગધાર—નિઃસહાયને તરવામાટે સહાય કરતા, તેં કેટલા સ્વયંસેવકોને જોયાછે ? હૃદયપૂર્વક કાર્ય કરનારા હશે પરંતુ આ બધાનો મોટો ભાગ માત્ર દુધના ઉલરા જેવોજ સમજવો.”

“હશે, તારા કહેવા મુજબ હશે, પણ તેનો ઉપાય ?”

“તેનો ઉપાય ? તેનો ઉપાય એજ કે આપણે કમર કસી સ્વયંસેવકનું કર્તવ્ય અને તેમનું કર્તવ્યક્ષેત્ર ખતાવવું-જીવનનું સ્વા-
ત્માર્પણ કરવું; અને આપણા બંધુઓના ઉદ્ધારના ઉપાયો શોધી
ઉપચાર કરવા.”

“પણ આપણા બેથી શું થાય ? ભારતનાં ત્રીશ કરોડ
આળોકમાં આપણે બેજ ?”

“સત્ય હોય તે જાણ્યે કે અજાણ્યે પણ ભોક્ષાઈજ જવાય-
આટલાખધા સ્વયંસેવકો હોવા છતાં કેમ બેજ કહે છે ? તેઓના
ધ્યાનમાં હજી તેમનું ખર્ચ કર્તવ્ય આવ્યું નથી. આપણે
અંતઃકરણપૂર્વક કાર્યક્ષેત્રમાં પ્રવેશીશું તો આપણે બેને બદલે બે
લાખ થઈશું. શામાટે હિમ્મત હારેછે ? તારા જેવા નિરાશા સેવનારા
કેટલાંય હૃદયોને પ્રોત્સાહન મળશે. આપણા કર્તવ્યપરાયણતાના
ઝુંડા નીચે કેટલાંય જળકતાં હૃદયો એકઠાં થશે.”

ગરવી ગુજરાતના પાટનગર રાજનગરમાં રીચીરોડપરના
એક મકાનમાં ઉપર સુજળ વાતચીત થતી હતી પ્રિય પાકક !
આ બંને વ્યક્તિઓનું ઝોળખાણ આપવું આવશ્યક છે.

જે મકાનમાં આ બંને જણને આપણે મેઈ ગયા તે મકાન
ઈન્ડિયન ઇન્સ્યુરન્સ કંપનીનું હતું. વિનોદ તથા અરુણ તેમાં
કારકુન તરીકે કામ કરતા હતા. વિનોદ એક શ્રીમત કાયસ્થને
એકનો એક છોકરો હતો. પ્રીતીયમ સુધી અભ્યાસ કર્યો
આદ તેના પિતાએ તેને નોકરી કરી સ્વતંત્ર જીવન ગાળવા
પ્રેરણા કરી હતી. આથી તેણે વીમા કંપનીમાં હાથ નોકરી
સ્વીકારી હતી. અરુણની સાથે તેને ગાઢ સ્નેહ હતો. તેના સ્વતંત્ર
વિચારોનો જોષએ તેવો વિકાસ થયો નહતો. તેનું લક્ષ્ય થયું ન
હતું, વર્તમાનત્રોનો તેને ઘણો શોખ હતો. દેશમાંની હિંસ્યાઓના
સમાચારો વાંચવામાં તેને બહુ મઝા પડતી. કેટલીક વખત તે દેશની
લાગણીના વિચારોથી દોરવાઈ જતો પરંતુ તેને દોરવાનાર યોગ્ય
વ્યક્તિના અભાવે તેના વિચારો-લાગણીઓ તેના મનમાંજ દબાઈ
જતી. અરુણ સાથેના સંબંધ પછી તેના વિચારોને વિકસવાનો
કાંઈક અવકાશ મળ્યો હતો તેમ તેના સહવાસથી તેને કાંઈક
આનંદ પણ મળતો.

અરૂણ કોણ હતો અને ક્યાંથી આવ્યો હતો તે કોઈ જાણતું નહતું પોતાનું જીવન તે અગમ્ય રાખતો. દરેક વ્યક્તિ સાથે તે સંક્રમમાં બેળાઈ જતો, પરંતુ પોતાની વાત તે હમેશાં ગુપ્ત રાખતો. એકંદરે તેનું વર્તન અત્યંત ગૂઢ જણાતું હતું. થોડાક વખતથી તે વીમા કંપનીમાં મુખ્ય કારકુનની જગ્યા પર દાખલ થયો હતો. તેના અભ્યાસ વિષે કોઈ પૂછતું તો તે કહેતો કે “મને તો ફક્ત લખવા વાંચવા જેટલું લાખડન છે.” પરંતુ તેને ગુજરાતી, મરાઠી, હિન્દી, અંગ્રાજી, તેલુગુ, તમીલ, કેનેડી, અંગ્રેજી, ફ્રેંચ તથા જર્મન ભાષાનું સારું જ્ઞાન હોવાનું જણાતું. તેનો સ્વભાવ સરળ, મળતાવડો, હસમૂખો, પ્રદાત્રી, અને દયાળુ હતો. પારકાના દુઃખે તેનું હૃદય દ્રવતું છતાં તે ક્યાં રહેતો, ક્યાં જમતો તે કોઈ જાણતું નહિ. તેનું જીવન ગૂઢ રહસ્યમય જણાતું. તે કોઈ દિવસ કોઈના આગળ પણ પોતાનું હૃદય ખોલી વાત કરતો નહિ. જ્યારે ત્યારે તે હમેશાં કાંઈ ને કાંઈક વિચારમાં યા કામમાં ગુંથાયેલો જણાતો. પરંતુ તે શા વિચારમાં યા કામમાં ગુંથાયેલો રહેતો તે કોઈ કળી શકતું નહિ. જ્યારે તે એલો પડતો ત્યારે તેનો ચહેરો ગંભીર અને દીક્ષીતી ભરેલો જણાતો.

અરૂણની વાત સાંભળી વિનોદના હૃદયમાં એક પ્રકારનો ઉત્સાહ પ્રકટ્યો. તેના મનમાં પણ દ્રઢતા જણાવા લાગી કે ‘ખેનદ ખે લાખ ખનીશુંજ.’ એને એ વિચારની ધૂનમાં તે તથા અરૂણ એકબીજામાંથી બહાર નીકળ્યા. માર્ગમાં ચાલતાં પણ વિનોદના મનમાં એજ વીરગાનના શબ્દોના લાણુકાર થયા કરતા હતા. તેનું વાતાવરણ તેજ વીરગાનમય ખની રહ્યું હતું. અરૂણ નિદ્રણ દ્રષ્ટિએ તેનું હૃદય વાંચતો હોય તેમ તેના તરફ જોઈ રહ્યો હતો. પરંતુ વિનોદને તેનું જ્ઞાન નહતું. તેના હૃદયમાં તો માત્ર “હમ ખચ્ચે હૈ ભારતકે, હૈ ભારત હમરા દેશ.” એ શબ્દોજ ગર્જના કરી રહ્યા હતા. પ્રિય પાકક! કયા હિન્દીવીરના હૃદયમાં આ શબ્દો ગર્જના નહિં કરતા હોય!

પરિચ્છેદ બીજો.

—❖❖❖—

“ નિષ્કૂર કથોં બને હો ? ”

—❖❖❖—

શુદ્ધ પ્રેમ એ આત્મૈક્ય છે. તેમાં કિતલે કથોં રહ્યું ?

જ ! ચીજ ! ! વાહવાહ !!! કયાખૂમ ! અચ્છી
કહી. હોનેદો. હોનેદો ”

રાજનગરના ભદ્રની બાબુમાં આવેલી એક
ગલીના બે માળના એક સુશોભિત મકાનના
પહેલા માળના દિવાનખાનામાં પાંચ યુવકો ગાદી
તકીયા પર અદેલી બેઠા હતા સાંજના પાંચેક
વાગ્યાનો સમય હતો. દિવાનખાનાનો ડાળદમામ બેનારને
આંજ નાખવાને બસ હતો. મખમલના ગાલીયા, મલમલના
ઝોઢાવાળા ગાદી તકીયા, મોટા મોટા આરસા, રંગ બેરંગી
દીલને હિસ્કેરનારા ચિત્રપટો, હાંડી ઝુમ્મરો, બાકી બારણા પર મોતીના
તથા સળીઓના પડદા તથા સાદુ પણ સુશોભિત દિવાનખાનાના
શણગારરૂપ ફરનીયર વ્યવસ્થિત રીતે ગેઠવેલું હતું. સામે સારંગી,
શીલ તથા તખલાવાળા બેઠા હતા. તેમની આગળ પગ વાળીને
એક વીશેક વર્ષની યુવતિ તાન પર તાન ભારતી આલાપતી ગાતી
હતી. મદુરાની નીલરંગની કસબી સાડી પહેરી હતી, સફેદ-રેશમી
ફેશનેબલ ઓળી તસતસતી હતી. કાનમાં હીરાનાં લચ્ચીંગીયાં ચઝ-
કાટ ભારતાં હતાં. કર્ણાટકી રિવાજ મુજબ બન્ને નાકમાં હીરાની
ચુની શોભી રહી હતી. હાથમાં સોનાની પાનળી પાતળી નાજુક
બંગડીમાં કાચની રેશમી શીક્ષા લાલ રંગની બંગડી ચઝકતી હતી.
સાડી પણ કર્ણાટકી ઢગથી પહેરેલી હોવાથી ખુદશા અંમોઝાપરની
બુધના પુલની અર્ધગોળાકાર વેણીમાં ચંપાનું સુમધુર પીણુ પુલ
શોભતું હતું. આ બધા અલંકારો કરતાં તેનો ઘટમદાર ગૌરવર્ણ
ચહેરો અને મધ્યમ પણ ભરાઉ અને ઘાટદાર અંગ વિશેષ મોહક
લાગતાં હતાં. સામાન્ય રીતે અલંકારો શરીરની શોભારૂપ ગણાયછે
છતાં તે નિયમ અત્રે કાંઈક વિરોધાભાસ કરાવતો હતો. તેના અ-

લંકારો ને તેનો મોહક ચહેરો અનુપમ શોભા આપતો હતો. તેની અદભરી પણ વિશાળ આંખો ગ્રાનાઓ તરફ વારંવાર મદમચી કટાક્ષ ફેંકતી હતી. ગાનના આહ્વાપ સાથે અભિનય ચાલુ હતો. શ્રોતાઓ લીન થઈ તેના મુખનું પાન કરના હોય તેમ સ્થિરદ્રષ્ટિએ તેના તરફ જોઈ રહ્યા હતા.

“ખતલાદો કોઈ ઇસ દુનિયામેં, જરસે ખલકે ચીજ;

ચીજ ખતલાદો કોઈ ઇસ દુનિયામેં, જરસે ખલકે ચીજ.”

“ચીજ! ચીજ!” વાહ વાહ!!! ક્યા ખૂમ! અચ્છી ફફી, હોનેદો, હોનેદો.” સાંભળનારામાંથી એક ત્રીશેક વર્ષનો યુવક-રમણુ લાલ ખોલી ઉઠ્યો. ગાન આગળ ચાલ્યું.

“ચીજ, ખતલાદો કોઈ—ઇસ દુનિયામેં જરસે ખલકે ચીજ.
જરમે ખલકે ચી.....જ—”

ગાનારે ઉલટાવી તાન ચઢાવવા સાંડ્યું.

જરસે...ખલકે ચી ..જ, ખાલમ! જરસે...ખલકે ..ચી ..જ,
જરસે...ખલકે ચી...જ, ખાલમ! જરસે...ખલકે...ચી...જ.
હો સૈયા!...જરસે ખલકે...ચીજ—

પિયારા ...જરસે...ખલકે...ચી...જ,

ચીજ, ખતલાદો...કોઈ...ઇસ દુનિયામેં જરસે ખલકે ચીજ.”

શ્રોતાઓ ગાનમાં તદ્દલીન ખતી પગ ઉપર હાથથી નાલ આપવા તથા ડોલવા લાગ્યા. તખલચીએ તાનપર તાન સારી રંગ જમાવ્યો—સારંગી તથા શ્રીહરવાળાઓએ તેમાં પોતાનાં મસ્તક ધૂણાવી સહાનુભૂતિ આપી. ગાન આગળ ચાલ્યું—

‘ સાધુ, સંત, ફકીરોં દેખો—

સાધુ, સંત, ફકી...રોં દેખો...દેખો...ધનિક, અ...જ,

સાધુ, સંત, ફકીરોં...દેખો દેખો ધનિક, અ...જ,

જરકે આગે રૂપ, ગુન, ગિલા,

જરકે આગે રૂપ, ગુન, ગિલા, સખ હૈ ખમ્મ! ના ચી...જ—

ચીજ ખતલાદો કોઈ ઇસ દુનિયામેં જરસે ખલકે ચીજ,

ચીજ ખતલાદો કોઈ ઇસ દુનિયામેં જરસે ખલકે ચીજ.”

“નાચીજ! નાચીજ!” નાચીજ!!! ”

“વાહવાહ !”

“ખરેખર, નાચીજ, નાચીજ.”

શ્રોતાઓ એક પછી એક આનંદમાં આવી ખેલી ઉઠ્યા, આનારં શ્રમથી થાકી ગઇ હોય. યા આ શ્રોતૃમંડળને ઉપદેશ આપતાં ગર્વિતા ખતાં ગઇ હોય, તેમ સાડીના છેડાથી પવન ખાતી ખોતાનાં ઉત્તર ઉરેજ કાઢક દેખાડતી તીરછી દ્રષ્ટિએ તેમનાં હૃદય વાંધવા લાગી.

“વાહ ! ગુલશન ! આજે તો તે ખૂબ કરી.” રમણલાલ ખોલ્યો.

“યહ કયા ચીજ હૈ મહરબાન ! મેરે ઉસ્તાદકે પાસ તો ધરસે બી બઢકે અચ્છી અચ્છી ચીજે હૈ. મગર મય કમનસીબકો વો નહિ આતી.”

“તો તું શીખતી કમ નથી ?” જસવંતરાય ખોલી ઉચો.

“ઉરમેં બી તો વહી પહલી ચીજ હૈ !” ગુલશને હાથના કંશારા સાથે આંખો નચાવતાં કહ્યું.

“ઉરમે કોન્સી ચીજ પહલી હૈ ?” નટવરલાલે પૂછ્યું.

“વહી ‘જર’ ઉસ્તાદ બી તો જર કે સિવા નહિ મીલતે.”

ગુલશનતો જરાય સાંભળી બધા ચુપ થઇ ગયા. ક્ષણ પછી રમણલાલ ખોલ્યો:—

“કેટલા રૂપીઆ જોઇએ ?”

“મહીનેકો પચીસ રૂપયે. મગર ખરસોં તક સીખનેસે બી મહ વિદ્યા પૂરી ન હોગી.” દયામણા રહેરે ગુલશને દલીલ કરી.

“શીકર નહિં, લે આ આજનું ઇનામ.” એમ ખોલતાં રમણલાલે રૂપીઆ સોની તોટ મૂકી એટલે બીજાઓ તરફથી પણ દશ, વીશ એ રીતે કુલ એકસો સાઠની રકમ ગુલશનની સામે આવી પડી, માત્ર એક વ્યક્તિએ કાંઈ ન આપ્યું. આ વ્યક્તિ તે અરણ હતો. તેના તરફ જોતા રમણ ખોલ્યો.—

“અરણ ! મિજલસમાં આવી આમ અતડા રહેલું તે કીક નહિં, રહારં પણ કાંઈ આપવું જોઇએ.”

“પણ હું આજ માં પાકીટજ ભૂલી ગયો છું, હું

ફરી આવીને આપી જઈશ, ” અરુણે જવાબ દીધો.

“ગુલ્શન ! હવે તને સંગીત શીખવા માટે હાલ તુરં હું રૂપીઆ પાંચસો મોકલીશ, વળી પછી જોઈ લેવાશે.” ગુલ્શનતરફ ફરી રમણલાલ જોડ્યો.

“અજી નહિં સરકાર ! આપ દરમહીને પચીસ રૂપીએ દેના. મહ સખ રૂપયે મેરેકા દે દેનેસે ખરયા નયગા. મેં ખૂબ કમઅકલ લોડી હું.” ગુલ્શને ભાવ ખાધો.

“અરે કહી ખરયાઈ જશે તોપણ શું ? વળી ખુદા આપી રહેશે. જશવતરાયે ટાપશી પૂરી.

“હાં, હાં, મારી પાસે વળી જલ્દી ખરયાઈ જશે. માટે તું રાખી લે તેજ ઠીક છે.” રમણલાલે કહ્યું.

“જયસી આપકી તખીયત ! મગર મેરે સંગીતકી પરિક્ષા કેખતેકા આપકા આઠ રોજમેં એક દક્ષ જુરર આના હોગા.” ગુલ્શને આ સોનાતી ચલ્લીને ફસાવવાની જાળ ખીજાવવા માંડી.

“આઠ દિવસમાં એક વખતજ-” રમણલાલે ઉતરી ગયેલી છાશ જેવું મોંઢું કરતાં પૂછ્યું.

“હરરોજ આઝોગે તો મહ લોડીપર બહુતહી અહેશાન હોગા. જુરર આના, જુરર આના.” ગુલ્શને વિવેક ક્યોં.

“ઠીક છે, ઠીક છે. ત્હારી મરજી છે તો વળી આવીશું.” રમણલાલે મૂછપર હાથ ફેરવતાં કહ્યું.

બધા ઉઠ્યા, ગુલ્શન દરર સુધી વળાવી આવી ગાદીપર પડી. સારંગીવાળા સિવાયના બન્ને જણ ચાલ્યા ગયા.

“ઉઠ, ખેટી ! મહ રૂપયે મંદુકમેં રખલે. ઝોર ઉસ પાક ખાવરદિગારકા શુકર ગુજારા કરકે એસેહી ખેવકૂકોંકા હરહમેશ હમારે પાસ ભેજ કરે” ઉસ્તાદજી જોલ્યા.

“જહનમમેં ડાલો મહ પૈસેકા.” કાંઈક નિરાશા ભર્યા તિર-સ્કારથી ગુલ્શને પ્રત્યુત્તર વાળ્યો.

“તઝોખા ! તઝોખા !! તઝોખા !!! આજ મિન્નજેશરીક ઠીક નહિં હૈ, ખૂબ ઉન્કે દીલકા આરામ બક્ષે ! ખેટી ! મેં જાતાહું.”

ઉસ્તાદ દાદી પસવારતા પસવારતા ચાલ્યા ગયા.

ગુસ્સાન ફાટી આંખે રૂપીઆ સામે બેઠી રહી, તેનાં પ્રત્યેક અંગમાં નિરાશા ભરી હતી. તેનો ક્ષણ પહેલાંનો અપ્રતિષ્ઠિત ચહેરો કરમાઇ ગયો હતો. શોખીનોનાં મન હરણકરનાર-દ્રવ્યહરણ કરનારને બાણે આ દ્રવ્યથી અમંતોપ થતો હોય એ પરદ્રવ્યહરણથી પસ્તાવો થતો હોય તેમ તેનાં મુખપરનો ભાવ જણાતો હતો. ગાઢ નિદ્રામાંથી જાગૃત થાય તેમ તે ઉઠી અને પાસેના આરસા પાસે જઈ પોતાનું પ્રતિબિંબ જોતી હતી.

“અય્ય ખુદા !” તે સ્વગત બોલવા લાગી, “ધસ હુસ્ન પર વે, બેચારે પાગલ બન જાય હિસ્મે ક્યાં શક હૈ ! આહા ! મેં આહું તો સારે રાજનગરકા દેવલત હુંદ લું : મગર ઇસસે ક્યા ક્ષએદા : ગજબ હૈ ખૂદાકા કી મેરે જૈસી કમીન આરતકા ઇતના હુસ્નદેતેહૈ- ઇસ મુક્ષએદ અમરી, ઇસ ગોરે ગાલ, ઇસ પનલે હોઠોંપર પાનકા લાલ રંગ, ઇસ નયનીસે નયે હુવે નાક આર ઇસ મદીલી અહરી-આંખ, કયસેહી ગરરીકા ગરર છુડાતેકા કારી હૈ. લેકીન ઇસ હુસ્નસે મેરેકા ક્યા હાંસિલ હૈ. ન તો કોઇ રોજ આરામ હૈ, ન તો નિલકા કરાર હૈ; ન તો પૈસા મુઝે પ્યાર કરતા હૈ, ન મેં પૈસેકા પ્યાર કરતી હું. હાય નસીમ ! કયસી બેઇજગતીસે ભરી મેરી જીદગી હૈ ? હુસ્નકી અંગરમેં જડને હુવે હયાતો મેરે હુસ્ન પર મરતે હૈ—મેરે કા ઇજગત કરતે હૈ, મગર ઇજગતદારોં મેરેસે નફરત કરતે હૈ. ગરીબ મુક્ષલિસોં પંચમે પચસેકે લીપે મારે પ્રીરતે હૈ આર એક આંખકે ઇશારે મેરેપર સેંકડે. રૂપેકા બારિશ ગીરાતા હૈ. મગર ઇમ બારિશપે મુઝે ક્યા સુખ મીનતદૈ ? મેરે ચાહનેવાલોં હજારે હૈ, મગર અમે આહમે મુઝે ક્યા સુખ હૈ ? મેરે આસપાસ પ્રીનેવાલોં હજારોં હૈ, મગર મેં દિલ એકેકાહી મરતા હૈ જીરેકેપર મેં મરતી હું—ઓહ !—આહ !—”

બોલતાં બોલતાં તે બેસી મઠ. બન્ને હાથોમાં-ગોદું છુપાવી રેવા લાગી તેના સુમધુર ગુલાબી ગાંઠો અત્રુથી મીઠા ગયા-તેનો રક્તવશું બની ગયાં, શ્વાસોચ્છવાસ બેરૂપી આગવા-લાગ્યો, ક્ષણ પછી સ્તે ઉઠી, શોકાતુર વદને સર્વ અલકારો કાઢી નાંખ્યા, કસબી સાડીને બદલે કાળા કિનારનું શ્વેત વસ્ત્ર પહેરી પાંકપર પડી અગ્રુટ સ્વરે ગાવા લાગી:—

“ ઇસ દિલકે આહનેવાલે, નિજૂર ક્યોં બને હો ?

દિલકો બહેકાને વાલે, નિજૂર ક્યોં બને હો ?

ઇસ સરકે તાજ પ્યારે, નિજૂર ક્યોં બને હો ?

ઇસ દિલ લુભાને વાલે, નિજૂર ક્યોં બને હો ?

ગાતાં ગાતાં મુખમાંથી દુઃખસર્પા નિશ્વાસ નીકળવા લાગ્યા.

હૃદયના ઉદ્ગારો ગાનદ્વારા સરવા લાગ્યા:—

“ જખ તક દરશ ન હોગા, દિલકો કરાર ન હોગા,

જખ તક દરશ ન હોગા, દિલકો કરાર ન હોગા,

ઇસ દર્દે જે જખમકા હૈ, વહ બેકરાર હોગા—ઇસ દિલકે..

ઇસ દિલ ધડકતા હૈ—ઇસ નયનોં તરસતે હૈ (૨)

ઇસ દિલ થરથરાતે—નિજૂર ક્યોં બને હો.—ઇસ દિલકે..

જીગા હુવા જીગર ચે, ખૂન આફતાખ બરસે (૨)

દિલકો દયા જીગરસે, ગરવા લગાના હોગા—ઇસ દિલકે..”

—❦—

પરિચ્છેદ ત્રીજો.

—❦—

મેં પાગલ હો ગઈ હું.

શુદ્ધ પ્રેમમાં વિશ્વ દિવાનું બને છે.

—❦—

બ્યતો મન કેવો છે ? લાજ, શરમ, મર્યાદા ખૂં

ધુંય એમાં સમાઇ જાય છે. સ્નેહ પણ તેમાં

શાન્ત થઇ જાય છે.” એક જુના પુરાણા

મકાનમાં આમતેમ આંટા મારતો અરૂણ બડ-

બડનો હતો. ઘરમાં માત્ર એક તૂટ્યું પુટ્યું

મેજ અને એક ખુરશી પડેલી હતી. તેના પર પણ સફળ ડુંગરું

પડ ચડ્યું હોય એવો લાસ થતો હતો. એક ખૂણામાં એક ગાંઠું

તથા ‘ઉસીકું’ પડ્યું હતું પાણીનો કુબે તથા એક લોટો પાલો

એક ખૂણામાં જણાતો હતો. ગાંધીની પાસે ‘વખાનાં’ સાકરિયો

પડ્યાં હતાં. તથા પામેજ એક લાકડાની પેટી જણાતી હતી આ

તે ઘરના સામાનમાની મુખ્ય ચીજે હતી

“કુદરતની કરામત ત્યારીજ છે. શુદ્ધ સંસારનું બંધારણ રત્નેક છે ત્યારે કૃત્રિમતાનું બંધારણ દ્રવ્ય છે. તેણે ખરુંજ કહ્યું હતું કે “જરસે બઢેકે કાષ્ટ ચીજ દુનિયામેં હૈ નહિ.” આહા! લક્ષ્મી! લક્ષ્મી!! તું કેવાં કેવાં ખેલ ખેલે છે? સમજીને હાથે ચઢે છે ત્યારે સન્માર્ગે જતાવે છે, મૂર્ખને હાથ ચઢે છે ત્યારે કુમાર્ગે મોકળો કરે છે. કાષ્ટ લક્ષ્મી માટે ધર્મ, ઇન્જન; દેહ વેચે છે ત્યારે કાષ્ટ દ્રવ્યની કીંમતજ સમજતો નથી. દુનિયામાં દ્રવ્ય ન હોત-જરનું બંધન ન હોત. તો સૃષ્ટિ કેમ ચાલત? બધાએ આજે મૂર્ખની માફક ગુદશનને રૂપીઆ આપ્યા. મેં ન આપ્યા તો તેઓએ ટીકા કરી. મેં કહ્યું પછીથી આપીશ. અલબત્ત! કહ્યું તો આપવાજ નોંધ્યો. એટલું સાચું છે કે ગુદશને હજી મને જોળખ્યો નથી તેમ તેને મારે માટે શંકા પણ આવી જણાતી નથી. તે મને તેવી બાહોશ છે પરંતુ મારાથી તેનો ભાવ જરા પણ છૂપો રહી શકે તેમ નથી. ચાલ જઈ. પચીસ રૂપીઆ આપી આવું; અતે તે રૂપીઆ સન્માર્ગે કેમ વપરાય તે પણ કહેતો આવું. હવે તેની સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે. જરૂર તે માંડે કહ્યું સામગ્રી. પણ મને જોળખી ન જાય એ સાવચેતી રાખવી પડશે.”

અરજી કપડાં પહેર્યાં, સંખ્યા સમય હતો, રસ્તાપર ઝાંખા તારવાની માફક મ્યુનીસીપાલિટીના દીપકો ઝમકતા હતા. મીત્ર-મનુરો તથા અન્ય ભારવાહીઓ ઘર તરફ જવાની ઉતાવળમાં ધક્કામુક્કી કરતા પસાર થતા હતા. શાકપાનવાળાઓ પોતાની દુકાનો રસ્તા ઉપરથી ઉઠાવી લેવાની ગોઠવણ કરતા હતા. ઘોડા-ગાડીઓ તથા ભાડે ફરતી મોટરકારો સ્ટેશન ઉપરથી તરતજ ઉતરેલા લોકલના ઉતારૂઓને લઈ દોડધામ કરતો હતો. અરજી ધુનમાં ને ધુનમાં ચાલ્યો જતો હતો. ગુદશનના ઘર સુધી તે યંત્ર-વિત્ત ચાલ્યો આવ્યો. ઘરમાં પેસતાં તે જરાક અચક્યો, પણ તરતજ અંદર દાખલ થઈ ગુદશનની દાસી મીનાક્ષીને પોતાના આવવાની વરંધી આપવા જણાવ્યું—

“આપનું નામ શું કહું સાહેબ?” મીનાક્ષીએ પૂછ્યું.

“નામની કીંમત જરૂર નથી. માત્ર એટલુંજ કહેજે કે બપોરે આવેલા ગૃહસ્થોમાંનો એક જણ રૂપીઆ આપવા આવ્યો.”

મીનાક્ષી તરતજ ઉપર ગઈ. ગુલશન હજી પર્યંકપરજ ખિન્ન વદને પડી હતી. તેના મનમાં હજી પણ “નિષ્કર ક્યાં બને હો.” એ ચરણ શુંજ રહ્યું હતું.

“બાઈ સાહેબા ! દો પહરકો આગેથે વહી સખ્સ દુહ રપયા દેનેકા આયે હૈ ?”

ગુલશને તે ઉપર લક્ષ આપ્યા વિનાજ જવાબ દીધો :—
“રમણુલાલ હોગે. કહ દે કે મેરી તખીયત ઠીક નહિં હય. ઇસ વખત સુલાકાત નહિ હો સકતી. મુઝે મુઆફ ફીજીયે.”

“નહિં, બાઈ ! રમણુલાલ નહિં હૈ. વહ તો કાઇ ઓર સખ્સ હૈ.” મીનાક્ષીએ ખૂલાસો કર્યો.

“કયોન ! વહ જો દુસરા સખ્સ થા વહી આયા હૈ ?”
ગુલશને જરા ટટાર થતાં પૂછ્યું.

“હાજી, વહી સખ્સ હૈ”

ગુલશન વિચારમાં પડી, “વિશ્વયોષિતાને ઘેર જતાર વગર પૈસે જાય, સંગિતમાં તથા સૌંદર્યમાં પણ વિરક્તાની માફક નિરસ બની ભેસી રહે, અને પાછળથી રૂપીઆજ આપવા આવે એ કેવી પ્રકૃતિ ! માણસ શ્રીમંત તો લાગતો નથી, દેખાવે મુફલિસ છે; પણ રહેશે ગંભીર ગૌરવભર્યો છે. એમ થાય છે કે ગમે તેહોય પણ નાજ પાડી દઉં. પણ શું કરું ? લાચાર બનવું પડે છે. વિશ્વ નાટકના તખ્તાપર ખૂદાએ મૂકી છે તે ખાતરું કાર્ય બજાવ્યા વિના છૂટકાજ નથી. જોઈ તો ખરી કે વળી એમાં કેવા —”

ગુલશન તો વિચારે ચઢી. તેને મૈત્ર જોઇ મીનાક્ષીએ ફરી પૂછ્યું :—

“કયા હુકમ હૈ બાઈ સાહેબા !”

“અરુણ !” ગુલશને વિચારભંગ થઇ જવાબ દીધો. “માન” કે સાથ લે આઓ.”

ક્ષણમાંજ મીનાક્ષી અરુણને તે ઓરડામાં મૂકી ચાલી ગઈ. ગુલશને ઉઠી ખુરશી ખેંચાવતાં હસતે મુખડે આવકાર આપ્યો :—

“બૈઠીએ, સરકાર ! આપકા મેરે પર બહુત અહેસાસ હુતા.”

ખુરશીપર બેસનાં અરુણ બોલ્યો :—“આપને અત્યારે તક-

લીફ આપી તે માટે મુઆફ કરજો પરંતુ મરંની જમાન એકજ હોય છે, તેથી મારે આવવું પડ્યું.”

આમ બોલતાં અરુણે ગુસ્સાના અગમ ફેપીઆ મૂક્યા. ગુસ્સાના તેના તરફ નિશ્ચય દ્રષ્ટિથી જોઈ રહી હતી તે બોલી:—

“મતની તકલીફ લેકે અમીજ આનેકી કોઈ જરૂરત નહિ થી. કયા આપકી જમાનપર એનેમાર નહિં થા એમે આપસમજતે થે?”

“નહિ, એમ નહિં. પરંતુ જ્યારે આપવાનાજ હતા તે તરતજ આપી રજુમુક્ત થવું એ સાફ એમ સમજી અમારે અ.બો.”

• ગુસ્સાને કાંઈજ જવામ ન અ.બો. તે અરુણના ચહેરા તરફ ટીટીટીટીને જોયા કરતી હતી. અરુણ તેને નિઃશબ્દપણે આમ દીકતી જોઈ કાંઈક કયવાયો.

“શું આપની તખીયત ઠીક નથી?”

“નહિંજી! વૈસા નહિં. તખીયત તો ઠીક છે, મગર—”

• “‘મગર’ શું?” અરુણે પૂછ્યું.

“આપ હિન્દુસ્થાની તો જાનતે હો, ફિર ક્યાં હિન્દુસ્થાનીમેં ખાત નહિં કરતે હો?” ગુસ્સાને ધરાદાપૂર્વક પૂછ્યું.

“હું માન હિન્દુસ્થાની સમજી શકું છું પણ મને તમારો જેવું બોલતાં નથી આવડતું તેથી ગુજરાતીજ બોલું છું.”

“વડી તો જોર અચ્છી ખાન હૈ. આપ હિન્દુસ્થાનીમેં હી બોલીયેગા. વડ જમાન આપકે મુંડસે બહુત મીઠી લગેગી.”

“એ કેવી રીતે? અશુદ્ધ ભાષા તો જાનતે કંઈક લાગે!” અરુણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

• “વહ આપ નહિં સમજી સકતે હો, મેં સમજતી હું. આપ મેરેપર રહમ કરકે વહી જમાનમેં બોલીયેગા.” ગુસ્સાને આગ્રહ કર્યો.

• “જાતી આપકી મરજી. મગર અમ વહ કહિયે કિ આપ ‘મગર—’ બોલકે ક્યું અટક ગયે થે? વહ કયા ખાત થી?” અરુણે હિન્દુસ્થાનીની શરઆત કરી.

• “હાં, ઠીક માદ દિલાયા. આપ રંજ ન લાઇએ, મગર મેં વહ કહતીથી કિ આપ દો પહરકો ઇસ લાંડીકી ઝાંપડીમેં તશરીફ

આયે, ઝોર આપ બોલે જેખમેં પાછીટ નહિં, વહ કયા સય ખાત થા ? એસા કબીબી હો સકતા હૈ ? ખાના ખાનેકો જય ઝોર આનાહી ભૂલ જય ? વહ તો આપને વો મધર ઝોર ખંદરકા કીરસા કીયા.”

“વહ કૈસે ?” અરુણ ગુસ્થાનની ફરંદેશીથી કાંઈક રાજ થતો બોલ્યો—

“સુનીયે. એક મધરકો એક ખંદરસે દોસ્તી હુઈ. વહ ખંદર હમેશ અચ્છે અચ્છે આમ લાકે મધરકો દેને લગા, ઝોર વો મધર અપની માશુકો દેને લગા. કીતનેહી રોઝકે બાદ વો માશુક મધરસે બોલીઃ—જે હમેશ અયસેહી મીઠા આમ ખાકે છતા હૈ, વહ તુમહારે દોસ્તકા કલેજ કીતના મીઠા હોગા. આપ ઉસ્કે—હી કુચ્છ બહાના કરકે લે આઓ. વહ કલેજ ખાનેસે ઝોર ખૂબ આનંદ આયગા.” બેવકુફ મધર અપને દોસ્તકો લાનેકો તયારે હુવા. ઉરને ખંદરસે કહા—યાર ! તેરી ભોળાઈ તેરેકો બહુત ચાહ કરતી હૈ, આજ તો તું મેરે ઘરકો ચલ. મેં તુઝે મેરી પીડપર બિઠાકે લે જાઉગા—”

“હાં હાં, પીછે ?” અરુણ રસ જમાવતાં બોલ્યો.

“હસ બોલે ખંદરને ઉતકી ખાત સચ્ચી સમજ લી, ઝોર જાનેકો તયાર હુવા. થોડે દૂર પાનીમેં જા કે મધરને સય ખાત કયા થી વહ બોલ દીયા. તખ ખંદર બોલા—‘યાર ! તું બી તો પાગલ હૈ. મેરેકો પહીલેસે બોલતા તો મેં કલેજ લેકે આતા. અખ બોલનેસે કયા ફાયદા ? મેરા કલેજ તો મેં મેરી ઔરતકે ખાસ રખકે આયા હું.’ અયસી ખાત સુનકર મધર બોલા—‘વૈસા હૈ તો મેં તેરેકો કીનારેપર લે ચલતા હું તું ઘરસે કલેજ લેકે આ. એસા બોલકે ખંદરકો કિનારેપર છોડા. ઝોર ખંદર હંસતા હંસતા ચલા ગયા. મે સમજથી આપબી એસાહી ખેલ ખેલતે થે, મગર આપ અબી આનેસે મેં મેરી ભૂલ સમજ ગઈ.”

“ખાત તો ઠીક હૈ. લેકિન હસમેં વહ ખંદરને અપની જાન અચ્ચા લી, મગર દોસ્તકો અચ્છી સલાહ ન દી. અપના ખૂરા ચાહને-વાલોકાબી ભલા કરના ચાહીએ. મેને ઇસ લીયે હસ વખત એસા કહા થા.” અરુણ બોલ્યો.

“તો આપ મેરેકો અબી કુચ્છ કહને ચ્હાતે હો? કહો! કયા હુકમ હૈ?”

સરઆત શી રીતે કરવી તે અરજીથી ન સમજાયું. પણ પોતાની સમયસુચક બુદ્ધિને અનુસરીને તેણે ચલાવ્યું.

“આપ જનતે હોગે છી એક ચીજ, જુસ્કે કોઇ શખ્સ કીતનીહી જહેમત ઉકાનેસેલી. પા નહીં સકતે, વકી ચીજ દુસરેકો ખિના તક્લીફ મીક્ષતી હૈ ઓર ઉસ્કી કીમત ઉનકી નઝરમેં નહોં હોતી. આપકી આખ સહજ ફિલ્લનેસે આપકો હાજરો રૂપચે મીક્ષતે હૈ. મગર ઇસ દુનિયામેં એમેકી નાચાર બેચારોં હૈ જુસ્કી આંખોસે ખૂનકા બારિશ ગીગતા હૈ મગર એક પાઈ નહિં દેખ સકતે હૈ. આપકે સુકુમાર બદનકી પૂજ કરનેકો લાખોં પૂજરી રાતનીન તડપને રહેગે મગર એસીની વ્યક્તિયાં હૈ જો દુપરેની પૂજ કરકે અપને બદનકા સર્વનાશ કરતે હૈ મગર ઉનકો પેટમર અન્ન બી નહીં મીક્ષતા હૈ આપકો હરકોઈ કામમેં મદદ કરનેકો લાખોં આદમી જમા હો જાયેગે મગર ઉન બેચારે મહેતાબે કે તક્ કોઈ બીગી હુઈ આખનીલી નહિ દેખતે હૈ. અયસી હાલતમેં ઇન પયસોકા કયસા ઉપયોગ કરના વહ કહને છી કયા કોઈ જરૂર હૈ?”

“કયા આપ યદ ચ્હાને હો છી મેં મેરી સખ દોલન અપસે સુદક્ષિસ મહેતાબેકે લીયે હુંગાદું? ગુદશને કટાક્ષ કર્યો.

“વહ આપની ખુશી મેં તો યક રૂપચેકે લીયે કહતા હું.”

“તો આપહી વપિસ લે જાઇએ.”

“નહિં, આપકો બેચના વહ મેરી ફર્જ હૈ. આપની ફર્જ દેખના વો આપકા કામ હૈ. અખ મેં રૂખસદ ચ્હાતા હું.” અરજી ઢિંકવા લાગ્યો.

“બેડીયે જનાખ! ઇસ લૌડીકે હાથકે પાન તો જુરર લેના ચ્હાહીએ.” ગુદશને પાન બનાવવા માંડ્યું. બાજુ પર પડેલી ઘંટડી (કોલબેલ) બે વખત વગાડીને પાછી વાતે વળગી.

“અપસે મહેતાબેકે લીયે ખર્ચ કરનેસે દીક્ષકો કયા કુછ આનંદ મીક્ષતા હૈ?”

“જુરર, દુનિયામેં ઇસસે બહકે કોઈ આનંદ નહિં હૈ—ઉસસે

બહેને કોઇ મજા નહિં છે. એક વખત દેખનેસે આપકો માલમ હોગા, મગર મેં આપસે કુછ પૂછને ચ્હાતા હું.”

“આ ખૂશી ! પૂછીએચા.” ગુસ્થાન અરુણ તરફ જોઇ બોલી

“આપ કયો આનંદકી ખાત બોલને હો ? કયા આપકો જીંદગીમેં ઈતના અર્થ હોનેપર બી આનંદ નહિં મીલતા હૈ ?”

“યહ આપને એસી ખાત છેડી હૈ કી જો મેરે જીવનસે સંબંધ રખતી હૈ. ફિર બી વહ અંચસે ઢંગસે છેડી ગઇ હૈ કી આપકો બોલનેકો મેરા દીલ બી તડપ રહા હૈ—”

ગુસ્થાનને રંગપર આવતી જોઇ અરુણ બોલ્યો:—

“કયા આપ દુઃખી હો ?”

“જી હાં, મેરા દુઃખ મેં કીસસે કહ સકતી હું ?” દુનિયાકી નજરમેં મયેં લાખો રૂપયે જમા કરકે આરામસે ચમન ઉડાને વાત્રી ઓરત હું મગર મેરા દિલ કયસા જલ રહા હૈ ? દુનિયાકો આરામ કયા પયસેમેં હૈ ? કયા બડે બડે બંગલે ઓર બાગ બગીચેમેં હૈ ? કયા દિલકો લુલાનેવાલા હુશનમેં હૈ ? નહિં નહિં, વહ સખ ગલત હૈ. જહાં તક દીલકો આરામ દેનેવાલા, દીલકો પ્યાર કરનેવાલા, હમારે દુઃખસે જલનેવાલા, હમારે લીચે મરનેવાલા શખ્સ નહિં હૈ, વહાં તક ઇન સખ આરામકી ચીજો બી દીલકો રંજદા કરતી હૈ. મેં કયા કહું ? ઇસ જવાબીરો ઓર અચ્છે અચ્છે કપડે જો દુસરોંકો આનંદ દેતે હૈ વો પહનતેહી મેરેકો આતશકી તરાહ જલાતે હૈ. યહ હુશન જો દુસરેકો કલેગ કાલ કર દેતા હૈ, વહીહી મેરેકો જલા જલાકર ખાક બના દેતા હૈ, ઇતને પ્યાર કરનેવાલોમેં મેં એક બી અયસા શખ્સ નહિં દેખતી જો યહ હુશન ન હોનેપર બી મેરેકો પ્યાર કરે. જહાંતક યહ હુશન હૈ, જહાં તક કાનકો આનંદ દેનેવાલા યહ સૂર હૈ, વહાં તક હી યહ સખ પ્યાર કરનેવાલોં હૈ. જખકી રોશની બુઝ જાયગી, ન તો ઉજલા રહેગા, ન તો પનંગીચે હિસપર ઝીપલેગે. હમ લોકકા જીના વો કયા જીના હૈ ?”

“સચ હૈ. જીસકો સચ્ચા પ્રેમ કહતે હૈ વહ ઈસી દુનિયામેં મીલના બઝાહી મૂશ્કલ હૈ. આપ યે સખ સમજ શોચકે કયું ઇસ ધંધેમેં ગીરે ?” અરુણ પૂછયું.

“મેં ઇસ ધંધેકા છોડ નહિં સકતી. મેં મુરલી હું-મેં દાસી હું. મેરા જન્મહી યહ કામમેં હુવા હૈ. મેં હલકટ કમીના રંડી નહિં હું. રંડીયેકા કામ દીનમેં દશ આદમીકા યહ આમ બેચનેકા હૈ. હમારા કામ યંગીતસે કમાના એર કીમી અચ્છે અખસકા પમાર ખડે ઉનકી સેવાં કરના વો હૈ હમ એસે દીલસે પ્રેમ કરને વાલે અખસોંપર મરતે હૈ. મગર કોઈ હમારા એતેખાર નહિં કરતે હૈ મેંને એક મહોંતાજેકા દિલ દીયા થા મેરા જવાહીર દાગીને સખ બેચકે મેં ઉનકા ખર્ચ નીમાતી થી; ફિર વો બી એવકા હુવા ઉસસેં મેંને ઉસકો છોડ દીયા. શીર એક દુસરા બગાડી લયક અખસ મીના, વો મેરેકા દીલસે ખ્યાર કરને થે. મેરે લીયે પામાલ હો ગયે. નસીયા પતટ ગયા, બ્યાપારમેં બહુત નુકશાન આ ગયા. મેં મેરે દાગીને બેચને લગી. એક એક કરકે સખ બેચ દીયા. મગર હમારા નસીબ હમારે આગેકી દોડના થા. આખર વહ મેરે ખ્યારે મેરેકો છોડ ગયે. હાં, વહ ગયરબગદેસે નહિં ગયે, મેરા દુઃખ વો દેખ નહિં સકે. વહ બોલકે ગયે કી “જખ મેરે પાસ પયસે આયગા, મેં તુમકો મુંદ દીખાવાઉં. આજ કીતનાહી મહીના—”

શુદ્ધાન ગળગળી થઇ રો પડી, તેનાથી બોલી ન શકાયું. અરુણે પ્રશ્ન કર્યો:—

“ક્યા આપકો વહ બી એતેખાર હૈ કી વહ શખસ પયસા મીલનેસે શીર આપકો મીલેગા?”

“અદેશા રખનેકી કોઇ જરૂરત નહિં હૈ. મયને ઉનકે દીલકો પયચાના હૈ, વહ મેરા દીલ જાનને હૈ, વહ જરૂર આયેગે. એક રોજ વહ દરશ દેગે.”

“આપ દાતી જાનનેકો કયોં તયાર હુવે?”

“હાય! આપ સચહી કહતે હો, મેરા નસીબહી અપસા થા. આપકો પુરસદ હો, મે મેરા કીસ્સા આપસે કહુંગી. ઇસ જન્મમેં મેં મિના મેરે વહ ખ્યારે લાલકે, કીસીકા બી યહ કીસ્સા નહિં સુનાયા હૈ. મગર આજ મેરા દીલ ષડકતા હૈ, આપકી ખાતોંસે મેરા દીલ ઉજલતા હૈ. આપકે સામને દીલ ખાલી કરના અપસાહી દીલ કહ રહા હૈ. ક્યા સગખ હોગા મેં નહિ સમજ સકતી હું.”

“યહ બી કુદરતી કરામત હૈ.” અરુણે જરાય દીધાં.
આ શબ્દો સંભળતાં ગુદશનની આંખો ચમકી. તે
બોલી ઉઠી:—

“આપ ક્યોન હો ? કયા આપ મેરે લાલકે દોસ્ત હો ?
કહો, સચ કહો.”

“નહિ, મેં કયસે જાનું આપકે લાલ કૌન હૈ ?” અરુણે
ચોતાની વાણીપર અંકુશ મૂકતાં આગળ પૂછ્યું “આપ કયસે
અયસે અંદેશા કર સકતી હો ?”

“હ,” ગુદશને નિશ્વાસ મૂકતાં કહ્યું, “કુછ નહિ, કુછ
નહિ, મેં પાગલ હો ગઇ હું.”

પરિચ્છેદ ચોથો.

ચતુર-આપદા.

શ્રીમતાઇનો મદ, ગરીબાઇના અસહ્ય દુઃખો, રાક્ષસી મહત્વા-
કાંક્ષા અને સવનારાક વિશ્વયોષિતાથી કાણ તર્ક છે ?

હેમ ! મારી બૈરી બહુજ બિમાર છે, મને રખ
આપો. મારાથી તોફરીપર હમણાં નહિ અચાય.”

“બેવકુફ ગદ્દા ! બિમાર હોય તો ડૉક્ટરની
દવા કર. તુ ધર આગળ રહીશ તેથી શું તે સાજ
યઇ જશે ? બીલકુલ રખ નહિં મળે.”

“પણ સાહેબ ! આજ તો એટલો ખર્ચો મંદનાડ છે કે રાત
સુધીમાં તો ખેલ પણ કદાચ ખત્તાસ થઇ જશે મારા શેક ! જરા
સારા ગરીબના સામુ જુઓ. તમે દાકતરની વાત કરો છો પણ
જ્યાં પીતાને કાંજના સાંસા છે ત્યાં દાકતરની શી-મારે ક્યાંથી
આહતી ? મારી પાસે એક પાઈ પણ નથી. મારો નાનો ત્રણ વર્ષનો

છોકરો પણ બૂળે ટળવળે છે. કાંઈ દયા લાવો સાહેબ ! કાંઈક ગરીબની દયા બાણો. ”

“ તને રૂપીઆ પંદર આપું છું તે તું ક્યા નામે છે ? જૈરીની દયા પણ નથી કરતો ! બસ ! એકદમ ઝોરીસમાં બહુ કામે લાગ તને આજ રાત્રી પણ નહિં મળે, તેમ બીજી મદદ પણ નહિં મળે. ”

“ સાહેબ ! જ્યાં એક કલાક મોડા આવવાનો પણ પગાર કપાય ત્યાં પગાર ઉપરાંત મદદની આશા તે શી રીતે રાખું ? પણ મને મારા પગાર પેટે તો કાંઈક આપો ! ”

“ હજી પગારને બાર દિવસની વાર છે. તને રૂપીઆ આપું અને કદાચ તું કાલથી ન આવે તો મારે બીજો માણસ ક્યાંથી લાવવો ? મારું કામ બગડે તેનું શું ? ”

“ અરે સાહેબ ! તમારે ત્યાં આજ આઠ આઠ વર્ષથી પંદર રૂપરડીનાજ પગારમાં નોકર છું તે શું આજ નાસી જઈશ ? સાહેબ ! મારા ઉપર મહેરબાની કરો. ”

“ બસ બસ. તને આટલી મદદ કરી તેનું આજ પરિણામ કે ? બસ જ નોકરી ઉપર જ ”

“ હાથ ! જ્યાં દૈવ રૂંઠ્યો ત્યાં શું કરવું ? ”

માધવલાલ શેઠ એક મીલ એજન્ટ હતા. તેમજ તે એક-જાણીતા શેર દલાલ પણ હતા. રાજનગરમાં તેમનું માન તથા લાગવગ સારી હતી. હજારો રૂપીઆ ધર્માદા ફંડમાં વાપરતા. રેશનની નજીક એક મોટી ધર્મશાળા પણ તેમણે બંધાવી હતી. દાનવીર તરીકે તેમણે સારી નામના મેળવી હતી હમણાં જ ઇન્ડિયન નેશનલ ફંડ યાને હિન્દી રાષ્ટ્રિય ફાળામાં તેમણે રૂપીઆ ત્રણ લાખની સખાવત કરી હતી. એક મહાન દેશભક્ત, તથા દાનવીર તરીકે નામના-મેળવવા ઉપરાંત તેઓ હિન્દ પૂત્રોમાં પ્રાતુભાવની લાગણી વધારવાની પૂરી હિમાયત કરતા હતા. તેમના ખાનગી કારભારોનું નામ મદનરાય હતું. શેઠની કીર્તિ કેમ વધારવી, નાણું કેમ પેદા કરવું તથા પોતાનું ખીરસું કેમ તાબું કરવું તે તે સારી રીતે સમજતા હતા. ઉપરની વાતચીત આપણા આ પ્રાતુભાવના હિમાયતી શેઠ માધવલાલ અને તેમના જુના નોકર રણછોડ વચ્ચે થતી હતી. રણછોડ એક ગરીબ સ્થિતિનો પ્રા

ઉપાના મીઠા સ્વર સાથે વીણાનો મધુર સ્વર ઐટલો તો સળી જતો હતો કે ‘આ વીણા વાગે છે કે ગંધર્વ કેન્યા ગાય છે?’ એવો પ્રશ્ન સાંભળનારને સહજજ ઉત્પન્ન થતો. રણુછોડ ધ્યાન દઇને સાંભળવા લાગ્યો.

“હૃદય દા-રિકા—આ.....(૨)

“હૃદય દા-રિકા—એજ, સત્ય વિમોચના.....(૩)

કરતી કુદિત બુદ્ધિ, શુણ્ઘીન, સ્નેહ શૃખલા—(૨)

સા—ચી હૃદય દા...રિકા.

કા—યં ભ—ય, ધ—ર્મ ન—ય, કરતી તે—સદા. (૨)

શુણ વિહી—ન, સ્વા—ર્થ લી—ન, મુદમતી દુઃખદા (૨)

વિશ્વયો—ષિતા.....આ.....(૨)

વિશ્વયોષિતા.....વળી, મહત્વાકાંક્ષયા——(૩)

ત્રેષ્ટ શ્રીમંતાઇ, તેમ ગરીબાઇ, ચતુઃ આ...પદા (૨)

સા—ચી હૃદય દા—રિકા .....આ—આઆઆ—૦”

ગાન પૂરું થયું ન થયું અને રણુછોડની લાગણી ઉજળીઆવી. રત્ન મેળવ્યા વિના અંદર ન જનાતો પ્રતિબંધ ભૂતી જઇ તે એક દમ અંદર દોડ્યો—ઉપાને પગે પડી બોલી ઉઠ્યો:—

“સત્ય છે દેવી! સત્ય છે. આ વિશ્વમાં એ ચારે આપદાઓ જણી મોટી છે. મનુષ્યને પોતાના કર્તવ્યથી ભ્રષ્ટ બનાવી બુદ્ધિહીન કરી દરેક પ્રકારનાં દુષ્કૃત્યો કરવા પ્રેરે છે.”

રણુછોડના અશ્રુચિંતવ્યા પ્રવેશથી મદનરાય તથા ઉપાના હૃદયમાં કોપ તેમજ આશ્ચર્ય ઉદ્ભવ્યાં. ઉપા મુંગે મોઢે તેના તરફ જોઇ રહી. મદનરાય રણુછોડ તરફ જોઇ કાંઇક ક્રોધથી બોલ્યા:—

“રણુછોડ! રત્ન સિવાય ન આવવાના પ્રતિબંધની તને ખબર નથી? સિપાઇ ક્યા મરી ગયો?”

“સાહેબ! ક્ષમા કરો. મને સિપાઇએ મોકલ્યો હતો. હું બહાર બાંકડાપરજ બેઠો હતો. પરંતુ આ પૂજ્ય દેવીનાં હૃદયદ્રાવક શબ્દો મારા હૃદયની એવી સ્થિતિ કરી નાંખી કે હું શું કરું છું તેનું

મને સ્મરણ ન રહ્યું. અને અંદર દોડી આવ્યો. સાહેબ ! મારી ભૂલ થઈ ગઈ. હું બહાર ચાલ્યો જઈ છું. મને ક્ષમા કરો. ” રણુ-છોડ બારણા તરફ ચાલ્યો.

“ બાપુ ! આજ રણુછોડ બહુ દુઃખી જણાય છે. આ ચાર-માંની એક આપદા જરૂર એની પૂઠે પડી હોવી જોઈએ. જો એમ ન હોય તો એના જેવો કર્તવ્યનિષ્ઠ માણસ આમ રજા વિના અંદર આવી પ્રતિબંધનું ઉલ્લંઘન કરે નહિં. આપ તેની ભૂલ તરફ ન જુઓ; પરંતુ તેનું કારણ જુઓ. ”

• રણુછોડ પોતાના પક્ષની દલીલમાં ભળી ઉમરા આગળ અટક્યો. સામાન્ય એવો નિયમ હતો કે કોઈની પણ મુલાકાત વખતે ઉપા ત્યાં હાજર ન રહેતી. પરંતુ આજ એણે એ ફરત માગી.

“ બાપુ ! આપની આજ્ઞા હોય તો હું અત્રેજ બેસું. ” તે બોલી.

• ઉપાની ધૃષ્ટિ એજ મદનરાયની ધૃષ્ટિ. તેણે હસને મુખે હા પાડી રણુછોડને પાછો બોલાવી પૂછ્યું:—

“ રણુછોડ ! તું કેમ આવ્યો હતો ? ”

“ ત્હારી આંખમાં આંસુ છે ? ” ઉપાએ રણુછોડના સામું જોતાં પ્રશ્ન કર્યો. પોતાના હૃદયને કાણુમાં રાખી તે બોલ્યો:—

“ સાહેબ ! આજનો દિવસ મારી જીંદગીમાં અત્યંત મહત્વનો મને જણાય છે. આજ જેમ અત્યંતમાં અત્યંત કટુ અનુભવ થયો છે, તેમજ આજ સાચા વાત્સલ્ય ભાવથી ઉભરાઈ જતા હૃદયનો હૃદયભીનો અનુભવ થયો છે. ”

“ એ બધી અલંકારિક ભાષા જવા દઈને હવે સીધી વાત કર. ” મદનરાય પોતાની સ્થિતિના ગર્વ સાથે બોલ્યા.

“ નહિ, બાપુ ! એ અલંકારિક ભાષા નથી. પણ હૃદયના ઉદ્ગાર છે. કહે, રણુછોડ ! કહે. ” ઉપાએ સ્નેહભીના હૃદયે કહ્યું.

“ જહેન ! મારા ઘરમાં આજે એક મહીનાથી માંદગી છે. આજનો દિવસ એટલો મને ભયંકર જણાય છે કે અત્યારે મારે ઘેર શું થયું હશે તે હું કહી શકતો નથી. શેફલ પાસે હું આ દિવસથી રજા અને મારા પગાર પેટે કાંઈક રૂપિયા માંગ

હતો પશુ હોય ! અમ ગરીબનું નસીબ ગરીબ. ગરીબોના તરફ આપના જેવા દેવી સિવાય કોનું હૃદય દયાથી ભીનું થાય ! મેં આરી બધી સ્થિતિ કહી. મારા ત્રણ વર્ષના બાળકને આજ ત્રણ દિવસથી દુધ પણ નથી મળ્યું તો પછી એવી સ્થિતિમાં કદાચ આરી સ્ત્રી મને અને એ કુમળા બાળકને છોડી ચાલી જાય—મારું બાળક નમાયું થઈ જાય, તો તેના મૃતદેહને છેલ્લો સંસ્કાર પણ કું શી રીતે—”

રણછોડથી આગળ ન બોલાયું. તે નીચે ખેસી છુટે મોઢે રડી પડ્યો. ઉષાની આંખમાંથી પણ આંસુ વહેવા મંડ્યાં તેના હાથમાંથી સારંગીનો ગજ પડી ગયો. મદનરાયનું હૃદય પણ દ્રવિત થઈ ગયું. પોતાની ખુરસી ઉપરથી ઉઠી રણછોડ પાસે જઈ તેની ખીડપર હાથ ફેરવતાં તેને આશ્વાસન દેતાં તે બોલ્યો :

“ ઉઠ, રણછોડ ! ઉઠ આમ મરદ થઈને હતાશું શું બને છે. લે આ પચીસ રૂપીઆ. જા, એકદમ ઘેર જા. અને તે દુઃખી સ્ત્રીને મરતી વખત દીલાસો આપ. ઉઠ ન બહાર. ”

રણછોડને ધીરજ આવી તેણે રૂપીઆ લઈ મદનરાયને પ્રણામ કર્યા. ઉષાને પણ પગે લાગ્યો, અને તેમની રજા લઈ ચાલ્યો.

“ કાંઈ કામ હોય તો મુજેથી કહાવજે ” જતી વખતે ઉષાએ કહ્યું

“ બહેન ! મહારે બીજું શું કામ હોય ? અને હોય તો પણ કું કોને મોકલું ? કું જાતેજ આવું ત્યારે—પણ જો કદાચ કાંઈક થશે તો કું મારા બાળકને—”

તેનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. તે કાંઈજ ન બોલી શક્યો. ઉષા તેનું હૃદય સમજી ગઈ તે બોલી “ શીકર નહિં કું માણસ મોકલીશ. ”

“ ઉપકાર ! દેવી !! આપનો આ રક બંધુપર અનહદ ઉપકાર. પ્રજા આપની મનઃકામના પૂર્ણ કરો. ”

રણછોડ બહાર નીકળ્યો. માર્ગમાં માધવલાલ, મદનરાય અને ઉષાનાં ચારિત્ર્યની તુલના કરવા લાગ્યો. ઉષાને સાક્ષાત્ દયાની દેવાતોજ અંશાવતારને માનવા લાગ્યો. મનમાં તેને હજારો આશ્ચર્ય આપતો પોતાને ઘેર પહોંચ્યો.

ધરમાં તેની સ્ત્રી નીચે ખીજાના પર પડીપડી કાંસતી હતી. આળકે રધુ તેની છાતી પર માથુ નાખી પડ્યો હતો “બા ! બા !” કરી બોલાવતો હતો. દયા તેના માથા પર હાથ ફેરવતી મંદ સ્વરે ધીમે ધીમે “ શું છે બેટા !” કરી પૂછતી હતી. રણુછોકે ધરમાં પગ મૂક્યો અને તેના હૃદયમાં ફરી પાછી પેલી છેલ્લી લીટીને ગુંગર થયો:—

‘ ચતુઃ આપદ ! ’

—❖❖❖—

પરિચ્છેદ પાંચમો.

—❖❖❖—

શુલશનની કહાણી.

—❖❖❖—

રોનારાંજ રતનારાંનાં આંસુ લુછી શકે છે.

મેરી અમ્મા એક મંદરકી દારીથી ઉતરેલા હો લડકી થી. એક મુજસે પાંચ સાલ બીટીથી ” શુલશને અરુણને પોતાની કથા કહેવા માંડી.

“ મગર જ્ય મેં ત્રીન સાલકીથી તમ વો મેરી બીટી બહન. ખુદકો વહાં ચલ મધ સિવા મેરે મેરી અમ્માકો ઔર કોઇ ફરજંદ નથા. હસસે વહ મેરે પર જાન નિસાર કરતીથી. હસ વખત હમારા ખુદકો એક બડા મકાન બી થા. મેરી અમ્મા બહુત મુખીથી. હમારી જાતવાલોં સમ બિનકી ઇર્ષ્યા કરતે થે. જ્ય મેરી ચાર વર્ષકી ઉમ્મરુઈ મેં સ્કુલમેં પઢતે લગી ઔર ધર પર જ્ય મેરી અમ્મા ઉસ્તાદકે ખાસ ગાના શીખતીથી મેં બી બચકે સારીમમકા આરોહ અવરોહ શીખતીથી. મેરી અમ્મા મેરા કોમલ અવાજસે મેરે પર હીવાની અન જાતીથી. મેરેકા હમેશ દુધ, મલાઇ, ઘી, મીઠાઇ સિવાય દુસરા ખોરાકવો ન દેતીથી. મેં બી તો હસ વખત મલાઇ ખાંદેલી રહતીથી. મેરા બહન ઇતની છોટી ઉમ્મરે બી બહુત ખુબસૂરત રહ. એક સાલકે ખાંદ મેરેકા અબિનય, નાચ બોલ (અંગ્રેજી નાચ) ધરા સીખાતેકા શુર કીયા. મેરી બુદ્ધિ બહુત સતેજથી

મેરી સાત વર્ષકી ઉંમરે મેં એ સખ સીખ લીયા. મેરી અમ્મા
યહ સીખાનેકે વખત મેરેકા અચ્છે, અચ્છે કપડે પહેનાતીથી ઔર
મેરી ખૂબસુરતી પર શીદા હોકે જખ મેરે ઉસ્તાદ બતેથે, તખ
તો મેરેકા અપની ગોદમેં દબાકે બોસેસે મેરેકા હયરાન કર દેતીથી.
આહ! કહાં વહ સુખકે દિન! ઉમ્મ વખત મેરેકા યહ માલુમ ન થા
કી ઈસ છાંદગીકા આખિર અંજામ યહ હૈ

બોલતાં બોલતાં, તેની નજર પાનની પેટી તરફ પડી. તેને
એકાએક સ્મરણ થઈ આવ્યું:—

“તઓખા! તઓખા!! સયમુચ્છી મેં પાગલ બન ગઈહું.
આપકો મેને અબી તક પાનબી નહિં દીયા.” ખારણા તરફ જોઈ
બોલી:—“અરિ મીનાક્ષી! ક્યોં અબી તક કયા કરતી હો?”

મીનાક્ષી જાણે તેના બોલાવ્યાની જ રાહ જોતી હોય તેમ
તરતજ હાજર થઈ. અરુણની નજીક એક દૂધનો કોટરો મૂકવામાં
આવ્યો. ગુલશને તે લેવા આગ્રહ કર્યો. અરુણે દુધ પીધું. ગુલશને
પાન બનાવી અરુણને આપ્યું. અરુણ તે હાથમાં રાખી મૂકી
બોલ્યો:—

“હાં. અમ આપ આગે ચલાધયો.”

“મેરેકા ઉમ્મ વખત જન્મતકા સુખ દીખાઈ દેતાથા. અચ્છે
કપડે, દુધ મલાઈકા ખાના, ઔર ખંજરીકે સાથ તાનસે ગાના.
ઉસ્તાદકા “આમીન! આમીન!!” બોલના ઔર મેરી પ્યારી
અમ્મા જનકા બોસેસે મેરા યુગલાના. ઇન સખકે આગેતો પજુ
દુનિયાકી સખ ચીજે નાકીમત માલુમ હોતીથી. હાં શીચ કાંઈક
પાન ક્યોં નહિ ખાયગે?”

“મુઝે મુઆફ કીજીયે. મેં કીસીકે હાથકા પાન તોનું
ખાતા!” અરુણે માંશી માગતાં કહ્યું.

“કયા? કીસીકે હાથકાબી? આપકી દીલરૂંબાકે હાથકા?”

“આપ તો મુઝે જૈસે સવાલોસે હયરાન કરતે હો.”

“વશીર બી આપકો જવાબ તો દેનાહી હોગા.”

“મેં સિવા મેરે દીલકી માલિકા કીસીકે હાથકા બાન નહિ
ખાતા.”

“તમ આપકી શાદી નહિં હુઈ હૈ એસા માલુમ હોતાહૈ.”

“આપ તો ખેરીસ્ટર હો.” અરુણે હસતાં હસતાં કહ્યું.

“આપકી માલિકા કા નામ ?”

“મુઝે મુઆફ કીજીયેગા. ઐર કોઇ વખતપર મયેં કહુંગા.”

• “અરુણ. આપકી મરજી.”

“હાં શીર આગે !”

“જખ સાત વર્ષકી ઉંમરમેં મેરાં યહ સખ સીખના પૂરા હો ગયા, તખ મેરેકા દુસરી લડકીયોંકે સાથ જલસેમેં નાય તમાશેમેં લીયે જાનેકા શુર હુવા. હમ છે સાત લડકીયોં, કોઇ દફા બારા લડકીયોં જાતી થી. હમ કો દો તીન છ ટોંકે લીયે પચાસ સાઠ રૂપીએ મીલતે થે. શીર ઉસમેં બી મેરેકા અંગુડી, કડે, કટોરે એમેં એસે ધનામ બી મીલતે થે. ગોયા દેખતેવાલોં સખ મેરે પર મરતે થે. મેરાં સુરીલા અવાજ, દીવકો હલમલાનેવાલા હુસ્ન ઐર મેરાં નાબુક બદન સખકી આંખેં મુઝ તરફહી ખેંચતે થે. મેરી સહીયારી જો મેરે સાથ નાય તમાશેમેં આતી થી વહ મેરા ધનામ દેખકે જલતી થી. મગર ઉસ વખત બી મેં ઉનકે તરફ મગરૂરીસે દેખતી થી ઐર ગર્વસેં ઉભરાતી થી. હાય ! શીર ઉસી વખતમેં મેરે કો માલુમ હુવા કી જો ગર્વસેં મેં અકડતી હું, —મેરેપર મરનેવાંવોં કો દેખકે મેં આનંદકે આસ્માન મેં ઉડતી થી, વો સચ્ચા ગર્વ ન થા. વો સચ્ચા આનંદ ન થા. ક્યોં કી મેં એક દાસી હોનેકા ખયદા હુઈ થી.”

ગુલશન જરા અટકી. પાણી પી સ્વસ્થ બની. સાડીના બાંહેડાથી પસીનો લૂછતી અરુણ તરફ આગળ બોલી:—

સારે “એક રોજ હમકો દોસો રૂપયે બહાનાકે દેકે એક શ્રીમંત બનીયા બહારગામ ઉનકે લડકી શાદીમે નાય તમાશેમેં લેખનેકા ઠેરાવ કર ગયા. હમકો કુલ રૂપયે પાંચસોં મીલતેવાલે થે. હમ તીન લડકીયોં થી ઉસમેંસે મેરેકા તીનસો ઐર ઉન દોનોંકા સો સો રૂપયે દેનેકા યા. હમકો વહાં દોહી રોજ રહેનેકા યા. મેરાં ગર્વ ઇસસે બઠ ગયા. વકીલ ખેરીસ્ટરોં કયા કમાતે હૈ ? મેરી છતની છાટી ઉંમરમેં દો રોજમેં તીનસો રૂપયે કમાઈગી એસા ગરૂર હુવા.

હમારે સાથ હમારે ઉસ્તાદહી માત્ર જાણેલા છે. વહાં જાને પર ચઢીલા રોજ માતા તમામ હોને કે બાદ વહ જનીયા ઔર હમારે ઉસ્તાદ કો ટંટા હો ગયા. ” વાત કરતાં કરતાં તેણે અરુણને હિંદેશી કહ્યું:—

“ મેં સખ છોટીસી ખાતે મેં આપકા ક્યોં કહતીહું વહ આપ બીછે સમજેમે ટંટા હોનેસે વહ જનીયા ઉસ્તાદજીકા મારનેકા ડર કીખાને લગા. ઉસ્તાદજી ડરગયે. સો હમકા બી બોલે સિવા વહાંસે ચુપચુપ ચલદીયે. મેરેસાથ જો દો લડકીધી વહ મેરેસી કમ ઉમકી થી. હમારે પાસ જવાહીરોં દાગીને બી બહુતથે. વહ સખ હમારે મહિ થે. દુસરોંસે માંગ કે બી કીતને લીએ થે. દુસરા રોજ સ્યામકા ચાર બજે તક ઉસ્તાદકા ન દેખનેસે મેં ગભરાંને લગી. વહ જનીયા આકે મેરેકા ધીરજ દેનેલગા. હમ સખકા ઉસ રોજ કુલસિંગાર કરનાથા. મેંને વહ સખ સજાદીયા જખ હમ રસિંગાર સજાતેથે. સોરમેં પુલ ગુંચતેથે હમકા દેખનેકા બહુત લોખ જમા હોગયેથે. હમને ખંજરીકે સાચકા નાચ શુર કીયા. છે બજેસે આઠ બજે તક હમકા ચહ કામ કરનેકાથા. આઠ બજે મેંને બધ કીયા તખ વહી જનીયા ઔર આઘે ઘંટેકે લીયે શુર રખનેકા બોલા. હમલોગ થક ગયેથે ફીરબી ક્યા કરના ? એકતો ઉનસે તીનસો રૂપયે લેના બાકીથા, ઔર દુસરે હમારે ઉસ્તાદહી નહીથે. મેંને ડરકે મારે વહ સાઢે આઠ બજે તક શુર રખ્યા. રાતકા હમકા નીંદમી નહીં આઇ. ઉન અનખને ગાંવમે છતને દાગોનોં કે સાથ હમ તીન જન અકેલેથે. સુખહોમેં વહ જનીયા હમકા હમારે માવકા ચહોંઆને આયા. ધર આને, સે મેરે જીમે જી આયા. વહ મેરી અમ્માકે સામને મેરી બહુત તારીફ કરનેલગા. જાને વખા ઉસને મેરેકા એક પાંચસો રૂપયેકો અંગુડી ઇનામકી, ઔર મેરી અમ્માકા એક ખાત કહી વહ સુનતેહી મેરા દીલ કાંપ ઉઠા. ”

“ વહ એસી ક્યા ખાતથી ? ” અરુણે ઉત્સુકતાથી પુછ્યું.

“ મેરી અમ્માજનસે વો બોલાકી જખ તુમકારી લડકીકે પ્રયોજન હોજાય તખ હમકા બોલના. શોલનમકે ખાસ્તે મેં આડિગા ઔર આપ બોલોગે એસે સખ બદાયસ્ત કરંગા. ”

“ તખ આપ દક્ષિણ વાસી હિન્દુ હૈ ? ક્યોકી ‘ પ્રયોજન ’ ઔર ‘ શોલનમ ’ જ્યસે લખેઝો ઔર એસી રીવાજ મેરે ખ્યાલ.

મુઆફિક મુસલમાન બિરાદરોંમેં નહિં હૈ. પહલેહી આપ ‘મુરલી’ યાને ‘દાસી’ કરાતબસેહી મેરા યહ સમજનાથા. આપને ફીર આપકો નામ કયોં ગુલશન રખ્યાહૈ ?”

“કહીએ હુમુર ! અગ્ આપણી બેરીસ્ટર સે બઢેકે હોનાં દે ઇસ શહરમેં હીસીતે મેરી જાત પચછાની નહિ હે. આપનેહીજ પહલે પહલ પચચાનલી. હાં જળ મેરે કાનોંપર ઉસ બનીચેકી ખાત પડી તબ મેરેકા બડા દુઃખ હુવા. ક્યા મેરી શાદી નહીં હોગી ? ક્યા જો જાસ્તી પૈસા દેગા ઉરેકા મેરા બદન બેચના પડેગા. જો મેરે હુસ્ન ઝીર જોખનપર દીવાને બનકે પૈસે બરબાદ કરેકે જીવાનીકા મદન રસ ચુસને આઝોંજે ઉન્હોમે મહોબ્બત કહાં હોગી ? હાય ! મેરા ક્યા હાલ હોગા ? અયસે અયસે બીચાર હોને લગે. એકદીન એક દુસરા શખ્સ આકે નાચ તમાશે કે લીચે મેરી અમ્માસે ખાલ કરને લગા. મેં પાસહી ખડીથી. વહ ખાત કરતાથા અમ્માકે સાથ, મગર ઉનકી આંખેથી મેરી તર્ફ. વો કાઠ અયસે ઢંગસે મેરે તર્ફ દેખને લમાકી મેરેકા શર્મકે સાથ ડર હોને લગા, ઉસ વખત મેરી ઉઝથી બારા બન્સકી. લેકોન રજઃદર્શન નહિ હુવાથા. મેને અમ્માસે સાફ મના કરેહી કી મે ઉસ સખ્શકે વહાં નાચ તમાસેકા નહિં જાઉંગી. અમ્મા બહુત ખુશ હોગા. ઉસ સખ્શ કે જાનેકે બાદ અમ્મા ખૂબ રોશમેં આકે મેરેકા માર પીટને લગી. કયોંકી ઉસ રોજકે રૂપચે સાક મીલને વાલેથે. મેંલી ઉસ વખત બીચક ગા. મેને રોષમે અમ્માકા કહલીયા કી તુંમ અમ્મા હોકર મેરે મના કરને કે પર સાક રૂપચે હાથમેં નહીં આનેસે યતના માર પીટ કરતી હે; તો તુઝેમી મેરેસે પૈસે બહુત ખારે હે. જમ્મ તુ મેરા દિલ ન સમજકે પૈપેકા દેખેગે તો જો ખૂદ મેરે ચમકેકા ચહાને વાલે હોમે વો મેરા ક્યા હાલ કરેગે. બસ આજસે નતો મેં જલસેમે જાઉંમી નતો દાસી બનુંગી. જો તું મેરી અમ્મા હો, ઝીર મેરે લીચે કુછમી તેરે દીલમેં મહોબ્બત હો તો મેરી શાદી કરે. મેં દાસી કભી ન બનુંગી. મયેં માર ખાકે મરજાઉંગી નહી સમંદરમેં જાકે કુમ જાઉંગી મગર દાસી કભી ન બનુંમી. મેરી યહ ખાત સનકે ઉનકે હાથ ઠંડે પડ ગયે. વહ ચુપ હોગા. મેંલી ઉસ રોજ કુછ બોલી નહીં. દુસરે રોજ મેરેકા ગોદમે લેક સમજાને લમી;—

“દેખ બચ્ચી! મેં દાસીદું. મેરી અમ્માલી દાસીથી ઓર તુમકાલી દાસી હોના પડેગા. તુમકારે સાથ કાઈ શાદી નહી કરેગા.”

“તો મેરેકા તુંને ક્યોં ઈસ દુનિયામેં પયદાકા?” મેં બીચમેલી બોલ ઉડી

“સખુર! બેટી! તેરેકા માલુમ હૈ કી દાસીયોંકા કૈસા સુખ ચીલતા હૈ? ઇન સમ વડકીયોં આદમીસે શાદી કરતે હૈ, મગર તેરી શાદી તો મદરમેં લગાનકી મૂર્તિકી સાથ હોગી. અરુછે અરુછે ઇસ બાબે તેરે નાબ નખરોપર અપની છાંદગી મતક કુરબાન કરેગે ઓર તેરી આબોકે એક ઇશારેમેં તેરે પાસ લાખોં રૂપયેકા ઢન હોખયગા. જુવાન, મસ્ત ઇસ્કીયોં તુમે પ્યાર કરેગે, કપડે, ઝેવર, દાગીને સમ તેરે એક લફજ કે સાથે તેરે પાસ દોંડે આએગે ઓર ખા પી ચમનમેં રહેગી. શાદી કરનેસે મુફલસી આઈ તો તું કયા કરેગી? ઓર થકાં તો જમ આશક મુફલસ હો ગયા તો ઇસે છોડ દુસરી સોનેકી ચલ્લીકા તુ પકડ સકેગી.”

અમ્માકી ઇસ દલીલપર મેને કહા:—

“વહ કીક ફીર યે તો બનાકે તુ આદમી છોડ પથ્થરસે ક્યોં મેરી શાદી કરેગી? કયા વહ પથ્થર બી આદમીકી તરાહ મેરેકા પ્યાર કરેગા? પૈસે ઓર ઝેવર કે ખારેમેં કયા મેં છુટ્ટા હો જાઉગી તમ બી મેરે પર વહ કમ અકસોં મરેગે ઓર આપના પૈસા ખરબાદ કરેગે? જો એસાહી હો તો તુ બી છુટ્ટી હો તું પૈસા જમા કર મેરેકા કાયકો જલસેમેં ભેજતી હો? ઇસ સમ પ્યાર કરનેવાલે-મુફદ ચમડકે આશકોં તો જોખન જાનેપર થૂંકેગે બી નહિ, મગર જો બાવિંદ હૈ વહ તો કયસી બી હાલત હો, મેરે મુખરે કે લીયે તજનીજ કરેગા મેરેકા વહ તેરી દલીલ કબુલ નહિ હૈ.” મેને રોષકે સાથ કહા.

“બેટી! કયસાબી હો મેને તેરેકા ત્રવ માસ પેટમેં રખખીથી, તેરેકા બચપનમેં કાતના જતનસેં રખખીથી, તેરેકા વહ નાય ગાન સીખાનેમેં મેરા બદન બેચકે મેને કાતનાહી ખર્ચા કીયા હૈ, મઅખ તું અપસા કરેગી તો મેરા કયા હાલ? કયા ‘વહ છુટ્ટા અમ્માકી’ અહોમત બી તેરે દીલમેં નહિ હૈ? મેરે પર કુછ તરફમ બી નહી હૈ? જા તું મરી બેટી હો, તુ મુઝે અમ્મા સમજાતી હો, તો અહાય

ધતના દુઃખ લી હો, તું મેરા કહના માન, નહિં તો મેરી સુદીકી
અદલત તરેકો બહુત હયરાન કરેગી.” અમ્મા જન રોતે લગી.

ઉનકે આંસુ દેખ મેંને બી રોદીયા મેં બોલી:—

“અચ્છા ! અમ્માજન ? તું કહેગી અયસા મેં કહગી.”

મેંને જવાબ તો દે દીયામગર દીલ હમેશ મેરેકો દર્દ કરતા
રહા ‘કયું ઝેંસે જવાબ દીયા ? કયોં કમુલ કીયા ?’ એહી ખિચાર
દીન ઝૌર રાત મગજમેં ધુમતે થે. આખિર ‘યહ નિશ્ચય હુવા કી
'જો મેરે નસીબમેં લીખા હોગા વો મીટાનેવાલા કાઈ નહિં હૈ ?

“તેર વર્ષકી ઉંમરમેં રજઃદર્શન હોતેપર પાંચ દિનકા ઉત્સવ
બડી ધામધુમસે મનાયા ગયા. વહી મહીતેમેં પ્રયોજન બી કીયા.
ઉસ વખત તીન રોજ તક અચ્છે અચ્છે કપડે ઔર મીઠાઈ દીગઈ.
હમારે દાસી લોગ બી ફલ ફલાદિ મીઠાઈ વગયરા મુઝે નજર
કરનેકો આયેથે. વહ દોનો હો જાને કે બાદ મેરેકો સુદ્રમ યાને શંખ
ચકકી છાપ લેતે યાને મૂર્તિ કે સાથ શાદી કરનેકો વખત આયા.
વહ બી એક પ્લાલાણુને કરાદિયા. પીઝે શોભનમ યાને જીસેકો આપ
આપ લોગ ‘હનિમત’ બોલતે હો, વો સમય આયા. વો બનીયા
મેરી અમ્માસે બોલ કે ગયાથા ઇસીસે મેરી અમ્મા મુઝે પૂછતે લગી:—

“કયોં બેટી ! વહ બનીયેકો લીખેગે ?

“મેંને જવાબ દીયા:—“વહતો મેરા બાપ હોનેકે લાયક હૈ.”

અમ્મા ચૂપ હો ગઈ બાદ આઠેક રોજમેં એક શાદીકે જલ્સેમેં
સાંકે રૂપયે ઠેરાકે મે ગાના ગાનેકો અમ્માકે સાથ ગઈ. વહાં એક
તવંગર બનીયેકો લડકા આયાથા. ખૂબ નવરંગીલા જવાન થા. બદન
ગોરા ઔર પતલાથા. મેરેસે કરીબ દો સાલ બડાથા. કપડે બી
અચ્છે અચ્છે પહેતેથે. જરફ ટોપી સીરપર રખદીથી. પાન ખાનેસે
હોઠોં પર લી લાલી છારદીથી. વહ મેરે તર્ફ એકહી મીટસે દેખ
રહાથા. મેરી નજર લી ઉસસે લગ ગઈ. મેરે દીલમેં એકાએક યહી
ખ્યાલ આયાકી “ઝેંસે સુંદર નવજવાનકે સાથ શાદી હોતી તો
કપસા સુખ મીલતા ?” મેં શર્મકી મારી મેરી નજર શીરા લેતી
મગર વહ તો મેરેહી તર્ફ તાક રહાથા. ગાના ખલાસ હોતે...
મેંને મેરી અમ્માએ વહ બાત કહી, અમ્મા બી ઉનકો
હુઝ ધતનેહીમેં વહ જવાન ઔર ઉનકો બાપ મેર

पास आये और शौचनम के लीये जात करेनेका हमारे भक्तानपर आनेका वायदा किया. कहनेकी जरूर नहीं है की वह जात नको हो गया. उन्होंने मेरे वहां पक्ष, गंदे, मच्छरदानी, दो सीसमके कुआर, दो मेज, तीन चार कुर्सीयां, इपेके कुटारे, दोटे, रक्षाणी प्याले, अनारसी और महुरेकी साडीयां, मछलीनकी साडीये, इशनेमल पोले कुछ अच्छे अच्छे फूल, वगयरा बेजदीये. हमेश गुलाब, सुध, अमेली ओरसलकी, केवडा चंपा वगयरे जतके फुलों आने लगे, सुगंधी तेलों आने लगे, और छीरेकी पगडी, चंदी, चाक, अंगुला, वगयरा जेवर ली आये. कममें कम चार हजार रुपयेकी यह चीजें हुई. उनके पर हजार रुपये रोकडे ली दीये. में तो जाया एक राजसे ली पढके मगुजर जन गर्ध. वह आनेवाले जवान ली पढत नर्म दील और शर्मोदे थे की मेरी अम्मा ने आप उनकी मांस हुए धनसे ली जात करने सरमातेये. उनका शाही नहीं हुवा था और में ली समजतीथी की यह सुध अंदगी लर रहेगा ”

“ इसवज्जत मेरेका यहली ज्वाल आयाथाकी मेरा हुस्नके कामने यह पांच हजार क्वा पांच लाखली नाचीज है. छतना जरूर आगयाथा वह जेयारे कबी जोले ‘ मेरा सर ह्मता है ’ तो में जोलती में क्या करूं ? तोकरके पुत्रवाजो. “ दयायेगे. ” वह जेयारे रूप रहजते. मगर द्वाय रोजमें कहुंकी मेरा पाँउ दुःखना है तो वह द्याने लगजते. मेंली पडे तोरसे उनको द्याने देतीथी वह छतना भरे पर भरतेये. कंध रोज जैसे आनंदमें यक्ष गये और उनको उनके मूँकका जना पडा. इस वज्जतली मेरेका सौ रुपयेका तनप्पा देतेये मगर मेरी अम्माका छसीसे संतोष न हुवा वह जोलने लगी—

‘ ज्वाय धरपर नहीं छसीसे सौ रुपयेमें मेरा क्या पूरा होगा ? वह होते तो धरका पर्थ मग जो देते छसीसे और द्वाय सज्ज रहा तो अच्छा. ’

मेंने मना किया मगर अम्मा कहां मानती है ? एक रोज एक अदगी दोघटेके लीये आया और पीस रुपये दे गया. छसीसे

मेरेका पैसेकी कीमत न रही और मेरे दुश्न और जेजानकी कीमत नयादा नजर आती मछ.

• वह दौटके आये मेरेका शीमंत आया. शीर उन्कीबी सादी हो गछ. मेरा जूआ छ भहिनका होकर भरगया. क्यसा खाँसा सुभडाया.!”

गुलशननी आंभमां अणअणीयां लराछ आव्यां. ते अणअणी यछ गछ. बरावार श्वास भाँछ वणी ते भोली:—

“सरकार! मेरी अयसी गलीय, दुपलरी कहानी सुनतेमे आपका क्या आनंद आता है?”

“आपकी दुःख लरी कहानी कहनेसे आपका जे राहत मिलती है, वही राहत मेरा आनंद है. आप जेशीक कहीमे मेरी यही आदत है और मुझे वह अत्यंत प्रिय है की मे और डीसीकी ऐसी कहानी सुनके उनको मदद करसकुं. उनका दुःख कम करसकुं.” अइछे लागशी जयां स्वर कह्युं.

“उनकी शादी होनेसे वह मेरे वहां आते अंध हो जये. मेरा सुभका ज्वाय उठ गया. मेरी दुध मलाछ सुक गछ. मेरेको और दुसरा शम्स मेरा जवनके लीये देणता रहा. छतनेमे—”

“भाछ साहेब! रमझुलाल आयेहे.” भीनाक्षीये जम्बर आपी.

પરિચ્છેદ છઠો.

બીજો પરશુરામજી !

થતું આવ્યું છે અને યાચ છે તેથી હું ગુલામ બનવાને ના પાડું છું. નૈતિક રીતે ગુલામ બનવાનું ચા બચાવ કરવાનું હું સમજ્યો નથી.

મહાત્માજી

નોદકાન્ત ઝોરીસમ થી નીકળી ઘેર પહોંચ્યો. કપડાં કહાડી આપી પોતાની ખુદી અગાસીમાં સાધ્યમતીનાં નિર્મળ જળના તરંગો અંબલોકતો કુરસી પર બેઠો. છતાં તેના મગજમાં હતું “સ્વયંસેવા તથા આપણે બેના બેલાખ થઈશું.”

એજ વિચારો ધુમતા હતા. ક્ષણમાં ‘હમ અચે હૈ ભારતકે, હય ભારત હમરા દેશ.’ એ લીટી બંધકતો હતો. તરંગો નિહાળતાં તે તરંગે ચઢ્યો.

‘આહા ! અરૂણ કેટલો વિલક્ષણ માણસ છે ! હું રોજ તેને વર્તમાન પત્રોમાંના નવા સમાચાર ફેરવતો ત્યારે તે મારા વિચારો સાથે મળી જઈ એક ચિત્તે સાંભળતો તે વખતે હું એમ સમજતો કે અરૂણ તે નવા સમાચારોથી અજાણ્યો છે, પણ ક્ષણમાંજ તેના વિવેચન પરથી હું જાણતો કે તે સમાચારો તો તે મારા પહેલાંજ જાણતો હતો. તે ક્યારે વર્તમાનપત્ર વાંચે છે, અને બધી ઝીણી ઝીણી બાબતો પોતાના મગજમાં ઠસાવી રાખે છે, તે સમજાતુંજ નથી. મેં કાંઈ દિવસ તેના હાથમાં વર્તમાનપત્ર બોધ્યું પણ નથી. ખરેખર ! તે મારી સાથે ભાઈના જેટલા સ્નેહથી વર્તે છે. મેં તેને ઘણી વખત મારે ઘેર બોલાવ્યો, પણ નથી તો તે આવતો મારે ઘેર, તેમ નથી મને લાઈ જતો પોતાને ઘેર. અરે ! મને તેના ડેકાણાની પણ ખબર નથી. તેના જીવનમાં કાંઈક એવું ગૂઢ તત્ત્વ જણાય છે કે જે તત્ત્વની ધુંચ ઉઠેલવાની મને સમજાણુજ પડતી નથી. તેના બે શબ્દોએ મારી શુદ્ધિનો કેટલો ભ્રમ તોડી નાખ્યો ? અરે ! જો તે હૃદય બોલીને વાત કરે તો ‘કેટલું’ જ્ઞાન મળે ? પણ

તે પોતાના વિચારો કદી જણાવતોજ નથી. ગમે તેમ હોય પણ તે કોઇક પ્રતિભાશાળી પુરૂષ છે !

વિચાર કરતાં કરતાં અટક્યો, શાન્ત સમોર લહરીમાં આંખ માચી કણેક શાન્ત રહ્યો. વળી એકલો એકલો કાંઈક વિચાર કરતો ક'ઈક અસ્ફુટસ્વરે બબડતો તે અગાસીમાં આમતેમ આંટા મારવા લાગ્યો:—

‘તેના શબ્દો અક્ષરે અક્ષર ખરા લાગેછે. મહાત્માજી નવદેશીના પ્રચાર માટે આટલું-આટલું સમજાવેછે છતાં તેમના કહેવાતા કેટલાક અનુયાયીઓ હજી વિદેશીજ માલનો ઉપભોગ કરેછે. વિદેશી યા જે શયતાનીયત ભરી સરકાર મનાયછે તેની નોકરી છોડવા યા પોતાનો ચાલુ ધંધો બંધ કરવા વકીલ, ખેરીસ્તરો અને ન્યાયાધીશો હજી હિંમત કરી શકતા નથી, તેનું કારણશું ? કાંતો તે પોતાનું કર્નબ્ય સમજતા નથી યાનો પોતાનો ભોગ આપી શકતા નથી. આ માગતની ચર્ચા જે એક દિવસ અરૂણ સાથે કરી હોય તો કાંઈક સમજ પડે ખરી. હાં—’ વળી જરા અટકી એકાએક કાંઈક વિચાર આંખો હોય તેમને બેઠ્યો—‘પણ મેં તેને કોઈ પણ દિવસ સત્યાગ્રહાશ્રમ પ્રતિ મહાત્માજીનાં દર્શનાથે જતો યા તેમના ઉપદેશની વાત કરતો પણ જોયો નથી, એશું ? કીક-એ પણ પૂછી બેવું પડશે.

અહા ! કેવું સંરસગાન ! કેટલો ઉપદેશ !! કેટલી દેશબક્તિ !!!

“ હમ બગ્ચે હૈ ભારતકે, હૈ ભારત હમરા દેશ ”.
કેવા હૃદય બીના-ઉદ્ગારો ! કવિનું હૃદય તે સમયે કેટલું પ્રેમભીનું રસબસ થઈ ગયું હશે ! એતો શીખવુંજ જોઈએ.”

એમ વિચાર કરતો પોતાના દિવાનખાનામાં આવી “ રૂઝકાદગોદગાર ” નામનું નાનકડું પુસ્તક લઈ તેમાંથી સારા વીરગાન કાઢી ગાવા લાગ્યો:—

ભારત વીરગાન.

હિન્દુ, મુસ્લીમ, શીખ, ધસાધ, સમઢી મીલકર આ—પૂ,
દુનિયામે ગૌરવશાહી ભારતમા મહીમા હમ ના—મ;
હિલ્સે દિલ્હમ મળ કોઈ દિલમીલ સત્યાગ્રહમે પા—પ
ભારત મેપકે ઉદારકે હમ સમ કોઈ બન

કેરસ { પચદા હુવા ભારતસે, કયા મટી કયા યહ જો—શ,
 હમ બચ્ચે હે ભારતકે, હય ભારત હમરા દે—શ;
 નૌકર શાહીની તોપ, એરોપ્લેન, રૌલેટલી મીત્ર વ્યાય,
 આઈ. પી. સી.; સી. પી. સી. સી, 'એ-એ-ઓર પ્રેસ એક્ટ મોલ જાય.
 'ઇન્ટર્નમેન્ટ ઔર એક્સ્ટર્નમેન્ટ ઔરકર લી બહે દૃષ્ટ જાય,
 'શીર લી યહ બચ્ચે ભારત કે, વહ કયસે હડે—કહા નંય ?

डारस } पयफा हुवा लारतसे, यह मीटो क्या यह बे—श,
 } हम अन्धे है लारत के, है लारत हमरा दे—श."

એ બખત, ત્રણ વખત, ચાર વખત વાચ્યું. કેટલોક કંડકર
પણ થઈ ગયું. પુસ્તક બધ ચયું છતાં હૃદયમાં એજ ધુન રહી.
એટલામાં જમવા બોલાવાનો કર આવ્યો. વિનોદ હૃદયો પણ તેના
પગ પણ બણે હમણાં તે સ્વયંસૈન્યમાંજ ચાલતો હોય તેમ
તાલ મેર ઉપડવા લાગ્યા. હમેશ તે ફરવા જતો પણ આજ જમીને
તેને ફરવા જવાનું પણ મન ન થયું. જમીને પાછો દિવાનખાનામાં
આવી બેઠો એટલામાં કાંઈક અવાજ સંભળાયો. તે ધ્યાન પૂર્વક
સંભળવા લાગ્યો:—

“ वित्तु ! ओ वित्तु ! ! ”

“કાણ છે ?” વિનોદે પૂછ્યું

“એ તો હું જયુ”

બોલતાં બોલતાં જગન્નાથ દ્વિવાનખાનામાં આવ્યો. જગન્નાથ જરીયામાં કોલસાની એક ખાણમાં એક સાહેબના હાથ નીચે તીન્નેરી કારકુન હતો. તેને અને ચિનોદને તેઓ સહાધ્યાયી હોવાથી સારો રહેલો હતો. જગન્નાથ આવતાં તેની સાથે હાથ મેળવતાં ચિનોદ બોલી ઉઠ્યો:—

“જો હો ! જય ! આજ તું અણચિંતવ્યો ક્યાંથી ભૂલો પડી ગયો ? હે ! તું ક્યારે આવ્યો ? લાલી તો ખુશીમાં છે ને ? એકલોજ આવ્યો છે ? સામાન ક્યાં છે ?” તેણે ઉપરા ઉપરી પ્રશ્ન પછ્યા.

“ધીરો બાપ ! ધીરો ” જ્યુ હસનાં હસતો કુરસી પર બેસનાં બોલ્યો. “ એક એક પ્રશ્ન પૂછ કે ઉત્તર આપું. કાલસાની ભૂકી ધી માફ મગજ એટલું તો કચરાવાળું કાળુ થઈ ગયું છે કે મને કશું જ આદ નથી રહેતું. ” બન્ને જ્યુ હસી પડ્યા.

“હું હમણાંજ આ ગાડીમાં આવ્યો તારી બાબી ખુર્ચીમાં છે તે તેના પિતાને ત્યાં છે. હું એકનોજ અ.એ.હું મારા મામાનમાં માત્ર એક પાકીટ (હેન્ડબેગ) છે તે નીચે માજીની પાસે મૂકી અ.એ. હું. હવે તમારા શું સમાચાર છે. કહો ” જયુએ સામું પૂછ્યું.

“એ વાતો આપણે પછીથી કરીશું. પ્રથમ સ્નાન કરી જમી લે ”

વિનોદે તેને માટે બધો બદોબસ કર્યો જમી પરવારી તે વાતોએ વળગ્યા આડી અવળી વાતો કરી તેણે જયુને પૂછ્યું:—

“જયુ ! કેટલી રજા છે ? હમણાં તો રહીશ ને ! ”

હવે તો અહીંજ રહેવું છે. બાળી નોકરી કરવીજ નથી. હવે તો સ્વતંત્ર જીવન ગાળવું છે. ”

“કેમ નોકરી છોડી દીધી ? શું થયું ? કેમ એકાએક ? ”

“સાંમળ ” જયુએ કહેવા માંડ્યું “ તું જાણે છે કે મારો સાહેબ બહુજ વિચિત્ર હતો. છતાં હું નભાવી લેતો હતો કારણ મને પગાર રૂપિયા સોંતો હતો. પણ એક વખત એવું મન્યું કે મારું મગજ ફરી ગયું. હું સકન ન કરી શક્યો. આ મેં રાજીનામું આપી દીધું. ”

“ એવું શું મન્યું જયુ ? તારો જેવો ગંભીર અને સકડાશીલ માણસ પણ આટલો ક્રોધવશ ગતી ગયો એવું શું મન્યું ? ” વિનોદે પૂછ્યું.

“ એક દિવસ તારી બાબીને સખ્ત-તાવ આવ્યો ધરતું રસોઈ વગેરે કામ મારે કરી લેવાનું હતું. તેમજ સંધ્યા પૂજના માગ નિયમ માટે તો તું જાણે છે. એટલે મેં ઓફીસમાં રજા માટે ચીકી મોકલી હું સ્નાન કરી સંધ્યા કરવા બેઠો હતો. લગભગ સાડા આઠ વાગ્યા હતા મારી સ્ત્રી તાવથી ખેસાન જેવી ખાટલા પર પડી હતી અને ચૂનાપર હાળ ચઢતી હતી. એટલામાં સાહેબ મારે ઘેર આવ્યો હું સંધ્યા કરતો હોવાથી મેં તેના તરફ ધ્યાન ન આપ્યું. એને પચેક કલાક બોલી થતું પડ્યું. હું સંધ્યામાંથી પરવારી ઉઠ્યો, અને તેના તરફ ફર્યો એટલામાં તો તે શુસ્સાથી બોલ્યો:—

“You Indians have no manners at all. I am waiting so long, but you never care to welcome me. You must apologise for your such kind of insolence.” તમે હિન્દીઓમાં બીજકુલ વિરેક નથી. હું ક્યારનો ખોટી થાઉં છું પણ મને સત્કાર આપવાની પણ તું દંડાર કરતો નથી. તારી આવા પ્રકારની ઉદ્વેગાઈ માટે તારે ક્ષમા માગવી જોઈએ. ”

“ I am not your servant here. I am the king of my cottage. You can not utter anything in such manner at this place.” હું અહીં તમારો નોકર નથી. હું મારી ઝુંપડીનો નહાંગીર છું આ સ્થળમાં તમે આ પ્રકારે કાંઈજ બોલી શકો નહિ ” મેં સામે કડકાઈ ભર્યો જવાબ આપ્યો.

“ Why didn't you attend the office in time ? ” એરીસમાં કેમ હાજર થયો નથી ? ” તેણે પૂછ્યું.

“ મેં ક્યારની ચીટ્ટી મોકલી દીધી છે. મારી પત્નિ બિમાર છે. હું નહિં આવી શકું ” મેં કહ્યું.

“ તમારા હિન્દુ લોકની પત્નિ જોડે વળી શું ? તમારા જેવા ઇડીયટ જંગલી દેશનને વળી—”

બસ ! આટલું સાંભળતાંજ મારો મિગ્ગળ ખસી ગયો. હું તરતજ બોલી ઉઠ્યો:—

“ ગોરી ચામડીના કુત્તા ! જમાન ચંભાળીને બોલ. પતિવ્રતા હિન્દી રમણીઓ માટે આ અપવાદ ! ”

હવે પૂછવું શું ? તેનો મિગ્ગળ પેસુ ગયો. તે બોલ્યો: “ I shall see you insolent brute. ” “ તારા જે. ! ઉદ્વેગ દેરતી હું ખબર લઈશ. ”

“ મને એવો ક્રોધ ચઢ્યો કે જે સ્થિતિમાં હું ઉભો હતો તે સ્થિતિમાંજ હાથમાં એક પાવડો લઈ તેને મારવા દોડ્યો—”

“ વાહ વાહ ! કેવું મઝાવું દ્રવ્ય ! એક ગોરો સાહેબ હાથમાં ટોપી લઈ મુઠીઓ વાળી દોડતો હશે તેની પાછળ તારા જેવો શરીરે બળવાન હુજુપુટ માતેલા સાદા જેવો આદાણુ, ધોતીયાનો

કચ્છ મારી, કપાળે તથા ગળે, હાથે અને છાતીએ ભસ્મ લગાડેલો, હાથમાં ગદાની જગ્યાએ પાવડો-ઉગામેલો રાત્રી રાત્રી આંખવાળો જરીયાની કાલસાની ખાણનો ભીમ ! પછી પૂછવું. શું ? ”

ચિનોદ આ મુજબ બોલતાં બન્ને જણ હસી પડ્યા. જરા વારે જગન્નાથે આગળ ચલાવ્યું:—

“ ખરેખરજ તે દ્રવ્ય જોવા લાયક હતું. સાહેબ આગળ દોડતો હતો અને હું ‘ ઉભો રહે, ઉભો રહે. ’ બોલતો તેનીપાછળ, ખમે પાવડો મૂકીને દોડતો હતો. સાહેબે તો તેના જંગલમાં ભરાઈ જઈ ખારણાં ખંધ કરી દીધાં. મેં જઈને ધમધમાવ્યાં. ધરનાં નોકર, ચાકરો પણ બહી ગયાં. કાંઈ ખારણું ઉઘાડે નહિં તેમ બહાર પણ આવે નહિં. થોડી વારે મડમે એક ખારી ઉઘાડી મને બોલાવ્યો. મેં કહ્યું ‘ તમને કાંઈ લય નથી. તમે બહાર આવો. ’ મડમ બહાર આવી. તેણે મને શાન્ત પાડતાં પૂછ્યું કે શી બાબત હતી. મેં સર્વ હકીકત કહી વધુમાં જણાવ્યું:—

“ અમારામાં તમારી માફક છૂટા છેડાનો રિવાજ નથી. તેમ જીને તેના પુરૂષ મિત્રો હોતા નથી. તે પતિવ્રતા હોયછે તદ્દપરાંત પતિની સેવા વિના બીજું કાંઈજ તેમને ઇષ્ટ નથી. તેમજ અમે પણ એક પતિવ્રતનાળા હોઈએ છીએ. અમારા સામે આવા શબ્દો ? શું કરે કે સાહેબ બચી ગયો. નહિં તો મેં બરાબર કર્યું હોત. ”

“ શાન્ત થાવ જગન્નાથ ! સાહેબની ભૂલ છે-હવે તમને તે કાંઈજ નહિં કહે. બલે તમારી જીને આરામ થાય ત્યાં સુધી તમે રજા ભોગવો. ’ તેણે મને કહ્યું.

“ હું ઘેર ગયો. તારી બાબી ખિચારી ચિંતા કરતી હતી; પરંતુ જ્યારે મેં સાહેબ કેટલો ડરી ગયો અને છૂપાઈ ગયો તે વાત કરી ત્યારે તે પણ ખૂબ હસી. બરાબર સાડાદશે એક સીપાઈ એક કાગળ લખીને આવ્યો. હું ધારતો હતો તેમજ હતું. મેં સહી કર્યા વિનાજ કાગળ લીધો. તેમને નોકરીમાંથી રજા આપવાનો જ ઓર્ડર હતો. તેમજ આઠ દિવસમા તે મકાન ખાલી કરી જવાને મને જણાવવામાં આવ્યું હતું. મેં સિપાઈને કહ્યું:—“ જા સાહેબને કહે કે-જ્યાં સુધી મારી પતિને આરામ નહિં થાય ત્યાં સુધી હું

આ મદન ખાલી કરીશ નહિ. અને તારે ૭ લાં કરીશ તારે લાં સુધીનો પગાર લઈશ.” સિપાઈ ચાલ્યો ગયો. સાહેબ દઈ દેતો નહિ. ખરાબર દોઢ મહિને મારી સ્ત્રીને આરામ થયો એટલે મેં કહેવડવડુ કે ‘આજ હું પગાર લેવા આવીશ, અને કાલે મદન ખાલી કરીશ’”

સાહેબ ગિચારાએ તે દિવસ સુધીનો પગાર તૈયારજ રાખ્યો હતો. હેડ કલાકેને પગારની રકીપ તથા રૂપીઆ આપી સાહેબ મારા જતા પહેલાં બંગલે ચાલ્યો ગયો હતો. અને કહેતો ગયો હતો કે સારી સાથે જરાપણ તડગર ન કરવી. પણ જેમ તેમ પતાવી ગતે રવાના કરી દઈ પછી તેને ખમર ચાપવી. જેથી તે પાડો ઓપ્રીસમાં આવે, ”

“ વહ વાહ ! આટલી બધી ખીક ! ” વિનોદ હસતાં હસતાં બોલ્યો.

“ મેં પણ પગાર લઈ, જરીયાથી અહીંસુધીનું લાકું માગ્યું. મને તે પણ આપી દીધું અને અમે અહીં આવ્યાં. આ અમરી કહાણી છે. ”

ખાતે જણ વાત પૂરી થયા પછી ખૂબ હસ્યા. છેવટે વિનોદે જગન્નાથનો ખમો ઠોકી કહ્યું,—

“ વાહ દોરત ! હું બહુજ ખૂશી થયો. સાહેબને તે હિન્દી જાતિમતાનું સાઈ લાન કરાવ્યું. આહા ! તે વખતનો તારો દેખાવ તો બાળે બીજો પરશુરામજ ! ”

પરિચ્છેદ સાતમો.

— ❀ —

• સુદશનની કહાણી.

— ❀ —

દુઃખીયાં આગળજ દુઃખ ઓઠુ થાય છે

હરેકે મેરી તખીયત હીક નહિ હૈ ” સુદશનનો જવાબ સાંભળતાંજ મિનાક્ષી ચાલી ગઈ તે સુદશનનો જવાબ સારી રીતે જાણી હતી. એક વખત તેના મુખમાંથી નાનીકળી ને પછી હાથતીજ નહિ. બિચારો મસજીદાલ વડીલે મુખે પાછા જતાં જતા મિનાક્ષીને પાયસો રૂપીઆની નોટ આપનો ગયો.

મિનાક્ષીના ગયા બાદ સુદશને આગળ ચલાવ્યું :—

“ ઇતનેમે એક શખ્સ મીલ ગયા. વહ લી અચ્છા થા. દીલમેં કુચ મહોખ્ખત લી થી મગર મેગ દીલ મુક ગયા થા. “ ઇતની મહોખ્ખતવાલેકીલો શાદી હોનેપર મુઝે હોડ કર ચલા ગયા ” વહ બિચાર મેરેકા કીસીસે મહોખ્ખત ન કરનેકા સીખાને લગા. મે “ હુન બેદિલ હો ગઈયી મગર જીવનકા ખર્ચ નીમાનેકે લીયે મેરેકા વહ દૂમરા શખ્સકા કખૂડ કરના પડા. વહ લી મિલન-સારથા મેરે લીયે પૈમે લી ખરચતાથા. નાટક ચેટકમેં લી હમ લોગ સાથ જતથે. ઉનકા લી શાદી નહીં દુવાથા. ઇસીસે મેરે દીલમેં કુચ કરારથા. આહીસ્તે આહીસ્તે મે લી ઉસમે પ્યાર કરને લગી. દીલ મીલ ગયા. ઇતનેમે ઉનકી લી શાદીકા મચોકા આયા ઉસ્કે દીલમેં વહ ખ્યાલ આયાકી જે વહ મુઝે શાદીકે ઇતનેજીમકી ખખર દેગે તો મેં રંજીદા હો જાઉંગી. મેરેકા દુઃખ હોગા. મેરા કલેજ ફટ જાયગા. ઇસસે ઇતનેમુઝસે છપકે શાદી કરી. શાદી કરકે લી વહ મેરે વહાં જૈસેહી આતે થે મગર મેરેકા કીસીના કીસી તઝોરસે શાદીકી ખખર મીલ ગઈ. મે બડી નાખ્શ હો ગઈ. મેને એક રોજ ઉન્સે બોલ દીયા :

“આપ અખ હમારે ઘરકો મન આઓ. આપને શાદી કરવી. આપ યહાં આનેકો કાઠ જરૂરત નહીં હૈ ”

“મેને શાદી કીયા ઇસસે તેરોકો ક્યા- ગુલશન હૈ ? મયે તો પહલેકી માફકહી આતા હું. ખર્ચમેંહી અલો તો ન્યાદા દેતા હું. જીસીસે તેરે દીલકો રંજન હો ” વે-મેરા સમાધાન કરતે બોલે.

“નહિંજી. આપને શાદી ઇસ તંરહસે કીયા હૈ કી જીસસે મેરા રંજ ઔર બઢ ગયા હૈ” મેને કહા “અગર એ આપ મેરેકો બોલકે શાદી કરતે તો અચ્છાથા. મેં હી ખૂશીયાં મનાતી. આપને મેરેસે યહ ખપર છપાઇ ઇસીસે માલૂમ હોતા હૈ કી આપકી મહોબ્બત પાક નહિં હૈ. આજ યહ ખાત છપાઇ, કલ દુપરી. ઔર મુઝે રંજન હોનેકે સમયસે આપ હમશ મેરે પાસ આતે હો ઇસીસે આપકી ઔરતકે દીલમેં કીનના દર્દ હોના હોગા ? વહ મેરેકો કીનને શાપ દેતી હોતી કહી મેં આપસે યહ કહું કી આપ હકનેમે તીન ચાર રોજ યહાં આઓ તો આપકી ગયરહાજરીમે ‘આપને મેનેસે શાદીકી ખાત છપાઇ’ યહ બિચાર મેરે દીલસે હડેગા નહિં ઔર મેરા રંજ બઢેગા. આપ અગર પહલેહી કહ દેતે તો મે ઐસે સમજતી કે મેનેહી આપકી શાદી કરવાઇ હૈ ઔર ઇસીસે મેરે દીલકો કરાર રહના આપ કહી હમશ યહાંહી રહને ચ્હાતે હોગે, મગર અખ મેં રાજી નહિં હું. ક્યોંકી જયસે આપકી ગયરહાજરીસે ઇસ કમતરીન દાસીકે દીલમેં જો રંજ હોતા હૈ, વહ ઉસ પાકલામના ઔરત-જીરકો આપકે પર હક હૈ—અધિકાર હૈ—ઉનકે રંજકો સામને બિલકુલ બેબચસાત હૈ. મેરા તો જન્મ ઇસ્તરહ ખતા હૈ મગરમેં ઉન બેચારીકો દુઃખ કરને નહિં ચ્હાતી હું. કલસે આપ મત આઇએ.”

“આમીન ! આમીન !! આમીન !!! ગુલશન ! તુમ્હારે જયસી દાસી ઇસ દુનિયામેં મિત્રના મૂકિલ હૈ.” અરણ્ય બોલી ઉઠ્યો.

“ઇ-હોંતે મેરી અમ્માકો કુછ કહા મગર મેંને કુછ નહિં સુના. આહ ! ઉસ વખત સ્વાર્થ નહિં દેખા જતા. મગર પીછે હી સ્વાર્થ હૈસા હૈ વહ માલૂમ હોતા હૈ. ઉસ વખત મેરી ઉત્ર સોલા ખરસકી થી જીસસે દીલમેં હિમ્મત થા. ઉનકે જાનેકે બાદ એક

આયા એક યા એસે છે મહિને નીકલ ગયે. ઉસ દરમ્યાન મેં
 દેખ લીયા કે ઇસ દુનિયામેં મહોબ્બત જરૂરી-કોઈ ચીજ હમારે
 લીયે નહી હૈ. સખ અપને અપના સ્વાર્થ દેખતે હૈ, પૈસેકી કીમત મેં
 કુછ સમજતે લગી મગર ખચપનસે અચ્છે કપડે ઔર દુધ મલાઈકા
 ખાનાકી આદતસે મેરે પાસ કુછ રહના નહિ. હાથમેં કમોડી
 આનેસે દો હથ્થીકા જોર આતા. ઔર હાથ ખાલી હોનેમે મુદ-
 લિસસે લી ખૂરે હાલ હોતે થે. મે કયસી લી મુદલિસ હાલતમે
 આતી થી મગર મુઝે-ઉસ હાલતકા રંજ ન થા. સચ્ચી
 મહોબ્બતકે-લીયે મેં તરસરત થી. કીતને હી એસે દીન જતેકે
 બાદ એક સાધારણ શખ્સસે મુલાકાત-હુઘ. વહ બેચારા ગરીબ
 થા. દરરોજ કપડેકી ફેરી કરેકે શ્યામકો દો-તીન રૂપયા કમાતા
 થા. ઉનકો ખેન મા વગયરા થા. ઔરત મર ગઈ થી. વહ શખ્સ
 મેરે વાં રહતે લગા ઔર જો-કુછ કમાતા થા વહ સખ મેરે
 હાથમેં દેતે લગા. ધરપર કુછ ન દેતા મહીનેકે પચાસ સાઠ રૂપીએ
 આતે કલી બ્યાદ લી આતે ઉનકો અમ્માલી મેરે-વહાં આતી
 ઔર મેં ઉસકો લી કુછ રૂપયે દેતીયી. હાં. મેં એક ચીજ ભૂલ
 ગઈ. જખ્ખી વહ પહીલા શખ્સ ગયા ઉનકે બાદ કુછ હમારી અમ્મા
 ઔર ઉનકી બહનકી તકરારમે હમારા ધર ખીક- ગયાથા. હમ
 કિરાયે કે ધરમે રહતે થે ઇસ શખ્સસે મેરેકો દો અચ્છે હુવે. વે
 દોનો બચપનમેં મર ગયે. બચ્ચે હોનેકે બાદ-મેરા પ્રેમ ઉનકે પર
 બઢ ગયા. હમ દોનોને કસમ ખાયા થા કી છુંદગી ભર એક
 દુમરોકો છોડના લી નહિં ઔર એક દુસરોંકા વિશ્વાસઘાત લી
 કરના નહિં. યાને વહ કોઈ દુસરી સ્ત્રીકે તર્ફ અપની નજર નહિં
 પીરો સકતે, નતોમે કોઈ ગયર મર્દકે તર્ફ દેખ સકતી ઇસ કમમસે
 મેરે દીલકો બહુ તકરાર હો ગયા. ખારીશંઝી મોસમમેં જખ્ખી-વહ
 ફેરી કરનેકો ન જ શકતેથે મે-મેરા ઝેવર બેચકે ધરકા ખર્ચ
 નીભાતીથી. એસી તરહસે તીન સાલ નીકલ ગયે ઇતનેમે મેરી અમ્મા
 લી મર ગઈ મેરેકો બહુન દુઃખ હુવા. અખ ઉનકે સિવા ઇસ
 દુનિયામેં મેરા કોઈ નહિં એસાલી હો રહા. મેં ઉનકી ગાદમેં પડી
 પડી હમેશ રેતીયી. ઉનકી ક્રિયાકા ખર્ચ ઔર ખરસી કે
 મેરે સખ જોવર ચલ ગયે. મેં મહોતાજ હો ગ
 આપાર બહુત નરમ-હો ગયા. કોઈ રોજ આઠ

રોજ ચાર આને આને લગે. ઇસી હાલનમેં મેંને મેરે ઘરકે તમામ ફરતીયર, ખરતન વગયરા ખેચ દીયા મેરે પાસ સિફ એક પલંગ એક ટીપાઇ, એક લોટા, એક દેગડા એક ટીશીન બોક્સ ઇતનીહી ચીજે થી. ફુસગ સખ ખેચ દીયાથા એવરમેંને હાથમેં ત્રીન સોવરેનહી હો ખંઘડી હો લગીગીયે-જીરકો હમ લોગ કમલ ખોલતે હૈ-ઐર હો નથની. પાઉમે ચાદીકે સાંકળે. ઉનકે સિવા ઐર કુચ્છ નહિ થા. ઇસ હાલતમેંભી મેં કુચ્છ ખુશીયાં મનાલીથી. લેકિન, હાય ! ઇસ દુનિયામેં કીરકેપર એતેખાર રખ્યા જતા હૈ ? વહ શખ્સ એપારકે લીયે આક રોજ બહાર ગામ ગયે ઐર વહાં કોઈ દાસી દે વહાં મુલાકાત કરકે આયે. મેરેકો ચહ માનુમ હુવા. મેરા દિલ રજા હુવા 'હય લોગને કસમ ખાયા, મેંને ઉસ શખ્સકે લીયે મેરે એવર, દાગીનો, ખરતન, ચાને બોલો કે સખકે સખ ખેચ દીયા. મેં મુકલિસ મડોતાજ હો ગઇ, ફિરભી વો શખ્સ મેરેસે એવકા હો ગયા ? ઇસ ખ્યાલ મેરે સરમેં રાત દિન ધુમને લગા ઉનકે આને પર મેંને ઉતરે ખાત છેડા:—

“ક્યાજી ! આપને કસમ ખાકે શીરભી અપસા કામ કીયા ?”

“નહિ મેંને નહિ કીયા.” ઉનહોંને જવાબ દીયા.

“ક્યા આપ સમ કહોને હૈ ? મેં ઉસી દાસી કે પાસ કહે-લાઉંગી આપ સચ કહેદો”

ઉનહોં ખીયારમે પડ ગયે. વહ બોલે, “હાં. મેરા ભૂત હો ગયા હૈ ઇસ વખત દરગુજર કીજીયે.”

“કીક. અપ મે ભી મેરે કસમસે છૂડી હુઇ. આપ મેરેકો અલી દોપ નહિ દેના.” ઇમ ખાનકો ત્રીન મઝીને નીકલ ગયે. એક રોજ ઉનકે એક દોસ્ત ઉનકે પાસ આયે, ઉનહોંને મેરેકો ઇસ દોસ્તકે લીયે કીસી દાસીસે મુલાકાત કરાનેકો કહા. મેંને એક લડકી ને ચાન સાલકીથી ઉનસે ઉનકો મીલાયા. મગર વહ બોલે “ચહ ઉતની ખૂબસુરત નહિ હૈ મુઝે પમંદ નહિ મગર મેરા એક દુસ્ત દોસ્ત ઉનકો મેં લેઅઉગા ઐસા બોલકે ઉનહોં ચલ ગયે ઇસ દોસ્તકા આપ બહેપરી થા. મગર ઇનકે હાથમેં કુચ્છ પૈસે નહિ થે. કયોં કિ ઉનકો એક ખડા લાઇખી થા. વહ સખ કામ દેખતાથા. વહ

દોસ્ત દોલીન રોજ મેરે ઘર પર ઉનકે સાથ આયા કરતાયા. પાંચકે રોજકે બાદ એક રોજ શ્યામકે વહ દોસ્ત અપને દોસ્ત " જ્યોતિ પ્રકાશ " કો લેકે આગે, મેને ઉસ લડકી કો ખુશવાયા મહિનેકો તીસ રૂપયેકા પગાર નક્કી કીયા ગયા જ્યોતિ પ્રકાશ ઉસ લડકી છસ્કા નાંવ 'દીનલતા' થા, ઉનકે ઘર પર ગયે. "

" જમ વહ પગારકી ખાત હોતીથી, મે જ્યોતિ પ્રકાશકે તર્ફ ચુપકીસે દેખતીથી. વહ ખુબસુરત હો ને પર ગભીરથે. ઉન્હોને અસ્થે લગાયેથે. વહ ઇસી તરહસે દેખતેથે કી વહ કહાં કીસકે તર્ફ દેખતે હૈ વહ કીસીકો બી માલુમ ન હોતાથા. મૂઝે ઉન્હા રહેરા દેખનેકા બડાકી દીવ થા. વહ પક્ષગપર બૈઠેથે. મે ઉનકો બાબુમે નો દીપાદથી, કેસ્કે પરસે સુપારી લેનેકા બહાના કરકે નજદીક ગમ્. તીરછી નજરસે દેખા તો વહની મેરે તર્ફ ચસ્કેકી નીચુમે દેખતેથે. ખસા હો ચુકા ઉનકી વહ ઠગારી આંખને મૂઝે ખેતર બનાદી. મેન્હો એસાકી હો ગયાકી અમી મે ઉન્હો મેરે તર્ફ ખીચકું, મગર નો શખ્સ મેરે પાસ થા વહ હાજર થા મે ખામેશ રહકર ખહાર ચલી ગઈ.

આઠેક રોજકે બાદ મેરા શખ્સ ખેપાન્કે લીયે ખહાર ગાંવકો ગયા. ઉન્હા દોસ્ત નો જ્યોતિપ્રકાશકો લે આયાથા વહ મેરે જ્ઞાં આયા મેને ઉનસે કહા:—

" કયા વહ આપકે દોસ્તકો વહાં આનંદ હૈ ના ? "

" એસા તો કોઇ આનંદ નહિં હૈ કયોં કી વહ બોલને થે કે જમ ઉમ લડકીકો કુચ પેમેકી જરૂરત પડતી હૈ તમ વહ અચ્છી તરહસે ખાત કરતી હૈ, મગર જમ કુચ જરૂરત નહિં, તમ ચુપચાપ બૈઠતી હૈ " ઉન્હોને જવાબ દીયા.

મે બોલી:—"રામ! રામ!! મેને નક્કી કરાંદીયા, ઔર અપને દોસ્તકો વહાં આરામ નહિં વો મેરે શર્મકી ખાત હૈ. "

" તો આપ આરામ દીછયે " વહ શખ્સ મેરી દીલગી કરતા બોલા.

" હાં આપ જુર મેરેકો એક વખત દેખનેકો આપકે દોસ્તકો બોલીયેગા. મેને વખત દેખકે બોલ દીયા.

“ નહિં. વહ ઐસે આદમી નહિં હૈ વહ તુમ્હારે પાસ નહીં આવયે મેં સમજાઉંગા, તખ કબી સમજેંગે ”

“ તો આપ સમજાવજોગા. ” મેને ઉન્સે દુવા ચાહી.

“ ઉરમેં મુઝે કયા હાસિલ ! વહ આનેસે આપ કુચ્છ મુઝે પ્યાર કરોગા ? ”

“ અભી બી પ્યાર કહાં હૈ ? ખતને વખત આને પર કયા એક બી દક્ષા મેને આપકો મેરા બદન દીયા હૈ ? વહ બિચાર છોકરો. આપ મેરે લીયે ઉન્હોં જરૂર ખોલો. ” મેને કહા.

“ ડીક હૈ. મે ખોલુંગા. મગર મેરે લીયે—”

“ નહિં આપ ખોલનેકી કોઈ જરૂરત નહિં હૈ. મે ખુદહી કહુગી. ”

“ તુમ ચ્હાય વહ કહો, વહ તુમ્હારે જહાં નહિં આવયો. મે કહુગા તખી આવયો. ”

“ અચ્છા ! મેં દેખુગી કબી મેરે પાસ આવે તો કયા ? ”

“ જો આપકે પાસ આવતો મેરા સર તુમ્હારી ભુતી. ”

“ કબુલ, આપ દેખોગે. ”

ઉન્હોં ચલગયે. મેરે દીલમે દંસ શખ્સકી ખતાસે ખડાહી રંજ આગયા. મેને ઉમ દીનલતાકી અમ્માકે ભુત્રાકે કહાં :—

“ મેરા શખ્સને પહાર ગાવસે ખત લેગા હૈ ઉસમેં જ્યોતિપ્રકાશકે લીયે કુછ સમાચાર હૈ. સો દંહોંકો યહાં લેજ દેના. ”

વહ ભુટીયાં ચલી ગઇ. ત્રીન રોજ હોગને પરબી પ્રકાશ મેરે ઘરકો ન આવે. મે બહુત દુઃખીત હોતે લગી. મેને શીર ભુટીકો પુલાકે કહા. ઉસ રોજ રાતકો આઠ બજે વહ આવે. મેને ઉન્સે ખાત છેડી.

પરિચ્છેદ આઠમો.

—❖❖❖—

વાતો કે તારામૈત્રક !

—❖❖❖—

આર્થ લલનાનો પ્રણય વાગ્વિલાસમાં હોયજ નહિ.

સુધી મનુષ્યને વિપત્તિ નથી આવતી ત્યાં સુધી તેને તેનું જ્ઞાન નથી થતું. દીવસમાં ચાર વખત માલ મલીન ખાનારાને ભૂખે મરતા ગરીબોનું દુઃખ કેવું હોય તેની શી ખબર પડે? ગર્ભ-શ્રીમંતોને પાઈપાઈ માટે ગલીએ ગલી ફરનારા, યા મહેનત મજૂરી કરી લોહીનું પાણી ફરનારા મજૂરોની સ્થિતિની શી ગણના હોય? પોતાના મોજશોખમાં હમ્મરો રૂપીયાનો ધુમાડો ફરનારાઓને ગરીબ નોકરને એક રૂપીયો આપનાં ગળે પ્રાણુ આવે છે. પોતાનું નામ વર્તમાનપત્રોમાં મોટા મથાળા સાથે છાવવાના હોંસીલા શ્રીમંતો મોટાં ફંડ કે ફાળામાં લાખો રૂપીયા ખર્ચે છે. પરંતુ પોતાનાજ આરણ્યમાં ભૂખને લીધે કંઠે પ્રાણુ આવેલા એવા-યા ટાઢના દુઃખથી અકડાઈ મરેલા શરીરવાળા-યા વ્યધિ-અસ્ત કંગાલ બધુઓ માટે એક પાણુ પાંચ ખર્ચવાનો તેમને વિચાર નથી આવતો-‘મારો દેશ’ ‘મારો દેશ’ કરી ખેડુનો ઉચી પંક્તિપર લાવવાના બોધ કરનારાઓ પોતાનાજ ખેડુની દશા કેવી છે તેનો વિચાર કરતા નથી. ‘મોટી મોટી પેઢીઓ ચક્ષાવી કરોડોનો વહીવટ કરનારા વહેવારીઅ.ઓ જે ગરીબોનાં રક્તનું પાણી ખનાવી પોતે પૈસો પેદા કરે છે, તે પાણીનું પાછું રક્ત ખનાવવાની દરકારજ કરતા નથી. ‘માત્ર અમારું કામ કરો. પછી તમે ચ્હાય તો ચૂલામાં પડો કે દરિયામાં પડો. અમને તેની શી પરવા?’ આવો વિચાર ધરાવનાર શ્રીમંતવર્ગ જ્યાં હોય, ગરીબો ખેડુતો અને મજૂરોને પોતાની સ્થિતિનું જ્ઞાન ન હોય, રાજ્ય વહીવટ પણ પોતાના કરો ઉધરાવવા તથા તીજેરી તર કરવામાંજ બાહોશ જણાતો હોય, કાયદો કેવા હોવા બોધએ અને રાજ્યવહીવટ એટલે શું, એ જ્યાં પ્રજા પૂરેપૂરું જાણતી ન હોય, પ્રજાના હિતમાં

“ નહિં. વહ જીએ આદમી નહિં હૈ વહ તુમહારે પાસ નહીં
આયગે મેં સમજાઉંગા, તખ કલી સમજે ગે ”

“ તો આપ સમજાવએગા. ” મેને ઉન્સે દુવા આહી.

“ ઉસ્મે મુઝે કયા હાંસિલ ! વહ આનેસે આપ કુચ્છ મુઝે પ્યાર
કરેગો ? ”

“ અભી બી પ્યાર કહાં હૈ ? ઇતને વખત આને પર કયા એક
બી દક્ષ મેને આપકે મેરા બદન દીયા હૈ ? યહ બિચાર છેડકો.
આપ મેરે લીયે ઉન્સા જરૂર બોલો. ” મેને કહે.

“ ડીક હૈ. મે બોલુંગા. મગર મેરે લીયે— ”

“ નહિં આપ બોલનેકી કાર્ષ જરૂરત નહિં હૈ. મેં ખુદહી
કહુગી. ”

“ તુમ રહાય વહ કહો, વહ તુમહારે જહાં નહિં આયગા.
મેં કહુગા તખી બાયગા ”

“ અચ્છા ! મેં દેખુગી કબી મેરે પાસ આયે તો કયા ? ”

“ જો આપકે પાસ આયનો મેરા સર તુમહારી જુતી. ”

“ કયુલ, આપ દેમોગે. ”

ઉન્હોં ચલગયે. મેરે દીલમે દંસ શખ્સકી ખતાસે ખડાહી
રંજ આગયા. મેને ઉમ દીનલતાકી અમ્માકે બુલાકે કહાં :—

“ મેરા શખ્સને જહાર ગાંવસે ખત બેગ હૈ ઉસમેં જ્યોતિપ્રકાશકે
લયે કુછ સમાચાર હૈ. સો દંન્હોંકો યહાં બેજ દેના. ”

વહ બુદીયાં ચલી ગઇ. ત્રીન રોજ હોગને પરબી પ્રકાશ
મેરે ઘરકો ન આયે. મેં બહુત દુઃખીત હોને લગી. મેને શીરે
બુદ્ધીકો બુલાકે કહા. ઉસ રોજ રાતકો આઠ બજે વડ આયે.
મેને ઉન્સે ખાત છેડી.

પરિચ્છેદ આઠમો.

— ❀ ❀ ❀ —

વાતો કે તારામૈત્રક !

— ❀ ❀ ❀ —

આર્થ લલનાનો પ્રણય વાગ્વિલાસમાં હોયજ નહિ.

સુધી મનુષ્યને વિપત્તિ નથી આવતી ત્યાં સુધી તેને તેનું ભાન નથી થતું. દીવસમાં ચાર વખત માલ મલીન ખાનારાને ભૂખે મરતા ગરીબોનું દુઃખ કેવું હોય તેની શી ખબર પડે? ગર્હ-શ્રીમંતોને પાઈ પાઈ માટે ગલીએ ગલી ફરનારા, યા મહેનત મજૂરી કરી લોહીનું પાણી કરનારા મજૂરોની સ્થિતિની શી ગણના હોય? પોતાના મોજશોખમાં હજારો રૂપિયાનો ધુમાડો કરનારાઓને ગરીબ નોકરને એક રૂપિયો આપનાં, ગળે પ્રાણુ આવે છે. પોતાનું નામ વર્તમાનપત્રોમાં મોટા, મયાળા સાથે છાનાવાના હોંસીલા શ્રીમંતો મોટાં ફંડ કે ફાળામાં લાખો રૂપિયા ખરચે છે. પરંતુ પોતાનાજ આરણ્યામાં ભૂખને લીધે કંઠે પ્રાણુ આવેલા એવા-યા ટાઢના દુઃખથી અકડાઈ મયેલા શરીરવાળા-યા વ્યધિ-અરત કંગાલ બધુઓ માટે એક પાણુ પાંચ ખરચવાનો તેમને વિચાર નથી આવતો-‘મારો દેશ’ ‘મારો દેશ’ કરી ખેડુનો ઉચી પંક્તિપર લાવવાના ઓધ કરનારાઓ પોતાનાજ ખેડુની દશા કેવી છે તેનો વિચાર કરતા નથી. મોટી મોટી પેઢીઓ ચક્ષાવી કરોડોનો વહીવટ કરનારા વહેવારીઓ જો ગરીબોના રક્તનું પાણી ખનાવી પોતે પૈસો પેદા કરે છે, તે પાણીનું પાંછું રક્ત ખનાવવાની દરદારજ કરતા નથી. ‘માત્ર અમારું કામ કરો. પછી તમે સ્હાય તો ચૂસામાં પડો કે દરિયામાં પડો. અમને તેની શી પરવા?’ આવો વિચાર ધરાવનાર શ્રીમંતવર્ગ જ્યાં હોય, ગરીબો ખેડુતો અને મજૂરોને પોતાની સ્થિતિનું ભાન ન હોય, રાજ્ય વહીવટ પણ પોતાના કરો ઉધરાવવા તથા તીજેરી તર કરવામાંજ બાહોશ જણાતો હોય, કાયદા કેવા હોવાં જોઈએ અને રાજ્યવહીવટ એટલે શું, એ જ્યાં પ્રજા પૂરેપૂરું જાણતી ન હોય, પ્રજાના હિતમાં

“ નહિં. વહ એસે આદમી નહિં હૈ વહ તુમહારે પાસ નહીં આયગે મેં સમજાઉગા, તખ કલી સમજેગે ”

“ તો આપ સમજાવજોગા. ” મેને ઉન્સે કુવા ચાહી.

“ ઉરમેં મુઝે કયા હાંસિલ ! વહ આનેસે આપ કુચ્છ મુઝે પ્યાર કરોના ? ”

“ અલી બી પ્યાર કહાં હૈ ? ઇતને વખત આને પર કયા એક બી દક્ષ મેને આપકો મેરા ખદન દીયા હૈ ? યહ મિયાર છોડદો. આપ મેરે લીયે ઉન્કા જરૂર ખોલો. ” મેને કહા.

“ ઠીક હૈ. મે ખોલુંગા. મગર મેરે લીયે— ”

“ નહિં આપ ખોલનેકી કાર્ષ જરૂરત નહિં હૈ. મેં ખુદ્દી કહુગી. ”

“ તુમ ચ્હાય વહ કહો, વહ તુમહારે જહાં નહિં આયગા. મે કહુંગા તખલી ખાયગા ”

“ અચ્છા ! મે દેખુગી કલી મેરે પાસ આયે તો કયા ? ”

“ જો આપકે પાસ આયનો મેરા સર તુમહારી જુતી. ”

“ કબુલ. આપ દેમોગે. ”

ઉન્હોં ચલગયે. મેરે દીલમે દંસ શખ્સકી ખતાસે ખડાલી રંજ આગયા. મેને ઉમ દીનલતાકી અમ્માકે બુઝાકે કહાં :—

“ મેરા શખ્સને પહાર ગાવસે ખત્ ભેજ હૈ ઉસમેં જ્યોતિપ્રકાશકે લીયે કુછ સમાચાર હૈ. સો દંન્હોંકો યહાં ભેજ દેના. ”

વહ બુઢીયાં ચલી ગઇ. ત્રીન રોજ હોખને પરબી પ્રકાશ મેરે ઘરકો ન આયે. મેં ખહુત દુઃખીત હોને લગી. મેને શીર બુઢીકો પુલાકે કહા. ઉસ રોજ રાતકો આઠ બજે વહ આયે. મેને ઉન્સે ખાત છેડી.

પરિચ્છેદ આઠમો.

—❀❀❀—

વાતો કે તારામૈત્રક !

—❀❀❀—

આર્ય સહનાનો પ્રણય વાગ્વિલાસમાં હોયજ નહિ.

સુધી મનુષ્યને વિપત્તિ નથી આવતી ત્યાં સુધી તેને તેનું લાન નથી થતું. દીવસમાં ચાર વખત માલ મલીઠા ખાનારાને ભૂખે મરતા ગરીબોનું દુઃખ કેવું હોય તેની શી ખબર પડે? ગર્જ-શ્રીમંતોને પાઈ પાઈ માટે ગલીએ ગલી ફરનારા, યા મહેનત મજૂરી કરી લોહીનું પાણી કરનારા મજૂરોની સ્થિતિની શી ગણના હોય? પોતાના મોજશોખમાં હજારો રૂપિયાનો ધુમાડો કરનારાઓને ગરીબ નોકરને એક રૂપિયો આપનાં, ગળે પ્રાણુ આવે છે. પોતાનું નામ વર્તમાનપત્રોમાં મોટા મથાળા સાથે છાપવાના હોંસીલા શ્રીમંતો મોટાં ફંડ કે ફાળામાં લાખો રૂપિયા ખર્ચે છે. પરંતુ પોતાનાજ આરણ્યમાં ભૂખને લીધે કંઠે પ્રાણુ આવેલા એવા-યા ટાઢના દુઃખથી અકસાઈ મચેલા શરીરવાળા-યા વ્યાધિ-ગ્રસ્ત કંગાલ બધુઓ માટે એક પણ પાંચ ખર્ચવાનો તેમને વિચાર નથી આવતો-‘મારો દેશ’ ‘મારો દેશ’ કરી ખેડુનો ઉચી પંક્તિપર લાવવાના બોધ કરનારાઓ પોતાનાજ ખેડુની દશા કેવી છે તેનો વિચાર કરતા નથી. મોટી મોટી પેઢીઓ ચક્ષાવી કરોડોનો વહીવટ કરનારા વહેવારીઓ -જે ગરીબોના રક્તનું પાણી ખનાવી પોતે પૈસો પેદા કરે છે, તે પાણીનું પાછું રક્ત ખનાવવાની દરદારજ કરતા નથી. ‘માત્ર અમારું કામ કરો. પછી તમે ચ્હાવ તો ચુલામાં પડો કે દરિયામાં પડો. અમને તેની શી પરવા?’ આવો વિચાર ધરાવનાર શ્રીમંતવર્ગ -જ્યાં હોય, ગરીબો ખેડુતો અને મજૂરોને પોતાની સ્થિતિનું લાન ન હોય, રાજ્ય વહીવટ પણ પોતાના કરો ઉધરાવવા તથા તીજેરી તર કરવામાંજ બાહોશ જણાતો હોય, કાયદો કેવો હોવા બોધએ અને રાજ્યવહીવટ એટલે શું, એ જ્યાં પ્રજા પૂરેપૂરે જાણતી ન હોય, પ્રજાના હિતમાં

રાજાનું કેટલું હિત છે તેનો જે રાજ્ય વહીવટમાં વિચાર ન થતો હોય, ત્યાંની પ્રજાની ઉન્નતિ કેવી રીતે થાય?—આશા પણ કેમ રખાય ?

માધવલાલ શેઠનું હૃદય આપણે રણછોડ સાથેની તેમની વાત ઉપરથી ઝોળખી ગયા છીએ. તેમ મદનરાય તથા ઉષાના હૃદયને પણ આપણે જાણ્યું છે. હવે આપણે રણછોડના ધર તરફ ફરીએ. રણછોડે ધરમાં દાખલ થતાં રંધુને ઉપાડી લીધો. તથા પોતાની પ્રેમાળ પત્નિ પાસે બેસી તેના મુખપર હાથ ફેરવતાં બોલ્યો:—

“ હવે ફીકર નથી. આજ ઇશ્વર આપણી મદદમાં છે. ખોલ તને કેમ છે ? આ રંધુ જરા રહે તો હું દુધ લાવી કાંઈ કરી આપુ. આજ તું બહુજ નરમ થઈ ગઈ છે. મને આજ બહુજ કર લાગે છે. ”

“ તમે આવ્યા ? આવો, મારી પાસે બેસો. ” દયાએ ઝીણું અવાજે કહ્યું.

“ આજ મને રંજ મળી છે. આજ નોકરી પર નથી જવું. તું જરા પાંચ મીનીટ ખમે તો હું કાંઈ કરી લાવું ” રણછોડે બહાલથી કહ્યું.

“ દુધ નથી તે કાંઈ ક્યાંથી કરશે ? ”

“ આજ આપણા પર દૈવ તુકરો છે. આજ ગેખી મદદ મળી છે. બધું હું પછાથી કહીશ. હમણાં તો હું જઈ દુધ લઈ આવી કાંઈ કરી લાવું. ” રણછોડ બોલ્યો.

“ આપણી પડોશમાંની બાઈને આપશે તો તે ખીચારી તુરત કરી આપશે. ” દયાએ કહ્યું.

રણછોડ ગયો. તેને ગયે એ એકજ મીનીટ થઈ હશે. એટલામાં એક માણસ તથા એક ડાક્ટર અને એક નર્સ એમ ત્રણ ત્યાં હાજર થયાં. દયા આ અજાણ્યાં માણસોને જોઈ ગભરાઈ. નાનો રંધુ આ ગોરા માણસ તથા ગોરી સ્ત્રીને જોઈ રડવા લાગ્યો. નવિન આગંતુકે છોકરાને ઉપાડી લીધો અને આશ્વાસન આપતાં બોલ્યો:—

“ રડીશ નહિ બચ્ચા ! લે તારે દ્રાક્ષ ખાતી છે ? ” એ ન બોલતાં તેના હાથમાં દ્રાક્ષ આપી દયા તરફ ફરી બોલ્યો:—“ બહેન !

અમને તમારાજ માણસ ગણી લેજો. આ ડાક્ટર સાહેબને નાડ બતાવો.”

“મારે દવા નથી ખાવી.” દયાએ કહ્યું.

“એમની ફી અપાઈ ગઈ છે. તમારે કંઈજ આપવાનું નથી. માત્ર નાડ બતાવો એટલે હું દવા લઈ આવું. આ બધું ગુજરાતી બજારે છે તે તમારી પાસે રાત દેકાડો રહેશે. અને તમારી સારવાર કરશે. તમને જલ્દી આરામ થઈ જશે. ગલરાશો નહિ.” આગંતુકે આશ્વાસન આપ્યું.

દયાએ નાડ બતાવી. ડાક્ટરે ફેફસાં તપાસ્યાં અને પ્રીસ્કોપેશન લખી તે મનુષ્યના હાથમાં મૂક્યું. ડાક્ટરે ફેફસાં સાધ્ય જણાવ્યો. આગંતુક દયાની પાસે લીલી દ્રાક્ષ, સફરજન, દાડમ, નારંગી, તથા સોડાની બાટલી મૂકીને બોલ્યો:—

“બહેન! હું ડાક્ટર સાહેબ સાથે જઈ દવા લઈ આવું છું. આ મેવો તમારે ખાવાનો છે અને કાંઈ પીવાની છે.”

“પણ એ આવે ત્યાં સુધી લાઈ તમે...જરા બેસોને?” દયાએ કહ્યું.

“હું હમણાંજ પાછો દવા લઈને આવું છું ને!” તે પુરૂષે કહ્યું.

“અને આ બાઈ?” દયાએ કહ્યું.

“તે તો અહીં રહેશે. તમારી ચાકરી કરશે.”

“પણ લોકો તો કહે છે કે એવી બાઈઓ કોઈનેય માંદા માણસ પાસે આવવા નથી દેતીઓ.” દયાએ શંકા કરી.

“એ વાત સાચી છે. કારણ માંદા માણસ પાસે જોવા આવનારાઓ આપણામાં બહુજ ગરબડ કરી મૂકે છે અને તેને ઝખ્ખા દેતાં નથી. તેથી તે બાઈઓ કોઈને આવવા દેતી નથી.” તે પુરૂષે સમજાવ્યું.

“ત્યારે તો એ બાઈનું કાંઈ કામ નથી. એનેપણ જવાદો.” દયાએ કહ્યું.

“કેમ બહેન! એવો બંદોબસ્ત તો સારો કે?”

“મારાં એકનાં એક છોકરાને અને મારા જીવનના અધારને મારી પાસે ન આવવા દે તો બધું એ ઓસડ અને બળી એ

વાતો કે તારામૈત્રક.

પર ઉધા અને અરુણ આવશે

હવા-તમારી આ વિલાયતી દવા કરતાં તો મારા પતિનો વ્હાલ-
સોયો હાથ અને તેની અમીઠરી દ્રષ્ટિજ મને જલ્દી આરામ કરશે.”

ધન્ય છે આર્ય રમણી ! ધન્ય છે તારી પતિ ભક્તિને-
આહા ! આર્ય લલનાઓના અતુલિત પ્રેમનો જોડો આખી દુનિ-
યામાં પણ મળવો મુશ્કેલ છે. પોતાનું જીવન ટકાવનાર-સ્વાસ્થ્ય
સુધારનાર ઔષધ કરતાં પતિની અમીઠરી દ્રગ અને વ્હાલસોયો
હાથજ તેને તો વધુ પ્રિય હોય. આવી રમણીઓના પુન્ય વડે જ
ભારત વર્ષ ગૌરવશાળી બની રહ્યો છે. ક્યાં યુરોપની સ્વાર્થી
લલનાઓ અને ક્યાં આ આર્ય રમણીઓ !

ડોક્ટર, નર્સ તથા તે પુરૂષ ત્રણે જણુ અત્યંત પ્રસન્ન થયાં.
ડોક્ટરે તે પુરૂષના હાથમાં રૂપીઆ વીસની નોટ આપતાં કહ્યું:—

“ અહાશય ! આવી સ્ત્રીની દવા માટે હું પૈસા તેમજ મારી
ફો લાઇશ નહિં. આહા ! ખરેખર તમે હિન્દુઓ અમારા કરતાં
હજાર દરજ્જે સુખી છો. હું તો ઇશ્વર પાસે એજ માથું છું કે
મને આવતો જન્મ હિન્દુસ્થાનમાંજ આવે. ”

તે પુરૂષે રૂપીઆ પાંચ લેવા ધણી નાં પાડી પણ ડોક્ટર
એકનો બે ન થયો. નર્સની આંખમાં પણ ઝળઝળાયાં ભરાઇ આવ્યાં
હતાં તે કાંઈજ બેલી નહિં. તે પુરૂષ તથા ડોક્ટર તરતજ આજ્ઞા
ગયા. તેમના ગયા બાદ રણુછોડ કાંઈ લઈ આવ્યો. નર્સને જોતાજ
તે આશ્ચર્ય પાડ્યો. દયાએ સમજી વાત કરી.

“ આપને કોના તરફથી મોકલવામાં આવ્યાં છે ? ”
રણુછોડે પૂછ્યું

“ મને નામ ખબર નથી. પણ જે ગૃહસ્થ અત્રે ડોક્ટર
સાહેબ સાથે આવ્યા હતા તેમણે મને રોજના પાંચ રૂપીઆ
કરાવ્યા છે. આજની રી તેમણે આપી છે. અને હવે પછી પણ
તેજ આપનારા છે. તમારી પાસેથી લેવાની મનાઈ છે. ”

આ જવાબ સાંભળી રણુછોડ આશ્ચર્યમાં કુખી ગયો. મદનરા-
યના ખાનગી નોકરને તે ઓળખતો હતો. દયાએ આપેલા તે
પુરૂષના વર્ણનથી તે ભણી શક્યો કે તે તે માણસ ન હોય અને
પતિ પત્નિ આનંદમાં આવી ઇશ્વરનો ઉપહાર માનતાં પોતાના
હિપર ઉપકાર કરનારની રાહ જોતાં બેઠાં.

અડધા એક કલાક થયો. પણ કાંઈ આવ્યું નહિ. છેવટે એક છોકરો દવાની શીશી લઈ આવ્યો. રણુછોડના પ્રશ્નના જવાબમાં તે બોલ્યો:—

“મને તો આપણી શેરીને નાકે એક લાંબાડાએ કહ્યું કે પેલા રણુછોડલાંછને ઘેર આટલી શીશી પહોંચાડી દે. લે. મમરા ખાવા એક આનો. એમ કહી એક આનો મને આપ્યો અને તે ચાલ્યો. ગયો.”

છોકરાના ગયા બાદ મદનરામનો સિપાઈ આવ્યો તેને રણુછોડે બધી વાત કરી જવાબમાં તેણે કહ્યું:

“મને તો ખંડેનબાએ હમણાંજ કહ્યું કે ‘જા. અને રણુછોડે ડાકટર વગેરેનો બંદોબસ્ત કર્યો કે કેમ તે પૂછી આવ. વળી કાંઈ જોઈતું કરતું હોય તો પણ પૂછતો આવજો’ એમ કહ્યું એટલે હું સીધો અહીં આવ્યો. ઠીક ભાઈ! ત્યારે હું જાઉં છું કંઈ કહેવું છે !”

“હા. ખંડેનને કહે જે કે તમારી દયા મતાંજ હવે ફેર પડના જાય છે. કારણ આશ્વાસન એ અડધું યોસડ છે. આજ એ ન હોત તો અમે તો મુવાંજ પડ્યાં હતાં.” રણુછોડ બોલ્યો.

“અરે ભાઈ! એ તો આપુના ઘરની લક્ષ્મી છે લક્ષ્મી. એમનાવડે તો હો ઉજળાં છે.” સિપાઈ વિવેક કરીને ચાલ્યો મયો.

નર્સે દવા પાછ, મેવો તથા કાંઈ માપસર આપ્યાં અને એક રટુક્ષપર બેઠી. રણુછોડ પડોસીને ત્યાંથી તેને માટે એક કુરસી લઈ આવ્યો. રણુછોડે રણુને પણ કાંઈક ખવડાવ્યું, પોતે પણ કાંઈક લુપ્ત પાકું કરી ખાધું અને એક પુસ્તક લઈ વાંચતો દવાની પાસે પાસે બેઠો.

“તમે ખાધું ?” દવાએ પૂછ્યું.

“હા. હવે તું જરા આરામ લે” રણુછોડે કહ્યું.

“હા. ખંડેન ! તમે જરા સુઈ જાઓ બહુ બોલવાથી અશક્તિ વધી જાય.” નર્સે સલાહ આપી.

“જુઓ ખંડેન ! તમે મને આરામ આપવા ચલાતાં હો તો મારો આરામ મારો પતિ છે. આટલા દિવસના મંદગતમાં કાંઈ દિવસ તે મારી પાસે બેસી શક્યા નથી. આજ ઇશ્વરે સાચું જોયું છે. એટલે હવે તમે મને તેમની સાથે પેટ ભરીને વાતો કરો

લેવાદો એથી મને આરામ થશે ” દયાએ દીનવાણીથી કહ્યું.

“ કરો બહેન ! બેઘાશક વાતો કરો. જેને વીતી હોય તેજ જાણે કે દીલનો આરામ કેવો હોય છે ! ” નર્સ નિઃશ્વાસ નાખતાં બોલી : “ હું ખીજ ઝોરડામાં જઈ ? ”

“ ના બહેન ! ના. દયા બોલી “અમારી વાતો હંમેશાં પવિત્રજ હોય છે. જે પ્રેમની વાત ત્રીજા હૃદયના દેખતાં થાય નહિ તેને પવિત્ર ન કહેવાય. ” રણુછોડ તરફ ફરીને બોલી—“ આવોને અહીં નજીક આવો. ”

“ કહે, શું કહેવું છે ? ” રણુછોડ નજીક બેસતાં બોલ્યો.

“ આહું જોઈને વાત થાય નહિં. બુઝ્યો, મારા સામું બુઝો. ” રણુછોડે તેમ કહ્યું.

“ લાવો તમારો હાથ ” દયાએ હાથ લઈ પોતાના હૃદયપર મૂક્યો. રણુછોડની દષ્ટિ સામે દષ્ટિ માંડી જોઈ રહી, ક્ષણનાર થઈ રણુછોડ બોલ્યો :—

“ કેમ ચૂપ રહી ગઈ બોલ ! બહાલી ! ! તું શું કહે છે ? ”

“ ત્યારે આ શું થાય છે ? વાતો કે તારા મૈત્રક ? ”

ખન્તે જણનાં નેત્ર, મુખ અને હૃદય હસી રહ્યાં. આત્મા એક તાર થઈ ગયો. આત્મનાં ઝરણાં ઝરવા લાગ્યાં. નેત્રો દ્વારા રસના ધુટડા પીવા માંડ્યા.

પવિત્ર નિર્દોષ પ્રેમનું ચિત્ર તાદ્રશ્ય થયું. નર્સ પણ હસતે શુખડે તેમને જોઈ રહી અને મનમાં બોલી :—

“ આ તે વાતો કે તારામૈત્રક ! ”

પરિચ્છેદ નવમો.

—❀❀❀—
ગુદશનની કહાણી.

રવન કરનાર પ્રતિ સાહનુભુતિ બતાવતી એ પાણી ઔષધ છે.

આપ બી ઐસે સ્વાર્થી હૈં ? આપકા કામ હો ગયા ખાદ, હમ લોગકી તર્ફ દેખના બી આપકો લાજિમ નહિ માલુમ હોતા હૈં ?” મે’ને દીલમે’ લડકતી હુઈ આગસે ગર્મ હોકર કહા.

“ વૈસા નહિં. યહાં આનેકા દીલ તો થા. મગર આપકે આશક ઘર પર નહિં હૈ. ઔર આપસે મેરેકો કુંછ મુલાકાત નહિંથી. મે’ કયસે આસકતાહું, ” જયોતિપ્રકાશને જવાબ દીયા.

“ ક્યા આપકે વહ દોસ્ત આપકો નહિ બોલે ? ” મે’ને પૂછા.

“ નહિ. મેરેકો કોઇ નહિં બોલા. અખ મેરે આતે પર છુટ્ટી બોલી કે તુરતહી મે’ તુમહારે પાસ આયા. ” ઉન્હોને સાફ દિન જવાબ દીયા.

“ મે’ દો તીન તર્ફ તુમહારે વહ દોસ્તમે જુક કીયા. શીર વહ છુટ્ટીસે દો દફા કહા. શીર બી આપ ન આયે તખ ગુસ્સે હોકર આજ છુટ્ટી કે જરાસા દમ દીયા. તખ આપકે દરશન હુવે. ”

“ ફરમાઇએ અખ ક્યા હુકમ હૈ. ” વે બોલે

“ આપકો.....વહાં આરામ તો હૈનાં ? ” મે’ને ધડકતે દીલસે પૂછા.

“ હાં. ઠીક હૈ. મગર..... ” વે અટક ગયે,

“ ક્યા ? આપકો દીલ નહિં બહેલના ? હાં હાં મે’ સમજતી હું. અરજા ! અખ એક દૂસરી ખાત ”

“ ક્યા હૈ ? ”

“ આપકો યહાં આનેકા દીલ હોગા ? મે આપકી બરદાસ્ત કરુંગી. આપકી સેવામે હાજર રહુંગી ”

“ક્યા આપ? આપકો તો—”

“હાં. વહ અખ નહીં હૈ મૈનેહી ઉનકો મના કરદીયા હૈ.”

“મગર દીનલતા ટંટા કરેગી.”

“નહિં આપને ઉનકો-વહ મંદીનેકાં તનખા તો દે દીયા-
હેના? શીર ક્યા?”

“ઠીક; શીર આપકો ક્યા પગાર ચાહીએ?” વહ મેરી તફ
તાકતે જોલે.

“દશ રૂપયે જ્યાદા.”

“કુબુલ.”

“આપકો દીલ ચ્હાય તો શીર આપકી લૌંડી સમજાકે
આપ દેખ લેના” મેને કહા.

“વોતો ઠીક હૈ. જખ મેરા દીલ તુમારેહી પાત રહેગા તો
પૈસે ક્યસે નહિં મીલ સકતે? વોતો મહબ્બત કે પર હૈ. સચ્ચી
મહબ્બત ઇસ દુનિયામે મૂશ્કિલ હૈ.”

“ખસ? સામલા તમામ હોગયા. વહ દૂસરે દીનસે આને
લખે. ઉનકા સ્વભાવ દેખકે મેરા કલેજ તર હો ગયા. વહ કબી
પૈસેકે લાયે મેરા-મું જોલતે ન દેતે. પહલે મદીને ઉનહોને સૌ
રૂપયે તક દીયા મગર ઉસ વખતી મેરી અકલ મુઝે છોડ ગઇ. મેને
વહ સખ પૈસે ઉન્કે ઝૌર મેરે અયશોઆરામમે ખર્ચ દીપ. ઉન્કા
વ્યાપાર અચ્છે જોર શોરસે ચલતે થે. ઉન્કી ઇનજત બી અચ્છીથી.
ઉસસે મેરેકોબી ખહુત અલિયાન થા. ઘરમે આનેકો ન હો મગર
ખહાર જાનેકે વખતે યા કોઇ ઘરપર આનેસે મેં પાંચદશ રૂપયે સહજમે
ખર્ચ દેતી મેરા પહીલેવાલા શખ્સ કબી કબી આતાથા—જોબી
ઉનકા પયઆનવાલા થા—ઉનકો દેખ ઉન્કે દીલમેં કુછ રંજ હોતાથા.
મગર થે મેરેકો રાછ રખનેકો કુચ્છ જોલતે નહિથે. દીલમેંહી જલતેથે.
વહશખ્સ મેરેકો મીલતેકો આતાથા. ઉન્કે દીલમેંબી કુછ અપસા ગયર
ધરાદા ન થા—તો મેરે દીલમેંથા. મેં સખ વ્યાતચીત પ્રકાશકે સામ-
નેહી કરતીથી. મગર પ્રકાશકે દીલમેં ઇસસે રંજ હોતાથા. એક રોજ
મેં ઝૌર પ્રકાશ આનંદમેં મરત થે. ઉસ વખત વો શખ્સ આયા.
ઉન્કે આનેસે પ્રકાશ અપને મું ખખ કરકે પરે. ઉન્કે ચહેરે પર
ગમગીની છા રહી. ઉનકે જાનેકે આદ વહ હીર હંસંહલકે મેરે
સે ખાન કરતે લગે. મેને સમજ લીયા ઉસકે આનેસે પ્રકાશકો રંજ

होता है. मेने शाय वीया में उनका बना करहुं. शीर भी घतने शम्भोसे. मेने घोडा आया था घसीसे उनका दीव न दुःआनेमे मेरा हित समझके में व्यूष रही. लेकीन प्रकाशका दीव रंजुहा में न देण सकतीथी. घसीसे प्रकाशका दीव मेरे तर्क कयसू है वह देणनेका दीव हुवा. ”

“ ओक रोज मेने कुछ- जहाना करके वह शम्भुका मेरे वहां की रात रहनेका कहा. प्रकाशका दीव जहुत रंजुहा हुवा. शीर वही वह मेरे डा कुछ नहिं भोले. में प्रकाशके की कभरेमें था. दूसरे रोज इसशम्भुके जनेपर मेने प्रकाशका पूछा:—

“ क्या आप दुःખित हो ? सत्य कहे. इस शम्भुके आनेसे आपका रंज होता है ? ”

“ क्या वहकी पूछा जाता है ? औसा डान मर्द हो उसके रंज न हो ? ”

“ तब आप कयु मुझे कहते नहिं. में उनका बना कर देती. ”

“ नहिं. मेरा दीव भूश करनेमे तुम्हारा दिव रंजुहा हो, औसा में नहिं ब्हाता. मेरा दीव में समझ सकुंगा वहां तक कीक है. नहिं तो मे तुम्हारेसे रज्जु ले लुंगा. कयुं छतमी बाटे रोजकी महज्जतसे जब मेरा दीव घतना जसता है तो तुम्हारा और उनका दीव मेरे ना कहनेसे झीतना जसेगे ? और : जब में पाक महज्जतसे तुम्हा ब्हाता हुं तो तुम्हारे सुभ के लीये में रंज उकाडि वो कांछ नथी आत नही है. महज्जत घरेका भोलने है की उरसे सामनेका सुभमें अपना दुःख भूल जाय. ”

“ उनकी आते सुन में स्तब्ध होगछ. में पछताने लगी मेने इस शम्भुसे कह दीया की आप कहतेमें ओक दो रोज मेरेका देणनेका आना और वहीकी प्रकाशकी डाजरीमे आना, और आधा घरेकी क्षीतर बलेही जना. पस. मेरे प्रकाशका दीव — शान्त हो गया. हम जडेही बयनसे रहने लगे.

कंध दीनके बाद प्रकाशका उसके मुहके कुछ थोस दीन के लीये जना हुवा. इस दरम्यान उनके भागीदारने गोटावा करके भेपारका सर्व नाश कर दीया. प्रकाशका इसीसे प्रयास हल्लाका मुकशान हुवा. वे पामाल हो गये.

“ક્યા આપ? આપકો તો—”

“હાં. વહ અખ નહીં હૈ મૈનેહી ઉનકો મના કરદીયા હૈ.”

“મગર દીનલતા ટંટા કરેગી.”

“નહિં આપને ઉનકો-વહ મંદીનેકો તનખા તો દે લીયા-
હૈના? શીર ક્યા?”

“હીક; શીર આપકો ક્યા પગાર આહીએ?” વહ મેરી તક
તાકતે ખોલે.

“ફશ રૂપયે જયાદા.”

“કબુલ.”

“આપકો દીલ ચ્હાય તો શીર આપકો લૌડી સમજાકે
આપ દેખ લેના” મૈને કહા.

“વોતો હીક હૈ. જખ મેરા દીલ તુમારેહી પાસ રહેગા તો
પૈસે ક્યસે નહિં મીલ સકતે? વોતો મહબ્બત કે પર હૈ. સચ્ચી
મહબ્બત ઇસ દુનિયામે મુશ્કિલ હૈ.”

“અસ? મામલા તમામ હોગયા. વહ દુસરે દીનસે આને
લમે. ઉનકા સ્વભાવ દેખકે મેરા કલેબ તર હો ગયા. વહ કબી
પૈસેકે લાએ મેરા-મું ખોલતે ન દેતે. પહલે મહીને ઉનહોને સૌ
રૂપયે તક દીયા મગર ઉસ વખતથી મેરી અકલ મુઝે છોડ ગઇ. મૈને
વહ-સખ પૈસે ઉન્કે ઝૌર મેરે અયુશોઆરામમે ખર્ચ દીધો. ઉન્કા
વ્યાપાર અચ્છે જોર શોરસે ચલતે થે. ઉન્કી ઇજત બી અચ્છીથી.
ઉસસે મેરેકોળી ખહુત અલિમાન થા. ધરમે ખાનેકો ન હો મગર
ખહાર જાનેકે વખત યા કોઇ ધરપર આનેસે મેં પાંચદશ રૂપયે સહજમે
ખર્ચ દેતી મેરા પહીલેવાલા શખ્સ કબી કબી આતાથા— જોબી
ઉનકા પયચાનવાલા થા—ઉનકો દેખ ઉન્કે દીલમે કુછ રંજ હોતાથા.
મગર યે મેરેકો રાજી રખનેકો કુચ્છ ખોલતે નહિયે. દીલમેહી જલતેથે.
વહશખ્સ મેરેકો મીલનેકો આતાથા. ઉન્કે દીલમેહી કુછ અપસા ગયર
ઠીરાદા ન થા—નતો મેરે દીલમેથા. મેં સખ જાતચીત પ્રકાશકે સામ-
નેહી કરતીથી. મગર પ્રકાશકે દીલમે ઇસસે રંજ હોતાથા. એક રોજ
મે આર પ્રકાશ આનંદમે મરત થે. ઉસ વખત વો શખ્સ આયા.
ઉન્કે આનેસે પ્રકાશ અપને મું ખાંખ કરકે પડે. ઉન્કે ચહેરે પર
ગમગીની છા રહી. ઉનકે જાનેકે આદ વહ હીર હંસીસકે મેરે
સે ખાન કરતે લગે. મૈને સમજ લીયા ઉસકે આનેસે પ્રકાશકો રંજ

હોતા હૈ. મેંને શોય લીયા મેં ઉનકા મના કરદું. ફીર બી ઇતને શખ્સોસે મેંને ઘોડા ખાયા થા ઇસીસે ઉનકા દીલ ન દુઃખાતેમે મેરા હિત સમજકે મેં ચૂપ રહી. લેકીન પ્રકાશકા દીલ રંજદા મેં ન દેખ સકતીથી. ઇસીસે પ્રકાશકા દીલ મેરે તર્ફ ક્યસા હૈ વડ દેખનેકા દીલ હુવા. ”

“ એક રોજ મેંને કુછ ખહાના કરકે વહ શખ્સકા મેરે વહાં હી રાત રહનેકા કહા. પ્રકાશકા દીલ ખદુત રંજદા હુવા. ફીર હી વહ મેરે કા કુછ નહિં બોલે. મેં પ્રકાશકે હી કમરેમેં થા. ફસરે રોજ ઉસશખ્સકે જાનેપર મેંને પ્રકાશકા પૂછા:—

“ કયા આપ દુઃખિત હો ? સચ કહો. ઉસ શખ્સકે આનેસે આપકા રંજ હોતા હૈ ? ”

“ કયા વહલી પૂછા જાતા હૈ ? એસા કોન મર્દ હો શરકા રંજ ન હો ? ”

“ તખ આપ કયું કુછે કહતે નહિં. મેં ઉનકા મના કર દેતી. ”

“ નહિં. મેરા દીલ ખૂશ કરનેમે તુમહારા દિલ રંજદા હો, એસા મેં નહિં સ્હાતા. મેરા દીલ મેં સમજ સકુંગા વહાં તક કીક હૈ. નહિં તો મેં તુમહારેસે રખાલે હુંગા. કયું ઇતની થોડે રોજકા મહબ્બતસે જખ મેરા દીલ ઇતના જલતા હૈ તો તુમહારા ઓર ઉનકા દીલ મેરે ના કહનેસે કીતના જલેગે ? ઓર જખ મેં પાક મહબ્બતસે તુમકા સ્હાતા હું તો તુમહારે સુખ કે લીયે મેં રંજ ઉકાઉ વો કાઇ નથી ખાત નહીં હૈ. મહબ્બત ઇસ્કા બોલને હૈ કી શરસે સામનેકા સુખમેં અપના દુઃખ ભૂલ જાય. ”

“ ઉન્કી ખાતે સુન મેં સ્તબ્ધ હોગઇ. મેં પછતાને લગી ” મેંને ઉસ શખ્સસે કહ દીયા કી આપ હકતેમેં એક દો રોજ મેરેકા દેખનેકા આના ઓર વહીલી પ્રકાશકી હાજરીમે આના, ઓર આધાધરેકી હીતર ચલેહી જના. ખસ મેરે પ્રકાશકા દીલ શાન્ત હો ગયા. હમ ખડેહી ચખનસે રહને લગે.

કંઇ દીનકે પાદ પ્રકાશકા ઉસ્કે મૂલકેકા કુછ ખીસ દીન કે લીયે જના હુવા. ઉસ દરમ્યાન ઉનકે બાગીદારને ગોટાલા કરકે બેપારકા સર્વ નાશ કર દીયા. પ્રકાશકા ઉસીસે પચાસ હજારકા શુદ્ધશાન હુવા. વે પામાલ હો ગયે.

“ક્યા આપ? આપકો તો—”

“હાં. વહ અખ નહીં હૈ મૈનેહી ઉનકો મનો કરદીયા હૈ.”

“મગર દીનસતા ટંટા કરેગી.”

“નહિં આપને ઉનકો યહ મંદીનેકા તનખા તો દે દીયા-
હેના? શીર ક્યા?”

“હીક, શીર આપકો ક્યા પગાર આદીએ?” વહ મેરી તફ
તાકતે જોલે.

“દશ રૂપયે જયાદા.”

“કુબુલ.”

“આપકો દીલ ચ્હાય તો શીર આપકી લૌંડી સમજતે
આપ દેખ લેના” મેને કહા.

“વોતો હીક હૈ. જખ મેરા દીલ તુમારેહી પાત રહેઆ તો
પૈસે ક્યસે નહિં મીલ સકતે? વોતો મહબ્બત કે પર હૈ. સચ્ચી-
મહબ્બત હસ દુનિયામેં મૂશ્કલ હૈ.”

“ખસ? મામલા તમામ હોગયા. વહ દૂસરે દીનસે આને
લજે. ઉનકા સ્વભાવ દેખકે મેરા કલેજ તર હો ગયા. વહ કબી
પૈસેકે લાયે મેરા મું જોલતે ન દેતે. પહેલે મંદીને ઉનહાંને સૌ
રૂપયે તક દીયા મગર હિસ-વખતી મેરી અકલ મુઝે છોડ ગઇ. મેને
વહ સખ પૈસે ઉન્કે ઔર મેરે અયુશોઆરામમેં ખર્ચ દીય. ઉનકા
વ્યાપાર અચ્છે જોર શોરસે ચલતે થે. ઉન્કી ઇનજત બી અચ્છીથી.
હિસસે મેરેકોબી બહુત અલિમાન થા. ઘરમેં ખાનેકો ન હો મગર
બહાર જાનેકે વખત, યા કોઇ ઘરપર આનેસે મેં પાંચદશ રૂપયે સહજમેં
ખર્ચ દેતી મેરા પહીલેવાંલા શખસ કબી કબી આતાથા—જોબી
ઉનકા પયઆનવાલા થા—ઉનકો દેખ ઉન્કે દીલમેં કુછ રંજ હોતાથા.
મગર યે મેરેકો રાજી રખનેકો કુચ્છ જોલતે નહિથે. દીલમેંહી જલતેથે.
વહશખસ મેરેકો મીલતેકો આતાથા. ઉન્કે દીલમેંબી કુછ અયસા ગયર
ઈરાદા ન થા—તો મેરે દીલમેંથા. મેં સખ ખાતચીત પ્રકાશકે સામ-
નેહી કરતીથી. મગર પ્રકાશકે દીલમેં ઈસસે રંજ હોતાથા. એક રોજ
મેં ઔર પ્રકાશ આનંદમેં મરત થે. હિસ વખત વો શખસ આયા.
ઉન્કે આનેસે પ્રકાશ અપને મું ખખ કરકે પડે. ઉન્કે ચહેરે પર
ગમગીની છા રહી. ઉનકે જાનેકે બાદ વહ ફીર હંસેહંસકે મેરે
સે ખાન કરતે લગે. મેને સમજ લીયા હિસકે આનેસે પ્રકાશકો રંજ

હોતા હૈ. મેંને શોય લીયા મેં ઉનકો મના કરદું. શીર બી ઇતને શખ્સોસે મેંને ઘોડા ખાયા થા ઇસીસે ઉનકા દીલ ન દુઃખાનેમે મેરા હિત સમજકે મેં ચૂપ રહી. લેકીન પ્રકાશક દીલ રંછદા મેં ન દેખ સકતીથી. ઇસીસે પ્રકાશક દીલ મેરે તર્ફ ડયસા હૈ વડ દેખનેકા દીલ હુવા. ”

“ એક રોજ મેંને કુછ ખહાના કરકે વહ શખ્સકા મેરે વહાં હી રાત રહનેકા કહા. પ્રકાશક દીલ ખદુત રંછદા હુવા. ફીર હી વહ મેરે કો કુછ નહિં ખોલે. મેં પ્રકાશકે હી કમરેમેં થા. ફસરે રોજ ઉસશખ્સકે જાનેપર મેંને પ્રકાશકો પૂછા:—

“ કયા આપ દુઃખિત હો ? સચ કહો. ઉસ શખ્સકે આનેસે આપકો રંજ હોતા હૈ ? ”

“ કયા વહલી પૂછા જાતા હૈ ? ઐસા કોન મર્દ હો શરકો રંજ ન હો ? ”

“ તખ આપ કયુ મુઝે કહતે નહિં. મેં ઉનકો મના કર દેતી. ”

“ નહિં. મેરા દીલ ખૂશ કરનેમે તુમહારા દિલ રંછદા હો, ઐસા મેં નહિં ચ્હાતા. મેરા દીલ મેં સમજ સકુંગા વહાં તક કીક હૈ. નહિં તો મેં તુમહારેસે રખાલે હુંગા. કયું ઇતની થોડે રોજકા મહબ્બતસે જખ મેરા દીલ ઇતના જલતા હૈ તો તુમહારા ઔર ઉનકા દીલ મેરે ના કહનેસે કીતના જલેગે ? ઔર જખ મેં પાક મહબ્બતસે તુમકો ચ્હાતા હું તો તુમહારે સુખ કે લીયે મેં રંજ ઉઠાઉ વો કોઇ નથી ખાત નહીં હૈ. મહબ્બત ઇસ્કો ખોલને હૈ કી શરસે સામનેકા સુખમેં અપના દુઃખ ભૂલ જાય. ”

“ ઉન્કી ખાતે સુન મેં સ્તબ્ધ હોગઇ મેં પછતાને લગી ” મેંને ઉસ શખ્સસે કહ દીયા કી આપ હકતેમેં એક દો રોજ મેરેકો દેખનેકા આનાં ઔર વહીલી પ્રકાશકી હાજરીમે આનાં, ઔર આધાધરેકી કીનર ચલેહી જાના. બસ મેરે પ્રકાશક દીલ શાન્ત હો ગયા. હમ ખડેહી ચયનસે રહને લગે.

કંઇ દીનકે બાદ પ્રકાશકે ઉસ્કે મૂલકકો કુછ ખીસ દીન કે લીયે જાના હુવા. ઉસ દરમ્યાન ઉનકે બાગીચરતે ગોટાલા કરકે બેપારકા સર્વ નાશ કર દીયા. પ્રકાશકે ઉસીસે પચાસ હજારકા સુકશાન હુવા. વે પામાલ હો ગયે.

“ક્યા આપ? આપકો તો—”

“હાં. વહ અખ નહીં હે મૈનેહી ઉતકા મના કરદીયા હૈ.”

“મગર દીનસતા ટંટા કરેગી.”

“નહિં આપને ઉતકા-મહ મહીનેકાં તનખા તો દે દીયા-
હેના? શીર ક્યા?”

“ડીક; શીર આપકો ક્યા પગાર ચાહીએ?” વહ મેરી તર્ફ
તાકતે જોલે.

“દશ રૂપયે જ્યાદા.”

“કુચુલ.”

“આપકા દીલ ચહાય તો શીર આપકી લૌંડી સમજ કે
આપ દેખ લેના” મેને કહા.

“વોતો ઠીક હૈ. જખ મેરા દીલ તુમારેહી પાત્ર રહેગા તો
પૈસે કપસે નહિં મીલ સકતે? વોતો મહખખત કે પર હૈ. સચ્ચી
મહખખત હસ દુનિયામેં મૂશ્કલ હૈ.”

“ખસ? મામલા તમામ હોગયા. વહ દૂસરે દીનસે આને
લજે. ઉતકા સ્વભાવ દેખકે મેરા કલેજ તર હો ગયા. વહ કબી
પૈસેકે લાયે મેરા-મું જોલતે ન દેતે. પહેલે મહીને ઉત્તોને સૌ
રૂપયે તક દીયા મગર ઉસ વખતી મેરી અકલ મુઝે છોડ ગઇ. મેને
વહ સખ પૈસે ઉન્કે ઔર મેરે અયશોઆરામમેં ખર્ચ દીં. ઉત્કા
વ્યાપાર અચ્છે જોર શોરસે ચલતે થે. ઉત્કી ઇજ્જત બી અચ્છીથી.
ઉસસે મેરેકાબી ખહુત અલિમાન થા. ધરમેં ખાનેકા ન હો મગર
ખહાર જાનેકે વખત યા કોઇ ધરપર આનેસે મેં પાંચદશ રૂપયે સહજમેં
ખર્ચ દેતી મેરા પહીલેવાલા શખસ કબી કબી આતાથા—જોબી
ઉતકા પયસાનવાલા થા—ઉત્કા દેખ ઉન્કે દીલમેં કુછ રંજ હોતાથા.
મગર યે મેરેકા રાહ રખનેકા કુચ્છ જોલતે નહિયે. દીલમેંહી જલતેથે.
વહશખસ મેરેકા મીલનેકા આતાથા. ઉન્કે દીલમેંબી કુછ અયસા ગંધ
ધરાદા ન થા—તો મેરે દીલમેંથા. મેં સખ વ્યાતચીત પ્રકાશકે સામ-
નેહી કરતીથી. મગર પ્રકાશકે દીલમેં ઇસસે રંજ હોતાથા. એક રોજ
મેં ઔર પ્રકાશ આનંદમેં મરત થે. ઉસ વખત વો શખસ આયા.
ઉન્કે આનેસે પ્રકાશ અપને મું ખાંધ કરકે પડે. ઉન્કે ચહેરે પર
ગમગીની છા રહી. ઉત્કે જાનેકે બાદ વહ ફીર હંસહંસકે મેરે
સે ખાન કરતે લગે. મેને સમજ લીયા ઉસકે આનેસે પ્રકાશકે રંજ

હોતા હૈ. મેંને શેય લીયા મેં ઉનકો મના કરદું. શીર બી ઇતને શખ્સોસે મેંને ઘોઠા ખાયા થા ઇસીસે ઉનકા દીલ ન દુઃખાતેમે મેરા હિત સમજકે મેં ચૂપ રહી. લેકીન પ્રકાશક દીલ રંછદા મેં ન દેખ સકતીથી. ઇસીસે પ્રકાશક દીલ મેરે તર્ફ ડ્યસા હૈ વહ દેખનેકા દીલ હુવા. ”

“ એક રોજ મેંને કુછ બહાના કરકે વહ શખ્સકો મેરે વહાં હી રાત રહનેકા કહો. પ્રકાશક દીલ બહુત રંછદા હુવા. ફીર હી વહ મેરે કો કુછ નહિં બોલે. મેં પ્રકાશકે હી કમરેમેં યા. ફસરે રોજ ઉસશખ્સકે જાતેપર મેંને પ્રકાશકો પૂછા:—

“ કયા આપ દુઃખિત હો ? સચ કહો. ઉસ શખ્સકે આતેસે આપકો રંજ હોતા હૈ ? ”

“ કયા વહબી પૂછા જાતા હૈ ? ઐસા કોન મર્દ હો છરકો રંજ ન હો ? ”

“ તખ આપ કયુ મુઝે કહતે નહિં. મેં ઉનકો મના કર દેતી. ”

“ નહિં. મેરા દીલ ખૂશ કરનેમે તુમહારાં દિલ રંછદા હો, ઐસા મેં નહિં ચ્હાતા. મેરા દીલ મેં સમજ સકુંગા વહાં તક ડીક હૈ. નહિં તો મે તુમહારેસે રખાલે હુંગા. કયું ઇતની થોડે રોજકા મહબ્બતસે જખ મેરા દીલ ઇતના જલતા હૈ તો તુમહારા ઔર ઉનકા દીલ મેરે ના કહનેસે ડીતના જલેગે ? ઔર જખ મેં પાક મહબ્બતસે તુમકો ચ્હાતા હું તો તુમહારે સુખ કે લીયે મેં રંજ ઉઠાઉ વો કોઇ નથી ખાત નહીં હૈ. મહબ્બત ઇસ્કો બોલતે હૈ કી છરસે સામનેકા સુખમેં અપના દુઃખ ભૂલ જાય. ”

“ ઉન્કી ખાતે સુન મેં સ્તબ્ધ હોગઇ મેં પછતાને લગી મેને ઉસ શખ્સસે કહ દીયા કી આપ હરતેમે એક દો રોજ મેરેકો દેખનેકા આના ઔર વહીબી પ્રકાશકી હાજરીમે આના, ઔર આધાધરેકી સ્તીતર ચલેહી જાના. ખંસ. મેરે પ્રકાશક દીલ શાન્ત હો ગયા. હમ બડેહી ચયનસે રહને લગે.

કંઇ દીનકે બાદ પ્રકાશકો ઉસ્કે મૂલકકો કુછ ખીસ દીન કે લીયે જાના હુવા. ઉસ દરમ્યાન ઉનકે ભાગીદારને ગોટાલા કરકે બેપારકા સર્વ નાશ કર દીયા. પ્રકાશકો ઉસીસે પચાસ હજારકા નુકશાન હુવા. વે પામાલ હો ગયે.

“क्या आप? आपका तो—”

“हां. वह अण नहीं है मैंने ही उनका बना कर दिया है.”

“भगर हीनसता टंटा करेगी.”

“नहीं आपने उनका यह मंदिनेका तनया तो दे दिया है ना? शीर क्या?”

“हीक; शीर आपका क्या पगार, आलीशे?” वह मेरी तर्क ताकते जोले.

“दश रुपये ज्यादा.”

“कुछल.”

“आपका हील बहाय तो शीर आपकी लौंडी समझ के आप देण लेना” मेने कहा.

“वोतो हीक है. जण मेरा हील तुमारेही पात्र रहेगा तो कैसे क्यसे नहीं भील सकते? वोतो महज्मत के पर है. सच्ची महज्मत इस दुनियामें मुश्किल है.”

“अस? मामला तमाम होगया. वह दूसरे हीनसे आने लगे. उनका स्वभाव देणके मेरा कलेज तर हो गया. वह कभी पैसेके लये मेरा मुं जोलने न देते. पहले मंदिने उनहोंने सौ रुपये तक दिया भगर इस वज्जली मेरी अकल मुझे छोड़ गछ. मेने वह सण पैसे उनके और मेरे अयशोआराममें अर्थ दीये. उनका व्यापार अच्छे जेर शोरसे चलते थे. उनकी महज्मत भी अच्छीथी. इससे मेरेका भी बहुत अलिमान था. घरमें आनेका न हो भगर पहार जनेके वज्ज या कोछ घरपर आनेसे में पांचदश रुपये सहजमें अर्थ देती मेरा पछीलेवाला शप्स कभी कभी आताथा— जेबो उनका पयमानवाला था—उनका देण उनके हीलमें कुछ रंज होताथा. भगर ये मेरेका राख रपनेका कुछ जोलते नहिथे. हीलमेंही जलतेथे. वहशप्स मेरेका भीलनेका आताथा. उनके हीलमेंभी कुछ अपसा गयर धरिदा न था—नतो मेरे हीलमेंथा. में सण आतशीत प्रकाशके सामनेही करतीथी. भगर प्रकाशके हीलमें इससे रंज होताथा. ओक रोज मे और प्रकाश आनंदमें भरत थे. इस वज्ज वो शप्स आया. उनके आनेसे प्रकाश अपने मुं पंथ करके पडे. उनके रहेरे पर गमगीनी छा रही. उनके जनेके आद वह हीर हंसहंसके मेरे से पान करने लगे. मेने समझ लीया इसके आनेसे प्रकाशको रंज

હોતા હૈ. મેંને શોય લીયા મેં ઉનકો મના કરદું. શીર બી ઇતને શખ્સોસેં મેંને ઘોઝા ખાયા થા ઇસીસેં ઉનકા દીલ ન દુઃખાનેમે મેરા હિત સમજકે મેં ચૂપ રહી. લેકીન પ્રકાશક દીલ રંજદા મેં ન દેખ સકતીથી. ઇસીસેં પ્રકાશક દીલ મેરે તર્ફ કયસા હૈ વડ દેખનેકા દીલ હુવા. ”

“ એક રોજ મેંને કુછ ખહાના કરકે વહ શખ્સકા મેરે વહાં હી રાત રહનેકા કહા. પ્રકાશક દીલ ખહુત રંજદા હુવા. શીર લી વહ મેરે કા કુછ નહિં જોલે. મેં પ્રકાશકે હી કમરેમેં થા. હસરે રોજ ઉસશખ્સકે જાનેપર મેંને પ્રકાશકા પૂછા:—

“ કયા આપ દુઃખિત હો ? સચ કહો. ઉસ શખ્સકે આનેસે આપકો રંજ હોતા હૈ ? ”

“ કયા વહલી પૂછા જાતા હૈ ? એસા કોન મર્દ હો જુસ્કો રંજ ન હો ? ”

“ તખ આપ કયુ મુઝે કહતે નહિં. મેં ઉનકો મના કર દેતી. ”

“ નહિં. મેરા દીલ ખૂશ કરનેમે તુમહારા દિલ રંજદા હો, એસા મેં નહિં ચહાતા. મેરા દીલ મેં સમજ સકુંગા વહાં તંક ઠીક હૈ. નહિં તો મે તુમહારેસે રખાંલે હુંગા. કયું ઇતની થોડે રોજકી મહબ્બતસે જખ મેરા દીલ ઇતના જલતા હૈ તો તુમહારા ઔર ઉનકા દીલ મેરે ના કહનેસે કીતના જલેગે ? ઔર જખ મેં પાક મહબ્બતસે તુમકો ચહાતા હું તો તુમહારે સુખ કે લીયે મેં રંજ ઉઠાઉ વો કોઇ નથી જાત નહીં હૈ. મહબ્બત ઇસ્કો જોલને હૈ કી જુસ્સે સામનેકા સુખમે અપના દુઃખ ભૂલ જાય. ”

“ ઉન્કી ખાતે સુન મેં સ્તબ્ધ હોગઇ. મેં પછતાને લગી ” મેંને ઉસ શખ્સસે કહ દીયા કી આપ હરતેમેં એક દો રોજ મેરેકો દેખનેકો આના ઔર વહીલી પ્રકાશકી હાજરીમે આના, ઔર આધાકટેકી ફીનર ચલેહી જાના. ખંસ. મેરે પ્રકાશક દીલ શાન્ત હો ગયા. હમ ખડેહી ચયનસે રહને લગે.

કંઇ દીનકે બાદ પ્રકાશકો ઉસ્કે મૂલકકો કુછ ખીસ દીન કે લીયે જાના હુવા. ઉસ દરમ્યાન ઉનકે ભાગીદારને ગોટાલા કરકે બેપારકા સર્વ નાશ કર દીયા. પ્રકાશકો ઉસીસેં પચાસ હજારકા મુકશાન હુવા. વે પામાલ હો ગયે.

“ક્યા આપ? આપકો તો—”

“હાં. વહ અખ નહીં હૈ મૈનેહી ઉનકો મના કરદીયા હૈ.”

“મગર દીનસતા ટંટા કરેગી.”

“નહિં આપને ઉનકો-યહ મહીનેકાં તનખા તો દે દીયા-
હૈના? શીર ક્યા?”

“હીક; શીર આપકો ક્યા પગાર ચાહીએ?” વહ મેરી તફ
તાકતે જોલે.

“દશ રૂપયે જયાદા.”

“કુમુલ.”

“આપકો દીલ ચ્હાય તો શીર આપકી લૌંડી સમજાકે
આપ દેખ લેના” મેને કહા.

“વોતો હીક હૈ. જખ મેરા દીલ તુમારેહી પાસ રહેઆ તો
પૈસે ક્યસે નહિં મીલ સકતે? વોતો મહબ્બત કે પર હૈ. સચ્ચી
મહબ્બત હસ દુનિયામેં મૂશિકલ હૈ.”

“અસ? સામલા તમામ હોગયા. વહ દૂસરે દીનસે આને
લગે. ઉનકા સ્વભાવ દેખકે મેરા કહેબ તર હો ગયા. વહ કબી
પૈસેકે લ.યે મેરા-મું જોલતે ન દેતે. પદલે મહીને ઉનહાંને સૌ
રૂપયે તક દીયા મગર ઉસ વખતબી મેરી અકલ મુઝે છોડ ગઇ. મેને
વહ સખ પૈસે ઉન્કે ઝૌર મેરે અયુશોઆરામમેં ખર્ચ દીઁ. ઉન્કા
વ્યાપાર અચ્છે જોર શોરસે ચલતે થે. ઉન્કી ઇજાજત બી અચ્છીથી.
ઉસસે મેરેકાબી બહુત અલિમાન થા. ઘરમેં ખાનેકો ન હો મગર
બહાર જાનેકે વખત યા કોઇ ઘરપર આનેસે મેં ખાંચદશ રૂપયે સહજમેં
ખર્ચ દેતી મેરા પહીલેવાંલા શખ્સ કબી કબી આતાથા—જોબી
ઉનકા પયચાનવાલા થા—ઉનકો દેખ ઉન્કે દીલમેં કુછ રંજ હોતાથા.
મગર યે મેરેકો રાજી રખતેકો કુચ્છ જોલતે નહિયે. દીલમેંહી જલતેથે.
વહશખ્સ મેરેકો મીલતેકો આતાથા. ઉન્કે દીલમેંબી કુછ અપમા ગયર
ઈરાદા ન થા—નતો મેરે દીલમેંથા. મેં સખ આતચીત પ્રકાશકે સામ-
નેહી કરતીથી. મગર પ્રકાશકે દીલમેં ઈસસે રંજ હોતાથા. એક રોજ
મેં ઝૌર પ્રકાશ આનંદમેં મરત થે. ઉસ વખત વો શખ્સ આયા.
ઉન્કે આનેમે પ્રકાશ અપને મું બંધ કરકે પડે. ઉન્કે ચહેરે પર
ગમગીની છા રહી. ઉનકે જાનેકે બાદ વહ ફીર હંસહંસકે મેરે
સે ખાન કરતે લગે. મેને સમજ લીયા ઉસકે આનેસે પ્રકાશકો રંજ

હોતા હૈ. મેંને શોય લીયા મેં ઉનકો મના કરદું. ફીર બી ઇતને શખ્સોસે મેંને ઘોઠા ખાયા થા ઇસીસે ઉનકા દીલ ન દુઃખાનેમે મેરા હિત સમજકે મેં ચૂપ રહી. લેકીન, પ્રકાશક દીલ રંજદા મેં ન દેખ સકતીથી. ઇસીસે પ્રકાશક દીલ મેરે તર્ફ કયસા હૈ વહ દેખનેકા દીલ હુવા. ”

“ એક રોજ મેંને કુછ ખહાના કરકે વહ શખ્સકા મેરે વહાં હી રાત રહનેકા કહા. પ્રકાશક દીલ ખફત રંજદા હુવા. ફીર હી વહ મેરે કો કુછ નહિં બોલે. મેં પ્રકાશકે હી કમરેમેં યા. ફસરે રોજ ઉસશખ્સકે જાનેપર મેંને પ્રકાશકો પૂછા:—

“ કયા આપ દુઃખિત હો ? સચ કહો. ઉસ શખ્સકે આનેસે આપકો રંજ હોતા હૈ ? ”

“ કયા વહબી પૂછા જાતા હૈ ? ઐસા કોન મર્દ હો છરકો રંજ ન હો ? ”

“ તખ આપ કયું મુઝે કહતે નહિં. મેં ઉનકો મના કર દેતી. ”

“ નહિં. મેરા દીલ ખૂશ કરનેમે તુમહારા દિલ રંજદા હૈ, ઐસા મેં નહિં સ્હાતા. મેરા દીલ મેં સમજ સકુંગા વહાં તક ઠીક હૈ. નહિં તો મે તુમહારેસે રખાલે હુંગા. કયું ઇતની થોડે રોજકી મહબ્બતસે જખ મેરા દીલ ઇતના જલતા હૈ તો તુમહારા ઓર ઉનકા દીલ મેરે ના કહનેસે કીતના જલેગે ? ઓર જખ મેં પાક મહબ્બતસે તુમકો સ્હાતા હું તો તુમહારે મુખ કે લીચે મેં રંજ ઉકાઉ વો કાઇ નથી ખાત નહીં હૈ. મહબ્બત ઇસ્કો બોલતે હૈ કી છરસે સામનેકા મુખમેં અપના દુઃખ ભૂલ જાય. ”

“ ઉન્કી ખાતે સુન મેં સ્તબ્ધ હોગઇ મેં પછતાને લગી ” મેને ઉસ શખ્સસે કહ દીયા કી આપ હરતેમેં એક દો રોજ મેરેકો દેખનેકા આના ઓર વહીલી પ્રકાશકી હાજરીમે આના, ઓર આધાલરેકી હીનર ચલેહી જાના. ખંસ. મેરે પ્રકાશક દીલ શાન્ત હો ગયો. હમ ખડેહી ચયનસે રહને લગે.

કંઇ દીનકે બાદ પ્રકાશકો ઉરકે મૂલકો કુછ ખીસ દીન કે લીચે જાના હુવા. ઉસ દરમ્યાન ઉનકે બાગીદારને ગોટાલા કરકે બેપારકા સર્વ નાશ કર દીયા. પ્રકાશકો ઉસીસે પચાસ હજારકા સુકશાન હુવા. વે પામાલ હો ગયે.

“ક્યા આપ? આપકો તો—”

“હાં. વહ અખ નહીં હૈં મૈનેહી ઉનકો મના કરદીયા હૈ.”

“મગર દીનક્તા ટંટા કરેગી.”

“નહિં આપને ઉનકો યહ મંહીનેકો તનખા તો દે દીયા-
હૈના? શીર ક્યા?”

“હીક; શીર આપકો ક્યા પગાર ચાહીએ?” વહ મેરી તર્ક
તાકતે જોલે.

“દશ રૂપયે જયાદા.”

“કુછુલ.”

“આપકો દીલ ચ્હાય તો શીર આપકી લૌંડી સમજાકે
આપ દેખ લેના” મેને કહા.

“વોતો હીક હૈ. જખ મેરા દીલ તુમારેહી પાત રહેગા તો
પૈસે ક્યસે નહિં મીલ સકતે? વોતો મહખખત કે પર હૈ. સચ્ચી
મહખખત કસ દુનિયામેં મૂશિકલ હૈ.”

“ખસ? મામલા તમામ હોગયા. વહ દૂસરે દીનસે આને
લવે. ઉનકા સ્વભાવ દેખકે મેરા કલેજ તર હો ગયા. વહ કબી
પૈસેકે લાયે મેરા મું જોલતે ન દેતે. પદલે મહીને ઉનહાને સૌ
રૂપયે તક દીયા મગર ઉસ વખતી મેરી અક્લ મુઝે છોડ ગઇ. મેને
વહ સખ પૈસે ઉન્કે ઔર મેરે અયશોઆરામમેં ખર્ચ દીંગ. ઉન્કા
વ્યાપાર અચ્છે જોર શોરસે ચલતે થે. ઉન્કી મજબૂત બી અચ્છીથી.
ઉસસે મેરેકાબી ખહુત અલિખાન થા. ધરમેં ખાનેકો ન હો મગર
ખહાર જાનેકે વખત યા કોઇ ધરપર આનેસે મેં પાંચદશ રૂપયે સહજમેં
ખર્ચ દેતી મેરા પહીલેવાલા શખસ કબી કબી આતાથા—જોબી
ઉનકા પયઆનવાલા થા—ઉનકો દેખ ઉન્કે દીલમેં કુછ રંજ હોતાથા.
મગર યે મેરેકો રાજી રખનેકો કુચ્છ જોલતે નહિયે. દીલમેંહી જલતેયે.
વહશખસ મેરેકો મીલનેકો આતાથા. ઉન્કે દીલમેંહી કુછ અપસા ગયર
પ્રસાદ ન થા—નતો મેરે દીલમેંથા. મેં સખ ખાતચીત પ્રકાશકે સામ-
નેહી કરતીથી. મગર પ્રકાશકે દીલમેં ઈસસે રંજ હોતાથા. એક રોજ
મેં ઔર પ્રકાશ આનંદમેં મરત થે. ઉસ વખત વો શખસ આયા.
ઉન્કે આનેસે પ્રકાશ અપને મું ખંધ કરકે પડે. ઉન્કે ચહેરે પર
ગમગીની છા રહી. ઉનકે જાનેકે પાદ વહ ફીર હૈં સંહસકે મેરે
સે ખાત કરને લગે. મેને સમજ લીયા ઉસકે આનેસે પ્રકાશકો રંજ

હોતા હૈ. મેંને શોય લીયા મેં ઉનકો મના કરદું. શીર ભી ઇતને શખ્સોસેં મેંને ઘોડા ખાયા થા ઇસીસેં-ઉનકા દીલ ન દુઃખાનેમેં મેરા હિત સમજકે મેં ચૂપ રહી. લેકીન પ્રકાશકા દીલ રંજીદા મેં ન દેખ સકતીથી. ઇસીસેં પ્રકાશકા દીલ મેરે તર્ફ ક્યસા હૈ વહ દેખનેકા દીલ હુવા. ”

“એક રોજ મેંને કુછ-ખહાના કરકે વહ શખ્સકા મેરે વહાં હી રાત રહનેકા કહા. પ્રકાશકા દીલ ખફૂત રંજીદા હુવા. શીર હી વહ મેરે કો કુછ નહિં ખોલે. મેં પ્રકાશકે હી કમરેમેં થા. ફસરે રોજ ઉસશખ્સકે જાનેપર મેંને પ્રકાશકા પૂછા:—

“કયા આપ દુઃખિત હો ? સચ કહો. ઉસ શખ્સકે આનેસે આપકો રંજ હોતા હૈ ?”

“કયા વહલી પૂછા જાતા હૈ ? ઐસા કાન મર્દ હો જીરકો રંજ ન હો ?”

“તખ આપ કયું મુઝે કહતે નહિં. મેં ઉનકો મના કર દેલી.”

“નહિં. મેરા દીલ ખૂશ કરનેમેં તુમહારા દિલ રંજીદા હો, ઐસા મેં નહિં ચ્હાતા. મેરા દીલ મેં સમજ સકુંગા વહાં તકે કીક હૈ. નહિં તો મેં તુમહારેસે રખાલે હુંગા. કયું ઇતની થોડે રોજકી મહબ્બતસે જખ મેરા દીલ ઇતના જલતા હૈ તો તુમહારા ઔર ઉનકા દીલ મેરે ના કહનેસે કીતના જલેગે ? ઔર જખ મેં પાક મહબ્બતસે તુમકો ચ્હાતા હુ તો તુમહારે મુખ કે લીયે મેં રંજ ઉઠાઉ વો કોઇ નથી ખાત નહીં હૈ. મહબ્બત ઇસ્કો ખોલને હૈ કી જીરસે સામનેકા મુખમેં અપના દુઃખ જૂલ-જાય. ”

“ઉન્કી ખાતે સુન મેં સ્તબ્ધ હોગઇ. મેં પછતાને લગી” મેંને ઉસ શખ્સસે કહ દીયા કી આપ હકીકતમેં એક દો રોજ મેરેકો દેખનેકા આનાં ઔર વહીલી પ્રકાશકી હાજરીમેં આનાં, ઔર આધાધરેકી કીતર ચલેહી જાના. ખસ. મેરે પ્રકાશકા દીલ શાન્ત હો ગયા. હમ ખડેહી ચયનસે રહને લગે.

કંઇ દીનકે બાદ પ્રકાશકો ઉસ્કે મૂલકકો કુછ ખીસ દીન કે લીયે જાના હુવા. ઉસ દરમ્યાન ઉન્કે બાગીદારને ગોટાલા કરકે બેપારકા સમ નાજ કર દીયા. પ્રકાશકો ઉસીસેં પચાસ હજારના નુકશાન હુવા. વે પામાલ હો ગયે.

વહ બહારગામસે આવે. ઇસ હાલત દેખ બહુ રંજીદા હો ગયે. રાત્રેકો મેરે વહાં આવે. બહારગાંવસે આનેક સાથ મેંને મેરે લાલકો કીતને ગ્રેમસે મેરેકો જીગરસે લગાના સમજાયા? ઉનકી મીઠી જગ્યાતસે ક્યસે ક્યસે લક્ષ્મી સુનતેકી હિમ્મીદ રખ્ખીથી? મગર હાય! મેને ક્યા દેખા?" ગુલ્શને નિશ્વાસ નાખતાં કહ્યું. અરૂણે પણ નિશ્વાસ નાખ્યો.

“ઉનકા કોમલ બદન સુક ગયાથા. ઉન્કી આંખે રક્ત હો રહીથી. મું કુમલા ગયાથા ઉનકા તેજ ઉડ ગયાથા. વહ આંકે પલંગપર પડે. મેરેકો વહ તુકશાનીકી ખાત માલુમ ન થી. મેં સમજી કુછ મેરી કસૂર હુધ હોગી મેંને ઉનકો બહુત સમજાકે ખાત પૂછી. વહ મેરેકો ગલેસે લગાકે બોલતે લગે:—

“પ્યારી! અપના સુખ ખુદકો ના કખૂલ હૈ. વહ અપનેકો છુડાનેકો ચ્હાતે હૈ.”

ઇસ ખાત સુનતેહી મેંને ઉનકી છાતીસે મેરા મુંહ ઉકાકર ઉનકે તર્ફ દેખા. ઉનકી આંખોસે પાની ખરસ રહાથા. વહ બોલતે બોલતે મુરજાતેથે. મેંને ઉન્કા મુંહ ચૂમને કહા—“અપનેકો કોઈ છુડા નહીં શકતે.”

વહબી મેરે હોઠોપર એક બોસા દેતે બોલે: ‘પીયારી! સચ હૈ. હમારા દીલ કોઈ નહિં છુડા શકતે મગર વહ બદન બદનસે ન મીલેગા. મેરા બેપાર સખ બધ હુવા. મેરેકો પચાસ હજારકા તુકશાન હુવા. મેં બે કઝોડી મુકલીસ મહોતાજ બન ગયા હું. સખ તુમારા હમારા મંજોગ રહના મુશ્કિલ હૈ. જખ મેરે પાસ પૈસે આવેગે મે તુમહારે પાસ આઉંગા. તુમ અખ દૂસરા શખસ દેખવો.”

વહ સુનતેહી મેરા કલેજ કટતે લરા. મેં ફટી આંખસે દેખ રહી. વહ બોલે:—

“હાં સચહી હૈ.”

“રહેનેદો. કોઈ શીક નહિ. મેં આપકો ન છોડુંગી.”

મેને ક્યસાબી કરકે ઉનકા દીલ બહેલાનેકી કાશીશ કરી. મગર ઉનકે દીલમે ખડીહી આહ લરીથી. વહ ફજરમે ઉઠકે બોલે વખત હમેશકે રીવાજ મુજબ મેરેકો સીનેસે દયા મેરે હોઠોં પર.

ખોસા દેતે મેરે સામને દેખ રહે. જાતે વખત મેરા હાથ ઉત્તે હાથમેહી થા. ઉત્તે પાઉં ઉપડને ન થે. જાનેકા દીલ ન હોતાથા થા દીલ જલતાથા. જૈસેકી લાંબી મુસાફરીમેં આશક માથુક ફેરે પડતે હૈ વૈસા વહ દ્રખ થા. ઉત્તેને શીર ખોસા લીયા. ઓર ગયે. જાને જાતે મેરે તરફ તાકે એક બડાહી નિશ્વાસ નાખને ચલે ગયે.

હાય ! વહ નિશ્વાસ ! વહ સુકા હુવા મુખડા ! વહ રકત આંખે ! અમ બી મેરે સામને ઉત્તકા ઉમ અખતકા ચ્હેરા દીખાર્તે દેતા હૈ.

• ગુલશન કાલુલર શ્વાસ લેવા અટકી. મીનાક્ષીએ ફરી દૃષ્ટતા એ કઠોરા લાતી ત્યાં મૂક્યા. ખન્ને જણે તે પીધા. બાદ ગુલશને શરૂઆત કરી:—

“ આપકો આજ બહુત દેરી હો ગઈ, મગર મંદ કીજીએ. અમ મેરી કહાની બહુત લાંબી નહિં હૈ.

• ઉત્તે જાનેકે બાદ મેં બહુત ગભરા ગઈ થા ખૂશ ! વહ ક્યા ગજબ હોનાહૈ. અયસે આફમીયોંકા એસા દુખ ! મેં રોઈ. ખૂબ રોઈ. ઉસ રોજ ખાનાબી નહિ ખાયા. મેંને ઉત્તકી ગયર-હાજરીમેં સૌ રૂપયે દેનાબી કીયાથા. ગદેસે, લેંપ, વગયરા નયી નયી ચીજોં મેરે લાલકે અપશઆરામકે લીયે મેં લે આછથી મગર મેં વહ દીખાબી ન સકી. મેરા નસીબી ઉલટ ગયા. રાત હોને લગી, મેં લગાતાર ઉત્તકી રાહ દેખતી બીનર બાહર બીનર બાહર કરતી થી. અબી આયેગે, અમ આયેગે. અપસીડી રાહ દેખા કરતીથી. આંક બજે નવ બજે. દશ બજે. વહ ન આયે. મેને શયથા. બાયોસ્ક્રાપ દેખતે ગયે હોગે અગ્યારહ બજે બારા બજે વહ નહિં આયે મેને સમજ લીયા ‘વહ નહિં આયેગે’ મેં બેબાર હોંકે પલંગપર પડી. રો રોકે મેને સરી રાત નીત્રલી. મેરેકા ઉત્તે બેપારકા દુઃખ ન થા. ઉત્તકી મહગ્ગતકા દુઃખથા. પલંગપર મેરેકા ઉત્તકા “ખારી ! માય ડીયર ! ડીનર ગુલશન !” વગયરા મીટી જખાનસે નીકલને હુવે લક્ષ્મી બાદ આને થે “અકા ! ખુશને તોરા બન્ન કીસ મીટીસે ખનાયા હૈ ? વહ છતના પનકા હોનેપર બી રેશમસે જાગાદ મુલાયમ હૈ. દેખતેકે સજકડી હૈ મગર હાથ લગાનેમેં મગ્ગમ હૈ.” એમી એમી બાને મેરે કનમે યુજને

લગી. વહી રોજની ઐસાદી ગયા. ઐસે મેને તીન રોજ તક રાહ દેખા. મેને સીવા કાશી ઔરે કુછ ઇન તીન દીનો નહિ ખાયા થા. મેરેકો ભૂખ ઔર દુઃખસે ચક્કર આતેથે. આંખે રો રોકે જલતીથી. રહેરા સમ ખીગડ મચાયા. શ્યામકો છબને મેને ઉનકી દુકાનપર જાનેકો ઇશાદ કીયા. મેં ભાડેકી ગાડીમેં ગઇ. વહાં દેખા તો તાલા લગા હુવા હૈ. મેને જાણુવાલે રાખસંસે પૂછ તો જવાબ મીલા “ વહ દીનમેં એક દો બંટો કે લીયે આતે હૈ. ઉન્કો ખડાહી સુકેશાન હુવા હૈ. ”

મે નિરાશ હોકર ઘરપર આઇ. લેકીન મેરેકો ચયન ન પડા મે હરરોજ ગાડી કરકે ઉનકી દુકાનકી ઔર વખત ખેવખત જાને લગી. એક રોજ ઉન્કે ગુમાસ્તેકો દેખા. ઉન્કો ખોલે આપ જરા મેરે બ્હાં ભેજદેના. ઉસીરોજ વહ આયે. મેં નિરાશ હોકે રો પડી. વહ મેરેકો હિમ્મત દેને લગે. ઇતનેમે વો પહીલેકા રાખસ આયા. મે ઇસીસે કુચ્છ જ્યાદા ખાત નહી કર સકી. ઔર વે દોનો બી કુછ ખોલે નહિં. સુખહેમેં પાંચ બજે, વહ જાનેકો તયાર હુવે તખ મેને કહા. “ મે- મૂર્ખ હું-મેઅકલ હું. આપ દો તરફી દીયા લેકીન કુછ કામ નહિં હુવા. આપ આજ યહાં બ્યાહએગા. ”

વે ખોલે:-નહિં. અમ યહા નહિં મેં નદીકે કિનારેપર મીલું. ગા. ગુમાસ્તા ગાડી લેકર આયગા. તુમ ઉન્કે સાથ આના. ’

વે ચલે ગયે. મેરેકો અખ દો તરફકા દુઃખથા. એકનો મહ-ખતવાદા દીલ ચલ ગયા. ઔર અમ જીવનકે લીયે તજનીજ કરના રહા. મેં રાતરો નદી કિનારે ગઇ. વહાં હમલોજ અચ્ચારહ બજે તક પથરપર જૈકે. આખરીમે મેને કહા-“આપ મેરેકા ખાનેકો સકી રોટી દો, મુઝે જ્યાદા જરૂરત નહિં. લેકીન આપ મુઝે ન છોડો.” ઇન્હોંકો દયા આઇ. વહ ખોલે-“તેરે દીલકો દુઃખ નહો દસીસે મેં દુઝે છોડતાથા. જખ તુમેરે સાથ દુઃખ મેલનેકો બી ખુશી હૈ. મેં તયાર હું. આધેમેંસે આધી રોટીબી મેં તુઝે ખીલાઈગા ઔર પીછે મેં ખાઉંગા.” બસ મેં ખુશ હો ગઇ.

દસરે રોજસે શીર બી મેરા આનંદ શુરે હુવા. હમ દોનો સાથહી રહને લગે. હે માસ નીકલ ગયા. મેં યહ સમજતીથી કી નનેમેં કુછ ન ખેપાર હાથ આયગા મગર ઉનકો દેના ઇતનાચાકી

ઉનકે હાથમે એક કઝોડી ભી નથી, વહ અપમે દોસ્ત ખીરાદરોસે રૂપયા દો રૂપયા લાને લગે ઝૌર મેરેકા દેને લગે. વહ હમેશ ખાના હોટલમે ખાતેથે, ઇસીસે મેરેકા ખોલતેથે કે “ખાના ખા લીયા હૈ. મેરે લીયે કુછ મગાના નહિ.” મેને બી પહલે પહલ વહ સચ્ચા સમજ લીયા, શીર એકરોજ માલુમ હુવાકી વહ એક વખત હોટલમે કુછ નાસ્તાહી કરનેથે, ઝૌર કુછ ન ખાતેથે. ઇસીસે મેં ઘર પર હોટલસે નાસ્તા મગાકે રખને લગી શીર અયસી હાલત કહાં તક ચલતી હૈ? ઘરકા ભાડા ત્રીન માસકા ચઢ ગયા. મેરા બી જોદર સખ ચલ ગયા. ખેપાર કુછ ન થા ઉનકા દીક્ર ભી ખેપાર ન હોનેસે ખીગડ ગયા. લેકાન ઇન સખસે મેરેકા બહુત આનંદ થા. ક્યોંકી વહ ઝૌસે માનતેથેકી વહ મેરેપર જરા ગુસ્સા કરેંગે તો મેરા દીક્ર રંજીદા હોગા. ઇસીસે વહ હમેશ મેરેકા ખુશ રખનેકે કાશીપ કરતેથે.

મગર વહ બી કહાં તક ચલતા હૈ? એક રોજ અચક્ષા આગયા છી ન તો મેરેકા ખાના મીલા, ન તો ઉનકા નાસ્તા મીલા. ઉનકે પાસ એક કઝોડી નથી. મેરે પાસ સીફ્ટ ચાર આતેથે. મેને ઉનકે આનેકે ખાદ નાસ્તા મગાયા ઝૌર મેં ઉનકા ખીલાને લગી. ત્રીન ચાર નવાલા ખાનેકે ખાદ વહ મુઝે ખાનેકે લીયે આગ્રહ કરને લગે. મેં ખોલી મેં પીછે ખાઉંગી. ઉનહો ઉસ રોજ જુદપર ચઢે. હમ દોનોહી જુદપર ચઢ ગયે. આખીરમે મેં ખીગડ ગઈ. હાથમેસે નવાલા ફેંક દીયા, ઝૌર ખોલ ઉઠી:

“યહ કયા જુદમે હૈ? દીનલર ખાના નહિ. પેટતોં જલ્ જતતા હૈ. સરમે ચક્કર આતે હૈ ઉસ્કેપર આપ ભી અયસી તકલીફ હૈ રહે હો?”

વહ બેચારે ચૂપચાપ હોકર પત્તંગપર પડે. મેં ભી આદા ઘંટા ચુપચૂપ બૈઠી. શીર બી મેં આફે હસરા પંડીકા છોડકે ઉનકા ખીલાને લગી. ઉસ વખત વહ ન તો ખોલેકી “તુ ખા”—યા ન તો ખોલેકી “અમ-અમ કાકી હૈ.” મેને બી થોડા ખાયા. અમ. મેને યહી બેવકુફી કી. હસરે રોજ વહ બહાર જાતે વખત ખોલે— “ગુલ્શન! ખકા ન હોના. મેં તુઝે યહ દુઃખ મેં નહીં દેખ સકતા હું. તેરેકા તેરે કસમસે મેં મુકત કરતાહું તું અપના રસ્તા દેખ મેરે હાથમે બે કુછ આયગા. મેં તેરેકા દલિંગા ઝૌર જખ

અરુણ બેપાર હોગા, મેં તરે પાસ આઉગા. જ્ય તક મેરે પાસ
પૈસે નહીં આવેંગે. મેં તુઝે મુંહ નહિં દીખાઉંગા.”

મેં ચૌક પડી. ક્યા બોલના વો ન સમજળ ગયા. મેં ઉનકે
પાસ જઈ ઉનકે અવલતો વો વહાંસે ચલ ગયે.

“બસ ઉસ રોજકે બાદ મૈને ઉનહોંકા નહીં દેખે. ઉરકે
બાદ મેને પૈસે કે પરહી મેરી નજર રખી, મગર કીસીસે સચ્ચી
સહોબત ન કી. થોડેહી મેહિનેમે મેરી હાલત સુધરને
લગી. આજ યહ હાલત હૈ. મેં ઉનહોંકા હુંદનેકે ધરાદેસે સખ બડે
બડે ગાંવ દેખકર યહાં આઇ હું. યહાં મેરેકા છે મહિને હો ગયે
હૈ, મગર અલી તક ઉનહોંકા પત્તા નહીં મીલતા. મેરેકા ઐસા
પક્કા સમાચાર મીલા હૈ કી વહ યહાં આવે હૈ, ઔર ઇસીસે મેરા
પરાકા યહાંકી દહરકે તપાસ કરનેકા હૈ.

“હાય! ખુદા! એક રોજબી ઉનકા દર્શ નહીં કરાયેંગે ?”
શુદ્ધાને નિશ્વાસ નાખ્યો.

“વહ આપકો છોડ કે જાનેકા કીતના બખત હુવા ?”
અરુણે પૂછ્યું.

“સિફ્ દો સાલ. આપ મુઝે ઇસ કામમે મદદ ન હોંગે ?”

“જરૂર દુગા. મગર મેં ઇસકો કયસે પયગ્યાન સકતાહું ?”

“ઇનહોંકા મુહ તુમહારેહી જયસા હૈ, બદનબી અયસાહી હૈ. ઔર
ઉનકા દેશાલિમાન ઉનકા તુરતહી માલુમ કરા દેગા.”

“ક્યા વહ ઐસે દેશાલિમાની હૈ ?”

“હાં, ઉનહોંને મેરેકા બી સૂત કાતનેકા સીખાયાથા. ઔર
ઉનકી યાદગીરીમે મે હમેશ આધા ઘંટાબી વહ કાંતતી હું. મેને
પાંચ રતલ સૂત તયાર કીયા હૈ. જહાં તક વહ ન મીલેંગે, મેં
વો સખ સૂત જમા કરૂંગી. ઔર જ્ય વે મીલેંગે, વહી સૂતકી
માલા મેં ઉનકો ચહતાઉંગી.”

USHA AND ARUNA " ...આપ મુઠે ધસે કામો મદદ ન દેજો ? ”

પૃષ્ઠ ૬૨

PAGE 62

પરિચ્છેદ દશમો.

મનુષ્ય કે જાદુગર !

શાન્ત કર્તવ્યપરાયણતાનો, પ્રભાવ મંત્રથી પણ વધે છે.

મધવલાલ શેઠની ધર્મશાળાનું મકાન ઘણું મોટું હતું. તેમાં ઉપર તથા નીચે નાની ઓરડીઓ કાઢી હતી. વિશાળ એક હતો. પાણી વગેરે માટે નળ તથા કુબે! ખન્ને સાધન હતાં. ત્યાં એક પટાવાળો રાખવામાં આવ્યો હતો. ધર્મશાળા એટલે મુસાફરોને ઉતરવાનું ત્રગર ભાડાનું મકાન. પણ અહીં જુદોજ કાયદો હતો. દરેક ઓરડીનું પાંચ પાંચ આના રોજનું ભાડું લેવાતું. તે ઉપરાંત ખાટલા ગોદડાં વગેરે જે જોઈએ તે પણ ભાડુ લઈ આપવામાં આવતું. કાંઈ ગરીબ મુસાફરને માટે તે જગ્યા ન હતી. અને તેથી તેને ધર્મશાળાને અદલે હોજ-નીશી-કહીએ તો યોગ્યજ ગણાય. “આપણે પણ તેને ‘માધવલાલ શેઠના હોજ’ એ નામથીજ ઓળખીશું.

આજ રાત્રીવાર હતો. માધવલાલ શેઠના હોજમાં આજ પંદર વીસ યુવાનોનું મઝગ એકઠું થયું હતું. વિનોદ, જગન્નાથ નેણુડોડ તથા અરુણ એ ચાર આપણા જાણીતા યુવકો હતા. અંદર અંદર વાતચીત ચાલતી હતી. જે મહિના પછી મ્યુનીસીપાલિટી માટે સભાસદ ચુંટવાને નક્કી કરેલી તારીખની વાતો થતી હતી.

“આપણે આજ શા માટે ભેગા થયા છીએ તે તમે જાણો છો ?” અરુણે પૂછ્યું.

ના “અમે તો તમારા આમંત્રણને માન આપીને આવ્યા છીએ” એક યુવકે જવાબ આપ્યો.

“ભાઈઓ !” ! અરુણે શરૂઆત કરી “આપણા શહેરમાં જે માસ પછી મ્યુનીસીપાલિટીના સભાસદોની ચુંટણી થવાની છે. અને તેને માટે ઉમેદવારો બહાર પડવાના છે. મેં આપને એ

આખતમાં વિચાર કરવા બોલાવ્યા છે. ચુનીસીપાલ ખાતુ શહેરીઓનું અને શહેરીઓને માટે છે. અને તેથીજ શહેરીઓને જેના પર વિશ્વાસ હોય, યા જે શહેરીઓના હિતની આખતો ધ્યાનમાં લઈ તેમના હિત માટેજ કામ કરે એવા ગૃહસ્થો નીમાવા બેઠાં.

હાલની ચુંટણી કેવી થાય છે તે તમે જાણો છો ?”

“કેવી થાય છે ?” એકબીજા પ્રશ્ન કર્યો.

તે ચુંટણીની રીત ખરેખર, એક સુધરેલા દેશ માટે તો હાલ પાત્રજ ગણાય પરંતુ હાલ તો સુધરેલા દેશોજ આપણને તેવા માર્ગો શીખવે છે. જે ગૃહસ્થને સલાસદ બની, પોતાનું નામ બહાર લાવવાની અને ધીમે ધીમે ખીજ સભાઓ અને મંડળોમાં બહાર આવવાની ઈચ્છા હોય છે, તેઓ પ્રજાના હિતનો વિચાર કરતા નથી. તેમ તેમના પોતાના કર્તવ્ય તરફ પણ લક્ષ આપતા નથી. માત્ર પોતાના પક્ષમાં વધુમત કેમ મળે એજ તેમનો મુખ્ય હેતુ હોય છે. મત મેળવવા દલાલો અને દોસ્તોનો ઉપયોગ કરે છે. હજારો રૂપિયા હજારોની લાગવગનો ઉપયોગ કરે છે. અને તેમના મત મેળવી માત્ર સભામાં ખુરસી ભારે મારવા ઉપરાંત અગત્યનું કંઈજ કામ કરતા નથી. મત મેળવતી વખતે મતદારોના હિતનાં કાર્યો કરવા મોટાં મોટાં વચનો અપાય છે. અને મત મળ્યા પછી તે વચનોને અને મતદારોને ભુલી જવાય છે. મતદારો પણ પછીથી ચોતે ચુંટેલા પ્રતિનીધિને મળવાની કે તેની આંખ ઉઘાડવાની તરફી લેતા નથી.

“આવી રીતે મત મેળવવામાં દલાલો એટલી હદ સુધી પોતાના ઓળખાણનો ઉપયોગ કરે છે કે જે સ્મરણ કરતાં પણ આપણને શરમ આવે છે. એક વખત મુંબઈમાં વાઈસરાયની કબિન્સીલ માટે બે ઉમેદવારો બહાર પડ્યા હતા. બન્ને એકબીજા કામના હતા. એક માણસ પૈસાવાળો હતો. બ્યારે બીજો સામાન્ય સ્થિતિનો પણ બાહોશ હતો. અલખત ! બન્ને તરફથી મત મેળવવા હરીફાઈ થતી હતી. સામાન્ય સ્થિતિનો માણસ પૈસા ખરચી શકે તેમ નહોતો, પરંતુ તેની કાર્ય દક્ષતા જાણીતી હતી. શ્રીમંત મનુષ્યને વધુ મત મળે એમ નહતું. અને તેથી પોતાના દ્રવ્યનો તોણ ઉપયોગ કરવા માંડ્યો, દલાલોને ચારે તરફ દોડાવી મૂક્યા.

વર્તમાન પત્રોના કેટલાક લાલચુ અધિપતિઓને હાથમાં લઈ પોતેજ પોતાના વખાણ કરનારા લેખો લખી આપી પ્રસિદ્ધ કરાવા માંગ્યા. દલાલોએ મતદારોમાં ધામધુમ કરી મૂકી. કેટલાક મતદારોએ જ્યારે તે શ્રીમંતને મત આપવા મરજી ન બતાવી, ત્યારે ખીજાઓનાં લલામણો તેમનાપર લાવવા માંડી, અને તે એટલી હદ સુધી કે એક ગૃહસ્થને એક વિશ્વયોષિતાની સાથે ગંધા હોતો, તે ગૃહસ્થ આ શ્રીમંતને મન આપવાના તરફેણમાં ન હતો. આથી તે દલાલે તે વિશ્વયોષિતાને ત્યાં જઈ સાડી, પોલકુ, મીઠાઈ, વીંટી વગેરે રૂપિયા હાજરથી દોઢ હાજરનો સામાન નજર કર્યો અને બૂદલામાં તે ગૃહસ્થ પાસે પેલા શ્રીમંતને મત અપાવવાની માગણી કરી. આવી રીતે જો મત મેળવવા આવાં કૃત્યો કરવાં પડે તો તે પ્રતિનીધિ પ્રજાનું હિત કેવી રીતે કરે ? પ્રજાએ પોતાની મેળેજ પ્રતિનીધિ ચુટવો જોઈએ. પ્રતિનીધિ માટે મત મેળવવા દોડા દોડ કરવાની જરૂરજ રહેતી નથી. જો એમને વગર માથે માત્ર તેમના નામ માત્રની જાહેરાતથી જો મત ન મળે તો પ્રજા તેની કાર્ય દક્ષતાથી પ્રસન્ન ન હોવાનું સાબીત થાય છેજ. અને તેવા પ્રતિનીધિને નીમવાથી ફાયદો પણ શો ? માટે પ્રજાએ કેવા પ્રતિનીધિની ચુટણી કરવી જોઈએ તે બાબત પ્રજાને સારી રીતે સમજાવવી જોઈએ. અને તેમની આંખ ઉઘાડવી જોઈએ. મારો વિચાર આપણી બાવતી ચુટણી માટે પ્રજાને યોગ્ય પ્રકારે જાગૃત કરવાનો છે, અને તેને માટે અત્યારથી હિલચાલ કરવા તત્પર થવું જોઈએ. ”

“ હા, હા, ખરું છે. એ સલાઓમાં બેસનારા બધા શ્રીમંતો માત્ર ગરજ વખતેજ સલામો ભરે છે, અને મત મંથ્યા બાદ મત આપનારના હિતનો વિચાર પણ કરતા નથી. માટે આ હિલચાલના વિચારો ખરેખર આવકારદાયક છે. ” જગન્નાથ બોલી ઉઠ્યો:—

“ પણ એ હિલચાલની શરૂઆત કરવી કેવી રીતે ? ” એક ચુવકે પૂછ્યું.

આ વખત મદનરાયની પુત્રી ઉપા ત્યાં આવી. કોઈક કામસંસ્કાર સ્ટેશન તરફ આવી હતી. ત્યાંથી પાછા વળતાં તે સહજ ધર્મ-શાળા તરફ વળી. તેને જોતાં રણછોડ તેની પાસે દોડી જઈ બોલ્યો:

“ આવો જાહેન ! કોઈ મ્હારું કામ હતું ? ”

“નાં નાં, હું તો સહજ આવી હતી. પણ શું અહિં કંઈ સભા છે ?” તેણે પૂછ્યું.

“ના સભા જેવું તો કંઈજ નથી. પણ આ ભાર્ગ અમને આ આવતી મ્યુનીસીપાલિટીની ચુંટણી વિષે વાત કરતા હતા. એમના વિચારો જહુજ ઉત્તમ છે.”

ઉષાએ અરુણ તરફ જોયું. અરુણે વિવેકસહ પાસે આવતાં કહ્યું:—

“ઉષા બહેન! ચુંટણી કેવી રીતે થાય છે અને લોકમત કેવી રીતે કેળવવો એનો અમે વિચાર કરતા હતા.” અરુણે એમ બોલતા અધી વાત કરી. ઉષાએ જો તે મડળને હરકત ન હોય તો ત્યાં પોતે બેસવા જણાવ્યું. ધણી ખુશીથી તેને તરતજ ત્યાં જગ્યા કરી આપવામાં આવી. પછી અરુણે મંડળ તરફ ફરી કહેવા માંડ્યું,—

“અ! બાબતમાં આપણે અત્યારથીજ શરૂઆત કરવી જોઈએ. પ્રથમ એકએક પોળ થા મહોલો પકડવો જોઈએ. અને તે પોળના તમામ મતદારોને સમજાવી તે મતદારોમાંના એક બાહોશ માણસને મુકરર કરાવવો કે એ માણસ જેને મત આપવાનું જણાવે તેને અધા મતદારો મત આપે. મહોલો મોટો હોય તો મતદારોની સંખ્યા મુજબ ત્રણ પાંચ કે સાત જણ નીમાય, અને તેઓ પોતાના માથી એક નીમે. એ રીતે દરેક પોળમાંથી નીમાયલા પ્રતિનિધિઓના જીલ્લાવાર ભાગ પાડી નાખવા. અને તેને જીલ્લાના પ્રતિનિધિઓ પોતાના માથી લાયક ગૃહસ્થને તે જીલ્લા તરફનો પ્રતિનિધિ નીમે અને તે પ્રતિનિધિને તે જીલ્લાના તમામ મતદારોના મત મળે. જેથી પ્રજાનું હિત જેના હૃદયે હોય અથવા પ્રજાનો જેના પર વિશ્વાસ હોય તેવોજ માણસ પ્રતિનિધિ બની શકે. એક વખતે ચુટાયા પછી પોતાની કાર્યવાહીમાં નિષ્ફળ નીવડે અને બીજો માણસ ચોખ્ખો લાગે તો બીજી વખતની ચુંટણી પણ તે રીતે બીજા ચોખ્ખો જણાતા માણસને નીમે. આ રીતે ચુંટણી થાય તો ખરું પ્રતિનિધિત્વ આવે. હાલ તો એક બીજાની શરમથી તેમજ પૈસાની શરમથી થા પૈસાની છોળાથી ગમે તેવો માણસ ધુસી જાય છે. તેમાં પ્રજાનો કાષ્ટક શુક્રવાર વળે નહિ.”

“ વાસ્તવિક છે. ” જગન્નાથ બોલ્યો. “ આ રીતમાં કોઈપણ આવે મતદારને અગવડભર્યું નહિં લાગે. ”

“ આમાં ઉમેદવારોને બહાર પડવાની પણ જરૂર નથી રહેતી. ” ઉપાએ કહ્યું.

“ ભલે ઉમેદવારો પોતાનાં નામ જણાવે. કારણ જે છૂદાને તે ઉમેદવાર હોય તે છૂદાના મતદારોના પ્રતિનિધિ તે બાબત ધ્યાનમાં લેશે. ” અરુણે જવાબ આપ્યો.

“ આમાં સ્ત્રીઓ મદદ કરી શકે ખરી ? ” ઉપાએ પૂછ્યું.

“ હા જાહેન ! સ્ત્રીઓ ધારે અને આવાં કાર્યોમાં ભાગલેતી થાય તો આગળ ઉપર આપણે ધણું સાફ કામ કરી શકીએ. ”

“ શી રીતે ? ”

“ પ્રથમ તો સ્ત્રીઓએ આ બાબતના સમાચાર પોતાના કુટુંબના પુરૂષ વર્ગ પાસેથી મેળવવા. અને પોતાની પોળની બીજી સ્ત્રીઓને આવી બાબતની માહિતી આપી, પ્રતિનિધિ થવા ચોક્કસ ગૃહસ્થનું નામ પોતાના કુટુંબના વડા આગળ લલાચણુ તરીકે મૂકવું. આવી રીતે શરૂઆત કરતા બીજી ધારાસભાઓનાં કાર્યોમાં પણ તેમના વિચારોના અંશ ધીરે ધીરે આવતા જાય. આપણામાં કહે છે કે ‘ સ્ત્રીઓએ જાહેર જીવનમાં ભાગ ન લેવો. કારણ કેટલીક વખત તેથી પુરૂષોના સંસર્ગમાં આવવું પડે છે અને મર્વાઈતો ભંગ થાય છે. ’ આ માન્યતાને પળગી રહેનાર સ્ત્રીઓ પણ બધી બાબતનો વિચાર કરી પોતાના કુટુંબનાજ પુરૂષ વર્ગ સાથે ચર્ચા કરી સત્ય તત્ત્વ શોધી કાઢી શકે અને તે મુજબ પોતાનો મત પોતાના કુટુંબના વડા દ્વારા નોંધાવી શકે-એટલે તે કુટુંબ જ તે મતવાળું બની જાય. ”

“ પણ તમે ધારો છો કે એથી લાગવગનું દબાણ ઓછું થઈ જશે ? ” ઉપાએ પ્રશ્ન કર્યો.

“ કદાચ કોઈ પોળ લાગવગના દબાણ નીચે દબાય, તોપણ બીજી પોળો તો તે દબાણથી મુક્ત રહેને ? વળી માણસ ઉઘાડી આંખે કુવામાં પડે તો પછી દોષ કોનો ? માટે આપણે તો કર્તાએ સમજી આ કામ ઉપાડી લેવું જોઈએ. ”

“ પણ આપણે આટલાજ જણ શું કરી શકીશું ? ” વિનોદે મસ્કેલી જણાવી.

“વિનુ! તું સદાય નિરાશાવશંબી રહો. શા માટે ડરે છે ? તારા બીજા સ્નેહીઓ નથી ? આ મિત્રોના પણ બીજા સ્નેહીઓ નહિં હોય ? એકેક દ્વારા આપણે વધુ મંખ્યા ભેગી કરી શકીશું. અને કાર્ય ઉપાડી લઇશું.”

સર્વ જાણે એકમત થયા અને પોતપોતાના જીવા માટે કામ કરવાને તત્પર થયા. ઉપાએ પણ એ કાર્યમાં ભાગ લેવા પોતાની જાણ દર્શાવી. તેનું નામ પણ આ મંડળમાં નોંધાયું. કુલ પંદર નારા નોંધાયા. એક પછી એક સર્વ છુટા પડ્યા. આખરમાં અરુણ વિનોદ, રણછોડ, જગન્નાથ, અને ઉપા રહ્યાં. રણછોડે ઉપાને પૂછ્યું:—

“જાહેન! આપ શી રીતે આ કાર્યમાં ભાગ લેશો?”

“કેમ?” ઉપાએ પૂછ્યું.

“માધવલાલ શેઠ ઉમેદવાર તરીકે બહાર પડશે અને તેમને સાટે મત મેળવવા બાપુને મહેનત કરવી પડશે એ સંજોગોમાં તમે બાપુના વિરુદ્ધ કામ કેમ કરી શકશો?” રણછોડે શંકા કરી.

“તું શી રીતે કરીશ?” ઉપાએ સામો પ્રશ્ન કર્યો.

“મારે શું છે ? હુંતો નોકર ! બહુ કરશે તો રાજ આપશે. તો હું નોકરી છોડવા તૈયાર છું. મારું નસીબ. મને વળી મારેલાયક જગ્યા મેળવી આપશે. ” રણછોડે ખૂલાસો કર્યો.

“તો પછી મને શી મૂશ્કેલી છે ? હું કાંઈ માધવલાલની નોકર નથી. મારા પિતા તેમના નોકર છે. હું સ્વતંત્ર છું. મને તેનો શો ડર છે ?” ઉપાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

“સત્ય છે. વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યની તો આ લડત છે. ઉપાજાહેન ! હું આપ પણ સમાજહિતમાં ભાગ લેવા માગો છો ?” અરુણે પૂછ્યું.

“તમે મારું નામ ક્યાંથી જાણો ?” ઉપાએ સામો પ્રશ્ન કર્યો.

“હું તમને ઘણા સમયથી જાણતું છું.” અરુણે જવાબ આપ્યો.

“પણ મેં તો તમને આજ પહેલવહેલા જ જોયા.”

“બનવાજોગ છે.”

“જાહેન !” વિનોદ વચ્ચે બોલી ઉઠ્યો. “અરુણલાલને

સ્વભાવ એવો છે—એમનું જીવન કોઈ એવા પ્રકારનું છે કે એ કોણું છે અને શું છે તે કોઈ સમજી શકતું નથી. આજ લગલગ એક વર્ષથી અમે સાથે છીએ. છતાં તેમનું રહેવાનું ઠેકાણું પણ મને ખબર નથી. પણ બહુજ બાહોશ, દીર્ઘદર્શી, કાર્યદક્ષ, સદ્ગુણી અને દેશભક્ત છે. તેમને 'રૂપીઆ સવાળસો પગારના મળે છે, પરંતુ તેમનો પહેરવેશ આનો આજ. કેવળ સાદો. નહિં ચ્હાનું કે નહિં દુધનું પણ વ્યસન. નહિં ખીડી કે નહિં પાન. કોઈ આપે અને કદાચ લે તો કાણુ જાણે. પરંતુ અમુક ચીજ વિના નહિંજ ચાલે, એમ મેં એમને મોઢેથી કદીપણ સાંભળ્યું નથી. ”

“ ખરેખર ! કર્તવ્યદક્ષ પુરૂષોનાં જીવન અગત્યજ હોય છે. ” અરૂણ તરફ ફરી તેણે આગળ ચલાવ્યું. ” આપની મુલાકાતથી મને બહુજ આનંદ થયો. કોઈ કોઈ વખત કુરસદે મારા ઘર તરફ આવજો તો ખરા. આપ મને લાંબા સમયથી ઓળખો છો તો હું ધારું છું મારું ઘર પણ જાણતાજ હશે ! ” ઉપા ખોલી.

“ હા. જાણું છું આવીશ વળી સમય પરત્વે. ” અરૂણે હુંકાર્યું.

“ અરે પણ, એમને કુરસદ મળે તો આવેને ! જ્યારે જોઈએ ત્યારે કામમાં અને કામમાં. મેં તો એમને કોઈને પણ ત્યાં જોયા નથી. ” વિનોદ વળી વચ્ચે પૂરાયો.

“ જાહિં છું. નથી જતો એમ નહિ. પણ મારી મુલાકાત બધાને રૂચીકર થતી નથી. ” અરૂણ ખોલ્યો.

“ એમ તે બને ખરું કે ? ” ઉપાએ શંકા કરી.

“ હા. કારણ મારી મુલાકાત અમથી હોતી નથી. કામને અંગેજ હોય છે. અને તે કામ કાં તો કોઈ ગરીબને મદદ કરવાનું અથવા તો સમાજહિતના કાર્યમાં કાંઈક આગળ વધવાનું. સામાન્ય મુલાકાત હોય તો તો જાણે ઠીક. ”

“ તમારી આવા પ્રકારની મુલાકાતથી તો મને ચોર વધુ આનંદ થશે. ” ઉપાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યું.

“ અરૂણભાઈ ! બહેન તો દેવી છે. આહા ? તેમણે મને એવી સ્થિતિમાં મદદ—”

રણુછોડને આગળ ખોલતાં અટકાવી ઉપા ખોલી:—

“ ખસ રણુછોડ આ બ્યાજખી ન કહેવાય !

“ હું જાણું છું, રણુછોડ ! જો એ દેવીની મદદ ન હોત તો તું તારી પત્નિની માંદગીના બિજાનાપાસે બેસવા પણ ન પામત. ” અરુણ બોલી ઉઠ્યો.

“ ત્યારે શું તમને તે વાત પણ ખબર છે ? ” રણુછોડે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું. “ મદનરાયના એકાન્ત દીવાનખાનામાં શું બન્યું તે તમે કેમ જાણ્યું ? ”

ઉપા પણ આશ્ચર્ય પામી ગઈ. તેના મનમાં તેના સદ્ભાવ અને સદ્વર્તનની એવી તો છાપ પડી ગઈ કે તે બોલી ઉઠી:—

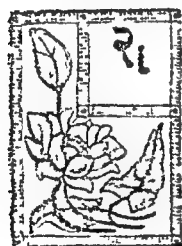
“ તમે તે મનુષ્ય કે જાદુગર ? ”

પરિચ્છેદ ૧૧મો.

સુખકી ઘડી.

ધ્યેય પ્રાપ્તિ સમયનો આનંદ કેવો હોય ! સમાજનો ઉડો અલ્યાસ એજ રાષ્ટ્રની ઉન્નતિની ધગશનું ચિન્હ છે.

ત્રિના સાડાનવનો અમલ થયો હતો. અમદાવાદ જેવા શહેરના સારંગપુર જેવા લત્તામાં સાડાનવ એટલે મુંબઈના કાલબાદેવી લત્તામાં એક વાગ્યા જેવાં : એટલે કે રસ્તા પર માણસોનો અવર જવર બહુ જ જીજ્ઞ હતો. દુકાનોમાં માન

પાતસોપારી અને ચઢાની હોટલોજ ઉઘાડી હતી. ભાડબુંજની દુકાનો વ્યાગળ સ્ત્રીઓ તથા પુરૂષો ખાટલા નાખી પડ્યાં પડ્યાં વાતોનાં ગપ્પાં મારતાં હતાં. રૂપેરી રંગથી ચંદ્રબ્રહ્મા સર્વના હૃદયને શાન્ત બનાવતી હતી. આ વખતે સારંગપુર દરવાજાની છેક નજીકમાં એક ચઢાની હોટલમાં પાંચ છ જણ બેઠા હતા. ઘુંટણ સુધીનું મેલું મધાતુ દુંકું પંચીયું પહેરી ઉઘાડે શરીરે માથાના ફગફગતા વાળવાળો તે હોટલનો માલીક તુટી ગયેલા હાથવાળા પ્યાલામાં ચઢા ભરી ભરી તેમના આગળ મૂકતો હતો. હોટલવાળો ધણો કરકસરીઓ જણાતો હતો. કારણ તુટેલા હાથના અને તરડામલા.

પ્યાલાઓને પીતળના પેટા જઠાવી વાપરતો હતો. આ તથા કાફીના છાંટાઓથી રંગબેરંગી બની મથેલા એક બુના મેજ પર એક તાંબાનો ગરમ પાણીનો બંબો પડ્યો હતો. એક મેલી ગંધાતી ગળણી તથા એક દીનની ચાદની પડી હતી. ભીંતને લગાડીને એસવાને માટે બન્ને તરફ બબ્બે પાટો એક એક કુટ પહોળા નાખેલી હતી. બાંબુમાં એક લાકડાનું પીપ નળ નીચે મુકી રાખ્યું હતું. પીધેલા પ્યાલાને પીપમાંના ગંગાજળ જેવા પવિત્ર ગણાતા પાણીમાં અબકોળતા હતા. બાકિડા હિપર બેઠેલા એમાંના બે ત્રણ જણુ ચલમચી ધુમાડાના ગોટેગોટા કાઢતા હતા. બે જણુ જરૂર તેમનાથી દૂર બેઠા બેઠા વાતો કરતા હતા હોટલવાળો આના કંઈ ભરી ભરી તેમની સેવામાં હાજર કરતો હતો.

“હાં, પછી શું થયું?” પેલા બે વાત કરતા હતા તેમાંના એક પાતળા મનુષ્યે તેની સાથેના મજબુત પણ કરડા માણસને પૂછ્યું.

“તેઓ બધા તમે કહો તેમ કરવા તૈયાર છે.” તેણે જવાબ આપ્યો.

આ પાતળો મનુષ્ય અરણ્ય હતો અને બીજા મનુષ્યનું નામ હુરભમ હતું. તે મુકાદમ તરફે કામ કરતો હતો. અમદાવાદમાં માલ લાવવા લઈ જવાને મજુરો હાથગાડીઓ રાખે છે. તેવા મજુરોનો મોટો ભાગ તેની વલણમાં હતો. મીલો તથા રેલ્વેના મજુરો તેના કબજામાં હતા. તે મજુરોની સ્થિતિ સુધારવાની થોજના અરણ્યના હૃદયમાં ધૂમતી હતી.

“ડીક. ત્યારે હું આવતી કાલે તને મળીશ, અહીંજ આવજો.” અરણ્યે હુરભમને વિનય કર્યો. પછી બીજા માણસને બેલાવતાં તેણે કહ્યું:—

“પ્રતાપ! તમારે ગાંડું કેમ ચાલે છે?”

“ભાઈ! મેં પણ અમારા બીજા મીલ કામદારોને એકમત કરવા માંડ્યા છે. અમે પણ થોડા વખતમાં તૈયાર થઈ જઈશું.”

પ્રતાપે જવાબ આપ્યો.

“ડીક. તારું કામ તૈયાર થાય એટલે મને મળજો.”

“અરણ્ય એટલું કહી ત્યાંથી નીકળી ગુરશનના ઘર તરફજ

ગયો. હજી ત્યાં દીપક બળતા હતા. અરુણે જઈ મીનાક્ષીને વરધી આપવા કહ્યું. ગુલ્શન પોતેજ તેને લેવા સામી આવી.

“આઈએ, સરકાર ? આજ ઇસ લોંડીપે બહુત અહેશાન કરીયા.”

“ગુલ્શન ! મારે કાંઈજ કામ નથી. માત્ર એક કામમાં તારી મદદ લેવા આવ્યો છું.”

“શીરભી આપને ગુજરાતી ચલાયા ! કહીએ. મેં ક્યા કર સકતી હું.” ગુલ્શને હસતાં હસતાં કહ્યું.

“ગુલ્શન ! થોડેહી રાજમેં મ્યુનીસીપલ સભાસદોંકી પસંદગી હોનેવાલી છે, વહ પસંદગી રખસોં કરેંગે. ઉસમે કીતનીહી નાયગાન કરનેવાલી ઔરતોંકાભી મત દેનેકા અધિકાર છે. ઔર ઉન્કે વહાં આને જાનેવાલે શેક સાહુકારોંકાભી છે. મેં યહ ચહાતા હું કી કેવલ પૈસેકેહી લીયે અભી તક ઉન્હોં જો અપને મત ન્યાહ દામસે મત ખરીદદારોંકા દેતેહૈ, ઐસા ન હો. જીસ શખ્સ વૈસે મત દેતે કે લાયક હો, વૈસેહી શખ્સકા વો દે.”

અરુણે તેને ચુટણીના પોતે નિયત કરેલા નિયમ સમજાવ્યા અને કહ્યું :

“ઉસ લીયે, તુઝે યહ સખ ઔરતોંકે વહાં જાકર વહ સમજાના હોગા—” પોતાની સાથે પહેલાંનો અત્યંત પરિચય હોય તેમ અરુણે ખોલતો જોઈ ગુલ્શનના મનમાં અત્યંત તક વિતર્ક થવા લાગ્યા. ‘અહા ! આ ગૃહસ્થ માટે મને પ્રથમથીજ શંકા આવી હતી. હજી પણ એજ શંકા છે. શું આ તેજ મારો પ્રેમી હશે ? તે પોતાનું હૃદય છુપાવવા જાય છે, પણ કેમ જાણે અત્યંત ગાઢ પરિચય હોય તેમ ખુલા દીલથી ખોલી જાય છે. બધી રીત ભાત તેમના જેવીજ છે. માત્ર જાણ દેખાવમાં કાંઈક ફેર છે. તે વિધાયતી પોષાકમાં સજ્જ રહેતા, આનો પોષાક સાદો અને કેવળ ખાદીનોજ છે. વળી પ્રકાશને મૂંઝ તથા દાઢી હતાં, ન્યારે આતો હંમેશ મૂંઝ મૂંઝાવે છે. મોઢું મળતું આવે છે પણ નામ જુદું છે. પ્રકાશ પોતે હિન્દુસ્તાની હોવાનું કહેતા, ત્યારે આ ગુજરાતી જણાય છે. છતાં મારું હૃદય એમજ કહે છે કે હું છેતરાઉં છું. આજ પ્રકાશ હોવા જોઈએ. લાવ, તપાસ તો કરે ?” આમ વિચાર કરી, અરુણે તોખોલ અટકાવી ખોલી:—

“ક્યા આપ મુઝેકો હુકમ કરતે હો ? હુકમ કરતેકી તાકાદ બિના મેરે લાલ, કીસીકીબી નહિ હૈ. આપ સચ કહો. મુઝે શક આતા હૈ. મેરા દિલ ધડકતા હૈ, હમેશ મેં આપહી મેરે પ્રકાશ હો. એસા શાયતી હું. આપ જલ્દી જતાદો કી આપ સચહી પ્રકાશ હો. અખ મેરેસે નહિ રહા જાતા. આપ સચહી કહદો, યા આપ મેરે વહાં આતેકા ખંધ કરદો. હાય ! ક્યા મેરે લાલ મેરે દિલકી વહ દશા દેખ શકતેથે ? જરાહી રંજ મેરે દીલમેં હોતાયા તખ મેરે લાલ અપના જાન દેનેકો બી તયાર હો જાતેથે. વહ મેરે પ્યારે ક્યા મુઝે યું અકેલી દુટે હુવે દીલસે હીજરાતી દેખ સકતે ? કીસકી બી પરવા ન કરતે, ઔર મુઝે અપને સીનેસે લગાકે બોસેસે મુઝે પરેશાન કર દેતે. હાય ! વો દીન કય આયગા ! ” શુદ્ધને નિશ્વાસ નાખ્યો.

“શુદ્ધને ! ખુદ સખકા માલિક હૈ ! ” અરુણે ધીરજ આપી.

“ખસ વોહી વોહી ” શુદ્ધને અરુણનો હાથ પકડતાં કહ્યું. “સાહબ ! આપ કહદો આપ કેન હો ? આપ મેરે લાલ હો યા ઉન્કે દોસ્ત હો. સખ જાતે ઉન્કીહી તરાહ આપ કરતે હો. કહો, કહો. મે સચ કહની હું આપહી પ્રકાશ હો. આપને અપના નામ છપા દીયા હૈ. મેં કમહી સમજ ચૂરી હું મગર પ્યારસે દીવાની હો કરકીસી ગયર મઠકા મેરે પ્યારે કરકે ન પોકારલું ઇસીસે મેં ગમ ખા રહી હું.”

“દીલ શાદ કય હોતા ? ” અરુણે પૂછ્યું.

“દીવારાંમ મીલેસે.” શુદ્ધને જવાબ આપ્યો અને સામો પ્રશ્ન કર્યો:—

“ઇશકકી જંજીરકો દૂરી હુઈ દેખી કબી ? ”

હં. ખાવશેઓ ખવાખમેંબી સચ સમજ સકતે વહી ? ” અરુણે બોલ્યો. શુદ્ધને તેના બન્ને હાથ પકડતાં કહ્યું:—

“માલિક વહ દિલ કે મીત્રે, શીરબી જીગર કયોં ના મીત્રે ? ”

“જકડે હુવે જીગર ન સીનેસે મીત્રે તો ક્યા હુત્રા ? ” અરુણે જવાબ દીધો. શુદ્ધને તથા અરુણનાં હૃદય પરસ્પર ભેટ્યાં. હજુ-વાર સર્જ નિઃશબ્દ અંગી રહ્યું. શુદ્ધનેનું હૃદય અત્યંત જોશથી ધડકવા લાગ્યું. અરુણે તેને પોતાની દેડથી અગાધી કરવા યતન કર્યો.

પણ તેમાં તે નિષ્ફળ નીવડ્યો. ગુલ્શનનું મુખ આનંદાશ્રુથી ભરાઈ ગયું હતું. કેટલીક વારે તેણે અરુણની છાતીમાંથી પોતાનું મુખ ઉંચું કરી અરુણનાં નેત્રો સામે મીટ માંડી. અરુણને જાણે કંઈ જાગણી ન થતી હોય તેમ તેના 'તરફ નિરસતાથી જોઈ રહ્યો. ગુલ્શનની તે દ્રષ્ટિમાં હજારો યુગોની વાતો ભરી હોય તેમ જણાતું હતું. તેની દ્રષ્ટિ હજારો સંકેતોની ગુંચવણી ઉઠેલતી જણાતી હતી—અરુણના હૃદયનું પાણી કરી પી જતી. હતી છેવટે અરુણનો ખભો પડી તેને હલાવતાં ઠપકા ભરી વક્ર દ્રષ્ટિથી જોતી ખોલી:—

“ નિષ્કૂર ! નિષ્કૂર ! ! ઠીક હૈ અખ દેખીએ, આપકો કયસી સજા મીલતી હૈ. ” આમ ખોલતી પાસેની કુરસી પર બેઠી. અરુણ હજી ઉભોજ હતો. તેણે પોતાની નજર ગુલ્શન પરથી ખસેડી નાખી. “ પોતે જોળખાણુ આપ્યું તે ઠીક થયું કે નહિ ? ” એમ વિચાર કરતો જાણે ત્યાંથી જવાની તૈયારી કરતો હોય તેમ જણાયો. ગુલ્શને તુરતજ હાથ પકડ્યો:—

“ અખ કહાં જાઓગે ? મેં આપ કો ન છોડુંગી. ” તેને ખેંચી પલંગ પર બેસાડી તેના પગ પોતાના ખોળામાં લઈ નીચે બેસતાં તે ખોલી:—

“ પ્યારે ! મેરે લાલ ! ! દત્તને દીનોંકે બાદ આપકે દરશ હુવે, કયા આપ મુઝે એસેહી છોડકે ચલે જાઓગે ? આપકે દીલકે પ્યાર નાહ હૈ ! આપકે દીલમે રહમ નહિં હૈ ? મુઝે દત્તને દીનોંકે બાદ બી આપકી ખીદમત ઉઠાનેકા મઝાકા નહિં મીલેગા ? ” આંસુ ભરી આંખે તે જોઈ રહી.

“ ગુલ્શન ! તુઝે લીયે દીલમે પ્રેમ હૈ.—પ્યારહૈ. લેકીન અખ વહ પલટના હોગા. પહીલેકા પ્યાર સ્વાર્થો થા. અખ ઉસ્મે સ્વાર્થ નહિ હૈ. અખ વહ પાક દીલકા પ્યાર હૈ. હમ દોનોંકા દીલ અખ સાફ હૈ ” અરુણ ખોલ્યો.

“ મેં વહ કુછ નહિં સમજતી. આપ મેરે હી પાસ રહે ક્ષતનાહી મેરા દીલ માનેગા. ”

“ વહ ઠીક. ફિર મેં એક સત્તસે રહુંગા. ”

“ વહ કયા ? ”

“ મેં કહાં જતાહું, કયા કરતાહું, વહ જાનનેકી ? શંક ન

Usha and Aruna.

કરના. મેં દીનમેં એકદહા જુરર, તુએ મુલાકાત કરેગા. ઓર તેરા જીવન ઉચ્ચ હો એસે ઢંગસે ચલત કરેગા. ઓર મેં-જો કહું એસા તુ કરના હોગા.”

“કબુલ, સમ કબુલ! મેરેકા આપ જો કહે વહ સમ કબુલ હૈ. આપ હમેશ મેરેકા દર્શ દેના.”

“તબ અબ મુએ ઇન્જાજત દે મેં જાના રહાતાહું.”

“હાય! આજકા રોજબી મેરા અધિકાર નહિં? આજકા દિન લી વહા ઠહરોગે નહિં? મેં કપસી બેનસીમ હું ” ગુલશન ઝાર ઝાર આંસુએ રોઇ પડી.

“ ઉઠ, ઉઠ. મેરી ગુલ! અથસા ન કર. મેંને અબ એક એસા ભારી કામ મેરે સરપર ઉઠાયા હૈ કી ઇસીસે મેરે કા એક પલકીબી ફુરસદ નહિં હૈ. તુ મેરે સાથ રહના રહાતીહો.”

“ હાં બમ. મેં વહી રહાતીહું.” ગુલશન આશા ભર્યા વદને ઉઠી અરજીને અઢેલી તેના ગળામાં હાથ નાખી ઉભી.

“ અરજી! વહ કપસે હો સકતા હૈ વહ તેરેકા કલ માકુમ હોગા આજ મુજે અબ ઇન્જાજત દે. ખારા બજ ગયા હૈ.” અરજીને જણાવ્યું.

“કયા આપ જાનેકાહી રહાતે હો?” આજીજી ભર્યા કરજુ સ્વરે ગુલશન બોલી.

“ હાં. મેરેકા જાનાહી હોગા.” અરજી મક્કમ સ્વરે બોલતો ઉઠ્યો. ગુલશન પણ તેને વળગતી ખારણી સુધી આવી. અરજીને જોડાં પહેર્યા.

“ કયા જાતે વખતબી એક બો— ”

“ગુલશન! કયા અબબી તેરા દીલ યક વિષય સુખમે-જુખમે હો રહા હૈ? ગુલશન! ગુલશન! સચ્ચે ખારકો પયચાન એમે બોસોસે કયા?” ગુલશનને અટકાવી અરજી બોલ્યો.

“ વહ આપકી ફિલ્સુફી અપકા મુખારક. મેરેકા તો મેરે ખારકીહી ફિલ્સુફી ઇજ હૈ. જાસ, આપ મુએ એક બોસા તો દેનાહી હોગા” ગુલશન તેને ખાઝી પડી.

તેને દૂર કરતાં અરજી બોલ્યો:- “ અરજી !! ”

અરજીના ઓજ ગુલશનના ભાલ પ્રદેશ સાથે દબાયા. ગુલશનને

માથે અરુણનો હાથ નાખ્યે અંજાણે ફેરી ગયો. અરુણ માથે ગુલ્શનની દ્રષ્ટિ તેની પાછળ ચાલ્યો બેઠો રહ્યો. કાણ પછી તે બોલી ઉઠી:-

“ કયસી સુંખડી થડી! ”

પરિચ્છેદ આરંભો.

આપજ મારા ગુરુ.

સમાજનો ઉ ડા અલ્યાસ એવ રાષ્ટ્રની ઉન્નતિની ધગરાતુ ચિન્હ છે.

રુણ ગુલ્શનને ત્યાંથી નીકળ્યો ત્યારે તે એવા તો કોઈ વિચારમાં મશગુલ હતો કે પોતાની આજુ બાજુ કોણ છે, યા શું છે તેનું પણ તેને જાણ ન હતું. તેનું શરીર ચંત્રવત ચાલતું હતું રાત્રિનો એક વાગવાનો સમય હતો. ચુનીસીપાલીટીનદ

ઝાંખા દીવા બળતા હતા. પોલીસો હાથમાં મોટી ડાંગો લઈને “ જાગજો! ” “ જાગજો! ” એમ મોટેથી બોલતા ફરતા હતા. પ્રજાના જાનમાલનું રક્ષણ કરવાને બદલે કેમ જાણે પ્રજાને જ રાત્રે જાગૃત રાખવા તેમને રાખ્યા હોય એવો તેમનો પ્રયત્ન જણાતો હતો. નાની નાની ગલીઓમાં તેઓ ભાગ્યે જ જતા. માત્ર ગલીને નાકેથી બરાડા પાડતા, જેથી કદાચ કોઈ ચોર હોય તો પણ છપાઈ જાય. ઠેકાણે ઠેકાણે પોળો તથા મહોલ્લાના બરા રક્ષણકર્તા કુતરાઓ ભસતાં હતાં. અરુણ કેટલેક દૂર ગયો ત્યારે તેને માલુમ પડ્યું કે તેની પાછળ પાછળ કોઈ વ્યક્તિ માથે મોઢે કપડું નાખી ચાલી આવતી હતી. અરુણ તે કોણ હતું તેની તપાસ કરવા ઉભો રહ્યો પણ તે વ્યક્તિ પાસેની ગલીને રસ્તે ચાલી ગઈ. અરુણને કાણુવાર તેનો પીછો પકડવાનું મન થયું. પણ પછી તે વિચારમાં પડી ગઈ પોતાને માર્ગ પડ્યો. થોડી વારમાં તે પોતાને મકાને પહોંચ્યો.

તે રાત્રિએ તે બીલકુલ સુતોજ નહિ. ઘેર જઈ પોતાની કાકડાની નાની પેટીમાંથી એક નોંધપોથી કાઢી પાનાં ઉથલાવવા લાગ્યો. છેવટે અટકી વાંચવા લાગ્યો. તેમાંનું લખાણ નીચે મુજબ હતું:—

‘હરકોષ્ટ રાષ્ટ્રનો ઉધ્ધાર કેવા સંજોગોમાં થાય અને તે ઉધ્ધારનાં સાધનો કેવાં હોવાં જોઈએ તે જોવાની અને જાણવાની પ્રથમ આવશ્યકતા છે. કેટલાક દેશોમાં ઉતાવળીઆ નેતાઓ તેમજ પત્રકારો રાષ્ટ્રના ઉધ્ધારની વાતો, રાષ્ટ્રનાં દુઃખો, અને તેનો ઉધ્ધાર કરવાના યત્નોની હિલચાલ એવી તો ઉતાવળી અને અધુરી રીતે પ્રજાના આગળ મૂકે છે, અરે! કહેને કે પ્રજા આગળ નહિ, પણ માત્ર પોતાની મેજેજ બની ચૂકેલા પ્રજાના કહેવાતા નેતાઓ આગળ મૂકે છે, અને તે કહેવાતા નેતાઓ તેને એવી રીતે વધાવી લે છે કે તેમની હિલચાલથી રાષ્ટ્ર આગળ વધવાને બદલે પાછળ પડે છે, પ્રજા વગર વિચારે પતંગીઆની માફક ઝંપલાવી નિષ્ફળતાના અગ્નિમાં બળી મરે છે, અને એ નિષ્ફળતા, નિરાશા અને નિઃસહાને જન્મ આપે છે. જેના પરિણામે રાષ્ટ્રોદ્ધારની વાતજ તેમના હૃદયમાંથી સદાને માટે ભૂંસાઈ જાય છે. આથી એમ નથી સમજવાનું કે તે નેતાઓ યા પત્રકારો દેશદાઝ દેવના કાર્ય કરે છે, પણ તેમની કાર્ય પ્રણાલી પૂર્ણ અને વ્યવસ્થિત યા પરિપક્વ હોતી નથી. અને તેથી દરેક રાષ્ટ્રની ઉન્નતિનો આધાર તેના નેતાઓની ગંભીરતા, દીર્ઘદર્શીત્વ, વિચારની પરિપક્વતા, પ્રજાની શક્તિ અને સ્થિતિનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન, શક્ય યોજના, આત્મ-ભોગ, અને નિયમિતતા ઉપર મૂખ્યત્વે રહે છે. જ્યાં સુધી પ્રજાને પોતાની ખરી સ્થિતિનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન ન થાય, જ્યાં સુધી પોતાની ઉન્નતિની જ્વલંત આકાંક્ષા ન થાય, ‘પોતાની ઉન્નતિ સાધ્ય કરવી’ એને પોતાના જન્મથી પોતાનું કર્તવ્ય ન સમજાય, કર્તવ્ય પરાયણતા માટે આત્મભોગ આપવાની તિવ્ર ઇચ્છા ન થાય, ત્યાં સુધી રાષ્ટ્રોન્નતિના પાયા હંમેશાં કાચાજ રહે છે. રાષ્ટ્રોદ્ધારમાં પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓ ધણો ઉત્તમ ભાગ ભજવે છે. અને પુરૂષાને બેવડું બળ અર્પે છે. હરકોષ્ટ રાષ્ટ્રે જોમપોતાની ઉન્નતિ સાધવી હોય તો પ્રથમ—’

• અંરુણ હંજ આગળ વાંચતો હતો તેવામાં તેનું બારણું કાપાઈ કોડ્યું. તે એકદમ અટકી વિચારમાં પડ્યો:—

“આટલી મોટી રાત્રે મારે બાળું ઠોકનાર કાણુ હશે ? કાંઈને પણ મારા રહેવાના મકાનની ખબર નથી મારે ત્યાં કાંઈ પણ દિવસ કાંઈ આવ્યું નથી. કારણ હું એક નિર્માલ્ય, નિઃસ અને વગર કામના મનુષ્ય જેવો બધાની દ્રષ્ટિએ રહું છું. અને તેજ મારે માટે હિતકર છે. છતાં આ અત્યારે કાણુ મારે ત્યાં આવ્યું હશે ? હશે. જે હશે તે.”

એમ વિચારતાં તેણે બાળું ઉઘાડ્યું. આગંતુકના સ્થેરાપર દીપકનો પ્રકાશ પડતાજ તે બોલ્યો:—“કાણુ વિનોદ !”

“હા. ભાઈ ! હું વિનોદજ છું” આવનાર ખરેખર વિનોદજ હતો.

“કેમ અત્યારે ? એવું શું કામ છે ? વળી મારું ઘર તે કેવી રીતે જાણ્યું ?” અરુણે કાંઈક અણગમા સાથે પૂછ્યું.

“અરુણભાઈ ! આપ દીલગીર ન થશો. મારી જૂલ થઈ હોય તો ક્ષમા કરશો. પરંતુ મારે હૃદય આપના તન્નુ એટલું બધું ખેંચાઈ રહ્યું છે કે આપ ક્યા રહો છો તથા આપના સહવાસમાં હું રાત્રિ દિવસ કેમ રહી શકું એજ વિચારો મારા હૃદયમાં ધુન્યા કરતા હતા આપ જાણો છો કે હું અવિવાહિત છું. હું માત્ર બે વખત જન્મવાજ મારે ઘેર જન્મ્યા. બાકીના સમયમાં તમારી સાથે તમારા કનિષ્ઠ બધું તરીકે યા તમારા સેવક તરીકે રહીશ, તમારી આજ્ઞા ઉઠાવીશ અને જન્મનું સાર્થક કરીશ,” વિનોદે મનનો ઉલ્લસ આવી કર્યો.

“વિનોદ ! તું બહુજ ઉતાવળો થાય છે. જે મનુષ્ય સાથે તને આટલો ગાઢ પરિચય છે અને રનેહ છે, તે મનુષ્ય હજી સુધી તારાથી પોતાનું રહેઠાણ છુપાવતો હતો, જે મનુષ્ય પોતાના હૃદયની વાત કાંઈને પણ કહેતો નથી, જે દરેક વ્યક્તિથી અળગો રહે છે, જે કાણુ છે અને ક્યાંનો વતની છે તે કાંઈ જાણતું નથી, જેને આટલો સારો પગાર મળવા છતાં ચીથરેલાલ સ્થિતિમાં રહે છે—હાથમાં એક કોડી પણ રહેલી નથી—વળી જે ગરીબ, દુર્ગુણી, કુસંગી, વિષયી, ચોર વગેરે સમાજના કહેવાતાં સડેલાં અંગોનાં રહેઠાણમાં રાત દિવસ રહે છે, વેશ્યાઓ અને નાયનારીઓ તથા ગાનારીઓને ઘેર વારંવાર રખડતો ફરે છે, એવા સમાજના દુર્પણ

૩૫ એક શબ્દ સાથે તારા જેવા શ્રીમંતના એકના એક લાડમાં ઉઠેરેલા બાળકે રહેવું—ભવિષ્યની ઉજવણ કરકીર્દી ઉપર મેશ લગાડવી એ ઉચિત છે? વિનોદ, વિનોદ! તું ઘેર જા. શું તું નથી જાણતો કે હું હમણાંજ પેલી અત્રેની પ્રસિદ્ધ ગાનારી ગુલશનને ત્યાંથી આવું છું? ’

“ જાણું છું અરજીભાઈ! જાણું છું પણ તેથી શું? આપતું ખાનગી જીવન ગમે તેવું હોય તેમાં મને શું? આપના વિચારો અને પ્રતિભાશાલી રહેરો મને સ્પષ્ટ કહે છે કે ત્યાં જવામાં પણ આપનો કાંઈક ઉચ્ચ હેતુજ હોવો જોઈએ.” જો કે આ શબ્દો બોલતા પહેલા વિનોદના મનમાં તે બાબત શંકા તો હતીજ પણ ‘સમય આવ્યે ખાત્રી થઈ રહેશે’ એ વિચારે તેણે તે શંકાને હાંકી કાઢી ઉપર મુજબ જવાબ આપ્યો.

“ વિનોદ! હજી વિચાર કર. હું શયતાન જેવો છું—બધે શયતાન છું. જે માણસ એક વખત મારી જાળમાં ફસાય છે તેને હું છોડતોજ નથી મારી સત્તા અબાધિત છે. એક વખત મારી સત્તામા આવ્યા પછી તે કદી પણ તેના સામે થઈ શકતોજ નથી. તું હજી મને પૂરેપૂરો નથી ઓળખતો. મારો બહાર દેખાવ અને અંતરનો દેખાવ જુદોજ છે માફ જાણ અને આંતરિક વર્તન પણ તેવી રીતે જુદુંજ છે. હજી પણ સમજ! શું પેલા ચોર બદમાશોનું અહારૂપ પત્ની રહેલા ગંદા ગંદીય હાલમાં તે બદમાશો સાથે વાતો કરતાં તેં મને નહોતો જોયો? તે બદમાશો પણ મારી સત્તા બહાર જઈ શકતા નથી તો પછી તું કાણુ માત્ર? વિનોદ! વિનોદ! મને તારી દયા આવે છે. તું મારી સત્તાની જાળમાં સપડાય તે પહેલાં તું ચાલી જા.”

અરજી વિનોદના હૃદયની કસોટી કરતાં કરડા, સ્વરે કહ્યું. છતાં વિનોદ એકનો બે ન થયો.

“ હું તો નહિંજ જાઉં. અરજીભાઈ! તમે ગમે તેમ કરો પણ હું તો તમારી છાયારૂપ થવાં ઇચ્છું.” તેણે સ્પષ્ટ જણાવ્યું.

“ ઠીક, ત્યારે.” અરજી કાંઈક હસતા વદને કહ્યું. “ ત્યારે કેટલીક પ્રતિજ્ઞા લેવી પડશે.”

“કષુલ”

અરૂણે પેટીમાંથી એક નાની કપી કાઢી તેમાંથી એક છમી લાઇ વિનોદના હાથમાં મૂકી કહ્યું:—

“આ છમી હાથમાં લઇ જરમાંતમારું સ્મરણ કરી પ્રતિજ્ઞા કર કે:—મારી રજા સિવાય મારા સહવાસમાં તું જે જીએ કે જાણે તે ત્હારે કોઇનેય જણાવવું નહિં. હમેશાં દેશેદ્વારનાજ વિચારો અને કૃત્યો કરવાં, કોઇ પ્રતિ ઇર્ષ્યા ન રાખવી; બ્રાતૃભાવ વધારવો અને મારી આજ્ઞા મુજબ વર્તવું.”

“કષુલ છે.” વિનોદે પ્રતિજ્ઞા કરી. આજ આટલા માસના સ્નેહ પછી અરૂણ અને વિનોદ ભેટયા. વિનોદનું હૃદય આનંદથી ઉલરાઇ જવા લાગ્યું. પછી અરૂણે પોતાની નોંધપોથી તેના હાથમાં આપી આગળ વાંચવા જણાવ્યું. વિનોદ વાંચવા લાગ્યો:—

“હરકોઇ રાષ્ટ્રે જે પોતાની ઉન્નતિ સાધવી હોય તો પ્રથમ તે રાષ્ટ્રના વિદ્વાન અને દીર્ઘદર્શી નેતાઓએ રાષ્ટ્રી-સમાજની રચીતિનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવું જોઇએ. આ જ્ઞાન ઉપલક્ષીયું નહિં પણ સમાજના અંગેઅંગમા ભેળાઇ જઈ ખરેખરી આંતરિક બાબતોથી જ્ઞાન થવું જોઇએ. શ્રીમંતો, વિદ્વાનો યા માત્ર પત્રકારોની વિદ્વત્તાભરી લાગણી ઉશ્કેરનારી ભાષાથી દોરાઇ જવું નહિં તેમ તેમના દ્રવ્યથી અંજાઇ જવું નહિં જોઇએ. સમાજ પોતાની ઉન્નતિ તરફ પ્રગતિ કરવા ક્યારે રાક્ષિતમાન થાય છે તેનો વિચાર કરવો જોઇએ. સામાન્ય નિયમ એવો છે કે દેશમાં હુન્નર, ઉદ્યોગ અને આર્થિક બાબતોમાં પ્રગતિ થાય, સમાજના પ્રત્યેક વર્ગો સામાન્ય મારી રચીતિમાં હોય તો તે દેશ આત્મભોગ આપી શકે. અને તેમાં પણ સંપ અને બ્રાતૃભાવની લાગણી ખાસ હોવી જોઇએ. કેટલાકો ધર્મ અથવા કામને બ્રાતૃભાવની લાગણીની આડે આવનાર ગણે છે. પરંતુ તે કેવળ બેહુંદુ છે. ન્યાં સુધી તમે હરેક કામ તરફ યા હરેક ધર્મ તરફ બ્રાતૃભાવ અને માનની લાગણીથી જુઓ છો, સાંસુધી તે ભેદ તમને કદી આડે આવી શકતો નથી.

સામાન્ય રીતે સમાજ, શ્રીમંત-મધ્યમ અને ગરીબ ત્રણ વર્ગોમાં બહેલો હોય છે. તેમાં બારીકીથી જોતાં શ્રીમંત તથા રંક એક યા બીજે રસ્તે રાહત મેળવી શકે છે. પરંતુ મધ્યમ વર્ગને માટે એક પણ માર્ગ ખુલ્યો હોતો નથી. જે દેશ માત્ર દ્રવ્યને જ

ઇશ્વર માને છે, સ્વાર્થનેજ સાધુતા સમજે છે—અને મનેચ્છાનેજ નીતિ સમજે છે, તે દેશ જેને ખરી ઉત્તર કહીએ તે કક્ષાએ તો પહોંચતોજ નથી, પરંતુ તે સમાજની વ્યક્તિઓ હરકાષ્ટ પ્રકારે મુખી હોય છે, મા પોતાને મુખી માને છે. પરંતુ આર્યો જેને ઉત્તર કહે તે કક્ષાએ તેઓ કાઠી યુગે પણ પહોંચી શકતા નથી. કારણ તેમની તે માનેલી ઉત્તરિ અદ્ય સમય માટેજ હોય છે—તે સ્વાર્થ, ધર્મ, અને મદદપી ઈદ, માટી અને પાણીથી બનેલા પાયા પર રચાયેલ હોય છે. ખરી ઉત્તરિમાં ભ્રાતૃભાવ, સહકાર, આર્થિક સ્થિતિ, અને નીતિ સાથે આત્મભોગનો હિસ્સો મોટો હોય છે.

આપણે હિન્દીઓ છીએ અને તેથી આપણે આપણી સ્થિતિ તપાસીશું તો આપણને સહજ જણાશે કે આપણે હજી ઘણું કરવાનું છે, અને જે કરવાનું છે તે કર્યા બાદ આપણે આપણી ઉત્તરિની આશા રાખી શકીએ. આપણે આપણા રાજ્યકર્તા પાસે સ્વરાજ્ય માગીએ છીએ, અને તેઓ આપણને બધી સત્તા આપી દે એમ આપણે ઇચ્છીએ છીએ. પણ એ આશા નિરર્થક છે તમારી પોતાનીજ સત્તા એક દેશ ઉપર હોય અને તમને તે દેશ તરફથી સારો લાભ હોય તો શું તમે તે સત્તા છોડી દેવા રાજી થાઓ ખરા? કદીજ નહિ. વિશ્વમાં એવું કોઈપણ રાજ નથી—એવું કોઈપણ તંત્ર નથી—એવી કોઈપણ વ્યક્તિ નથી કે જે અન્યની ઉત્તરિ માટે પોતાની સત્તા—પોતાના સ્વાર્થને તિલાંજલી આપે. જે કોઈપણ વ્યક્તિ, રાજ, યા પ્રજાસંઘ આ મુજબ પોતાની સત્તા ખેંચી લેવા—જતી કરવાની હિમાયત કરતું હોય તો તમે નક્કી સમજજો કે તે માત્ર ઉપરનો દંભ છે—તે માત્ર છેતરપીંડી કરવાની એક પ્રકારની ક્રિયા છે—તેમાં તેમનો સ્વાર્થ છે—તેમનું હિત છે. વિશ્વનું બંધારણ વિધાતાએ એવી રીતે રચેલું છે કે તેનું ચક્રન સ્વાર્થના સૂત્રથીજ છે. કેટલીક વખત તે સૂત્ર અત્યંત ઘટ્ટ હોય છે, કેટલીક વખત બહુજ ખારીક હોય છે. જ્યારે તે ઘટ્ટ હોય છે ત્યારે સર્વ કોઈ તે સ્વાર્થ સમજી શકે છે. પરંતુ જ્યારે ખારીક હોય છે ત્યારે તેમાં શો સ્વાર્થ છે તે સમજાતું નથી. જ્યાં વિશ્વનું બંધારણ આલે છે ત્યાં આપણા ઉપર સત્તા ભોગવતા રાજને દોષ દેવા એ કેવળ વ્યર્થ છે. આપણને લાગણી હોય—દેશદામ્ન હોય—ઉત્તરિની તિવ્ર ઇચ્છા હોય.

તો તે ઉત્તરિના માર્ગો પ્રતિ પ્રયાણ ધીમે ધીમે પણ મક્કમ પગલે ચાલુ રાખવું જોઈએ. ”

“ કેમ સમજાય છે, વિનોદ ! ” અરુણે પ્રશ્ન કર્યો.

“ હા. ભાઈ ! કેવળ સાદી અને સ્પષ્ટ રીતે એવું તો સરસ રીતે સમજાવેલું છે કે હરકોઈના ખ્યાલમાં આવી જાય. ” વિનોદે જવાબ આપ્યો.

“ પણ તું એમ સમજે છે વિનોદ ! કે ‘વાંચી જવું’ અને ‘સમજવું’ એ બેમાં આસ્માન-જમીન જેટલો તફાવત છે ! વાંચી જવું રહેલ છે પણ સમજવું મૂશ્કેલ છે. સમજવું એટલે હૃદયમાં લખી રાખી તે મુજબ વર્તવું. વિશ્વમાં બધાય કહે કે ‘કાલે ઉડીતે મરી જવું છે. સાથે શું આવવાનું છે ? હાથે તે સાથે. માટે ભલાઈ કરવી એ કર્તવ્ય છે.’ આવું કહેનારાઓ પોતેજ એવાં કુકર્મો કરે છે કે તે સાંભળતાં પણ આપણાં ફાંવો ઉભાં થઈ જાય. ત્યારે શું તેઓ જે કહે છે તે તેઓ સમજે છે એમ સાની શકાય ? કદી નહિં. એ તો પોપટની માફક બકીજ જાય છે. સમજતા નથી સમજાય તો તે સમજ મુજબજ આપોઆપ વર્તન થાય. જ્યાં સુધી મનુષ્ય પોતાના શબ્દોનો અર્થ અને ક્રીમત સમજતો નથી અને તે મુજબ વર્તતો નથી ત્યાં સુધી તે કાંઈજ કરવા સમર્થ થતો નથી. મનુષ્ય પોતાની વાણીપર અંકુશ રાખે, સત્ય, પ્રિય અને જરૂર પુરતું બોલે, અને જે બોલે તેની ક્રીમત અને અર્થ સમજી તે મુજબ વર્તે તો તે હમેશ વિજયી નીવડે એમ ડાહ્યા જનો કહે છે. ”

“સત્ય છે. અરુણભાઈ ! મને જે નહિં સમજાય તેનો રોજ અભ્યાસ કરી સમજવાની ટેવ પાડીશ અને કર્તવ્યમાં મૂકીશ ” વિનોદે પ્રત્યુત્તર આપ્યો—“પણ અરુણભાઈ ! સમજવા કરતાં સમજાવવું કંઈજ નથી ? ”

“ અલખત ! સમજનાર કરતાં સમજાવનારને તો ફરીથી સમજવા પેટે કરવું પડે છે. ”

“ ભાઈ ! હું હમેશ આપની પાસે સમજીશ. આજથી આપજ આરા શુર. ”

પરિચ્છેદ તેરમો.

— ❦ —

ઉત્તતિપથ.

— ❦ —

શાસ્ત્રા પ્રતિનીધિત્વ કરતાં મળેલું પ્રતિનીધિત્વજ ખરૂં પ્રતિનીધિત્વ છે

ગાઉ જણાવી ગયા મુજબ રાષ્ટ્રે સ્વતંત્ર થવા પોતાનાજ પગ ઉપર ઉભા થવું જોઈએ.” વિનોદે આગળ વાંચવા માંડ્યું. પ્રત્યેક ઇષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાના એ માર્ગ છે. આપણું આર્થપૂરાણો અને ધર્મનાં પૂસ્તકો એ આપણો

ઇતિહાસ છે. ઇતિહાસની વીર, શૃંગાર, કરુણ, રૌદ્ર, ગંભીર, નીતિ અને જ્ઞાન આદિની ગાથાઓને આપણે ધાર્મિક પૂસ્તકો તરીકે માની છે. રાત્રિ દિવસ તેનું સ્મરણ અને મનન કરીએ છીએ. અને તેજ આપણને આપણી કર્તવ્ય દિશા બતાવે છે એટલુંજ નહિ પણ તે ગાથાઓમાં વર્ણવ્યા મુજબ કર્તવ્ય કરનાર મનુષ્ય મોક્ષ પામે છે એવું પણ આપણે માનીએ છીએ. તેમાં ઇશ્વર જેવી સમદ્રષ્ટિશાળી શક્તિને પ્રાપ્ત થા પ્રસન્ન કરવાના હમરો માર્ગોમાં પણ મુખ્ય બેજ રસ્તાઓ છે. એક પ્રીતિથી અને બીજો શત્રુવટથી ધ્રુવ તથા પ્રહ્લાદે ભક્તિ પ્રીતિથી મેળવ્યા. ન્યારે રાવણ, કંસ, શિશુપાલાદિએ શત્રુ ભાવથી મેળવ્યા. કોઈ પણ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાના આ બેજ માર્ગો વિશ્વમાં છે. એક સ્નેહભાવ બીજો શત્રુભાવ, હિન્દે સ્નેહભાવ-ભક્તિભાવનું અવલંબન ઘણું વર્ષો સુધી કર્યું પરંતુ તેમાં તેનું કાંઈજ વળ્યું નહિ. અને હવે તે કદાચ શત્રુભાવ તરફ વળે તો તે સ્વાભાવિક છે. પરંતુ હિન્દે એ અન્ય રાષ્ટ્રો જેમ સ્વાર્થી પાયા પર બંધાયેલું નથી. હિન્દો પાયા તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર છે, એટલે તેને શત્રુવટ પસંદ નથી. કદાચ કોઈ ઉઝાંઝળા બની તે માર્ગ ગૃહણ કરે તો તે માર્ગે તેમને ફેરવે પણ મળે તેમ નથી. હવે ન્યારે શત્રુવટ અને સ્નેહ બન્ને નિષ્ફળ બન્ય ત્યારે બીજો કયો માર્ગ ગૃહણ કરવો તેનો વિચાર કરવાનો

રહે છે. સત્યાગ્રહ એ ઉત્તમ માર્ગ મનાયો છે પણ તેને માટે પરિપક્વતા જોઈએ. અને એ પરિપક્વ સ્થિતિ માટે હાલમાં પમત્રાં લેવાય છે. હવે આ પંગલાં ગમે તેવાં ગણુતાં હોય-કોઈ તેના પક્ષમાં હોય કોઈ વિરુદ્ધમાં હોય-અત્રે તે ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી. નીચે જે કાર્ય પ્રણાલી જણાવી છે તેના ઉપર વિચાર કરી તેને અમલમાં મૂકવા ધટતા યત્નો કરવા અને સ્વતંત્ર થવું છે. આ સ્વરાજ્ય મેળવવું છે તે વિચારો ને ભૂલી જઈ માત્ર કાર્ય પરાયણ થવું. કારણ કાર્ય પૂર્ણ થશે એટલે તેનું ફળ આપોઆપજ મળશે. તે ફળની પૂર્ણ તમારી કાર્ય પ્રણાલી અને કાર્ય દક્ષતા ઉપર રહેશે.

આ બાબતમાં શરૂઆત નાનાં ગામડાંમાંથી થવી જોઈએ. દરેક ગામમાં ત્યાંના રહેવાસીઓને સમજાવવા જોઈએ કે એક ગામડામાં ગમે તેની ગરીબ સ્થિતિમાં રહેવા છતાં તેઓ આખા દેશના પાલન કર્તા છે. તેમની મહેનત વડેજ દેશનું પોષણ થાય છે. છતાં તેઓની સ્થિતિ કેટલી દુઃખદ રહે છે! ગામમાંના ખેડુતોએ પોતાનાં ખેતરોમાં પાકતા અનાજ તથા કપાસમાંથી પોતાને એક વર્ષ ચાલે તેટલો જથ્થો રાખી લઈ, વધારાનો જથ્થો તે ગામ તરફથી નિયત થયેલા પચને આપવો. આ પંચ—પાને સહકારી મંડળી તેજ ગામના વૈશ્યો અગર શ્રીમતોની ખતેલી હોવી જોઈએ. અને તેઓ તે વધારાના જથ્થામાંથી તે ગામને એક વર્ષ ચાલે તેટલો જથ્થો અનામત રાખી બાકીનો ખીજ ગામ તથા શહેરને વેચી નાખે. અને તેથી જે પૈસા ઉપજે તે નફા ચાલ તે સહકારી મંડળી અને ખેડુનો અનુક્રમ પ્રમાણમાં વહેંચી લે. જે ખીજે વર્ષ દુષ્કાળ જેવું જણાય તો અનામત રાખેલો જથ્થો પાછો ગામના જ ખેડુનો—પ્રજાને પડતર ભારે પાછો વેચાય. ખેડુનોને જોઈતાં નાણાં પણ એજા બ્યાળે એજ સહકારી મંડળી ધીરે. આ રીતે થાયો ગામનો પેદાશમાંથી ગામને જોડને જથ્થો રહે અને ગામને તે ચીજ માટે ખીજ ઉપર આધાર રાખવો ન પડે. ખેડુન અને મજૂરવર્ગ જે ખેતીના કામથી નિવૃત્ત થયો હોય તે સહકારી મંડળીના ભંડોળમાંથી સ્થાપવામાં આવતાં હુન્નર ઉદ્યોગનાં ખાતાં કે જેની તે ગામને જરૂર હોય તેમાં કાર્ય કરે અને પોતાને ઘેર કાંનના વસ્તુનાં ચક્રુ રાખે ત્યારે ગામને

જરૂરીઆતની ચીજોનાં કારખાનાં થઈ જાય પછીથીજ ખીજાં કારખાનાં તરફ લક્ષ દોડાવવું. આથી પ્રજા નિરૂદ્ધે ગી ન રહે તેમજ ભૂખનું દુઃખ પણ ટળી જાય અને પોતાને જોઈતી તમામ ચીજો પોતાજ પેદા કરી જાતમહેનત ઉપર સ્વશ્રયી બની રહે. આપણે જે સ્વદેશી સ્વદેશીની ખૂબો પાડીએ છીએ—અલગત ! જ્યાં સુધી એક ગામ પોતાની જરૂરીઆતો પેદા ન કરી શકે ત્યાં સુધી તેણે ખીજા ગામ પાસેથી લેવી જ જોઈએ. પરંતુ તેથી ખીજા ગામ ઉપર આધાર રાખતાં ન શીખવું જોઈએ—તે સામ્ય કરવાનો આ માર્ગ છે.

વળી આવી સહકારી મંડળીઓ પરસ્પર ખેંઠાની માફક સંબંધ રાખી શકે છે અને એક ખીજાની મદદ મેળવી શકે છે. એટલો ખંદોખસ્ત હોવો જોઈએ કે દરેક ગામમાં એકજ એવી સહકારી મંડળી હોય અને તેનો વહીવટ ગામની પ્રજાના વધુ મતે નીમાયક્ષા વહીવટદારો જ કરે.

હવે શિક્ષણ યાને કેળવણી માટે તે ગામના વિદ્વાનોની એક મંડળી ઉભી કરવી. જે શિક્ષકોની નીમાયુક્ત કરે. અને અભ્યાસક્રમ નક્કી કરે. તે અભ્યાસક્રમમાં માતૃભાષા સાથે તે ગામને લગતા હુનર ઉદ્યોગ અને ખેતીવાડીના વિષય જ્ઞાનનો સમાવેશ થવો જોઈએ અને તે અભ્યાસક્રમ અમુક વર્ષમાં જ પૂરો થઈ જવો જોઈએ. તે પછી પ્રજાકીય અને નોકરશાહી તત્ત્વો અને વહીવટનું જ્ઞાન આપવા સાથે દેશની જુદી જુદી ભાષાઓનું સામાન્ય જ્ઞાન અપાવું જોઈએ. મતલબ કે સોળ વર્ષની ઉંમર થતા સુધીમાં તેને સ્વતંત્ર આજીવિકા ચલાવવાનાં સાધનો પ્રાપ્ત થાય અને માતૃભાષા સાથે દેશનો અન્ય ભાષાનું જ્ઞાન થાય એવો ક્રમ રાખવો જોઈએ.

• પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી ઉપરના ક્રમમાં ઉત્તિર્ણ થયા બાદ પોતાની સ્વતંત્ર આજીવિકા ચલાવતો થાય ત્યારબાદજ તે લક્ષ કરી શકે. તે અગાઉ તે લક્ષ કરી શકે નહિ. યાને કોઈએ તેને કન્યા આપી નહિ. આથી તે ગામ સ્વાશ્રયી બનવા સાથે દરિદ્રતાને દૂર કરી શકે. અને ગૃહસ્થાશ્રમી થયા બાદ—હાલ જેમ આપણે જોઈએ છીએ તેમ એક વખતજ અત્રાજ મેહા મૂકેલીએ મેળવતાં દારિદ્ર્યદેવતી પૂજા કરતાં ત્રણ ચાર છોકરાંવાળાં ચીથરેકાલ

દંપતિ જોઈ શકીશું નહિં. પરંતુ સશક્ત અને સુદૃઢ બાંધનાર સુખી દંપતિ નિહાળીશું.

વહેપારમાં તે ગામને આવશ્યક ચીજોજ તે ગામમાં લેવાવી જોઈએ. જ્યાં સુધી ગામની આર્થિક સંપત્તિ સારી ન થાય, દ્રવ્યની રેલછેલ ન થાય ત્યાં સુધી વ્યાપારીઓએ મોજમઝાની અનાવશ્યક ચીજો ખોતાના ગામમાં દાખલ ન થવા દેવી જોઈએ અને પ્રજાએ પણ તેનો બહિષ્કાર કરવો જોઈએ. અને ગામમાં ઉત્પન્ન થતી વધારાની ચીજો તથા હુન્નર ઉદ્યોગનાં કારખાનામાં ખનતી ચીજો ખપ પૂરતી રાખી બીજાં ગામોને વેચવી જોઈએ.

ગામમાં મોહલાવાર પ્રતિનીધિઓ ચુટાવા જોઈએ અને આવા પ્રતિનીધિઓનું મંડળ આખા ગામની વસ્તીના પ્રમાણમાં ખોતાનામાંથી અમુક સંખ્યાની મંડળી નીચે જે મંડળી તે ગામ માટે કરવાનાં દરેક કાર્યો, આપવાના મતો, વગેરે તમામ કાર્ય ગામના પ્રતિનીધિ તરીકે કરે. આ મંડળો ત્રણ વર્ષ માટે રહે ત્યારબાદ નવી ચુટણી થાય, ન્યાય પણ આવી મંડળી—જે મોહલાવાળાઓની તકરાર હોય તે મોહલાના પ્રતિનીધિઓને સહ-કાર-ન્યુરર તરીકે—નીમીને—કરે. ગામના સંરક્ષણનું કાર્ય પણ ગામમાં વસતી લગાયક જાતિ ઉપર રહેવું જોઈએ. ગામદીક અમુક જમીન સ્વયંસેવા ખાતે જુદી રાખી તેમાંથી તે ગામના સ્વયંસે-જોકો-કે જેમનું કાર્ય ગરીબ અને અશિક્ષિત વર્ગને નૈતિક કળ-વૃણી આપવી, સ્વચ્છતા અને આરોગ્યતાના નિયમો શીખવવા, ગામમાં ફેલાતા દુર્ગુણોનો પ્રતિષેધ કરવો, ઇત્યાદિ હોય, તેમનાં નિલાવ માટે નિયત કરવી. આ ઉપરાંત ગામને આવશ્યક દરેક વ્યવહાર પ્રતિનીધિઓ દ્વારા કરવો.

નજીક નજીકનાં અમુક સંખ્યાનાં ગામ મળીને એક તાલુકો ગણવો. અને તે ગામોના પ્રતિનીધિઓમાંથી તે તાલુકાનું પ્રતિ-નીધિ મંડળ નીમાય. તેજ રીતે પ્રાંત અને ઇલાકાવાર પ્રતિનીધિ મંડળ નીમાય. પ્રજાતંત્ર યા રાજકીય વ્યવસ્થા માટે તેમજ બીજાં દેશને અગત્યનાં કાર્યો આ પ્રતિનીધિ મંડળ કરે. આવી રીતે સહકારથી કાર્ય કરવાથી પોલીસ, કચેરીઓ, આબકારી તથા સૂતકી વગેરે ખાતાઓનું કામકાજ પ્રતિનીધિ મંડળો ઉપાડી લે

અને તે તે ખાતાંઓમાં ખર્ચાની અઢળક રકમો દેશના હુજરઉદ્યોગ માટે ફાળવવા પાડી શકાય. અને પ્રજા ઉપરના કર-વેરાઓ ઓછા કરી શકાય.

‘રાજ્યતંત્ર પ્રજા ઉપર કરે શા માટે નાખે છે ? રાજ્યતંત્રના અર્થને પહોંચી વળવા માટે જ. અને તે રાજ્યતંત્રનો અર્થ શા માટે રાખવામાં આવે છે ? પ્રજાની સમવક અને સુખશાન્તિ જાળવવા માટે જ. હવે જો પ્રજા પોતેજ પોતાના સંરક્ષણનો, સુખ-શાન્તિનો અને ઉન્નતિનો ભાર ઉપાડી લેતી હોય, જે જે ખાતાં એ રીતે પ્રજાના હિત માટે રખાતાં હોય તે તે ખાતાં પ્રજા પોતે જ ચલાવી લેતી હોય, તો પછી રાજ્યતંત્રને તે ખાતાં પોતાના કૃષ્ણમાં રાખવાની જરૂર રહેતી નથી, તેમજ તે ખાતાં નીલાવવા માટે કર નાખવાની પણ અવશ્યકતા રહેતી નથી.

આ મુજબ તથા બીજી ઘટતી વ્યવસ્થા કંઈ દરેક સમાજે પોતાની-સમાજની-વ્યક્તિગત ઉન્નતિ કરવાના ઉપાયો લેવા જોઈએ અને એ રીતે સમાજ એકસંપથી પોતાની ઉન્નતિના પથે પ્રયાણ શરૂ કરે તો રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ સિદ્ધજ થાય.

અને-દેશીય એવી શંકા થશે કે સમાજ જે પરતંત્ર દશમાં હોય તે પોતાની ઉન્નતિ ઉપરના કાર્યક્રમે સાધ્ય કરવા યત્ન કરે તો રાજતંત્ર તરફથી તેમાં-વિઘ્ન આવે કે નહિ ? અને આવે તો તે પ્રસંગે શું કરવું ? ”

“ વિનોદ ! હવે બસ કર. બાકીનું વળી બીજી વખત વાંચીશું. એકદમ જમવાથી અગ્નિ ચંદ્ર જાય. ધીમે ધીમે પચે તેટલું જ જમવું જોઈએ. ” અરજી બોલ્યો.

વિનોદે પુસ્તક બંધ કર્યું. અરજી તથા વિનોદ બન્ને સૂતા. રાત્રિના સામાન્ય સાથે નિદ્રાદેવીનું સામાન્ય પણ છવાઈ રહ્યું હતું. પરંતુ આ બન્ને દેશભક્તોના હૃદયમાં દેશભક્તિના વિચારોનું સામાન્ય પ્રસરેલું હતું.

પરિચ્છેદ ચૌદમો.

અરણ કોણ ?

હસમયના શબ્દો વિપરીત પરિણામ લાવે છે.

જુલોડના બધા બાદ ઉપા મહત્તરારથી દૂરી પડી પોતાના ઓરડામાં ગઈ. તેને રણુજોડની સ્થિતિ ઉપરથી સમાજમાંની એવીજ ભીંજ વ્યક્તિઓની સ્થિતિના વિચારો આવવા લાગ્યા.

“મારી માફક રાત્રિ દિવસ અયશઆરામમાં ઉછળતાર અને ગોજમઝામાં જ જાંદગી આળનારને આવાં ગરીબ મનુષ્યોનાં દુઃખની શી ખબર હોય ? અરે ! સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ શી રીતે આવે ? આ વિશ્વમાં ઉપરથી સુખી જાણતા પરંતુ નિર્દયતાથી દુઃખનો ભોગ થઈ પડેલાં એવાં કેટલાંય મનુષ્યો હશે ? અરે ! અમને શ્રીમંતોને રોજ પાશેર ઘી અને બશેર દૂધ મળે તો પણ ઓછું પડે છે, જ્યારે આ બિચારાં ગરીબ મનુષ્યોને ગેજતું રૂપીઆભાર ઘી મળે તો પણ તે ઇશ્વરનો ઉપકાર માને છે. આવાં દસામદાર કપડાંસત્તાથી શો લાલ ? સેકડો રૂપીઆ સાંઠાં અને આવશ્યક કપડાં વાપરવાથી બચાવી શકાય તેમ છે તો પછી તેનો ઉપયોગ ગરીબોને મદદ કરવામાં કેમ ન કરવો ? સૌંદર્ય માટે હજારો રૂપીઆના દાગીના પહેરાય છે પણ ને શા કામના ? સૌંદર્ય એટલે શું ? સૌંદર્ય શામાં રહેલું છે ? અલંકારોથી યુક્ત બની કાની નજરમાં સ્વરૂપવાન દેખાતું જોઈએ ? આહા ! જ્યારે મનુષ્ય વિચાર કરવા બેસે છે ત્યારે તેને સત્યમાર્ગ સમજાય છે. છતાં કેટલીક વખત તેને માર્ગ ચાલી શકતો નથી. સત્ય માર્ગાવલંબનમાં હજારો લાલચો વચ્ચે નડે છે. તેને દૂર કરવી એ મૂશ્કિલ કાર્ય છે.”

‘મારા પિતાએ આજ સુધી મારું લાલન પાલન કર્યું. દુઃખ, ગરીબાઈ, મુશ્કેલી એ શું છે તે મને જાણવા નથી દીધું.

મારાં પુસ્તકો એજ મારો જ્ઞાન-અંડાર અને એજ મારું સમસ્ત જગત ખની રહ્યું છે. માત્ર આજ અકસ્માતથી મેં જાણ્યું કે તોવેલો અને પુસ્તકોમાં વાંચેલાં ગરીબાઇના ચિતારો તે માત્ર નામના ચિતાર નથી પરંતુ સત્યજ છે. અને તે વિષયનો આજ પ્રત્યક્ષ અનુભવ કર્યો. જ્યાં સુધી સમાજમાં આવાં દુઃખી મનુષ્યો છે ત્યાં સુધી પોતાને મનુષ્ય કહેવડાવનારા યા મનુષ્ય તરીકે ઓળખાવનારાઓને મોજમઝામાં રહેવાનો શો હક છે ? પોતાનામાંથી થેડો હીરસો આવાં દુઃખી અને દીનજનોને આપવામાં તેમનું મનુષ્યત્વ નથી ? યા ખીજાઓને દુઃખી જોવા કરવામાંજ તેમનું કહેવાતું મનુષ્યત્વ સમાય છે ? શિવ ! શિવ !! શિવ !!!

ઉષા—પારકે દુઃખે દુઃખી થનારી સંરળ હૃદયો ઉષા—ઉપર મુજબ વિચારે ચઢી હતી એટલામાં તેની માતા ચંદને તેની વિચાર-શ્રેણીમાં લગ પાડ્યો.

“ઉષા ! બેટા ! આમ આવતો. આ તારે માટે હીરાની ખંગડી તથા આ સાડી વીગેરે મંગાવ્યું છે તે પસંદ કર જોઉ. જે ના પસંદ હોય તે પાછું મોકલી આપીએ. ”

ઉષા માતા પાસે ગઈ એકે એકે બધા નમુના તપાસ્યા. પાછા મૂક્યા. નિશ્વાસ નાંખનાં બોલી : “ માતા ! મને આ પસંદ નથી. મારે આ ખંગડી તથા આ સાડી નથી ખરીદવાં ”

“ બેટા ! તહેં તે દિવસે કહ્યું હતું તેથી તો મે તારા બાપુજીને કહી આ નમુના મંગાવ્યા છે. હવે કેમ ના પાડે છે ? શું આથી પણ ભારે જોઈએ છે ? માત્ર આ ખંગડીજ દસ હજાર ઉપરની થવા જાય છે—”

“ ના ના માતા ! ” ચંદનેને અટકાવી ઉષા બોલી. “ મારે ભારે નથી જોઈતી. પણ બા મને રાજી રાખના માટેજ આટલો ખર્ચો ખર્ચ તું કરે છે ”

“ ત્યારે ખીજા શા માટે ? મારી દીકરી ! મહારે તો તું દીકરાના પાડની છે ” ચંદને ઉપાતે માથે હાથ ફેરવતાં કહ્યું.

“ બા ! જોટલા રૂપીઆ તું આ રીતે મારે માટે ખર્ચવા તૈયાર થઈ છે, તેટલા રૂપીઆ રોકડા તું મને આપ. હું મારી નજરમાં આવશે તેવો ઉપયોગ તે રૂપીઆનો કરીશ. અને રાજી થઈશ. ખરેખર ! મને રાજી થયેલી જોવામાંજ તને સંતોષ છે ને ? ”

ઉષાએ કહ્યું.

“તે ખરું? પણ તું એ રૂપીઆનું શું કરીશ?” કાંધક ઉત્તમકતાથી માતાએ પૂછ્યું.

“આ! ભૂખ અને દુઃખથી પીડાતાં મનુષ્યોને હું સહાય કરીશ.”

“બેટા! તને વળી એવા વિચાર કર્યાંથી આવ્યા? માણસને ભૂખ દુઃખ પોતપોતાના પ્રારબ્ધાનુસાર ભોગવવાનું છે. તેમાં તારી દયાથી તેમને સુખ મળનાર નથી. તેમના નસીબમાં દુઃખ હશે તો સુખ શી રીતે મળશે?” માતાએ દલીલ કરી.

“તું એમ માને છે કે મનુષ્ય પુરૂષાર્થથી પોતાનું પ્રારબ્ધ ન ફેરવી શકે?” ઉષાએ સામી દલીલ કરી.

“તારી માન્યતા કદાચ તેવી હશે પણ મને તે વસ્તવિક લાગતી નથી. માણસે પ્રારબ્ધને વશ થવું જોઈએ.”

“પણ માતા! પ્રારબ્ધ કર્મને વશ છે અને કર્મ એ જ પુરૂષાર્થ છે. કરેલાં કર્મથી પ્રારબ્ધ બંધાયલું છે પરંતુ હવે જે કર્મ-પુરૂષાર્થ કરવામાં આવે તેનાથી પ્રારબ્ધ હવે પછી બંધાવાનું છે તો તે બંધાનારા પ્રારબ્ધ માટે શ્રેષ્ઠ પુરૂષાર્થ કરી ઉત્તમ પ્રારબ્ધ ફ્રમ ન બંધવું? તે તો આપણા જ હાથમાં છે. તે કંગાલ ગરીબો માટે નહિ, તો તારી પુત્રીના ભાવિ ઉત્તમ પ્રારબ્ધના બંધારણ માટે પણ તેને સત્કર્મ કરવામાં તું મદદગાર થા.” ઉષાએ ભાર પૂર્વક કહ્યું,

“બેટા! એ બધું લાંબું ટુંકું હું સમજતી નથી. હું તો સ્ત્રીઓના ભાવિ પ્રારબ્ધને ઉત્તમ પ્રકારનું કરવા માટે એટલું જ કરીશ કે સ્ત્રીએ પતિવ્રત, નીતિ અને ધર્મ પાળી પતિની સેવામાં નિગમ રહેવું અને તેને પ્રસન્ન રાખવો. એજ તેનું ભાવિ પ્રારબ્ધનું ઉત્તમોત્તમ બંધારણ છે.” અંદરે ઉષાના વિચારો ફેરવવા યત્ન કર્યો.

“એ ખરું! પણ તે વિવાહિતા સ્ત્રીઓ માટે. મારા જેવી કુમારીકા માટે નથી. વળી વિવાહિતાએ પણ ધર્મ તો પાળવો જ જોઈએ. અને એ ધર્મ એટલે ફેરજ-કર્તવ્ય. તેનું મનુષ્ય તરીકેનું આ વિશ્વમાંનું કર્તવ્ય. અને એજ કર્તવ્ય માટે મારી દલીલ છે.” ઉષાએ પ્રતિવાદ કર્યો.

“ જહેન! તું કેટલો સમય કુમારી રહીશ? ” માતાએ પ્રશ્ન કર્યો.

માતા! વળી પાછી એજ વાત આવી? ન્યાં સુધી મને પરણવાની આવશ્યકતા નહિં જણાય ત્યાંસુધી હું કુમારીજ રહીશ.” દિવાએ કાંઈક કનમનતા મને કહ્યું.

“ જહેન! તારા પિતાજી બહુજ ચિંતા કર્યા કરે છે. તારા જેવી વિદ્વાન પુત્રીને ગુણવાન પતિ સાથે જોડાયેલી જોવા તેઓ બહુજ ઊત્સુક છે. ખેટા! હવે તારી ઉમ્મર પણ થઇ. હજી કર્યા સુધી આવી હક ચાલુ રહેશે! ન્યાત જાતમાં પણ લોટા વાતો કરે છે. કહે છે કે છોકરીને બહુજ મોઢે ચઢવી છે. લગ્ન નથી કરતાં તે શું જન્મભર કુંવારીજ રાખશે? વળી કંઈ કંઈ અપવાદો પણ મૂકે છે. ખેટા! હવે તો તું વિચાર કરે તો સારું.” ચંદન ગળગળી થઇ મઇ.

“ માતા! દુનિયા દોરંગી છે. તેના બોલ્યા સામું શું જુએ છે? ન્યારે તું મહારામાં કોઇપણ પ્રકારનો દોષ જુએ ત્યારે મહેન કહેજો—”

“ તારામાં દોષ કાઢવાની શક્તિ વિધાતામાં પણ નથી.” દિવાને અટકાવી ચંદન બોલી ઉઠી. “ તું તો મારા હૃદયનો ટુકડો છે. પણ જહેન! સંસારના લ્હાવા લેતી જોવા મારું મન બહુજ હિસ્કરાય છે. આહા! તારા જેવી સ્વરૂપવાન દીકરી, સુંદર વસ્ત્ર-લંકારોથી શોભતી, એકાદ બે બાળકને રમાડતી હોય—આહા! મને કેટલો બધો આનંદ થાય! ખેટા! ખેટા!! માન. મને મરતા પહેલાં એટલું તો તારા તરફતું સુખ જોઈ લેવા દે!” ચંદન આજીજી કરતી હોય તેમ બોલી.

“ માતા! ગૃહસ્થાશ્રમથી હમેશાં સુખજ હોય છે? તું કેવી ત તે માની શકે છે? કેટલાંય કુટુંબો દુઃખમાં સખડતાં તે નથી જોયાં? બા! મોહ અને સુખની વાંચનાજ દુઃખના કારણરૂપ છે. હારી ઈચ્છા હશે તો હું ગૃહસ્થાશ્રમ માંડીશ—લગ્ન કરીશ—પણ”

“ પણ શું ખેટા! ” માતાએ દીકરીને લગ્નની વાત પર આવતી જોઈ પ્રશ્ન કર્યો.

“બા ! હું પરણીશ તો કિશોરનેજ ! એના વિના બીજા સાથે લગ્ન નહિ કરું.” ઉષાએ પોતાનો મનોલાવ વ્યક્ત કર્યો.

“બહેન ! કિશોર આંથી લાવવો ? આજ પાંચ પાંચ વર્ષથી તેનો પત્તો નથી. જોને માધવલાલ શેઠ તથા નર્મદા શેઠાણી બિચારાં તે મોટા દિકરાના બનવા પછી કેટલાં દુઃખ પામે છે ? માધવલાલ શેઠ ધણીય શોધ કરી પણ તેનો પત્તોજ નથી. દેશાટણનું જામ દબને ગયો તે ગયોજ. તેના ગયા પછી કાંઈજ ખખર અંતર નથી. તે ક્યાં હશે અને કયા સ્થિતિમાં હશે તેની પણ કોને ખબર છે. કદાચ કાંઈક નવા જુની—”

“અમંગળ ન બોલ, બા !” ઉષા વચ્ચે બોલી ઉઠી. “એવી શંકા ન કર. જ્યાં હશે ત્યાં કિશોર આરોગ્યજ હશે. મારે અંતઃકરણજ એમ કહેછે. તે જો અનારોગ્ય હોય તો, અથવા કાંઈક લગતોજ પ્રસંગ હોય તો તે મને ખખર આપ્યા વિના રહેજ નહિ. તે જ્યારે ત્યારે પાછો આવશેજ અને તે આવશે એટલે અમે લગ્ન કરીશું.”

“ધૈર્ય રહારી ઇચ્છા સુફલ કરો.” માતાએ આશીર્વાદ દીધો.

થોડી વાર પછી ઉષા એકલી પડી. રણુછોડને ત્યાં તપાસ કરવા માણસ મોકલી પોતે કિશોરના વિચારે ચઢી

“હું કેટલી મૂર્ખ છું ? કિશોર ! મારો બહાલો કિશોર !! કેટલો પ્રેમાળ ! કેટલો સરળ !! મેં નાહક તેનું દીલ દુભાવ્યું. નાહક તેના આત્માને કલેશ કરાવ્યો. ગર્ભ શ્રીમંતનાં બાળકો મેં બધાંય સરખાં માન્યાં. જો હું એ કટુ વચન ન બોલત તો તે ન જાત. હવે પસ્તાવો કરવો વ્યર્થ છે. કયા ઘડીમાં મારા મુખમાંથી તે શબ્દો નીકળી ગયા હશે ?”

પ્રિય પાકક ! તને વધુ વખત અંધારામાં રાખવો યોગ્ય નથી. માધવલાલ શેઠને કિશોર નામનો એક દીકરો હતો. ઉષા કરતાં તે પાંચ સાત વર્ષે મોટો હતો. મદનરાયને ત્યાં તેનું વારંવાર આવવું જવું થતું તેથી તે નાનપણથી જ ઉષાના ખરિયડામાં આવ્યો હતો. અને જણુ બણી વખત એકલાં પડતાં

રમતાં-નાતો કરતાં-સમાજ તથા દેશોદ્ધારની ચર્ચામાં લાગ લેતાં
 ધીમે ધીમે તે બંનેના હૃદયો જકાઈ ગયાં. માધવલાલ શેઠ તથા
 મદનરાયથી પણ તે છુપું રહ્યું ન હતું તેઓ પણ આ સંબંધથી
 રાજી હતા. બંનેનું લગ્ન કરી નાખવા તે બંને જણે ખાનગી
 વિચાર કર્યો હતો. તે દરમ્યાન એક વખત કિશોર પોતાના જન્મ
 દિવસે ઉપા માટે એક અનુપમ વીંટી ખરીદી આણી. અત્યંત
 જાલથી અંતરના ઉછળતા ઉમળકથી તેણે તે ઉપાને પહેરાવી.
 ઉપાએ તે પાછી આપતાં તાનો માર્યો:—

“ કિશોર ! આ વીંટી તો માધવલાલ શેઠના પક્ષીનાની, મને
 તો ત્હારી કમાણીની વીંટી પ્રિય છે. તું જ્યારે દ્રવ્યોપાર્જન કરી
 અને પહેરાવીશ ત્યારે હું પહેરીશ. ”

બસ, થઈ રહ્યું. કિશોર તે વખત કાંઈ બોલ્યો નહિ પરંતુ
 તેના અંતઃકરણમાં કારી ઘા લાગ્યો. તેણે પોતાના મનમાં નિશ્ચય
 કર્યો કે ‘જ્યારે દ્રવ્યોપાર્જન કરીશ ત્યારે જ ફરીથી ઉપાને
 આપીશ,’ ઘેર જઈ દેશાટલું કરવાનો પોતાનો વિચાર પિતાને જાહેર
 કર્યો સ્નેહીઓનાં અંતઃકરણ દુભાયાં; માતાપીતાનાં અંતઃકરણ
 ચિંતિયાં, ઉપાના અંતઃકરણના ટુકડા થઈ ગયા; પરંતુ કિશોર
 એકનો ખે ન થયો. તેના મગજમાં એકજ પ્રકારની ધુન હતી.
 તેણે કલકત્તાની ટીકીટ લીધી. અમદાવાદ છોડ્યું.

કલકત્તા જઈ તેણે જ્યુટ તથા કાલસાના વ્યાપારની માહિતી
 મેળવી. ધીમે ધીમે તે તેમાં માથુ મારવા લાગ્યો. શેર બજારમાં
 જઈ ત્યાંનો વ્યવહાર જોવા લાગ્યો. કુદરતનો ખેત્ર કેવળ જ્યારે
 છે. જેમ મનુષ્ય માત્રના ચહેરામાં સહેજસાજ પણ ફેર હોય છે
 તેજ મુજબ મનુષ્ય માત્રની પ્રકૃતિમાં પણ ભેદ હોય છે. દ્રવ્યો-
 પાર્જનની મહત્વાકાંક્ષા મનુષ્ય માત્રને હોય છે છતાં તેમાં પણ
 ફેર હોય છે. કાંઈકને પોતાને આવશ્યક દ્રવ્ય પ્રાપ્તિ થતાં સંતોષ
 થાય છે—તો કાંઈની મહત્વાકાંક્ષા તેને હદ ઉપરાંત ખેંચી નીકળ
 છે. કાંઈ ધીમે ધીમે ઉપાધી વધાર્યા વગર દ્રવ્ય સંપાદન કરવા
 મક્કમ પગલે ચલ કરે છે જ્યારે કેટલાકો એકદમ શ્રીમંત થવા
 તત્પર થઈ ચલ કરે છે. પરંતુ જ્યાં સુધી મનુષ્યને જીવિ સહાય

ન કરે એટલે કે કાઢતો વારસો ન મળે, જમીનમાંથી યા સોરઠીમાંથી ન મળે યા સદામાં ન કમાય, અર્થાત્ ઉપો નીચો હાથ ન પડે ત્યાંસુધી એકદમ શ્રીમંત થઈ શકતો નથી. કિશોરની મહત્તાકાંક્ષા અને પોતાની કમાણીથી ઉપાને શૃંગારવાની આકાંક્ષા એટલી બધી-ફિતર હતી કે જેમ અને તેમ જલદીથી લાખો રૂપીઆ મેળવવાના લોકમાં તે પડ્યો. કલકત્તામાં તેણે બાણુ જુગલકિશોરના નામથી જોરનો વહેપાર કરવા માંડ્યો શરૂઆતમાં નસીબે ચારી આપી પાંચ છ માસ સારો નફો થયો, પરન્તુ પાછળથી નસીબ એકદમ ફેરવાઈ ગયું. એકજ દિવસના સદામાં કમાણી ઉપરાંત મોટી ખોટ આવી. કિશોર નાસીપાસ થયો થુ કરવું તે સ્વચ્છું નહિ. શેરદલાલ આવીને માજીનના રૂપીઆ માટે તકદો કરવા લાગ્યો, છેવટે કિશોરે દલાલને સંભળાવી દીધું કે તેની પાસે પૈસા ન હતા; જે કાંઈ રૂકમ તેના ઉપર લેણી નીકળશે તે તે ધીમે ધીમે ભરપાઈ કરી દેશે. દલાલ શું કરે ? તેણે વલણને દિને નાણાં ભરી દીધાં, રૂપીઆ એસી હજારની બાકી કિશોરના નામ પર નીકળી. શેરદલાલ એક અંગાળી હતો. તે દયાળુ હતો. જ્યારે તેણે જોયું કે કિશોર પર ગમે તેટલું દયાળુ કરવામાં આવશે છતાં તે પાછો ભરી શકશે નહિ ત્યારે તેણે કિશોરને કહ્યું:—“જખ આપકે પાસ પૈસા આવ, આપ મુઝે દે દેના. મેં ન તો આપકે પાસ ઉધરાણી કરંગા, ન તો આપકે દરતખતરી મુઝે જરૂરત હૈ. કાલીકા હાજર સમજકે આપ જખ દેસકો, તખ દે દેના.”

શેરદલાલની વાતથી કિશોરના મનમાં બહુજ લાગણી થઈ આવી. “ક્યારે તે શેરદલાલને રૂપીઆ અપાય ?” એજ વિચાર તેના “મગજમાં વૂસવા લાગ્યો પણ રૂપીઆ હતા ક્યાં ? થોડાને લણુ એશીહજાર રૂપીઆ. આખરે તે કલકત્તા છોડી ગુપચુપ રૂંચુન ગયો. ત્યાં જઈ ચોખ્ખાના વહેપારમાં માથું મારવા લાગ્યો. ત્યાંની સૌથી મોટી એક દેશી પેઢીમાં જઈ પેઢીના માલીકને મળ્યો. તેની વિદ્વતાથી ખુશી થઈ તે પેઢીના માલીક પોતાના દલાલ તરીકે તેને પોતાની ખરીદ વેચાણનું કામ તેને સોંપ્યું. આથી બીજા થણ પેઢીનાં કામ તેને મળવા લાગ્યાં. થોડાજ વખતમાં તેને સારી સમાવક થવા લાગી. જેમ જેમ તેની પાસે નાણું જમા થતું ગયું

તેમ તેમ તે કલકત્તાલાળા શેરદલાલને પૈસા ભરતો ગયો. એક વર્ષ દરમ્યાન તેણે ચાળીસ હજાર લરી દીધાં. આથી તે દલાલે પણ તેની પ્રમાણીત્તા ઉપર ખુલી થઇ બાકીની રકમ માંડી વાળી તેને જણાવી દીધું. કિશોર આ રીતે રૂણ મુક્ત થયો. ચોખ્ખાની દલાલીને લીધે તે ધો ઇન્ડિયન ટ્રાન્સપોર્ટ સ્ટીમ શીપ કંપનીના એજન્ટના સંબંધમાં આવ્યો. આ કંપની રંગુનથી ચોખ્ખા વિગેરે કારગો, સીંગાપોર, કલકત્તા, મદ્રાસ તથા કોલમ્બો લઇ જવાનું કામ કરતી હતી. કંપનીનો એજન્ટ ઘણો જ ખટપટીઓ મીઠામોલો અને ચાલાક હતો. કિશોરના હાથમાં મોટી મોટી પેઢીઓ જોઇ તેણે તેને સ્ટીમરના ફ્રેટનું બ્રોકરેજ તેમ જ ચાર્ટર કરવા લલચાવ્યો. દ્રવ્યોપાજન કરવાને અત્યંત ઉત્સુક બનેલો કિશોર પણ લલચાયો. આથી ધીમે ધીમે તેનું ધ્યાન ચોખ્ખાની દલાલી ઉપરથી બ્રોકર થઇ ગયું. તેણે ફ્રેટ બ્રોકરેજ કરવા માંડ્યું અને તેમાંથી આખી સ્ટીમર ચાર્ટર કરવાના લોભમાં પડ્યો. તેણે એક વર્ષ માટે તે કંપનીની તમામ સ્ટીમરો ચાર્ટર કરી લીધી, પરંતુ તે દરમ્યાન તેણે પોતાના હાથમાંની પેઢીઓ બોઇ દીધી તેમજ બીજી સ્ટીમર કંપનીવાળાઓએ પોતાના રેટ ઘટાડી, બીજા દલાલોને છાનું કમીશન આપવા માંડ્યું, આથી કિશોરવાળા સ્ટીમરોને કારગો મળવામાં મુશ્કેલી ઉભી થવા લાગી. ફેટલીક વખત સ્ટીમરો ખાલી જેવી ઉપડવા લાગી. કિશોર નુકશાનીમાં ઉતરવા લાગ્યો. એજન્ટે પોતાનો દાવ સાધ્યો. એક વખત કિશોરને મોઢે મીઠું મીઠું બોલનાર, તેને ખુશ રાખવા, યત્ન કરનાર, ગરજ મતલબી સાહેબ હવે તેના પર દબાણ કરવા લાગ્યો. કિશોરે આપેલી ડીપોઝીટની રકમ જપ્ત કરી બાકીની નુકશાની માટે દબાણ કર્યું. કિશોર માટે રસ્તો ન રહ્યો. જેમ તેમ કરી સાહેબ સાથે માંડવાલ કરી પણ હવે રંગુનમાં રહેવું કિશોર માટે બહુ ભારે થઇ પડ્યું. જ્યાં જાય ત્યાં સર્વે તેના તરફ આંગળીઓ કરી તેનીજ વાતો કરવા લાગ્યા. જે પેઢોના માલોકે તેને શરૂઆતમાં મદદ કરી હતી તેણે ફરીથી તેને બોલાવી ઠપકો આપ્યો. તથા ફરીથી દલાલી માનવું કામ કરવા સલાહ આપી. કિશોર ત્યાંથી ધેર ગયો. પરંતુ તેને એન ન પડ્યું તેનું દીલ રંગુન ઉપરથી ઉઠી ગયું. તેણે રંગુ

છોડવાનો વિચાર કર્યો. અને આખરે તે અમનમાં મૂક્યો. રંગુન છોડી તે મદ્રાસ આવ્યો.

મદ્રાસમાં આગી તેણે સુતર તથા ખંડની દલાલી શરૂ કરી. ધીમે ધીમે તેમાં તે ફાવતો ગયો. માસિક રૂપીઆ બપો ત્રણસો પેદા કરવા માંડ્યા પરંતુ અત્યાર સુધીનાં તેના અનુભવનું પરિણામ તેના પર ધણું જ માઠું આવ્યું. તેને એમજ લાગ્યું કે દુનીઆ સ્વાર્થનીજ છે, પૈસો પાસે હોય તોજ બધા માન આપે છે. પૈસો ન રહેતાં વિદતા તથા અન્ય સદગુણોની કમરજ નથી. પોતાની સાથે વાત કરનાર દરેક માણસને તે સ્વાર્થી સમજવા લાગ્યો. સ્નેહ અને પ્રેમ જેવી વસ્તુજ દુનિયામાં નથી. દ્રવ્યમાંજ સ્નેહ છે. એમ જ પ્રેમ છે. અંત્ર વિચારો મતેના હૃદયમાં બર કરી બેઠા ધીમે ધીમે તે ઉધાને ભૂતવા લાગ્યો. જોના એક શબ્દથી ધરખાર, સુખસપત્તિ છોડીને બહાર નીકળ્યો હતો. તેના તરફ પણ અભાવ ઉત્પન્ન થયો તે પણ દ્રવ્યનેજ ચઢાનાર છે. એવો નિશ્ચય થયો. તેન માટેનો રેમ ધીમે ધીમે ઓછો થવા લાગ્યો એ અરસામાં તે એક મિત્રદ્વારા ગુલશનના સહવાસમાં આવ્યો. ગુલશને પોતાના પ્રેમથી તેનું હૃદય જીતી લીધું. તે દરમિયાન તેણે સુતરનો મદદ કર્યો. સદાનો નાદ એવો છે કે એક વખત તે ફંદામાં ફસાયા પછી મનુષ્ય તે છોડી શકતો નથી તેમાં પણ આખરે નુકશાન આવ્યું. તેણે ગુલશનને તે વાત જણાવી પોતાનો સંબંધ ખૂંધ કરવા ધાર્યું પણ ગુલશન એકની બે ન થઈ. આખરે તે સ્થિતિમાં પણ તે ગુલશન માટે હૃદયી વધુ પ્રેમ રાખવા લાગ્યો. દેવુ કરી પોતાનો તથા ગુલશનનો ખર્ચ નભાવવા લાગ્યો. પણ તે ક્યાં સુધી ચાલે ? ગુલશને પોતાના દાગીના વેચવા માંડ્યા. પરિણામ એ આવ્યું કે બન્ને જણને બે દિવસના કડાકા પણ થયા. હવે કિશોર-ગુલશનનો જ્યોતીપ્રકાશ-ગલરાયો અને પોતે પૈસા મેળવીને ગુલશન પાસે આવવાનું વચન આપ્યું, તેણે મદ્રાસ છોડ્યું, પાંછો અમદાવાદ આવ્યો. પરંતુ પોતાનું ઝાળખાણ કાઢતે ન આપતાં અરુણ નામ ધારણ કરી ગુમ રહ્યો.

દુનીયાની ટાઢી ઉની જોયા પછી તેનું અંતઃકરણ બદલાઈ ગયું. પોતે લગ્ન ન કરવું. માત્ર દેશ સેવાજ કરવી. દુનીઆમાં સુખ નથી માત્ર પારકાને સુખી કરવામાંજ સુખ છે. આ વિચારો

દહ થયા. અને તેણે દેશની ચાલુ સ્વદેશી હીંચયાત્ર તરફ લક્ષ આપવા માંડ્યું; પૂર્ણ વિચાર કરી જે યોગ્ય લાગ્યું તે ગ્રહણ કરવા લાગ્યો અને પોતાની પાછલી જીંદગી ભૂરી જડ વિમારો મૂકી નવું જીવન શરૂ કર્યું. આપણે તેને તેના નવા જીવનમાં જોઈ ગયા છીએ.

પરિચ્છેદ પંદરમો.

મુડી અને મળુર.

બરીઓ વિના તવ ગરનું અસ્તિત્વજ અશક્ય છે.

રણુ નિયત કરેલા સમયે હુરલમને મળ્યો તેઓ બન્ને ભાર વહેનારા મળુર વર્ગના નિવાસસ્થાન તરફ ચાલ્યા. રાત્રિના નવ વાગ્યાનો સમય હતો. આ વખતે વિનોદ પણ તેમની સાથે હતો. મળુરે તેનું એક ટોળું તેમની રાહ જોતું જોઈ હતું આ ત્રણે વ્યક્તિ ત્યાં પહોંચતાં તે ટોળામાં શાન્તિ પથરાઈ ગઈ. અરણે તે ટોળામાંથી ચાલાક અને શુદ્ધિશાળી માણસોને ચુંટી કાઢવા જણાવ્યું લગભગ પંદરેક માણસોને ચુંટી કાઢ્યા પાદ અરણે પૂછ્યું:—

“ અહીં ભેગા થયેલા તમામ લાઈઓ આ પંદર જણ તથા મુકાદમ હુરલમ ઉપર વિશ્વાસ રાખો છો ? ”

જવાબ હકારમાં મળતાં તેણે આગળ કહ્યું:—

“ તમારા સુખને માટે અમે જે કાંઈ કરીએ તે તમને કષ્ટલ છે ? ”

“ હા. કષ્ટલ છે ” બધા એક સાથે બોલી ઉઠ્યા.

“ હરલમ ! ” અરણે હરલમ તરફ ફરી કહ્યું. “ હવે આ બધાને જવાડો. અને તું તથા આ પંદર જણ અત્રે ર. ”

આજા મુળ્ય તે ટોળાને રજા અપાઈ. બાકી એ અઢાર જણ રૂઝમંત્ર માટે ત્યાં રહ્યા. અરુણે પોતાની પાસેથી એક કાગળ કાઢી વિનોદને વાંચવા આપ્યો. હુરલમ દીવો લાગ્યો. વિનોદે આરંભ કર્યું:—

પ્રથમ તમારે તમામ મળુરોની એક યાદી કરી તેમનું પત્રક રાખવું. અને સહાસદ તરીકે તેમનાં નામ નોંધવાં. તમારે દરેક જગ્યાની મળુરી નક્કી કરાવવી અને હાથગાડીમાં ભરવાનો ઓળો પણ નક્કી કરવો. કોઈએ પણ તે મળુરી તથા ઓળના નિયમનો ભંગ કરવો નહિં. રોજ સવારના સાતથી સાંજના પાંચ સુધી કામકાજ કરવું. બાર વરસની અઢરનાં છોકરાને કામપર લઈ જવાં નહિં, પણ તેમને લણાવવાનો ખંદોખસ્ત કરવો. તે માટે હાલ તુરત દરરોજ એક એક કલાક અમે મહેતાજીની ગોઠવણ કરીશું. તે દરમિયાન દરેક સહાસદ પાસેથી મહિને એક પૈસો તમારે વસુલ લેવો જેમાંથી મહેતાજીના પગારની ગોઠવણ થશે, અને તમને ભારે પણ નહિં પડે. પાંચ વાગ્યા બાદ ઘેર આવી તમારે તમારા ઘરમાં સ્વચ્છતા તથા આરોગ્યતાના નિયમો મુજબ વ્યવસ્થા કરવી. તમારી તન્દુરસ્તી સુધારવી. એક બીજાના સુખ દુઃખથી માહિતગાર થઈ પરસ્પર મદદ કરવી. દર શુક્રવાર તથા શુરવાર અડધો દિવસ રજા પાળી ઇશ્વર ભક્તનમાં મશગુલ રહેવું. ધર આગળ જે જૈરાં તથા બાળકો કામપર ન જતાં હોય તેમને સુતર કાંતતાં તથા લુગડાં વણતાં શીખવવું. તમારામાંના બાહોશ માણસોએ બીજા પણ એવા કારીગરીના ધંધા દુરસદના વખતમાં શીખવા આટલું થયા બાદ આગળ શું કરવું તેનો વિચાર કરીશું.”

બધાએ આ વાત કણુલ રાખી તે મુજબ કામ કરવા કણુલ કર્યું. અત્રેથી અરુણ તથા વિનોદ છૂટા પડતાંજ તેમને બોળનો બોળતો પ્રતાપ આવી મળ્યો.

“કેમ પ્રતાપ ! અત્યારે શું કામ પડ્યું ?” અરુણે પૂછ્યું.

“સાહેબ ! આજે ‘મીલીઓનેર મીલ્સ’ માં ધણુજ ધાંધલ થયું છે. બધા કામદારો ઉશ્કેરાઈ ગયા છે. તોફાન થવા

સંભવ છે. આપની સલાહની જરૂર છે.” પ્રતાપે જવાબ આપ્યો.

“ શું બન્યું છે ? ” અરુણે પ્રશ્ન કર્યો.

“ આજ એક જાંબર જરા મોડો આવ્યો હતો. વીવીંગ મારતરે તેને ઓશીસમાં ખોલાવી ખૂબ ગાળો દીધી ને માર માર્યો. જાંબર કાંઈ ન ખોલતાં પોતાનાં કામપર ગયો. પરંતુ તેના હાથ નીચેના માણસો ઉશ્કેરાઈ ગયા. તેઓ મેનેજર પાસે ફરીઆદ કરવા ગયા. પણ મેનેજરે તેમને ઓશીસમાં દાખલ થવા ન દીધા. અપોર પછી વીવીંગ માસ્તર ફરતો ફરતો તે જાંબરના ખાતામાં ગયો. ત્યાં જઈ વળી તેણે મેનેજર પાસે ફરીઆદ લઈ જવા સંબંધી વાત કરી તેને ગાળો દીધી અને ધક્કો માર્યો, જેથી તે જાંબરની આંગળી સંચામાં આવી જતાં છેલ્લી આંગળી કપાઈ ગઈ. આથી માણસો ઉશ્કેરાઈ તે વીવીંગ મારતરને તે ખાતું છોડી આપ્યા જવા કહેવા લાગ્યા. વીવીંગ મારતરે તેની દરકાર ન કરતાં ગાળગલોચ કરવા માંડી. લોકો ઉશ્કેરાયા. અને મારામારી થઈ. વીવીંગ મારતર રીવોલ્વર કાઢી ઉભો, માણસો દૂર ઉભા. પણ ત્યારનું મીલનું કામ બંધ પડ્યું છે અને તે બધાઓ તે વીવીંગ મારતર તથા મેનેજરને મારવાનો નિશ્ચય કરી બહાર પડ્યા છે. મેનેજરે પોલીસની મદદ માગી છે. મામલો આજે જાંબર બન્યો છે. ” પ્રતાપે હકીકત જણાવી.

વાત કરતા કરતા પ્રતાપ, અરુણ તથા વિનોદ પેલા જાંબરના મકાન આગળ આવ્યા. ત્યાં લગલગ પચાસેક માણસો ભેગા થયા હતા. આ ત્રણે જણ ત્યાં આવતાં જ ત્યાં એક પ્રકારનો શોરબકાર થઈ રહ્યો. “ બસ, એતો એજ. ” “ કાલે સાલાને મારવોજ. ” “ અરે ! એની મીલ તોડી નાખવી. ” આદિ વાક્યો. એક પછી એક સંભળાવા લાગ્યાં. એટલામાં પેલો જાંબર અરુણની પાસે આવ્યો. પ્રતાપે કહેલી વાત તે ફરી કહી ગયો. અરુણે ધીરજ આપતાં કહ્યું:—

“ ઉતાવળા ન થાઓ, ભાઈ ! ધીરા થાઓ. જે કાર્ય કરે તે એવી રીતે કરે કે પરિણામ તમારા લાભમાં આવે. તમે રામારી કરશો તો મામલો કોર્ટે ચલશે. તેમાં શો લાભ ?

સાલિજો. કાલે રવીવાર છે. તમામ મીલો ખંધ છે. તમે કાલે સવારમાં ખીણ મીલોના જાંજરો તથા મુકાદમોને મળીને તમારી હકીકત જાહેર કરો, તમારૂં એક કામદાર મંડળ સ્થાપો અને તેમાં ઠરાવ કરી તમામ મીલ એજન્ટ પર કાર્ય લખો કે આવી રીતે કામદારો તરફ અન્યાયી વર્તણૂંક ચલાવવામાં આવશે તો કામદારો કામ છોડી જશે-હડતાળ પાળશે. માટે આવી બાબતને એકદમ નિકાલ થવો જોઈએ. આ રીતનો કાગળ લખાવી તેનો જવાબ મળતાં સુધી તમારે કામ પર ન જવું. અને એ રીતે હડતાળ દરમ્યાન પણ સલાહ શાન્તિ જાળવવી, તમારા હકો તમારા હાકામોને સમજાવવા અને ધર અગળ રૂંકાંતવા વળવાનું ચાલુ રાખવું આથી તમને હમેશને માટે લાભ થશે. પણ એટલું માદ રાખવું કે આ હડતાળરૂપી હથિયાર ન્યાયમાર્ગે જ વાપરવું. અન્યાયથી યા અયોગ્ય રીતે તેનો ઉપયોગ કરવો નહિ. જો તમે અન્યાયથી હડતાળ પાડશો અને કદાચ મીલ એજન્ટો તમારી સાથે સમજુતી પર નહિ આવે તો પણ તમારા તરફ સહાનુભૂતિ ધરાવનારાની સખ્યા વધી જશે અને તેઓ તમને કામે લગાડવી યા તમારા ખર્ચ માટે તમને મદદ કર્યા વિના રહેશે નહિ. પરંતુ જો તમે અયોગ્ય રીતે હડતાળ પાડશો તો તમારા તરફ સહાનુભૂતિ ધરાવનાર કાંઈ નહિ નીકળે તેમજ તમે અન્યાયી અને અધાઓર ઉચ્છંખલ ગણાઈ જશો. માટે મારી સલાહ માનો તો આ મુજબ કરો.” અરૂણે સમજણ પાડી.

“એ બધું ખરૂં! પણ હડતાળ પાડીને અમે જ ભૂખે મરીએ તેમાં મીલ એજન્ટનું શું જવાનું હતું?” એક જાંજર બોલી ઉઠ્યો.

“ભાઈ! દેખીતું તમને કાંઈ જ નુકશાન નથી પણ વિચાર કરશો તો જણાશે કે તમને કેટલું નુકશાન છે. તમને તો માત્ર તે દિવસની રોજની જ ચિંતા છે. તો રૂપીઆ નહિતો ખારઆના-છેવટ છ આના પણ ખીજો ધંધો કરી તમે કમાઈ શકશો. પાંચ દશ દિવસ જરા તકલીફ પડે એજ. પણ તેથી તમારા ઘરમાંથી કાંઈ જવાનું નથી; જ્યારે મીલ એજન્ટોના નુકશાનની ગણતરી કરે તો તેનો તૈયાર થતો હજારોનો માલ, મકાન લાકું, ઓપીસ સ્ટાફનો

પગાર તથા રોકાણની રકમનું વ્યાજ. તેઓ કેટલા દિવસ એમ આલુ રાખી શકે? બહારના માણસો દાખલ થાય એવી તમને બહીક હોય તો તમામ મીલવાળા સંપ કરો. જ્યાં તમારો બધાનો સંપ ત્યાં તેઓ શું કરી શકે? ભાંધવો ! તમારા વડેજ તેઓ ઊંચળા છે. તમારી મહેનતમાંથી જ તેઓ લાખો રૂપિયા ખેલ કરે છે, તમારા વડેજ કારખાના ચાલે છે અને તેઓ માટરેક દોડાવે છે. જો તેમનાં કારખાનામાં કામ કરનારા ન હોય તો કારખાનાં કટાઇ જાય અને તેમના મેજશાળા હવામાં ઉડી જાય. દરેક ધંધામાં મૂડી અને મહેનત બન્નેની જરૂર છે. મૂડીવાળા મહેનત વિના અને મહેનતવાળા મૂડી વિના કાંઈજ કરી શકતા નથી. એકજ ગાડીનાં બે પૈડાં માફક તેમની સ્થિતી છે, અને તેથી પરસ્પરે સહકારથી રહેવાની જરૂર છે. તમારે તેમનું હિત જોવાનું છે તેમ તેમણે પણ તમારા હિતનાં પગલાં ભરવાનાં છે. માટે તમે ધીરજથી સંપૂર્ણ વિચાર કરી નિશ્ચય પર આવો.”

ઘોડીક વાર પછી બધા વેરાઇ ગયા. બીજે દિવસે સવારથી ધમાલ ચાલી રહી. સાત્રમતીની રેતમાં મીલ કામદારો તથા બીજાં પણ મજુરવર્ગની એક મોટી સભા કરવામાં આવી. સાંજના આરંભ વાગ્યાનો સમય હતો. બધું કામદાર મંડળ ભેગું થયું હતું. અરુણની સલાહ મુજબ પ્રખ્યાત જેરીટ્ટર મી. હીરાલાલ પટેલને પોતાના કાયદાના સલાહકાર નીમી તે દિવસે પ્રમુખ તરીકે પણ તેમની નીમણૂક થઇ હતી. સભામાં ‘મજુર અને મુડી’ એ વિષયની ચર્ચા કરી કામદાર મંડળ સ્થાપવાનું કામ કરવાનું હતું. અરુણે નિવંતવી આ હીલચાલથી શહેરના બીજા પણ કેટલાક આગેવાનો તેમજ મીલએજન્ટો સભાની ચર્ચા જોવા આવ્યા હતા. માધવલાલ શેઠ, મદનરાય તથા દિયા પણ હાજર હતાં. અરુણની સાથે વિનોદ, જગન્નાથ તથા બીજા પણ સ્વયંસેવકો ઉત્સાહથી ત્યાં વ્યવસ્થા બળવતા સભાના કામકાજમાં ભાગ લેતા હતા. પ્રેતાપ તથા હરભમ તો ત્યાં હતા જ. કારણ આ સભામાં માત્ર કામદારનોજ નહિ પણ ‘મજુર’—કામદાર’ એ શબ્દમાં સમાવેશ થતો. ગોટલે ‘મુડી’—યાને ચાપણવાળાઓ સિવાયના તમામ વર્ગનો સમાવેશ થતો હતો. સાડા ચાર થતા સુધીમાં તો હજારો માણસો ભેગાં થઇ ગયાં. પત્રોના પતિનીધિઆ પણ આવીને ગોઠવાઈ.

કાંઈ કાંઈ છપી પોલીસના રીપોર્ટરો પણ ઠેકાણે ઠેકાણે ભરાઈ ગયા. કામકાજ શરૂ થયું. પ્રમુખની ચુંટણી વગેરે પ્રાથમિક કાર્ય થઈ ગયા બાદ અરુણ ભાષણ કરવા ઉઠ્યો.—

“શ્રીમાન પ્રમુખ સાહેબ તથા અન્ય સહાયક ઓર્ગનિઝર્સ તથા મારા કામદાર બંધુઓ ! આજની આ આપણી સભા મળવાનું કારણ તથા તેની આવશ્યકતા માટે બે શબ્દ બોલવાની શ્રીમાન પ્રમુખ સાહેબની મને આજ્ઞા મળી છે અને હું મારી બુદ્ધિ અનુસાર જે બે શબ્દ બોલું તેમાં કાંઈક ક્ષતિ જણાય તો આપ ઉદારતાથી ક્ષમા આપશો.

મરીય અને શ્રીમાન—યાને મનુર અને મુડીને! શો મંત્રણ છે તે આપણે પ્રથમ જોવું જોઈએ. દુનિયાની શરૂઆતની સ્થિતિની કલ્પના કરીએ તો આપણે એમ કહી શકીએ છીએ કે મનુષ્યે ગમે તે સ્થિતિમાં ગમે ત્યાં રહેતાં; અને તેઓમાં વ્યવસ્થા જેવી કાંઈ થીજ ન હતી. જ્યારે બળવાનો નિર્જાળને રજાડવા લાગ્યા હશે—યા વનચરો મનુષ્યોને ત્રાસ આપવા લાગ્યા હશે ત્યારેતેમણે એક જગ્યાએ રહેવા માંડ્યું અને તે સમયે પોતાની સગવડો માટે કેટલાક નિયમો બાંધ્યા હશે. આમાં કેટલાક શારીરિક બળમાં તો કેટલાક માનસિક બળમાં, કેટલાક ખેતીવાડીમાં તો કેટલાક હુતર ઉદ્યોગમાં કુશળ હોવાથી પરસ્પર સહકાર કરવાની યોજના ઘડાઈ હશે. અને તેથી જેનામાં જે ગુણ હોય તેનો લાભ તે ખીજને આપે તેના બદલામાં ખીજઓ તેને જોઈતી વસ્તુ પુરી પાડે, આ મુજબ વ્યવહાર ચાલુ થયો હોવો જોઈએ. તેના દાખલા તરીકે ક્ષત્રિય પુત્રો ગુરને ત્યાં જઈ વિદ્યા લાણતા અને તેના બદલામાં ગુરુક્ષિત્રામાં ક્ષત્રિયો તેમને ઇચ્છિત વસ્તુ આપતા. બ્રાહ્મણો વેદ ભણતા લાણવતા અને શસ્ત્રવિદ્યા શીખવતા તથા રાજકીય બાબતમાં સલાહ આપતા, ત્યારે ક્ષત્રિયો ગૌ અને બ્રાહ્મણનું પાલન કરતા અને તેમની આજ્ઞામાં રહેતા. ખેડૂતો જમીન ખેડતા અને વાવતા તે બદલામાં સમાજનું રક્ષણ કરીએ કરતા. આમાં જ્યારે કાંઈ લોભી પ્રકૃતિના મનુષ્યના મનમાં સામા ધણીની મદદ ઓછી લાગી હશે ત્યારે તેણે પહેલેથી ઠરાવ કરવાનું ધાર્યું હશે. જેમ અસલના લખતનાં કાંઈ શેઠને ત્યાં મુનીમ રહે, તો તે જીંદગીભર શેઠની નોકરી કરે, શેઠ તેનું પોષણ કરવા ઉપરાંત તેને ઘેર આવતાં ખર્ચ ચોતે ઉપાડી લે. આમાં જ્યારે શેઠ લોભવૃત્તિ દેખાડે ત્યારે નોકર

પણ અમુકજ કામ અને તે પણ અમુકજ વખત સુધીને માટે કરવાને તૈયાર થાય. આ રીતે પરસ્પર લાગણીથી મદદ કરવાનું વીસરાઈ જઈ હાલની નોકરીની પદ્ધતિ ચાલુ થઈ કે આટલા વાગ્યા થી આટલા વાગ્યા સુધી નોકરી કરવી અને તે પણ અગાઉથી કરાવેલુંજ કામ કરવું અને મહિને આટલા રૂપીઆ પગાર મળે. એથી વધુ વખત કામ કરાવાનો પગાર ભુદો—નેમ ગેરહાજર રહેવા બદલ પગાર કપાય આવા કાયદા થયા. નોકરીની ચાલુ સ્થિતિ કેમ આવી તે આપણે જોયું પરંતુ હવે મુડી અને મજૂર—શેઠ અને નોકરને એક ખીજા વિના ચાલે કે કેમ તે તપાસીએ.

સમાજની ઉત્પત્તિ વહેપાર અને હુન્નર ઉદ્યોગની ઉત્પત્તિવડેજ થાય છે અને દરેક કાર્યમાં નાણા અને મહેનતની જરૂર પડે છે. જે પાંખ વગર ઉડાતું નથી તેમ આ જે વસ્તુ વિના કંઈ થતુંજ નથી. શ્રીમંતો નાણું શી રીતે કમાયછે? મોટાં મોટાં કારખાનાંઓ અને ખાણોનાં કામકાજ શી રીતે ચાલે છે? એકલાં નાણાં યા એકલી ભુદ્ધિ કાંઈજ કરી શકતી નથી પણ તે સાથે મહેનતની જરૂર છે. તેમ એકલી મહેનત પણ નાણાં અને ભુદ્ધિ વિના પણ નકામી છે. મુડી મજૂરથી રીસાય યા મજૂર મુડીથી રીસાય તો કોઈનું પણ ગાફું ચાલે નહિં આથી મુડી તથા મજૂરે બન્નેએ સરખે અંતરે સરખી ગતિથીજ ચાલવું જોઈએ. અને એટલું પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે જે જે પાંખથી પક્ષી ઉડે છે તેમાંની એક પણ પાંખ જરાપણ બળહિન થાય તો તેનો કદી ઉડારજ નથી. તેમ સમાજોત્પત્તિનાં આ બે અંગમાંનું એક પણ અંગ બળહિન અને યા તેમાં સડો પેસે તો સમાજની અધોગતિજ સમજવી. આપણે ત્યાં મુડી તેમજ મજૂર કોઈપણ સમાજના ઉદ્ધારમાં પોતાનો ફેટલો મહત્વનો હિસ્સો છે તે સમજતાજ નથી. તેમની સમજ—તેમની માન્યતા કેવળજ ઉધી છે. મુડી સમજે છે કે મારે દુનિયામાં કોની દરકાર છે? હું પોતે બળવાન હોઈશતો ગમે ત્યાંથી મારા બળમાં વંધારો કરીશ. કારણ નાણું નાણાંને ઘસડી લાવે છે; પક્ષી તે મેળવતાં ભૂલેને ગમે તેમ કરવું પડે! પણ તેને એવો સહજ પણ વિચાર નથી આવતો કે માતાના સ્તનમાંનું દુધ નિયમસર ત્યાં સુધી તો ઉત્તમ છે પરંતુ જે હદ ઉપરાંત ચૂસાય

અદલે રક્ત નીકળે અને માતાનું શરીર ફીણ ચતું પંચતવને પામે. તેમ મહેનતને બે યોગ્ય પોષણ મળે. યા નીચમસર મહેનત થાય તો પરિણામ ઉત્તમ આવે નહિં તો હવે મહેનત મરી જાય- નાશુદ્ધ થાય-પોષણ વિના અધમુવાં બની જાય તો તેનું પરિણામ શું આવે? શું તેથી સુડી પોતાની કે સમાજની જરાપણ ઉન્નતિ કરી શકે? સુડીએ જોવું જોઈએ કે જેના વડે સુડીનો તથા સમાજનો ઉત્કર્ષ છે તે મહેનતરૂપી છોડને ફાલવા માટે ખાતર, જળ, હવા અને પ્રકાશ ઉત્તમ પ્રકારે મળવો જોઈએ તેમજ મહેનતે પણ જોવું જોઈએ કે પોતાને આ રીતે અતુર્કિય પુરૂષાર્થ પ્રાપ્ત કરાવનાર સુડીને પોતાના સુગંધી યુક્ત પુષ્પો તથા ફુલોથી તૃપ્ત કરવી જોઈએ. સમાજનાં આ બે અંગો હળીમળી પરસ્પર સહાનુભૂતિથી રહે તો સમાજનો ઉદ્ધાર સહજમાં થઈ શકે. પરંતુ આપણે ત્યાં સ્થિતિ કેવળ જુદીજ છે મહેનત પોતાના હક સમજતી નથી યા સુડી મહેનતને કચરી નાખવાના ચત્નો કરે છે. આનું પરિણામ શું આવે? શેડીઆઓ અઢળક ધન કમાઈને લક્ષ્મીપૂત્ર કહેવડાવે છે- મોટાં મોટાં કારખાનાં ચલાવી લાખો રૂપીઆ પેદા કરે છે-ધર્માદા ફંડોમાં તથા સરકારના બહાલા થવા બીજાં કાર્યોમાં રૂપીઆ ખર્ચે છે-સર નાદિટ બને છે અને માન ખાટે છે પણ તેમને ખબર છે કે એ ખીતાબો અને એ માનનું અસલ માન કોને ઘટે છે? કોના રક્તરૂપી પાણી અને ઈંટ તથા ચૂનાથી તે માનપાનના ઇલકામેની ઇમારતો અણાઈ છે? શું તે દ્રવ્ય તેમણે જાતે પેદા કર્યું છે? કેલ-ફાની ખાણોમાં ટોપલા ઉચકવા, લોખંડની ખાણોમાં સુરગો ફેડવા, રેલ્વેના એન્જિનોની કળો બનાવતાં હથેડાના ધાણ મારવા, સ્ટી-મરોના ખોખાં બનાવતાં લાકડાપર રંધો મારવા કેટલા સુડીવાળા ગયા છે? બતાવો તો ખરા કે મીલ એજન્ટો અને માલીકોમાંનાં કેટલા કાર્ડીન્ગ, સ્પીન્નિંગ, કે વીવીંગનું કામ કરે છે? દુનિયાનો જ કામદો છે કે ખૂં કામ કરનારાને કોઈ દાદ આપતું નથી પણ અધા ઉપર ઉપરની દોડાદોડ ચાને સુડીના દામદમામને જ મદદ આપે છે. આપણે ઘણી વખત સાંભળીએ છીએ કે ફક્તાણા શેઠે આ વર્ષે વહેપારમાં સાફ પેદા કર્યું પણ તે શેઠને પૂછો તો ખરા તે વહેપારની આવી કોના હાથમાં હતી? ફક્તાણા કપતાને ફક્તાણું

શંકરે જીત્યું પણ તેને પૂછો તો ખરા કે તેણે પોને કેટલી ગોળા
યા કેટલાં તીર માર્યા હતાં ? યા તેણે એકલે હાથે જીત્યું હતું ?
જ્યાં જુઓ ત્યાં પાછળ 'મહેનત'જ જણાશે. મહેનત વિના કાંઈજ
નથી. દુનિયામાં થઈ મથેલાં વમામ કીર્તિવંત વિજેતાઓ જોશો.
તોપણ જણાશે કે તેમનો આધાર-તેમનો જીવન આણુ-તેમનું સૈન્ય
હતું; અને તેઓ તે સારી રીતે સમજતા હતા તેથી તે પોતાનામાં
અને સૈનિકામાં જરા પણ ભેદ સમજતા, તેમની સગવડો સાચ-
વતા, તેમને પ્રોત્સાહન આપતા અને પોતાના બહુસમાન ગણતા.

એક વખત આખા યુરોપ ખંડને ધ્રુમવતાર નેપોલીયન શું
પોતે એકલાએ તે વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો ? નહિજ તેનો પ્રત્યેક
સૈનિક તેના જેવો બલકે તેનાથી વધુ બળવાન નેપોલીયન હતો.
તેનું આખું સૈન્ય જ નેપોલીયનોથી ભરપૂર હતું અને તેથીજ તે
બધાનાં રક્તથી પ્રાપ્ત કરેલો વિજય તે એક નેપોલીયનને ને તમામ
નેપોલીયનો માટે લાગણી અને બ્રાતૃ ભાવ ધરાવતો હોવાથી જ
પ્રાપ્ત થયો હતો. રાણો પ્રતાપ, સંગ, રણજીતસિંહ, શિવાજી, એ
પ્રત્યેકના સંબંધમાં પણ શું હતું ? તેમનાં સૈન્યમાં તેમના જેવાજ
પ્રતાપ, સંગ, રણજીત અને શિવાજી હતા. અને તેમના બળ
વડે જ તે વિજેતા બની ગયા. અર્જુન, કર્ણુ વિગેરે જેવા એકલે
હાથે વિજય પ્રાપ્ત કરનારા તો વિરલજ હોય છે આ રીતે
દરેકમાં તપાસશો તો જણાશે કે મુડી મજુરનું રક્ત ચુસી લે છે
અને તેના રક્તનું દેહનું બલીદાન આપીને પોતે ભોગ વિનાસ પ્રાપ્ત
કરે છે છતાં જે વસ્તુના બલિદાનથી પોતાને સુખ મળે છે તે
વસ્તુનો સંતર નાશ ન થાય તેવાં પગલાં લેવાનો જરા પણ
વિચાર કરતા નથી. આપણાં કારખાનાંમાં મજુરોને શો રોજ છે,
તેમને શું શું દુઃખ યા અગવડ છે, તેમની સ્થાનિક કેવી છે એ
વિગેરે બાબતોનો જરા પણ વિચાર કરવામાં આવતો નથી,
મજુરોની સાથે કેવું વર્તન કરવામાં આવે છે તેની પણ દરકાર
કરવામાં નથી આવતી. સહજ વાંક માટે તેમને મુત્તામયી પણ
અધમ ગણીને તેમની સાથે વર્તવામાં આવે છે તેમને મારવામાં
મળો દેવામાં અને તેથી પણ વધીને ધાનકી રીતે ત્રાસ અપાવવામાં
આવે છે. આવી રીતે વર્તનારા અધમરો એમ સમજતા હોય કે

તેઓ શેઠનું બહુ કરે છે પણ તેમને ખબર નથી કે આથી તેઓ શેઠનું તેમ જ સમાજનું કેટલું બહું શુર કરે છે ! આખા દેશને માયમાલીમાં નાખીને તેઓ કેટલા પાપભાગી થાય છે ? મળુરની આ દશા માટે મુડી કાંઈ પણ ધ્યાનમાં લેતી નથી. તે તો 'સમજે છે કે જે છે તે સાફ જ છે. ચાલવા દો. અને આ રીતે ચાલવાથી મળુરની સ્થિતિ દીન પર દીન ઘણી જ ખરાબ થતી જાય છે. અને તેથી મળુરે હવે પોતે જ પોતાની સ્થિતિનો વિચાર કરી તે સુધારવા તથા મુડીની આંખ ઉઘાડવાનાં પગલાં લેવાની જરૂર જોઈ છે અને તે માટે જ આજની સભા ભરવામાં આવી છે. મળુર તરફથી મને રજુ કરવા મળેલા ઠરાવ હું હવે આપના સમક્ષ રજુ કરું છું અને આપની સહાનુભૂતિ આપીને " આ અમદાવાદ શહેરના સમસ્ત મળુર વર્ગની સભા મુડીવાળાઓ મળુરો પ્રત્યે જે જે દરકારી ભરી અને કેટલીક વખત અમાનુષી વર્તન ચલાવે છે તે માટે પોતાનો સખ્ત અણગમે જાહેર કરે છે અને દરાવે છે કે આ શહેરના સમસ્ત મળુરોનું એક મંડળ સ્થાપવું તેના પ્રમુખ તરીકે આજની સભાના પ્રમુખ મદાશયની કાયમની નીમણૂક કરવી. તથા દરેક ધંધાના મળુરોના પ્રતિનિધીઓએ પોતાના પ્રતિનિધી તરીકેની એક એક સમીતી નીમવી. જેની સંખ્યા પચીસથી વધુ ન હોવી જોઈએ. મળુર વર્ગને હરકોઈ પ્રકારની અગવડ, દુ:ખ યા મુશ્કેલી હોય તે માટે તે સમિતિ પ્રમુખદ્વારા ઘટતાં પગલાં લે. અને તેના છેવટના ઉપાય તરીકે મુડી વાલા સાથે શાન્તિમય અસહકાર અખત્યાર કરવાનો પણ દરાવ કરવાની તેને સત્તા છે. '

ઉપરનો ઠરાવ રજુ કરી અરુણે પોતાની ઐઠક લીધી. શ્રોતાઓનું લક્ષ અરુણ તરફ ખેંચાયું. વક્તા કોણ હતો, ? શો ધંધો કરે છે ? ક્યાં રહે છે ? આદિ પ્રશ્નો તે સભામાં પરસ્પર પૂછાવા લાગ્યા કાગણુ તેમાં મળુર ઉપરાત મુડીવાળાઓ પણ કેટલાક અર્થા જેવા હાજર થયા હતા. તેનો ખુશસો થતાં ન થતાં તો જગન્નાથ ઉભો થયો અને ઉપરના ઠરાવને ટેકા આપતાં બોલ્યો:—

“ માર અગાઉના વક્તાએ અસરકારક ભાષામાં જે વિવે-

અન ક્યું છે તેની ઉણપ પૂરી કરવા હું ઉભો થયો નથી તેમજ મારે કાંઈ નવિન પણ કહેવાનું નથી. મારે જે કાંઈ કહેવાનું છે તે માત્ર તેના બોલેલા શબ્દોનું જ પિષ્ટપોષણ કરવાનું છે. મુડી અને મળુર વચ્ચે ગાઢ સંબંધ બંધાય, મુડીવાળા મળુરો પ્રતિ માનની નજરથી જોઈ તેમના કિતનાં પગલાં લે અને મળુરો મુડીવાળાનું શ્રેય ધૃષ્ટિ એજ આ સલાતો હેતુ છે. શાન્તિમય અસહકારનો ઉપયોગ માત્ર મહેતાજીની સોટી જેવો જ કરવાનો છે. કાંઈ વાંદરાના હાથમાંની તરવાર જેવો કરવાનો નથી. મુડીવાળાઓ પ્રત્યે અમારી નમ્ર વિનંતી છે કે અમારા આ ઠરાવથી અમને તેમના વિરોધી તેમણે ગણી લેવાના નથી. તેમ તેમના વિરોધમાં આ એક પક્ષ ઉભો થયો છે એમ પણ સમજવાનું નથી. કારણ આ મડળ અને આ ઠરાવ તો એક સાધનરૂપ છે. દુનિયામાં ભય વિના પ્રીતિ નથી અને પ્રીતિ વિના ભય નથી. કદાચ કોઈને આ કથન વધુ પડતુ લાગશે પણ મારે જાણવું જોઈએ કે ભય અને પ્રીતિ મારા ધારવા મુજબ ઓતપ્રોત રહેલા છે પ્રીતિ તુટી જવાનો ભય માત્ર પ્રીતિપાત્રો વચ્ચે જ હોય છે. અને એજ ભય વડે પ્રીતિનાં બંધન દઢ કરવાના ચત્રો થાય છે. અને એ રીતે મુડી તરફ મળુર અને મળુર તરફ મુડીની વળણ પ્રીતિભરી રહેવા માટે જ આવા ઉપાયો લેવામાં આવે છે. અલબત્ત ! આ પ્રીતિને હૃદયની પ્રીતિ કહી જ ન શકાય. કારણ હૃદયની પ્રીતિને આવાં પગલાંની જરૂર રહેતી નથી પરંતુ જે અન્ને પક્ષ સમાન રીતે પોતાનું કર્તવ્ય ન સમજે તો તે કર્તવ્યની સમજ આપવા માટે જ આવા માર્ગનું અવલંબન કરવું પડે છે. ”

’ બાદ પ્રમુખે તે ઠરાવને ‘પસાર થયેલો જણાવી સલાત’ કામકાજ પુર થયેલું જાહેર કરવામાં આવ્યું.

પરિચ્છેદ સોળમો.

—❀❀❀—

સત્વરજ અરુણ પ્રકટશે.

—❀❀❀—

સત્ય વિચાર વિનાં હૃદયજ નથી.

જુર વર્ગની સલાના પરિણામે મુડીવાળાઓની શુદ્ધિ કાંઈક અંશે ઠેકાણે આણી ધીમે ધીમે તેઓ મજુરાની ફરીઆદો તથા અગવડો ઉપર ધ્યાન આપવા લાગ્યા. આ તરફ મ્યુનીસીપલ ચુંટણી માટે અરુણની સાથે અન્ય પંદર સ્વયંસેવકો તથા ઉષા, જગન્નાથની પત્નિ કાન્તા, દયા તથા ગુલશન પણ કાર્ય પ્રવૃત્ત થયાં.

સુખ્ય કાર્યકર્તાઓમાં અરુણ, વિનોદ, જગન્નાથ, રણછોડ તથા ઉપરનો સ્ત્રી વર્ગ મળી કુલ આઠ વ્યક્તિ હતી. મ્યુનીસીપલ ચુંટણીમાં સત્તાનેની આંખ ઉધારી, પ્રતિનિધિઓમાં ચાલતી અંધા-હુંધી દૂર કરવામાં મારો પ્રયાત્ન થયો. ઉષાને તે કામમાં ભાગ લેતી જોઈ માધવલાલ શેઠનો મિત્રજ જરાંક ખરચો. એક દિવસે તેમણે તે બામત ઉષાને શિખામણ આપતાં જાત કર્યો. અને મન-સાથની મારફત તે વાત છેડાવી.

“બહેન ! આજકાલ તું કાંઈ આખો દિવસ બહાર જ ફરે છે. એવું શું કામ હાથમાં લીધું છે કે સહજ પણ પુરસદ મળતી નથી ? હારી બાએ પણ મને બે ત્રણ વખત કહ્યું હતું.” મંદ-નરાયે માધવલાલની હાજરીમાં પૂછ્યું.

“બાપુ ! ઇશ્વરે માણસને માથે કર્તવ્યનો બોજો એટલો બધો ભારે નાખી દીધો છે કે ચોવીસે કલાક તે જન્મપર્યંત કાર્યમાં પ્રવૃત્ત રહે તો પણ ભાગ્યેજ તે પોતાનું કર્તવ્ય પૂર્ણ કરી શકે. પ્રભુએ જન્મ આપ્યો છે, કાંઈક સુખ, કાંઈક શુદ્ધિ, કાંઈક જ્ઞાન અપ્યું છે તો તેનો સદુપયોગ થાય તેવું કાર્ય અપણે કરવું જોઈએ.” ઉષાએ સામાન્ય રીતે જવાબ આપ્યો.

“ ખરૂં છે, દીકરી ! તારાં આવા વિચારોથી મને અત્યંત સંતોષ થાય છે. પરંતુ મને સંમજાણું નથી પડતી કે ત્હેં કયું કાર્ય ત્હારું કર્તવ્ય સમજીને ઉપાકર્યું છે ? દુનિયામાં મારા સમજના મુજબ તો પુરૂષ અને સ્ત્રીની કર્તવ્યદિશા લિંગ લિંગ છે. પુરૂષે પ્રથમ કુટુંબની, પછી સમાજની અને પછી દેશની ઉન્નતિ સાધવાની છે એટલે કે સામાજિક અને રાજકીય હિલચાલોમાં પ્રવૃત્ત થવાનું છે જ્યારે સ્ત્રીઓએ માત્ર કુટુંબની સંભાળ રાખી પતિસેવા કરવાની છે. તો ત્હારી હિલચાલ અને કર્તવ્યદિશા કયી છે તે જણાવીશ ? ”

“ બાપુ ! આપે જણાવેલી કર્તવ્યદિશા ખરેખર છે. પરંતુ પુરૂષ અને સ્ત્રી એ બે વ્યક્તિનો પ્રભુએ પરસ્પર એવો સંબંધ રાખ્યો છે કે એમાં જો એક જણ કર્તવ્ય-વિમુખ થાય તો તેની ખોટ ખીજાએ પૂરી પાડવી જ જોઈએ. આપ મારા વડીલ છો. વધુ પડતું બોલાઈ જાય તો અગાઉથી ક્ષમા માગું છું. પરંતુ મને એમ લાગ્યું કે આપ આપના કર્તવ્યથી વિમુખ થયા છો. એટલે તે ક્ષતિ પૂર્ણ કરવા મારે આપનું કર્તવ્ય માથે લેવું પડ્યું. અને હાલ ચાલના ચ્યુનીસીપત્ર ચુટગીના કાર્યમાં આપના વડી મારે મનદારોના મત યોગ્ય ઉમેદવારને મળે તેવી સમજાવી આપના જતુ પડે છે. ”

“ મેં સાંભળ્યું છે કે તમે મારા વિરૂદ્ધ પણ મનદારોને સમજાવો છો; એ ખરી વાત ? જો એમ હોય તો ખરેખર ! ત્યારે દીલગીર થવું જોઈએ કે તમારા પિતા મારા આનગી સેક્રેટરી હોઈ તમે મારા વિરૂદ્ધ વર્તન કરો છો. ” માધવલાલ શેઠે ટપકાટ હારી રીતે ઉપાને કહ્યું.

“ આપ મારા મુરખી છો. હું આપનું બાળક છું. નેથી મારે આપને કંઈ પણ કહેવું એ અયોગ્યજ ગણાય. પરંતુ આપ જ્યારે મારા પિતા આપના સેક્રેટરી નોકર-હોવાનું જણાવી મને કર્તવ્યવિમુખ થતા જેવી સલાહ આપો છો ત્યારે મારે લાચારી સાથે કહેવું જોઈએ કે આપ મારા પિતાને પગાર આપો છો તે નેમના કામ અવ્ય આપો છો. તેમણે તેમનું મગજ તેમની બુદ્ધિ, તેમની કાર્યક્ષમતા તપને વેચી છે તે બદલ

છો. કાંઈ ફેફટ ખેસાડીને આપતા નથી કે ધર્મ કરતા નથી. એ તમારી નોકરી કરે છે અને તેના બદલામાં તેમનો હક તે મેળવે છે; અને એ રીતે-નોકર તરીકે પણ તેમની ફરજ છે કે આપને હાથે કાંઈ અધટિત કાર્ય થતું હોય, તો તેનો અટકાવ કરવો. આપને હાથે કાંઈનું અહિત થતું હોય તો તે પાપમાંથી તમને બચાવવા. પરંતુ તેઓ આપના હિતોના કાર્યોમાં રાત-દિવસ એવા તો ગુલામ રહે છે કે તેમને આ બધી બાબતોનો વિચાર કરવાનો પણ અવકાશ મળતો નથી; અને તેથી તે કાર્ય મારે ઉપાડી લેવું પડ્યું છે. આપ સમાજના પ્રતિનિધિ તરીકે ચુંટણીમાં બહાર પડ્યા છો. પરંતુ આપ સમાજની મરજી અનુસાર નહિ, પણ આપની ઇચ્છાનુસાર જ કામ કરશો એવી મારી ખાત્રી છે. તેમ છતાં આપના વિરૂદ્ધ કાર્ય કરવાનો મારો ઉદ્દેશ નથી. માફ કર્યું તો યોગ્ય વ્યક્તિની પ્રતિનિધિ તરીકે નીમણુંક કરવી એમ સમજાવવાનો છે. આપ યોગ્ય રીતે પ્રતિનિધિત્વ બજાવો તો આપ પણ ચુંટાઓ. પણ તે ચુંટણીનો મુખ્ય આધાર આપે "અસાર સુધી બજાવેલી સમાજસેવા ઉપર આધાર રાખે છે." ઉપાએ સમજ પાડી.

“તે બધું ખરૂં. પણ મુડીવાળાઓના વિરૂદ્ધની જ તમારી હીલચાલ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. તો પછી તે મારા વિરૂદ્ધ પણ ખરી જ કે નહિ?” માધવલાલ શેઠે સામે પ્રશ્ન કર્યો.

“મુડીવાળા એટલે મુડીના મદવાળા. જો આપને તેવો સદ હોય, તો અલબત્ત! તે હીલચાલ આપના વિરૂદ્ધ ખરી; પરંતુ જો આપના દીલમાં દયા હોય તો તે હીલચાલ ગમે તેટલી બળવત્તર હોય તો પણ આપને નુકશાન ન કરતાં. ઉલટી આપનું એય કરે. આપ તો આપને માટે કહેા છો. પરંતુ જો મારા પિતા પણ એવું પગલુ લે તો મારે તેમની પુત્રી થઈ તેમનાજ વિરૂદ્ધ કામ કરવું પડે.” ઉપાએ સ્પષ્ટ જણાવી દીધું.

“તમારા એવા વર્તનનું પરિણામ શું આવશે. તે તમે જાણો છો?” માધવલાલ શેઠે દ્રવ્યમદની સત્તા બતાવવાની સફ આત કરી.

“હા હા હા હા” ઉપા દસી પડી. “જાણું છું. તમે

મારા પિતાને નોકરીમાંથી રજા આપશો. બીજું શું? અમને તેની ખબર જ છે. અને જો સાચું પૂજો તો મુડીવાળાઓના એ મદને તોડવા માટે જ અમારી આ હીલચાલ છે. વધુ પડતું બોલાય તો આપનું બાળક જાણી ક્ષમા કરજો. કારણ અત્યારે હું ખાનગી રીતે જ આપની સાથે વાત કરું છું તમારા મુડીવાળાઓ ગરીબોનું શું કલ્યાણ કરે છે, ? પ્રતિનીધિ તરીકે જઈ 'અમુક રસ્તો મોટો કરવો છે, અમુક બાગ સુધારવો છે-ફલાણુ શેઠનું યા અમલદારનું રમારક ઉત્તું કરી પૂતળું ઉત્તું કરવું છે.' આવાં આવાં કામો કરી ગરીબ પ્રજાના પૈસાનું પાણી કરી નાંખો છો-પ્રરતુ ગરીબોને રહેવા માટે મકાનો, ધર્માદા નિશાળ અને દવાખાનાંઓ, યા ગરીબોના જ ઉદરપોષણર્થે ચાલતાં કારખાનાંઓ વગેરેમાંના કાઈપણ એક તરફ ધ્યાન આપો છો? અમુક રસ્તે બહુ ધ્રુજ ઉડે છે અને તેથી શ્રીમંતોના ગાડી ઘેડા અને મોટરોને બહુજ અગવડ પડે છે, એમ કહી તે રસ્તા ઉપર દાંમર તથા ચાસ્તેતથી તેને રૂબરૂના જેવી સડક બનાવવા હજારો રૂપિયા ખર્ચો છો, પણ ગંધાતી ગટરોનાં પાણી અને મચ્છરોથી રાત દીન ફેલી ખાનાં ગરીબ વર્ગનાં ઝુંપડાં તરફ કોઈ પણ દિવસ ધ્યાન આપો છો ? શહેરની શોભા માટે યતન કરી હજારોનો હોમ કરો છો પણ શહેરની શોભારૂપ ગરીબ માણસોના ગુજરાનનો જરા પણ વિચાર કરો છો ? હવે કહો કે ગરીબો તેમને કેમ ચલાવ ? મુરખી ! માત્ર તમારા સુખનો વિચાર જ કરવો મૂછી દો. મત મેળવવામાં હજારોનું પાણી કરો છો તે જ હજારો, ગરીબોની આશીષ લેવામાં ખરચો તો તેથી વગર માગ્યે-અને ના કહેવા છતાં તમારી ચુટણી થશે. ”

‘બહુ થયું, બહેન ! શીખામણ દેવાનું આપણું કામ નથી.’
મહાનરાય ઉપાને ઉશ્કેરાયલી જોઈ બોલી ઉઠ્યો.

“ બાપુ ! આપણા મુરખી ભૂલ કરે તો આપણે તે સુધારવી અને તેથી જો મુરખીને જોડું લાગે તો નિરૂપાય. ”

માધવલાલ શેઠ ચૂપ રહ્યા. કેટલીક આડીઅવળી વાત પછી તે ત્યાંથી ઘેર જવા ઉઠ્યા. જતાં જતાં ઉપાને કહ્યું :—

“ બહેન ! હજી વિચાર કરજો. સમય છે. પછી વાત બગડી જશે. ” પ્રત્યુત્તરમાં ઉપા માત્ર હસી.

માધવલાક્ષના ગયા બાદ ઉપાએ મદનરાયને કહ્યું:—

“બાપુ ! દુનિયામાં નાનેથી મોટા બધાય ઉન્નતિને ચ્હાય છે. ગરીબ સુખી થવા—એ પૈસા મેળવવા યત્ન કરે છે ત્યારે લક્ષાધિ-
પતિ કરોડાધિપતિ થવા ફાંફાં મારે છે. સરદારો રાજ્ય ચક્કા ધરે છે.
રાજ્ય ચક્કવર્તિ થવા ધરે છે. તેમાં આવા દ્રવ્યમદથી મસ્ત
બનેલા લક્ષ્મીપૂત્રો શા માટે વિરોધ કરતા હશે ? અને એમનો એ
વિરોધ શી રીતે ફલિત થશે ?”

“બેટા ! તારાં વિચારો ખરેખર સ્તુત્ય છે. હું તેની ના પાડી
શકતો નથી, પણ આપણે શા માટે તેમાં માથું મારવું બેધએ ?
આપણને શું દુઃખ છે ? પ્રથમ આપણે આપણું બેધું બેધએ.”
મદનરાયે ઉપાની સમજૂતી કરવા માંડી.

“બાપુ ! આપણે દુઃખી હોઈએ તો સુખી થવા યત્ન કરવો
બેધએ. આપણે સુખી હોઈએ તો ખીજને સુખી કરવા યત્ન કરવો
બેધએ.” ઉપાએ સામાન્ય નીતિનું સૂચન કર્યું.

“સધળું ખરૂં બેટા ! પણ મુડીવાળાઓ ગરીબોને ફાવવા
દેશે એમ તું ધારે છે ? તેઓ એક નહિં તો ખીજે રસ્તે પણ તેમને
કચરી નાખવાનો યત્ન કરશે.” મદનરાયે મુડીવાળાઓના વર્તનનું
દિગ્દર્શન કરાવ્યું.

“અને તેથીજ ગરીબોએ આ માર્ગ લીધો છે. વરાળનો
તમે જે ઉપયોગ કરો તે થઈ શકે છે. તેનાથી તમે હાજરો મણ
વજન ખેંચી શકો છો. ઉંચકી શકો છો—પરન્તુ તેને તમે એક
સીસામાં ભરી તેના પર હદ ઉપરાંતનું દબાણ કરો એટલે તરતજ
તે સીસાને તોડી નાંખી બહાર નીકળશે. એ મુજબ ગરીબોને
સંતોષ આપી મુડીવાળાઓ તેમના તન મન અને બુદ્ધિનો ગમે તે
ઉપયોગ સુખરૂપે કરી શકે છે. પરન્તુ તેમના સુખ સંતોષનો વિચાર
કર્યા વિના તેમને કચરી નાખવાના યત્નો ઉઘટા વિફળ બની મુડી-
વાળાઓનેજ કચરી નાંખશે.”

“એ બધું ખરૂં. પણ મુડીવાળા તો એમ કહે છે કે સમાજમાં
ગરીબોનું અસ્તિત્વ માત્ર શ્રીમંતોના સુખને માટેજ છે. કારણ
મુડીવાળાઓ વડેજ તેઓ પોષાય છે અને તેમના વડેજ તેમનું ઇવન
ટકી રહે છે.”

“એ માન્યતા ભૂલભર છે. હલકું ગરીબો વડે જ મુડીવાળાઓ શ્રીમંત બનતા જાય છે અને તેમનાવડેજ શ્રીમંતો પોતાનું ગુજરાન કરી મોજમજ ભોગવી શકે છે. ગરીબ ન હોત તો મુડીવાળા ક્યય સુકાર્ધ જાત. બાપુ ! આપની સાથે હું આજ આ વાદવિવાદમાં ઉતર છું એ મારે માટે કંઈય અવગ્રિત ગણાશે. કારણ આપ મારા મુરબી છો. હું આપનું બાળક છું. આપની ઇચ્છા હોયતો હું આપના આગળ મારા વિચારો ખુલા રૂપમાં મૂક. મારી ભૂલ હોય તો આપ સુધારશો. આજ કેટલાય સમયથી આપની સાથે આ બાબત વાત કરવાનો વિચાર હતો. પણ સમય નહિં મળવાથી મુલતવી રહ્યું હતું.”

“બહેન ! ખુશીથી કહે. તારા ઉત્તમ વિચારોથી હું બહુજ રાજ થઈશ.”

“બાપુ ! પ્રથમ પ્રાચીન સમય હતો. વિદેશી ઇતિહાસ તરફ જોશો તો સીંઝર, અલેક્ઝાન્ડર, નેપોલીયન વગેરે ધણાય મહાન પુરૂષો થઈ ગયા છે. તેમાંથી આપણે શું શીખીએ છીએ ? નેપોલીયન સામાન્ય સીપાઈમાંથી શહેનશાહ બન્યો. એ પદવીએ પહોંચવામાં તેનું સાહસ, ધૈર્ય, આત્મબળ, અને દીર્ઘદર્શિતા પ્રાધાન્ય હતાં. પરંતુ આખા યુરોપ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરવામાં બીજા શાની મદદ હતી ? વિજેતા તરીકે નામ તેનુંજ હતું. પરંતુ તેના જેવાજ બીજા અસંખ્ય નેપોલીયનો તેના સૈન્યમાં હતા. અલબત્ત ! તે બધાના કરતાં તેનામાં કર્તવ્યપરાયણા વિશેષ હતી. પરંતુ તે બીજા અસંખ્ય નેપોલીયનો કે જેનાથી તેનું સૈન્ય બન્યું હતું તે ન હોત તો શું થાત ? આ અસંખ્ય નેપોલીયનો દ્રાણ હતા ? ગરીબો, પેટ માટે તોફારી કરનારા-પોતાનું જીવન વેચનારા-એજ જીવન વેચનારાના જીવનનો તેણે સદુપયોગ કર્યો અને તેમના આત્મભોગે પેતે યુરોપનો વિજેતા બન્યો. તેવીજ રીતે આપણા મહાન નર રાણા પ્રતાપ યા શિવાજીનો દાખલો હતો શિવાજીની સાથે તેનાજ જેવા હજારો શિવાજી હતા. અને એ ગરીબ, જંગલમાં વસનારા અસંખ્ય શિક્ષાજીના એકત્ર બળે શિવાજીએ હિન્દુ રાજ્યની સ્થાપના કરી જે શિવાજીએ એમની દરકાર ન કરી હોત તેમને સહાય તથા સંતોષ આપવાને બદલે તેમને કચરી નાખ્યા હોત તે

શિવાજી-એલો શિવાજી-શું કરી શક્યો હોત ? રાષ્ટ્રના ઉદ્ધારમાં-
પછી તે નાજ્યવિષયક હો અથવા આર્થિક હો, પણ ક્યો દેશ
ગરીબોનાં તત્ત્વર કરી ઉત્તરિ પામી શક્યો છે ?

હાલ પણ આ કહેવાતા શ્રીમતો, વહેપાનાદિથી જે પ્રત્ય
સંપાદન કરે છે તે કેના ભોગે ? દારખાતાઓ હજારો રૂપાઆ
શ્રીમંતોને કમાઈ આપે છે તે દારખાતાઓ કેના વડે ચાલે છે ?
તમારી આગગાડીઓ, આગખોરો, વીજળીનાં દારખાતાં, સાંગાકામનાં
દારખાતાં, ટોલસા તથા સોના રૂપા અને લોખંડની ખણો
એ બધાં કેના વડે અસ્તિત્વ ધરાવે છે ? તમારી ગોદાઓમા,
મીલોમાં, પોતાના લોહાનું પાણી કરી તમાન શ્રીમતોની
તીજેરીઓ કાણુ તર કરે છે ? પોતાનાં બૈરાં હોકરાંની પણ દરકાર
ક્યાં વિના માત્ર તમારો હુકમ થતાં પોતાના જીવનનો ભોગ
આપવા કાણુ તત્પર થાય છે ? શું આવા ગરીબોને સંસાર નથી ?
તેમને પોતાનાં સ્ત્રી પુત્રાદિક માટે મમતા નથી ? તેમને અયશ-
આરામ ભોગવવાની ઇચ્છા નથી ? તેમને જાહેજલાલી પ્રિય
નથી ? તેમને પોતાનો આત્મા પ્રિય નથી ? છેજ. બધુંય છે. જે
શ્રીમતોને ઇષ્ટ છે તે તેમને પણ ઇષ્ટ છે. છતાં તે પોતાનો
આત્મભોગ શ્રીમતો માટે આપે છે તો શ્રીમંતો કેમ તેમની દર-
કાર ન કરે ? શુ તે સમાજમાં નથી ? એક ઘોડાપર સ્વારી કરી,
પાછા આવો છો ત્યારે તેને નવડાવી, માલોશ કરી, તેને પણ
સારો ખોરાક આપો છો અને તેના કાળજી માટે નોકર રાખો છો.
તો આ ગરીબો શું તે અવાચક પથ કરતાં પણ ગયા ?
શ્રીમંતો શોખથી ટટલીક વખત કુતરા પાળે છે અને તેના તરફ
ધ્યાન કરી તેને સુખમાં રાખે છે, તો જે ગરીબોના લોહીથી
શ્રીમંતાઇ મળે છે-એળવે છે તેમનાં તરફ તે કુતરા જેટલું પૈસુ
શ્રીમતો ધ્યાન નથી આપતા. તો શુ તે કુતરા કરતા પણ તે
ગરીબોને હલકા માને છે ? ખરૂં મમજો તો સમાજનું મુખ્ય અંગ
જ ગરીબો છે ગરીબો ન હોય તો શ્રીમંત હોય જ ક્યાથી ?
શ્રીમંતોનું અસ્તિત્વ જ ગરીબો વડે છે. તેના તરફ આ
બેદરકારી ? સમાજ શી રીતે એ સહન કરી શકે ?

તમારા કહેવા મુજબ કદાચ શ્રીમતો તેમના ઉપર જીલ્લમ

ગુબારી તેમને ક્યારી નાખવા તત્પર થાય. પણ તેમાંયે તેઓ ખાંડ ખાય છે. કારણ પાણી વિનાના નિર્જળ અને નિર્જન પ્રદેશમાં માત્ર પથ્થર અને ડુંગરોથી છવાયલા ભાગમાં. પણ જો એક નાનો છોડ ઉગે છે તો તે વાંકાચુંકા થઇને પણ પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવવા-પોતાની ઉન્નતિ સાધવા તે પથ્થરોની વચમાં થઇને પણ બહાર નીકળવા યત્ન કરે છે અને આખરે નીકળે છે. કુદરત તેને મદદ કરે છે. કાંઈ દિવાલની જે છંટની વચ્ચેથી આડો ઉગેતો છોડ પણ બહાર આવી પાછળથી ઉંચો વધે છે તો પછી ગરીબોને તમે ગપે તેમ ક્યારા પણ તે તો પોતાની ઉન્નતિ સાધશે જ. અને શ્રીમતો જે વર્તન તેમના પ્રતિ ચક્રાવશે, જે ક્રિયા થોતે અમલમાં મૂકશે તે વર્તન અને તે ક્રિયા તેમના તરફ પ્રત્યાઘાત કરશે અને તેનું પરિણામ તેમનાજ ઉપર અપર કરશે.

સમાજના આવા મુખ્ય અંગેને રીખાતું-કચરાતું-ખચાવવામાંજ શ્રીમંતાઈ છે, માત્ર દ્રવ્ય મેળવવામાં નથી. સમાજના આવા અંગેને સુધારવામાં જ સુધારો અને માન છે, સુધારાની વાતો કરી, વિદેશીઓની નકલ કરી, મોટા થઇને ફરવામાં નથી, સમાજના અંગમાંનો સડો દૂર કરી તેને સુસ્થિત કરવામાં જ માન મરતબો અને પ્રજનું નેતૃત્વ તથા જીવન સાદૃશ્ય સમાયલું છે. કાંઈ નાવખડાદૂર યા દિવાનખડાદૂર, અથવા સર. નાઈટ. કે. કે. સી. આઈ. ઇ. નાં-કક્કાના મૂળાક્ષરોમાંના વીણી કાઢેલા અક્ષરોનાં પૂછડાં મેળવવામાં નથી

ખાપુ ! આ તો શ્રીમંતોની વાત છે. પણ આપણો શું ક્ષમ છે તે પણ વિચાર કરવાની જરૂર છે. આપણે મધ્યમવર્ગમાં છીએ. આપણું કર્તવ્ય ક્ષેત્ર જેટલું વિશાળ છે તેટલું જ મૂંઝકેલી ભર્યું છે. શ્રીમંતોની શુદ્ધિ દેઢાણે લાવવી તેમજ ગરીબોનો ઉત્કર્ષ કરવા સાથે તે અયોગ્ય યા અમર્યાદ ન બની જાય તે જોવાનું છે. ગરીબોનું શાન્ત્વન કરી, તેમની ફરીયાદો સાંભળી, તેમનું નેતૃત્વ ગૃહણ કરી શ્રીમંતોને સમજાવી દેકાણે લાવી બન્નેમાં વ્રાતૃભાવ વધારવાનું છે. જે સાધી શકાય તો શ્રીમંતોના માનમરતબો અને ગૌરવ કરતા પણ ઉચ્ચક્રાંતીનું ગૌરવ આપણને સાધ્ય છે. કેટલીક વખત એવા સમયની અગેક્ષા રહે છે અને સમય પ્રાપ્ત થતાં

સમયને ઝડપી લાઇ કાર્યદક્ષ બનવાની જ વાર રહે છે. બાપુ !
મારા શબ્દોને ગમે તેવા ગણો. પણ અત્યારે સમય છે. આવેલા
સમયને જવા દેવો એ મૂર્ખતા લાગ્યું છે. મનુષ્ય એક વખત
સમયને જવા દે છે તે ફરી આવતો જ નથી. શા માટે
તમે પણ અમારા કાર્યક્ષેત્રમાં પ્રવેશી અમારા નેતા ન બનો ?
અમારો ઉદ્દેશ તમારી મદદથી. અમે જદ્દી જ સાધ્ય કરી
શકીશું. બાપુ ! બાપુ !! જોડી દો આ નોકરી ! શા માટે હવે
તમારે ખોટી ગુલામગીરી કરવી ? અને તે પણ આવા દ્રવ્યમદથી
ભરત બનેલા શ્રીમંતની ? ઈશ્વરે આપણને બાણ આપ્યું છે; અને
કદાચ તે બધું જતું રહે તો પણ શી ચિંતા ? સૌનો બેલી
ઈશ્વર છે,” ઉપા મદનરાય તરફ તિવ્ર પણ આજીજી બરી
કષ્ટિથી બેઠા રહી. ક્ષણ વાર પછી મદનરાય બોલી ઉઠ્યો:—

“ ધન્ય છે બેટા ! ધન્ય છે મારા લાગ્યને કે હું તારા
જેવી પુત્રીનો પિતા બન્યો. વર્ષોથી માગ હૃદયમાં ધર કરી
એઠેલા વિચારોને આજે તેં દૂર કર્યા. બહેન ! આજથી આ
મદનરાય તે પહેલાનો મદનરાય નહિ રહે. મારા જીવનનું પાનું
આજથી બદલાઇ ગયું. મારા ધરની લક્ષ્મીરૂપ ઉપા ! આજ
તારા પ્રદાશથી મારા હૃદયમાં પણ ઉદયની ઉપા પ્રકટી.”

આમ બોલતાં તેણે ઉપાને પોતાના કંઠ સાથે દાખી તેના
આલપ્રદેશ પર વાતસલ્ય લાવથી હાલરાતું ચુંબન લીધું. ગળગળ
સ્વરે ઉપા બોલી:—“ અને એ ઉપામય પ્રદેશમાં ઈશ્વરકૃપાએ
સત્વરજી અરૂણ પ્રકટશે.”

HABIB MOOSA & CO.,
P. Box 380,
BEIRA.

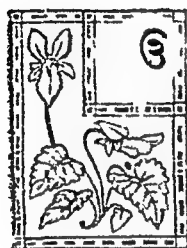
પરિચ્છેદ સત્તરમો.

— ❀ ❀ ❀ —

સમાજ સેવકોનો જયજ છે.

— ❀ ❀ ❀ —

વય કરતાં જ્ઞાનજ પુન્ય મનાય છે.

પા બહન કયું અમનક નહિં આયે ?” ગુલશને અમરુ
તરફ જોઇ પ્રશ્ન કર્યો

“ આવતાં જ હશે. તેઓ સમય ચૂકે તેમ નથી. ”

રણછોડે જવાબ આપ્યો.

આજનો દીવસ આ કાર્યકર્તા મંડળીને મન

લગ્ગોજ મહત્વનો હતો. અગાઉ જણાવેલા આઠ જણ આજ ભોગાં
અયાં હતાં. મ્યુનીસીપલ ચુંટણી આજેજ થવાની હતી. તેથી
ચુંટણી વખતે શું કરવું તથા ત્યાર બાદ કેવી રીતનો કાર્યક્રમ રાખવો
તે બાબત નક્કી કરવાની હતી. સર્વ આવી ગયા હતાં. માત્ર ઉપા-
નીજ રાહ જોવાતી હતી. એટલામાં ઉપા તથા મહનરાય બન્ને
ત્યાં આવી પહોંચ્યાં.

મહનરાયને જોઇ સર્વને આશ્ચર્ય થયું. ઉપાએ તેમને ખૂનાસો
કરતાં કહ્યું:—

“ મારા પિતાને જોઇ આપને આશ્ચર્ય થશે પરંતુ તમારા
બધાની કાર્યદક્ષતાથી અને ઉચ્ચ હેતુથી પ્રમત્ત થઇ તેમણે
આપણને સહાય કરવ વચન આપ્યું છે. ”

“ ખરેખર એમજ હોય તો અપે તેમને અમારા નેતા
સ્થાપીએ છીએ. ” અમરુ આનંદના આદેશમાં બોલી ઉઠ્યો.

“ બાપ ! તમે મને અણુધટનું માન આપો છો. અસાર સુધીની
તમારી હીલચાલનું બારીક અવલોકન કરતાં હું જોઈ શક્યો છું કે
આ મંડળના ઉત્પાદક તમે જ છો અને તેથી તે માન તમને જ
મળવું જોઈએ. અને તેથી આજથી તમે જ અમારા નેતા અને
અમે સર્વ તમારી આજ્ઞામાં રહી કામ કરીશું. હું પણ તમે જે
હુદેશો તે કરવા તૈયાર છું. ”

સમાજ સેવકોનો જયજ છે. ૧૧૮ ઉપા અને અરણ્ય આવશે

મદનરાયના નિરભિમાનપણે બોલાયલા આ શબ્દો ખરો એ હર્ષથી વધાવી લીધા; અને કેટલીક વાટાઘાટ બાદ આ મડળનું નામ “ભારત સેવા સમાજ” રાખવામાં આવ્યું તરતજ તે દિવસ હાથ ધરવાનો કાર્યક્રમ નક્કી કરવામાં આવ્યો કે પુરૂષ તથા સ્ત્રી વર્ગે બખ્ખેની જોડીમાં ચૂંટણીનાં સ્થળોમાં “પ્રજાહિતૈષી પ્રતિનિધિનેજ મત આપો.” એવાં ચીતરેલાં પાટીયાં લઈ છૂટા છૂટા ફરવું અને કોઈની પણ લાગણી દુઃખાવ્યા વિના કર્તવ્યવિશા સમજાવવી. ચૂંટણીનું કાર્ય પૂર થયા બાદ બીજો દિવસથી ભાવિ કાર્યક્રમ અમલમાં મૂકવાનું હતું હતું. આ કાર્યક્રમ નક્કી કરવામાં ઘણી વાટાઘાટ થઈ; કારણ કયું પગલું લેવું અને કયે રસ્તે જવું, તેનો નિશ્ચય ખર્ચાને અશક્ય લાગ્યો. આખરે બધાને પોતાના પક્ષમાં લેતો હોય તેમ અરણ્ય બોલ્યો:—

“આપણો મૂળ ઉદ્દેશ સમાજ સેવાનો છે. સમાજ સેવાથી આપણે રાષ્ટ્ર સેવા કરી શકીએ છીએ. જે સમાજ ઉચ્ચ સ્થિતિ પર આવે તેજ રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ થઈ કહેવાય. પરરાષ્ટ્રોની ઉપર ઉપરથી નકલ કરી તેના જેવા થવા જનાર દરેક રાષ્ટ્રના ભાવિમાં નિષ્ફળતા અને નિરાશાજ છે. તમને યુરોપીયન રાજ્યનું બંધારણ પ્રિય લાગતું હોય તો તે જુઓ. તેમાં પાર્લામેન્ટ છે તે વાત સાચી છે—લોક પ્રતિનિધિત્વ છે તે સાચું છે. પણ તે પ્રતિનિધિત્વ કેવું છે? દ્રવ્યથી ખરીદાયલું—શરમની રહેમા શીઝાયલું—લાગવગમાં સ્વચેટાયલું. એ કાંઈ પ્રેમનું પ્રતિનિધિત્વ નથી. એ બંધારણમાં ચૂંટણી ચતી વખતે લોકોના વિચારોને મળી જઈ, તેમના હિતના વિચારોનું દિગ્દર્શન કરાવી લોકોને ભોળવવામાં આવે છે—અને તે દિગ્દર્શન આખરે માત્ર દર્શનજ રહે છે—પરંતુ તેનો સ્પર્શ કદાપિ પણ થતો નથી. જે તરફ બહુમતી હોય છે તે તરફ આવા પ્રતિનિધિઓ ઢળી પડે છે—આજ કોન્ઝરવેટીવોનો પ્રતિનિધિ કાલે લીખરલોનો પ્રતિનિધિ બને છે. શું આને તમે પ્રતિનિધિત્વ કહેશો? પ્રતિનિધિએ કોઈ પણ પક્ષની બહુમતી જોઈ તે તરફ ઢળી પડવાનું નથી. પરંતુ પ્રજાહિતના પોતાના વિચારોને અમલમાં મૂકી આખરે સુધી તેજ વિચારોને વળગી રહેવું જોઈએ, આજનો સત્ય વક્તા કાલે અસત્યવક્તા બની નજ શકે. યુરોપના હાલના તેમજ

ત્યારેજ સૂર્યોદય થશે. ૧૧૯ સમાજ સેવકોનો જયજ છે.

અગાઉના કહેવાતા નેતાઓ તરફ દ્રષ્ટિ કરો. તેઓના વિચારો સમયે સમયે બદલાતા જાય છે. અમુકપત ! અંગેગો અનુસાર કદાચ કાર્યક્રમ બદલવો પડે, પરંતુ ઉદ્દેશ નો એકજ નહેવો જોઈએ જે નેતાના વિચાર સમયે સમયે બદલાતા જાય તેનું હૃદય અસ્થિર હોય છે. વિચાર પૂર્ણ દશાએ પીકથી પરિપકવ હોતા નથી. જ્યારે આ સમાજસેવા યા રાષ્ટ્ર-સેવાની હીલચાલ એવી છે કે જેનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરી ત્યાર-પછીજ એનો પૂર્ણ કાર્યક્રમ ઘડી શકાય. આપણને તેટલો અનુભવ નથી પરંતુ આપણા અનુભવી નેતાઓના વિચારો એકત્ર કરીને આપણે આપણો કાર્યક્રમ ઘડી શકીએ. આપણો કાર્યક્રમ ગમે તેવો હોય પણ તેમાં એટલું તો હોવું જ જોઈએ કે તેથી ગમે તેવા રાષ્ટ્રીય પક્ષેને—પછી તે ઉદ્દામ હોય તો વિનીત—પણ તેથી તેમના માર્ગમાં હાનિ ન થાય; પરંતુ તેમને બળ મળે એ બળનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તેજ પછીથી બાકી રહે. એમ કરવામાં આપણે સમાજમાં જગૃતિ લાવવાની જરૂર છે. કદાચ તમે કહેશો કે સમાજમાં જગૃતિ છે, કદાચ તે ખરું માનીએ તો તે કેમ છે ? ક્ષણિક. જ્યાં સુધી તે જગૃતિના અગ્નિમાં આહુતિ આપ્યા કરો ત્યાં સુધી જ. પછી શું ? એવી જગૃતિથી શું વળે ? આપણે તો તે જગૃતિના અગ્નિને ધીમાઝેરનું રૂપ આપવાનું છે. એક વખત પ્રકટેલો અગ્નિ ઘાવાગ્નિની માફક ધુમાડોજ ન જોઈએ. આપણે એ ખરી જગૃતિ ઉત્પન્ન કરી શકીએ તો પછી આપણે કાંઈજ કરવાનું નહિ રહે. આપણું એ કાર્યજ આપોઆપ રાષ્ટ્રને ઉન્નતિના શિખરપર મૂકી દેશે. સમાજ ભલે સ્વરાજની ગમે તે વ્યાખ્યા કરે. નેતાઓ ભલે પોતાને મનમાનતી વ્યાખ્યા કરે. વિનીતો અને ઉદ્દામવાદીઓ ભલે પોતાને રૂઝતી વ્યાખ્યા કરી બતાવે અને કાર્યક્રમ નક્કી કરે. આપણે તો આપણે નિયત કરેલી દિશામાં જ જવાનું છે. જેમ હિન્દુ, મુસલમાન, શીખ, જૈન, પારસી, ખ્રીસ્તી વીગેરે ભિન્ન ભિન્ન ધર્માવલંબીઓ પોતાના ધર્મને શ્રેષ્ઠ માને છે અન્ય ધર્મની નિંદા કરે છે, પરંતુ તે બધાનું ધ્યેય એક સર્વ શક્તિમાનને જ પ્રાપ્ત કરવાનું હોય છે પરંતુ તેમના માર્ગ ભુલ હોય છે. છતાં નીતિ અને કર્તવ્ય તો બધામાં એકજ પ્રકારનાં રહે છે—દરેક ધર્મ નીતિથી ચાલવા અને પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવાનું જ કહે છે અને એ રીતે

સમાજ સેવકોનો જયજ છે. ૧૨૦ ઉપા અને અર્થે આવશે

વર્તનાર ગમે તે ધર્મનો અનુયાયી હોય ચા કોઈ પણ ધર્મને અનુસરનારો ન હોય તો પણ તે માર્ગે તેનું કલ્યાણજ થાય છે, તેમ આપણો કાર્યક્રમ એવો હોવો જોઈએ કે તે દરેક મતના નેતાઓને સર્માન્ય સૂત્રો થઈ પડે. અને તેવાં સૂત્રો કયા હોઈ શકે? રાષ્ટ્રોત્થતિનાં મૂળતત્વો, કે જેના ઉપરજ તેનો પાયો રચાય. આ માટે પ્રથમ આપણે સમાજને—સમાજનાં દરેક અંગને—તેમનું કર્તવ્ય સમજાવવું. તેમનાં દુઃખો દૂર કરી તેમને સુખી નાગરિકની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવવી. અને તેમનું કર્તવ્ય તેમની સાથે રહી અમલમાં મૂકાવવું. આટલુંજ કરીએ તો સ્વરાજ્ય આપણા હાથમાં છે. આપણે સ્વરાજ્ય કોઈની પાસે માગવાનું નથી તેમ આપણને તે કોઈ આપવાનું પણ નથી. ઈશ્વર મનુષ્યને ઈશ્વરો આપે છે, તેનો ઉપયોગ કરતાં તે શીખે તોજ તે તેને કામમાં લઈ સુખી બને છે, પરંતુ આંખ હોવા છતાં તે મીંચી બેસી રહેનાર કાંઈપણ જોઈ શકતો નથી તેમ આપણું કર્તવ્ય સમજીને જ માત્ર બેસી રહેવાથીજ કાંઈ વળતું નથી. પરંતુ આંખ ઉઘાડતાંજ જેમ વિશ્વ બધું દેખાય છે તેમ કર્તવ્યને અમલમાં મૂકતાંજ સ્વરાજ્ય નજરે પડે છે.”

“પછી સ્વરાજ્ય મેળવવામાં કાંઈ અંતરાય નડે નહિ?”

જગન્નથે પ્રશ્ન કર્યો.

“નહિ. આંખ ઉઘાડી પીળા કાચમાંથી જોનાર બધું પીળું જુએ છે; અને સ્વચ્છ કાચવાળો સ્વચ્છ જુએ છે તેમ કર્તવ્યને અમલમાં મૂક્યા બાદ તેના પરિણામ રૂપી દ્રષ્ટિનો જેવા કાચરૂપ શુદ્ધિદ્રષ્ટિથી ઉપયોગ કરે તેવું પામે છે. પરંતુ કર્તવ્યદિશા સંપૂર્ણ રીતે સમજનાર માટે અન્ય કાચનો ઉપયોગ હોઈ શકતોજ નથી. મલિની કીંમત સમજ્યા પછી મનુષ્ય કાચના ટુકડા તરફ દ્રષ્ટિ પણ કરતો નથી.”

“મગર હમારે કાર્યને ખલલ કરતે વાલે મહાશયોં હમદ્ર લોલ લીખાતે હૈ, ઔર હમારે કીતનેહી લાઇ બંહન ઐસે લોલ ઔર લાલચમે લીપટકે કર્તવ્યસે બ્રષ્ટ હોતે હૈ, ઉનકે લીચે ક્યા કરના હોગા?” ગુલશને પ્રશ્ન કર્યો

“જે મનુષ્ય કર્તવ્ય સમજે તેને લોલ લાલચ અસર કરેજ

નહિ. કારણ કર્તવ્યપાલનની મઝા અને મીઠાશ કાંઈક ચોરજ છે. કોઈપણ વ્યક્તિ કર્તવ્યભ્રષ્ટ થાય તો નક્કી સમજ લેવું કે તે વ્યક્તિ પોતાનું કર્તવ્ય પૂર્ણ રીતે સમજી શકી નથી. કર્તવ્યમાં પોતાના કરતાં અન્યના સુખથી ઉપજતા આનંદની મઝા રહે છે. અને જેણે તે જોય છે, — જણી છે — તે કર્તવ્ય વિમુખ બનશેજ નહિ. એક બાળકને થોડાક મમરા આપી તમારી સાથે નદી કિનારે તેડી જાઓ. બાળકને મમરા ઘણા પ્રિય હોય છે અને તે પોતેજ ખાવા માટે તેણે લીધા હોય છે. છતાં નદિના આજી જળમાં તરતાં માછલાંને તે બાળક પાસે બે દાણા નંખાવે અને માછલાંની કુદાકુદ તેને બતાવે. તે એટલું તો ખુશી થશે કે તે કુદાકુદ અને માછલાંઓનો આનંદ જોવા, પોતાનેજ માટે આણેલા બધા મમરા તે માછલાંને નાખી દેશે, એટલુંજ નહિ, પણ બીજા મમરા માટે કજીઓ કરશે એમ કરવાનું કારણ શું ? તે કર્તવ્ય મમજતું નથી છતાં અન્યને સુખી જોઈ પોતે ખુશી થાય છે. તો પછી મનુષ્ય પોતાનું કર્તવ્ય સમજ્યા બાદ કેમ કર્તવ્યભ્રષ્ટ થય ? સમજે તો તો ન જ થાય. માટે એ ચિંતા કરતા પહેલાં સંપૂર્ણ રીતે કર્તવ્ય સમજવા અને સમજવવા તત્પર થવું.”

“ આફરીન. ” ગુદશનથી અંતઃકરણનો વેગ ન રોકાયો.

“ સત્ય છે. ” મન્નરાય બોલી ઉઠ્યો. કર્તવ્ય સમજ્યા પછી કોઈ પણ ભ્રષ્ટ ન જ થાય. અને થાય તો કર્તવ્ય સમજવામાં એટલી ખામી. ”

“ પરંતુ એ કર્તવ્ય સમજવવાની પ્રણાલિ ? ” વિનોદ બોલ્યો.

“ હા. હવે તે લઈએ. જેની સાથે આપણે બેગોઈએ તેમની — મુખ્યત્વે કરીને ચલણ, અત્તાન અને દુઃખી મનુષ્યોની — કારણ આપણે પ્રથમ સમાજના તે દુઃખથી ચીમગાઈ જતા અંગમાં જ કામ કરવાનું છે — સમાજમાં કંઈ સ્થિતિ છે અને તેમણે ઉચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા કેમ કરવું ? પછી તેમના નાગરિક તરીકેના શા હક્ક છે તે સમજવવા. કેળવણીનો પ્રયત્ન કરવો, બ્રાહ્મણની લાગણી ઉત્પન્ન કરવી. સમાજપ્રધારણના મુઝા દુર કરવા. રાજ તથા પ્રજાનું કર્તવ્ય સમજવું અને તે પ્રમાણે વર્તવું.”

કરાવવું. ખસ, એમા જ બધાનો સમાવેશ થઈ જાય છે. તમે દરેક નેતાઓના મુદ્દા જુઓ તો આટલા જ હશે. માત્ર પ્રણાલી જુદી. આપણે કાંઈના પણ મતમાં લગવું નહિં. માત્ર કાર્ય કરવું. અને તે કરવામાં લાખો લાખો લાખોથી માત્ર દિવસ ઉશ્કેરવાં નહિં-દાણિક લાગણીથી તેમનાં હૃદય ઉછાળવાં નહિ-પરંતુ પ્રેમવડે, આપણા તેમના પ્રતિના વર્તન અને બીના હૃદયની લાગણી વડે તેમના હૃદય જીતી લેવાં. એટલાથી જ આપણું દુઃસાધ્ય કાર્ય પણ સાધ્ય બની જશે. મહાત્મા ગાંધીજીના પણ આજ ઉદ્દેશો છે. પરંતુ આ સામાન્ય-હૃદયને નહિં બળભગાવે એવા-જાતે સહન કરી, આત્મભોગ આપીને પૂરા કરવાના ઉદ્દેશોથી પ્રજા એકદમ ન દોરવાય એટલે પ્રજાના હૃદયમાં રમી રહેલો 'સ્વનંજય' શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે. ખરે જોનાં તે પણ કાંઈ શબ્દનો ઉપયોગ માત્ર નથી. પણ આ મુદ્દાઓનું પરિણામ સ્વરાજ્યમા જ છે. અને તેથી બધાને અંકુશમાં રાખવા-અવળે માર્ગે વકન ન થાય તેટલા માટે જ શાન્તિમય-વિનીત-વખેરે શબ્દો લગાડી-તેનાં સૂત્રો ઘડી આ હીલચાલ કરી છે. ”

“ અંશુલાલ ! તમરા આ શબ્દો અમૂલ્ય છે. હૃદયમાંથી જુસાય તેમ નથી. ’ મદનરાયે અભિપ્રાય જણાવ્યો.

“ હવે સૌને કાર્ય સોંપવાનું રહ્યું. ” ઉપા બેલી

“ તેની પણ જરૂર નથી. આમાંથી જે જે કાર્ય જે જે કરી શકે તે તે કાર્ય તેણે ઉપાડી લેવું. આપણે આઠ દિવસે તો એક વખત જરૂર મળવું. અને આપણને નડતી મુશ્કેલીઓનો વિચાર કરી રસ્તો કરવો. હવે એ કાર્ય તો સૌની પોતાની શક્તિ ઉપર જ રહે છે. એટલે એમાં મારે કાંઈ કહેવાનું જ રહેતું નથી. ”

“ યહ તો ખરાખર હૈ. મગર મેરે લીયે મેં કાંઈની માર્ગ પસંદ કરે તો હરકત નહિં હૈ ના ! ” ગુલશને પૂછ્યું.

“ નહિં. કાંઈ હરકત નહિં. શર્મ ઔર કર્તવ્ય દો નહિ બન સકતે. ” અંશુ પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

મંડળ વીખરાયું. ચુંટણીના સ્થાન પરનો દેખાવ જુદો જ થઈ રહ્યો. લોકો પોતાના પ્રતીનિધિઓને જ મત આપતા હતા.

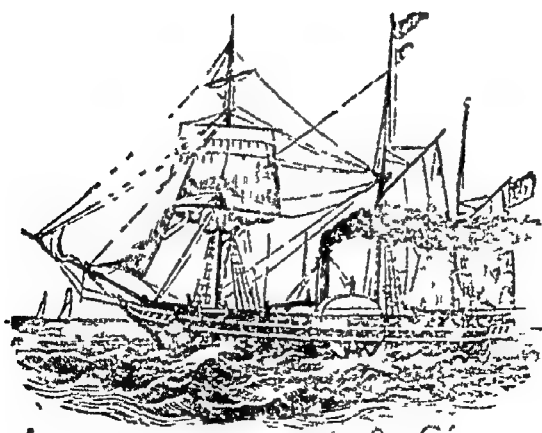

સ્વયંસેવકો કાર્ય કરી રહ્યા હતા. જરા પણ ખટપટ કે અશાન્તિ જણાતાં ન હતાં. ચુંટણીનું પરિણામ જણાયું. સમાજસેવાત્મક અનુબોધ ચુંટાયા. માધવલાલ શેઠ નિષ્ફળ થયા. ઉષાએ મદનરાયને કહ્યું:—

“બાપુ ! હવે જુઓ કે લક્ષ્મીનંદનોનો મદ ક્યાં સુધી ટકશે?”

“સર્વની સ્થિતિ એકસમાન રહેતી જ નથી.”

મદનરાયના જવાબમાં ઉષા ખેલી ઉઠી:—“સમાજસેવકોનો જય જ .”

દ્વિતીય ખંડ.

પરિચ્છેદ પહેલો.

—❀❀❀—

જવાની ફાની હૈ.

—❀❀❀—

જમત ક્ષણિક છે, તો યૌવન અને દેહ પર ગુમાન શા માટે ?

“ શાય કરકે દેખલો યહ જીંદગાની ફાની હૈ,
મસ્ત મહોખત કરકે દેખો, યહ જવાની ફાની હૈ.
ખૂબસુરતી પે ન મરના—”

અ બે ચે દિવાની ! અમ્મા સાહબ જીંદગાતે હૈ. ”

“ કબોન, અમ્મા સાહબ ? કહાં હૈ. ”

“ દેખતી નહિં, યહ ગાડી ખડી હૈ ! ચક્ષ
જલ્દી. ” એક પચીસેક વર્ષની વયના ખાસદાર
સાહેબે પોતાની નોકરીના હોદ્દાનું અગ્નિમાન ખ-

તાવતાં હુકમ બજાવવા માંડ્યો.

સાંજના છએક વાગ્યાનો સમય હતો. રાજનગરમાં સામ્રમતીની નજીકના પ્રમ માટે ખુલા મુકાવલા પાર્ક-બાગ નજીક એક યુવાન લિખારણ હાથમાં શીડલ-નંતુવાદ લઈ ગાતી હતી. આસ-પાસ લોકોનું ટોળું ભેગું થઈ ગયું હતું. સંગીતને અને તમાસાને તેડું હોતું નથી, તે સૂત્રાનુસાર ધીમે ધીમે બીડવધવા લાગી. રસ્તા પરની જતી આવતી ગાડીઓ પણ તે સંગીતના અર્કર્ષણથી એંચાઈ ત્યાં ધીમી પડવા લાગી, એ, બંધ છુમ ગાડી ત્યાં આવી કેટલીક વારથી ઉભી હતી. ગાનાર લિખારણ સંગીતમાં તક્ષીન હતી, છતાં તેની દ્રષ્ટિ તે ટોળાની એકેએક વ્યક્તિ તરફ વળી હતી. સાંભળનારાઓમાં કેટલાક તેના ગાનના ભાવની તો કાંઈ તાનની, કાંઈ તેના કંઠની તો કાંઈ તેના સૌંદર્યની વાતો કરી ચલકાતા હતા. કાંઈ તેની કહા મસ્કરી પણ કરતા હતા, તો કાંઈ તેમને શાન્ત થઈ સાંભળવા સૂચવતા હતા. લિખારણ

તરફ બેઠરકાર રહી ક્ષણ તરફ ધ્યાન આપતી ન હતી. તેના સૌંદર્ય સાથે ભળેલી તેની યુવાવસ્થા, તેના શરીરની કામળતા, તેના ફોટેલાં પણુ સ્વચ્છ વસ્ત્રો, ટોળા તરફની તેની બેઠરકારી તથા તેના ગાનનું રહસ્ય, ખારીક અવલોકનકારને તેને માટે કાંઈક મમતાની લાગણી જરૂર ઉત્પન્ન કરે એવાં હતાં. એકાએક તે ટોળામાં એક ખાસદાર દાખલ થયો અને. તેણે તે ભિખારણુને ‘ દિવાની ’ શબ્દથી પોતાનાં શોધણી પાસે આવવા કહ્યું. ભિખારણુ પણુ જાણે તેનીજ રાહ જોતી હોય તેમ તરતજ તેની પાછળ પાછળ તે ગાડી પાસે આવી. ગાડીને ઝોળખતાંજ તથા તેમાં બેઠેલી વ્યક્તિઓને જોતાંજ ટોળું ધીમે ધીમે વિખરાઈ ગયું. પરંતુ ત્યાંથી જરા દૂર જઈ પાછું એકઠું થયું. ભિખારણુ ગાડી પાસે પહોંચી. અંદરથી એક સ્ત્રીનો કામળ અવાજ આવ્યો:—

“ ખાઈ ! હમણું તુ ગાતી હતી તે ગા તો, ”

“ બહુત ખૂબ ” ભિખારણુ ખારીકાઈથી અંદર બેઠેલી વ્યક્તિઓનું અવલોકન કરતાં શીડલ પર ગજ ફેરવવા માંડ્યો. તારમાં ઝણઝણાટ શરૂ થયો. સાંભળનારના હૃદયમાં પણુ ઝણઝણાટ શરૂ થયો. ભિખારણુ પોતાનો મધુર સ્વર છૂટે મૂક્યો.

“ આ.....

શોય કરકે...દે...ખલો...યહ-હાં...દગા...ની...ક્ષાની હૈ—,

શોય કરકે...દે...ખલો...હાં.....

શોય કરકે દે-ખલો...યહ. હાં-દગા...ની...ક્ષા-નીહૈ—,

મસ્ત મહબ્બ-ત કરકે દે-ખો .....,

મ...સ્ત મહબ્બ...ત કરકે દે-ખો...યહ જવા...ની...ક્ષા-ની હૈ”

ગાડીની અંદર એક ખત્રીસ વર્ષની વયની કુમલા નામની સ્ત્રી બેઠી હતી. તેનો પતિ અંદ્રનગરનો દિવાન હતો. તેની સાથેજ બીજી ખાળા બેઠી હતી. તે ઉધા હતી. બહાર આગળના ભાગમાં ગાડી-વાન તથા ખાસદાર હતા અને પાછળના ભાગમાં એક નોકર ઉભો હતો. ભિખારણુને જોતાંજ ઉધા સહજ ચમકી. ભિખારણુની કામળ દયા ઉપજાવે તેવી દ્રષ્ટિમાંથી પણુ કાંઈક કઠોરતાનું દિર્ઘ નીકળ્યું. પણુ તે ઉધા વિના ખીજના બાણુવામાં ન આવ્યું. ઉધા શાન્ત બેસી સાંભળવા લાગી. ભિખારણુ પણુ એક બેઠરકાર સાગણુની

આફે પ્રત્યેક કડી ઉત્તારી ઉત્તારી ગાવા લાગી.

ખૂ-ખસુરતી...પે-ન મરના, ... રો-શની- દિન, ચા-રકી —,
આયગી ખુઝોર્ગી તમ બહો...ખૂખસુરતી...પા-ની હૈ,— શાયઃ
ખયરખવાહી બે ખુદકી—ચાહો 'તો દિલ શાયલો,
બહોજલાલી-ઇસજહાંકી—દેખને મેં...શ્યાની હૈ—, શાયઃ
બહોજલાલી-યે ન રહેગી—ન મુરબત કાઇકી— .

કર લલાઇ, જીંદગાની ઔર જવાની—ફા-નીહૈ— શાયઃ

ગાન પુરું થયું. કમલાએ તેના હાથમાં જે આના મૂકવા આંડ્યા. લિખારણુને જેમ તે પૈસાથી ઝેર ચઢતુ હોય તેમ ચમકી. કમલા સામે જોઇ બોલી:—

“યહુ દુનિયા જે દોરંગી ચક્કરમે ડાલને વાઘા ઝહરીલા જર સુઝે ન ચાહિયે.”

“તો તું શું લે છે?”

“મેં કબી કબી ખાના લેતી હું. ઔર મેરી બીખ આર હસરી તરહકી હૈ.” લિખારણુ જવાબ દીધો.

“તું શી બીખ માગે છે?” કમલાએ અશ્ચર્ય પામતાં પૂછ્યું.

“વહ ખાત લખી હૈ. મેં વહાં નહિં કહ સકતી.”

લિખારણુનો જવાબ સાંભળી કમલાએ તેને ઉપાના આગ્રહથી ગાડીમાં બેસાડી; ગાડી કમલાના મકાન તરફ ચાલી. ઘેર પહોંચના સુધી ત્રણે જણ મુગાંજ રહ્યાં, પરંતુ ઉપા અને લિખારણુ તેજ સંકેતથી વાતો કરતાં હોય તેમ જણાતું હતું.

કમલાના પતિનું નામ વિમલરાય હતું કેમ્પના રસ્તા પર તેનો ખંગ્લો હતો. વિમલરાય ઘણોજ શોખીન હતો. સ્વચ્છતા અને મદનો તે બક્ત હતો. પોતાના સ્વાર્થ માટે ગમે તેવું હલકું કામ કરતાં પણ તે ડગે એમ નહોતો. દિવાનની પદવી તેણે એવીજ રીતે મેળવી હતી. તેના વર્તનનો વધુ અનુભવ આપણને હવે પછી થશે.

ખંગલો બેઠા ઘાટનો માત્ર એકજ માળનો હતો આજુમાજુ છુટ્ટ યોગાન હતું. તેમાં યુરોપિય રીવાજ મુજબ બગીચો હતો. વચ્ચે એક કુવારો હતો. રંગબેરંગી પુષ્પનાં જંગમી તેમજ દેશી

ઝાડો તથા રોપાઓ સુશોભીત રીતે વાવેલાં હતાં, ઠેકાણે ઠેકાણે છુટા છવાયા ખાંકડા પણ નાખેલા જણાતા હતા. ખંગલાના દરવાજા પર ગાડી અટકી. ત્રણે જણ ઉતરી યોગાનમાં થઈ ખંગલામાં પહોંચ્યા. ખંગલામાં ઓટલા પર એક ગોળ મેજ તથા ચાર પાંચ ખુરસી પડી હતી. એ બાબુએ એ ખાંકડા પણ ગોઠવેલા હતા. બિખારણુ ઓટલાના પગથીઆ પરજ ખેડી. ઉપા તથા કમલા ખંગલામાં જઈ કપડાં બદલી બહાર આવ્યાં.

“કહે, બાઈ ! તું શી બિલા માગે છે ?” કમલાએ ઉત્સુકતાથી પ્રશ્ન કર્યો.

“મેરી બિલામે મયેં સરફરોશી—આત્મભોગ મંગતી હું. મેં બિખારન દુ—યોગિની હું મેરા અપ્પર ભરતે રહાતી હું. અપ્પરમેં આત્મભોગ મંગતી હું—ઇસ જહાંકી જાહેજલાલીકી કુરખાની રહાતી હું. આપસે દી જય તો વહ બિલા મેરેકા દેદો. નહિં તો મયેં રખસદ રહાતી હું” બિખારણુ પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

“તહાગ કહેવામાં મને કાંઈ સમજ પડતી નથી” કમલાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

“દુનિયાકી જાહેજલાલીકી કુરખાનીસે તેરેકા ક્યા હાસિલ હૈ ?” ઉપાએ પૂછ્યું.

“સુઝેહી નહિ, સારી દુનિયાકો હાસિલ હૈ. રહ કુરખાનીસે સારી આલમકો હાસિલ હૈ.” બિખારણુ જુસ્સામાં બોલી ઉઠી.

“હમ કયસે વહ કુરખાની દે સકતે હૈ ? વહ કુરખાનીમે હમેં ક્યા કરના હોગા ?” ઉપાએ ફરી પ્રશ્ન કર્યો.

“ઇસ લલયાનેવાલી મઓજમઝા, ઇસ ફેશનેબલ પોપાક ઓર જીદગીકો જરૂરીઆતકી ચિજ સિવાય જો જો હસરે મોજશઓક હૈ, ઉન સખકો છોડ દેના, યસ વોહી થોડે લખઝમેં કહું તો અપને દિલપર અંકુશ રખના. વહી કુરખાની રહાતી હું.”

“મયને વહ દી.” ઉપા બોલી.

“મેં આપકી બંદી હું” બિખારણુ પગે લાગતી બોલી

આ બધું જોઈ કમલા આશ્ચર્યમાં પડી ગઈ. ઉપાએ બિખારણુનો ઉદ્દેશ તેને સ્પષ્ટ સમજાવ્યો, છતાં તે તેરી કુરખાની આપવા તત્પર ન થઈ. પરંતુ તેણે બિખારણુને ઉદ્ધતું જણાવ્યું:—

ત્રણે જણ હસી પડ્યાં. નોકરે આવી ચઢાતો પ્યાલો તથા કેક ટેબલપર મૂક્યાં. ત્રણે જણ નાસ્તો કરતાં કરતાં વાતોએ ચર્ચા.

“મુકુંદ ! હવે તારે લમ ક્યારે કરવું છે ? તું કહે તો વળી હું કાંઈ એક કન્યા સારી હોંશીઆર જોણી કાઢું.” કમલા બોલી.

“હવે મારે બહોત ગધ ને થોડી રહી. લાકડાંય રમશાનમાં ચહોંચ્યાં; પછી લગ્ન કેવું ?” મુકુંદે વાત ઉઠાવવા પ્રયત્ન કર્યો.

“અરે વાહરે મારા બુઢ્ઢા બુબખ !” કમલા તાનપર ચઢી. “બહોત ગધ ને થોડી રહી” કે “સો વરસ થવાથી દાઢી સડી ગઈ !” દાઢી તો ચોખ્ખી મારી હથેલી જેવી છે. હશે જુઢ્ઢા તો જુઢ્ઢા. જુઢ્ઢાપામાં જુઢ્ઢી સાથે પરણો. પછી તો હરકત નથી ને ?”

“અરે એ બાપડાને નથી કાને દેખાતું કે નથી આંખે મંભળાતું નથી પગવડે એક સૂકું તરાણુંય લગાતું કે હાથવડે નથી એક ડગલુંય ચલાતું, પછી લગ્ન તે ક્યાંથી કરે ?” વિમળરાયનાં આ શબ્દોથી બધાં હસી પડ્યાં.

“મારે શું ? ગમે તેમ જોલોતે ? તમે આખી દુનિયાને એકત્ર કરો પણ મારું મન ફેરવી શકોજ નહિં. આપણે તો આપણું ધાર્યું થાય તો જ લગ્ન કરવું છે.” મુકુંદે જવાબ વાળ્યો.

નોકર આવી પ્યાલા રકાળી લઈ ગયો. પાનની રકાળી ટેબલ પર આવી પહોંચી.

“હાલ તમાગ રાજકારભારના શા સમાચાર છે ? દિવાન સાહેબ !” મુકુંદે વાત ફેરવી.

“છે તેમ જ છે. અમારા પ્રિન્સ અમેરિકા જવા ઇચ્છે છે પણ બહારનું કાંઈક એવું દખાણ ખાનગી રીતે થાય છે કે જવાતું નથી. હવે તેને માટે રેસીડેન્ટની મારફત કાંઈક ગોઠવણ કરવી જ પડશે.” વિમળરાયે પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

“પણ તેમાં તમારું કાંઈ વળે તેમ છે ? કે પછી વળ કાઢવા માટે જ દોરડી બાળવી પડે છે ?”

“એમના કામમાં બલીવારજ ક્યાં છે. બધુંય એવું ને એવું. જુઓને ગયે વખતે અમારા પ્રિન્સના રાજ્યહક માટે ગપ ઉડી

અને એ રાણીનો પુત્ર નથી, એવી ખુમ ઉડી, ત્યારે રેસીડેન્ટને મળી બધી ખટપટ કરવી પડી. પણ તેમાંય તમે જો જરા દાણુંદ ન દખાવ્યો હોત તો કાંઈ અમારું ન વળત. કરે છે બધું, પણ પોતાનું જોતા નથી.” કમળાએ કાંઈક કંટાળો ખતાવ્યો.

“ પોતાનું ન જુએ એમ તે કાંઈ બને ? પણ એટલુંજ કે વખત વગર ન બોલાય. જુઓને. તે વખતે તમારું રેસીડેન્ટ સાહેબની મડમ સાથેનું ઓળખાણ કેટલું ઉપયોગમાં આવ્યું ? એ તો એમજ હોય. કોઈ વખત વિના સ્વાર્થે કામ કરીએ પણ વખત આવે ત્યારે તેનો ઉપયોગ થાય.” મુકુંદ બોલ્યો.

“ તે તો છેજ ને” કમલાએ પૂર્તિ કરી.

“ મારો કક્કોજ કાઠી નાંખે છે. હોય - ભાઈ, હોય ! હાલ જમાનોજ ખેરનો છે.” વિમળરાય હસતાં હસતાં બોલ્યો.

“ જુઓ વિમળભાઈ ! હું ન્યાયાધીશની પક્ષી ઉપર છું પણ મને લોભ તો છે. હવે મને તમારી અદેખાઈ આવે છે. મારો વિચારતો તમારું દિવાનપદ લઈ લેવાનું થાય છે. અને એ વિચાર કરીને જ હું અહીં આવ્યો છું.” મુકુંદની આ મશ્કરીથી વિમળરાયનું મ્હોં સહજ ઉતરી ગયું. પણ પાછું ઠાવકુ રાખી બોલ્યો:—

“ ભલે, લઈલે, ભાઈ ! ત્હારાથી શું વધારે છે ? ”

“ જો મુકુંદ ! હવે ફરતો નહિં. ત્હારે એમનું—અમારું દિવાનપદ જોઈએ છે ને ? ” કમલા બોલી.

“ હા. ત્હારે તમારું દિવાનપદ જોઈએ છે.”

“ ત્યારે બની જ અમારો દિવાન ” ત્રણે જણ હસી પડ્યા.

“ હું પણ તેજ કહું છું. આજ તમારી દિવાનગીરી કરવાજ આવ્યો છું.”

“ કહે. કેવી રીતે ? ત્હારી શું ઇચ્છા છે ? ” કમલા બોલી.

“ રાયપુરસ્ટેટના દિવાન નંદકિશોર ગુજરી ગયા એ તેજ તમે જાણતા હશો ? ” વિમળરાય તરફ જોઈ તેણે પૂછ્યું.

“ નંદકિશોર ગુજરી ગયા ! ક્યારે ? ” વિમળરાયે અજાણ-થીમાં સામે પ્રશ્ન કર્યો.

“ નંદકિશોર કાલે શુભરી ગયા. હવે તે જગ્યા પર રેસી-
ડેન્ટની મરણ મુખ્ય દિવાન નિમાશે. કેમ? તમારી દિવાનગીરી
હું કેરું છું કે નહિ?”

“ તેમાં દિવાનગીરી શી કરી?” કમલાએ હસતાં હસતાં કહ્યું.

“ મેં તજવીજ કરી છે. પણ તેમાં સહજ તમારે તરફી
લેવાની છે.” સુકુદે બન્ને જણ તરફ દ્રષ્ટિ કરતાં જવાબ આપ્યો.

“ તે શી તજવીજ કરી છે?” કમલાએ પૂછ્યું.

“ અમુક માણસ સુધી લાગવગ પહોંચાડી છે. તેણે રામ-
પુરના રેસીડેન્ટ સાહેબને કાને તમારી વાત નાખી છે. તમારા
લાલમાં લલામણુ કરી છે. હવે તમારે તે માણસ મારફત રેસી-
ડેન્ટ અને તેની મઝમને મેળવી લેવા એટલું જ બાકી છે?”

“ પણ તને નંદકિશોરના મરણની વાત એટલામાં ક્યાંથી
મળી?” વિમળરાયે પૂછ્યું.

“ દિવાન સાહેબ! દિવાનગીરી એમ ન થાય. દિવાનગીરી-
માં તો પહેલી રાજનીતિ અને ખટપટો શીખરી નેત્રએ. એમ
અપયુપ ધરમાં બેસી રહીએ તો તો બીજે જ દીવસે કાઠ ખટ-
પટીઓ કાન પકડી કાઢી મૂકે. હું ન્યાયાધિશ છું છતાં દિવાનગીરીના
લોકો કેટલી તજવીજ રાખું છું. મારા રોકીઓ દરેક સ્ટેટમાં છે
હું ધારું તો ગમે તે કિસ્સાને કઠાવી શકું. પણ હાલ તે વખત
નથી.” સુકુદે પોતાની બહાદુરી જણાવી.

“ ત્યારે અમારે કાની મારફત મળવું તે તો કહે?” કમલાએ
પૂછ્યું.

“ વાત સાચી. હું કહું એટલે રખડી પ્રકુ - પ્રથમ મને શો
લાલ તે તો કહે.” સુકુદે પોતાનો સ્વાર્થ આગળ કર્યો.

“ તને રાજ કરીયું.” વિમળરાય બોલ્યો.

“ તને ગમતી કન્યા આશી અપીયું, પછી કાંઈ?” કમલાએ
હાસ્ય કર્યું.

“ જુઓ સહાશીરાવ કરીને રેસીડેન્ટ સાહેબનો, ચીટ્ટીમ
છે. હાલ તે અહીં રાજ ઉપર આગ્યો છે. તેણે મને આ સમાચાર
કાલેજ કલા મેં તમારી લાનામણુ પણ કરી દીધી. અને તેણે

કાલે સાહેબને તારે પણ મૂકી દીધો છે. તમારે તેને પણ ખુશી કરવો પડશે. અને "વિમળરાય તરફ ફરી આગળ ચલાવ્યું. "જે તમે રાયપૂરના દિવાન થાઓ તો પછી આ મુકુંદને ચંદ્રનગરનો દિવાન બનાવવો."

"કબુલ. પછી કંઈ ?" કમલા બોલી ઉઠી.

"પણ હવે સદાશીવરાવને મળવું ક્યારે ?" વિમલરાય બોલ્યો.

"કાલેજ. ધર્મના કામમાં ઢીલ શી ?" મુકુંદ બોલ્યો.

કમલાએ તે દિવસે મુકુંદને ત્યાંજ જમવા તથા રાત્રિ રહેવા આગ્રહ કર્યો. મુકુંદે તે તરતજ માન્ય રાખ્યો. એટલામાં બહારથી અનાજ મંસળાઓ:-"કરશે અનાજ, જીંદગાની ઐર જરાની ફાની હૈ",

પરિચ્છેદ બીજો.

મારૂં નસીબ !

વીણામા પડેલી સેહજ પણ ફાટ, તેના મધુર સ્વરને બેસુરો
બનાવી મુકે છે

આ ! જોતે આ મેતીઓ મારૂં ઓઢવાનું તાણી જાય છે. "

"જો આ ! મેં તો ફક્ત એક છેડોજ ઓઢ્યો છે પણ ઓઢવાનું ફાટલું છે તેથી અને ટાઢ વાય છે. હું શું કરું ?

"બેટા ! બેચ જણુ થોડું થોડું ઓઢો. "

મેતીઓ તથા તેની બહેન મધુરી તેની મા જ્યાં પાસે ઉપર મુજબ ફરીયાદ કરતાં હતાં. જ્યાંને સામાન્ય રીતે બધા જમલી કહીને બોલાવતાં હતાં. પ્રિય પાડક ! ગરીબ માણસે કાલના સમાજ પાસેથી બીજી શી આશા રાખી શકે ! માત્ર હુંકારા હુંકારા અને તિરસ્કારજ કે બીજું કંઈ ?

મેતીઓના આપનું નામ મીડાસ છે હવે તે જાને પડે

હતો. મીઠાલાઇનું લગ્ન નાની ઉંમરે થયું હતું. ગુજરાતના પાટી-
 નારોમાં કુળના મોહને વશ થઇ આવા બાળલગ્નોની કાંઈ નવાઈ
 નથી. જ્યાં નાનપણથીજ સાસરે આવતી હતી. મીઠાલાઇની
 પંદરેક વર્ષની ઉંમર થઇ એટલામાં તેના પિતાનો સ્વર્ગવાસ
 થયો. હવે મીઠાલાઇજ ધરમાં વડીલ બન્યો. ઘણીઘણીઆણી
 બનેલી કાચી વય અને તેમાં સ્વતંત્રતા. પછી કેળવણી પામ્યા
 વિનાનાં મનુષ્યોનું શું પૂછવું? મીઠાલાઇના પિતાના વખતમાં
 એર ખેતી કરવામાં આવતી તે બધી ન થઇ શકવાથી ફટલીક
 જમીન મીઠાલાઇએ છોડી દીધી. માત્ર બેએક ખેતર પોતે જાતે
 એડવા લાગ્યો. તેમાં પણ વાણીઆએ દાણ વધારી દીધી. ઉપરા
 ઉપરો દુષ્કાળ તીક વહેરેનો ઉપદ્રવ થવાથી મીઠાલાઇ બહુજ
 ડેહાડી સ્થિતિમાં આવી પડ્યો. ધીમે ધીમે દેવું થવા લાગ્યું. અને
 જ્યાં દેવારૂપી કચરો વધે ત્યાં ઉકરડા થતાં શી વાર લાગે કે
 સતલખ કે બિચારા મીઠાલાઇને માર્યે દેવું વધી પડ્યું. આખરે
 ધર પણ ગીરો મૂક્યું. તેમાં પાછું જમાને સીમંત આવ્યું. મીઠા-
 લાઇએ તે પંણુ ઉઠવ્યું. ચારેક વર્ષમાં થીજ પણ એક પુત્રી
 થઇ. મીઠાલાઇને હવે ખાવાના પણ સાંસા પડવા લાગ્યા. લેણ-
 કારને ત્યાજ પુર ન આપી શકવાથી તેણે ધરનો કબજો લીધો અને
 મીઠાલાઇને ધર છોડવું પડ્યું. રાજનગર જેવા શહેરમાં કંઈક
 પણ ગુજરાનનું સાધન મળશે એમ ધારી મીઠાલાઇ ત્યાં આવ્યો.
 ફુનિયાના પ્રપંચો અને અટપટા બનાવોથી હવે તે ધડાઇ મયો
 હતો. અતિશય દુઃખીમાને દુઃખ નહિં અને અતિશય રૂણવાળાને
 રૂણ નહિં એ સૂત્રાનુસાર તેની લાગણી બહેર મારી મર્ધ હતી.
 દયા જેવી ચીજ તેના અંતઃકરણમાં ન હતી. ઈંદ્રી છોકરા પ્રત્યેના
 તેનો ભાવ પણ જતો રહ્યો હતો. પોતાને એક વેઠ વળગીછે
 એમ તે સમજવા લાગ્યો, પાટીદાર કામની મહત્તા અને હૃદયની
 વિશાળતા તેને ત્યજી ગયાં. કાંઈ પણ રીતે જો પૈસા પેદા કરી
 ગુજરાન ચલાવવું અને પોતે આનંદમાં રહેવું એજ તેનો જીવન-
 હેતુ થઈ પડ્યો હતો. તેનું હૃદય જેમ જેમ ફેરવાયું તેમ તેમ
 તેનો મહેરા પણ બદલાતો ગયો. કામળતાને બદલે કઠોરતા તેના
 મહેરા પર સ્પષ્ટ જણાતી. તેની આંખો પ્રીત્તી અને લુપ્તપ્રી

જણાતી. તેનું કૃષ્ણ થઈ ગયેલું શરીર અને સ્પષ્ટ દેખાતું હાડકાં તેને અતિ લયકર રૂપ આપતાં. એક વખતના ખાધે પીધે સુખી ઉચ્ચ પ્રાદીધર કોમમાં જન્મેલા મીઠાલાઈની આ કેવી દશા !

ભારત ! વિશ્વની પિતૃભૂમિરૂપ પ્રખ્યાત પામેલા પ્રાચીન ભારત ! તારાં તનુજેની આ કેવી દશા ! એક બાબુ અજ્ઞાન, અને બીજી બાબુ બાળકસ અને ન્યાતવરા જેવા જીવલેણુ રીવાજો. પછી તારાં બાળક ક્યાંથી સુખી થાય ! બાળક જન્મતાં તેને ગૃહશિક્ષણ કે ઉચ્ચ કોટિનું જ્ઞાન આપવાનું તો બાબુએ રહ્યું પણ હજી તો કાકા કાકીનું સમપણ પૂરું નજણી શકે તે રીતિમાં જ તેનું અર્ધ અંગ ઝુંટાવી લે છે-તેને આ સમાજના એક ભાવિ નેતા રૂપ બનાવી તેનું લગ્ન કરવામાં આવે છે-ખરૂં કહો તો તેના જીવન સાથે બીજા એક નિર્દોષ જીવનનું રૂઢીની વેદી પર અલ્પિદાન આપવામાં આવે છે. તે બિચારો માતૃ ભાષાનું જ્ઞાન મેળવી રાજ્યભાષા શીખવાની શરૂઆત કરે ત્યાં તો વખતે એકાદ બાળકનો પિતા પણ બની જાય છે. પછી તે ભાષાની શાળામાં શીખે કે સંસારની ? તેમાં વળી અલગ પત્નિ મેણાં મારે તે જુદાં. “એક છોકરાના બાપ થકને નિશાળે જાઓ છો તે બપુ” મને તો શરમ આવે છે. મારી બેનપણી મારી મશ્કરી કરે છે. બપુ એ બાબુનું. હું તે હવે સાંધુ નહીં દેનાં હુંકારા અને વહીતરાં ક્યાં સુધી કરું ? ” આવાં આવાં વચનો તે બિચારાનું મનજી અભ્યાસ પરથી ખસેડી નાખે છે. પરિણામે શાળાનો સાગ કરે છે. તેમાં વળી જો માબાપનું અવસાન થાય અને સ્થિતિ-ચરીખ હોય તો જોઈ લો દશા ! “બાપનું કારણ કંઈ ફરી ફરી આવવાનું છે ? ” સગાં વહાલાં અને સ્નેહી સંબંધીના આ શબ્દો તેની પાસે જન્મ-જીવન અને ન્યાતવરાંથી સર્વનાશીયજ્ઞમાં સેકેડો રૂપીઆનું અલ્પિદાન અપાવે છે. અને તેને દેવાદાર બનાવે છે. કમાણીમાં કતિા રૂંકે પગારની નોકરી હોય અને તેમાં હિન્દુરૂઢી મુજબ સંસારના ઉપરો-ઉપરી આવતા ખર્ચોનાં તે દેવાઓથી બહારજ નીકળવા પામતો નથી. અંતે જીંદગીભર શલામી કરી, ફૂંખ ભોમવી, છેવટ દેવાદાર સ્થિતિમાં જ આ સંસારનો ત્યાગ કરે છે. પાછળથી તેના પુત્રની શી સ્થિતિ થતી હશે તેનો વિચાર કરવાનું પ્રિય પાઠક ! તારા પરજ છોડું છું.

ન્યાં સુધી જીવગીને પાયમાલ કરી નાખનારી આવી રૂઢીઓ—
તેના મૂળ ઉદ્દેશને ભૂલી જઈ, માત્ર રૂઢી રૂપે—ચાલુ રહે ત્યાં
સુધી ભારતનો ઉત્કર્ષ શી રીતે થાય ? ખીજા સમાજને સુખી
જોઈ, તેમનો અર્થઆરામ, તેમની રૂઢીઓ અને તેમની રૂઢીઓ
જોઈ—હલચાલ—તેની નકલ કરવા તત્પર થનારા બંધુઓ ! જરા
જાણો. નકલ તે નકલજ છે. જો સુખી થવું હોય તો બાળલગ્ન,
ન્યાતવરાના ખોટા ખર્ચો વગેરે જે જે નાશકારક રૂઢીઓ છે તેને
તજ દો. બુદ્ધિની વેદી પર તેનો હોમ કરો, ઓજસ્વિતા પ્રકટ
કરો, અને સંસાર—સમાજ—દુખમય બનાવો. તમારા સમાજના
બધારણનાં મૂળતત્ત્વોનું અંશોધન કરો, અને માત્ર રૂઢીને ધળગી
રહેવાના—સમાજને પાયમાલ કરનારા ગિચારોને દૂર કરો. દેખીતો
સુધારો ગૃહસ્થ કરતા પહેલાં તમારા સમાજનું—સમાજના બ-
ધારણનું—તમારા હૃદયનું અંશોધન કરો, અને પછી યોગ્ય સુધારો
હશે છે તે તરતજ જણાશે

હાય ! ભારતનાં કેટલાં સંતાનો રૂઢીની આવી વેદી પર
બળી મરતાં હશે ! પાંક ! શું ત્હારા બેવામાં આવાં દ્રષ્ટાંતો
આવતાં નથી ? તને તેની જરા પણ લાગણી થતી નથી ? જો
અરેઅર એમજ હોય, તો ભારતના ઉદ્ધતિ મિથ્યા વાતો કરવી
મૂઠી દો. અવનતિની ગર્તામાં ઊંડા ઉતરતા ભારતને હજી નાચે
ઉતરવા દો અને પછી જ્યારે કંઈ પ્રાણ આવે ત્યારે, હાં
વિશ્વમાંથી હિન્દુ સમાજનું નામ જુસી નાખવા તત્પર થજો. જો
તમને લાગણી ન થતી હોય તો તેનું પરિણામ આ જ છે અને
તેને માટે તત્પર રહેજો.

મીઠાભાઈના મન ઉપર આટલી બધી અસર થવા છતાં
તેનો પ્રથમનો સ્વભાવ કેટલેક અંશે બદલાયો ન હતો. ઉપર
ઉપરથી તે અત્યંત કઠોર વર્તન ચલાવતો પરંતુ અંદરથી તેનું
અંતઃકરણ કેટલીક વખત દ્રવતું છતાં તેને હિન્દુસમાજની
ભયંકર રૂઢીગોઝે આપેલો એ સંસારને અનુભવ તેને તેમ કરના
કરજ પાડ્યો. તેના હૃદયની દયા અને લાગણી તો છોક લોપ થયો
નહોતો. હજી તેના અંકુરો હતાજ પણ તે અંકુરોને તે કઠોરતાના
પિછોડાથી ઢાંકી દેતો. જ્યાં પણ તે જઈવા પામતી નહિ.

તેનો સ્વભાવજ નિષ્કૃષ્ટ બની ગયો છે એમ તે સમજતી. છતાં ફેટલીક વખત મીઠાભાઈની લાગણી ઉશ્કેરાઈ જતી અને જ્યાં સાથે પ્રેમના મીઠા બે શબ્દ બોલતો. - હ. ખમાં દાઝો રહેલી. જ્યાંને ગણુધારી આવ્યા બે પણ. મીઠા શબ્દોથી યુગયુગના સુખનું દર્શન થતું. મીઠાભાઈ તરફના હમેશનાં તિરસ્કારયુક્ત વચનોને તે ભૂલી જતી અને દુનિયામાં પોતાને સર્વથી સુખી માનતી

ધન્ય છે આર્ય- રમણી ત્હારા સૌજન્ય અને પતિપ્રેમને! પતિ તરફથી અનેક વખત તિરસ્કાર પામ્યા છતાં, પેટભર અન્ન પણ ન મળવા છતાં, વસ્ત્રાદિકનું પણ દુઃખ ભોગવવા છતાં, પતિને પ્રજાતુલ્ય ગણી તેની સેવા કરનાર, તેના પડતા શબ્દને દેવઆજ્ઞા સમ ઉપાડી લેનાર, પતિને માટે પોતાનાં સર્વસ્વનું બલિદાન આપનાર આર્ય બાળા! ત્હારાજ પુન્ય વડે પરમાત્મા આ વિશ્વયુગ ચલાવી રહ્યો છે. આહા! આર્યભૂમિની મહત્તા ત્હારા વડેજ છે. ક્યાં છે યુરોપાદિ દેશોમાં આવી રમણીઓ? પતિ તરફથી મહાજ અપમાન પામ્યા, યા પોતાના પૈસા પ્રતિ પતિની સદજ દ્રષ્ટિ થતાં, યા પોતાના મિત્રો સાથે સ્વચ્છંદતાથી ફરવામાં પતિ તરફથી મના થતા, કાયદાની અદાલતોમાં દોડી જઈ જેને પોતાનું જીવન સમર્પણ કર્યું છે એવા પોતાના જીવન વિધાતા પતિ ઉપરજ ફરીયાદ કરી છૂટા છેડા કમળનારી આંગણ લલનાઓ ક્યા અને આર્યભૂમિની શીયલવતી, પતિવ્રતા, પ્રેમાળ પ્રમદાઓ ક્યાં? ખરેખર! દરેક દેશ પોતાની હદમાં માતૃભૂમિ કહેવાય છે, વિદ્યા કળા અને હુન્નર ઉદ્યોગાદિની માતૃભૂમિ કહેવાય છે, પરંતુ અમારો ગૌરવશાલી ભારત! પ્રત્યેક રાષ્ટ્રોનો પુન્યપાદ ગુરુ આગત!! આંજ કારણને લીધે પિતૃભૂમિ મનાયો છે-પુરુષતાનું પક્ષાણું મનાયો છે. પણ હાય! આજ એ-પુરુષતાનું પાક્ષાણું, સ્વાર્થમાં અંધ બનેલા અને પોતાના જ બંધુઓ તરફ માત્ર અદૃશ્ય કરીનેજ નહિ, પણ તેમના સુખને કચરી છુંદી પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા તત્પર બનેલા ડાળેલાલુ દાંભીક દેશદોહીઓના સ્વાર્થપરાયણ અત્યાચારના ઝોળામાં અળપાઈ ગયું છે. ભારત! ભારતીના ભયંકર ચક્રમાં સપડાયલાં બોળા ભારત!! ફરા ક્યાં તારા પાલણુમાં તે પુરુષત્વ જીલશે? ફરી ક્યારે તું તારું

ગૌરવ પ્રાપ્ત કરી પિતૃભૂમિ ખનશે ? જગન્નિધાતા ક્યારે એવો શુભ દિન દેખાડશે !

જે દિવસની વાત આપણે કરીએ છીએ તે દિવસે મીઠાલાઠ તાવના ઝપાટામાં પટકાયલો હતો. રાજનગરમાં આવ્યે તેને એક મહીનો થઈ ગયો હતો. પરંતુ નોકરી ધંધો મળતો ન હતો. આળખાણ વિના શહેરમાં કોઈ જગ્યાએ નોકરી મળી શકતી નથી તેનો તેને પૂરો અનુભવ થયો. જ્યાં નોકરીનું-ખાવાપીવાનું ઠેકાણું ન હોય ત્યાં રહેવાનું મકાન તો હોય જ ક્યાથી ? બિચારો રેશન ઉપર માલ ખાતામાં છુટક મજૂરી કરતો યા આગગાડીના ઉતારાઓનાં પોટલાં ઉચકી તેમને મુકામે પહોંચાડી મુશ્કેલીથી પોતાનું પુર કરતો. અતિશય મહેનત અને ખેરાકની તંગીથી તે માદો પડ્યો. બિચારી જયાને માથે હવે બધાંનું ભરણ પોષણ કરવાનું આવી પડ્યું. રેશનની બહાર મોટા રસ્તા આમળની પગથી (કુટપાથ) ઉપર પથ્થરના ઢગલાની બાજુમાં તેઓ પડી રહેતાં. શિયાળાની કડકડતી ઠંડીમાં ફાટલાં લુગડાંથી તેમને ચલાવી લેવું પડતું. મોતીયો તથા મધુરી એ ટાઢથી થરથરતા જયાને ફર્યાદ કરતાં આપણે જોઈ ગયા છીએ.

હોકરાંને સમજવતી જયા મીઠાલાઠ પાસે ગઈ અને તેના આથાપર, હાથ ફેરવતી બોલી:—

“તમારે રૂઢા પીવી છે ?”

“રૂઢા ? હા. રૂઢા હોય તો લાવ્ય.” - મીઠાલાઠએ ધીમે રૂઢે જવાબ આપ્યો.

તેના શરીરમાં તાવ ધીકતો હતો. માથું તથા તાળવું ગરમ ગરમ ફફડી જતું હતું. આખો બાલ અંગારા સમાન થઈ ગઈ હતી. જયાનો ફાટલો સાલ્લો ઓઢી પથ્થરના ઢગલા પાસે ટુંટીયુ વાળી મૂક્યો હતો.

જયા સામેની હોટલવાળા પાસે ગઈ. સાલ્લાને છેડેથી પૈસા છોડ્યા. માત્ર ત્રણ પૈસાં નીકળ્યા એક પ્યાલા રૂઢાના ચાર પૈસા જોઈએ. તેણે હોટલવાળાને કહ્યું:

“શેઠ ! મને તૈણ પૈસાની રૂઢા આપોને !”

“ તથા પૈસાની ? જો જો મોટી રહાની પીનારી આરી છે. તથા પૈસાની તે કાણુ આપતું. એક આનો લાવ એક આનો. ” હોટલવાળાએ તુમાખીમાં જવાળ આપ્યો.

“ શેઠ, મારા પાસે તૈણુ જં પૈસ્યા છે. અડધો આલો આપો. ”

“ નહિં મળે, નહિં મળે. જા. ” હોટલના માલિકે રૂઆળ ચલાવ્યો.

“ શેઠ ! મારા ધણીને તાવ આયો છે. મને ગરીબને અડધો આલો આપો અને તૈણુ પૈસ્યા લ્યો. જો એક પૈસ્યા બાકી રાખે તો ભગવાંન તમારું હાર કરશે. હું કાલે મજુરી કરીને આપી છુદશું. ” જ્યાએ આજીજી કરી.

“ જોતારીની ! મોટી શાહુકારની દીકરી-તો ! વળી દે'છે આકી રાખો. તારો તે શો વિશ્વાસ ? ”

“ શેઠ, અમે ગરીબ છીએ. પણ જીભનાં હાયાં છીએ. તમારો ગુણુ નહિં છુલીયે. અમે કંઈ કાળી વાધરી જેવાં નથી. ”

“ ત્યારે તમે કાણુ છો ? ” હોટલવાળાએ કાંઈક જીજાસાથી પૂછ્યું.

“ અમે પાટીદાર છીએ. વખાનાં માર્યા છીએ. ” જ્યાની આંખમાં ઝળઝળાયાં ભરાઈ આવ્યાં.

“ તું મારા હોટલમાં રહાનાં વાસણુ વગેરે ધોવાતું કામ કરવા આવે તો તને પગાર બાંધી આપું. બોલ, છે મરજી ? હોય તેજ કહી દે. નહિં તો ચાલતી થા. ”

“ શેઠ ! મારા ધણીને પૂછીને કહું. હમણાં તો મને રહા આપો. ”

“ જોહો ! બીજા મામવી અને વળી ધંધો મળે ત્યારે ધણીને પૂછવું. જા. જા. ચાલીજા ચાલી. ” હોટલવાળાએ આંખો કાઢી સંભળાવી દીધું.

“ શેઠ ! ગુસ્સો ના કરશ્યો, શ્યો પગાર આપશ્યો ? ”

“ હાં. હવે કેવી ઠેકાણે આવી-? મહીને બે રૂપીઆ આપીશ. ”

“ બેજ રૂપીઆ ? આટલું બધું કામ આપો. હા'કા કરકું અને પગાર બેજ રૂપીઆ ? ”

“હીક, હવે જો તારી મરણ હોય તો તૈયુ રૂપીઆ લેજ, લે રહા લખ જા.” એમ બોલતાં હોટલવાળાએ રહાના પ્યાલા ભરનારા છોકરા તરફ ફરી કહ્યું:—“અધ્યા રધા ! આને એક પ્યાલો રહા આપ.”

જ્યાએ ત્રણ પૈસા હોટલવાળાના હાથમાં મૂક્યા. રધાએ રહાનો પ્યાલો ભરી આપ્યો. જ્યાને જતી બેઠાં હોટલવાળાએ પૂછ્યું:—

“ત્હારું નામ શું ? કાલથી આવીશ કે ?”

“મારું નામ જેલી, કાલથી આવીશ.” જ્યા ત્યાંથી ચાલી નીકળી.

હોટલવાળા સાથેની વાતચીતમાં ખારસો પા કવાક નીકળી ગયો. મનમાં ડરતી ડરતી જ્યા મીઠાભાઈ પાસે પહોંચી. મીઠાભાઈએ બે ત્રણ વખત “રહા લાવ. રહા લાવ” કરી ખૂંસે પાડી, પણ જ્યાને આવતાં વાર લાગી તેથી ક્રોધે ભરાઈ રહ્યો હતો. જ્યા આવતાંજ તેના મુખરૂપી તોપમાંથી ઘાગોળો છૂટવા માંડ્યો.

“રડ કરકશા ! તારની કંઈ ગઈતી ?”

“તમને કહીને રહા લેવા ગઈતી ને. બલ્યું આમ શ્યુ વાત વાતમાં શુસ્સે ચઈ બંધ છે !” જ્યાએ તેને શાન્ત પાડવા તંબવીજ કરી.

“નાખ્ય તારી રહાને ચૂલામાં. નથી મારે પીવી એવી રહા. ક્યારની કોણુ બાણે શીય વાતો હોટલવાળા સાથે કરતી હશે !” અંશયગ્રસ્ત મીઠાભાઈએ શુસ્સાનું કારણ પ્રદર્શિત કર્યું.

“તમારે જે કેવું હોય તે પછી કે’બે, જે’લો રહા પીયો, ટાઢી ચઈ જશે, બુઝોને ! કેટલો બધો તાવ છે. તાવ આંબરી છે તે વખત તો બલ્યુ જરા ધીરો સભાવ રાખો.” જ્યાએ વધુ કાશીય કરવા માંડી.

“તને ક્યમ વાર લાગી તે કે’.”

“જે’લો તમે રહા પીયો.” જ્યાએ તેને બેઠો કરતા રહા પાવા માંડી.

“કે” જોઈએ, કયમ વાર થૈ ?” મીઠાલાઈએ આલોહ હાથમાં લેતાં પૂછ્યું.

“એને હોટલનાં વાસણ માંજવા માણસ જોઈએ છે. તે વાત તે કહેતો હતો. તેથી રૂપીઆ પગાર કહે છે.” બહીતાં બહીતાં જવા બોલી.

“હાં પછી ? તેં શું કહ્યું ?” મીઠાલાઈએ આલોહ હાથમાં રાખીને પૂછ્યું.

મીઠાલાઈએ ધીમા સ્વરથી પૂછેલા પ્રશ્નથી જવાને કાંઈક હિમ્મત આવી. તેણે કહી દીધું કે, તેણે તે કણ્ણ કર્યા હતા અને બીજે દિવસથી તે કામ કરવા જવાની હતી.

બસ થઈ ચૂક્યું. મીઠાલાઈનો મિત્રજ ફરી ગયો. નિર્દોષ જ્યાં માટે તેના દિલમાં અદેખાઈનો અગ્નિ પ્રજ્વલ્યો. હાથમાંની ગરમ ગરમ આ લહેલો પતરાનો (પીત્તળનો ક્યાંથી લાવે ?) આલો જવાના અંગપર ફેંકી બોલ્યો:—

“રાંડ વેશ્યા ! અત્યારેજ તારાં હણીજાને લઈને જ એના ઘરમાં. તું મારા કામની નહિં. પાટીદાર જાતનું નાક કાપ્યું ! તને જરાય શરમ ન આવી.”

બિચારી જ્યાં ! ધગધગતી આ તેના મોંઢા તથા છાતીપર પડી, ઢાઢી, આંખમાંથી ખળખળ આંસુ બહેવા લાગ્યાં, છતાં ધીરજ રાખી પતિને શાન્ત કરવાના આશયથી બોલી:—

“તમે આવા ખોટા બહેમ સ્થુ કરવા લાવો છો ? તમને તાવ આવે છે. પાસે એક દમડી નથી. કાલે તમને કાંજી કે આ ક્યાંથી આપીશ ? એ વિચારે જ મેં હા પાડી છે. તમે હાજ થશો એટલે હું કામ કરવા નહિં જઈ”

“બહુ સારૂ, હોટલમાં કામ કરવાના બહાને લાં તેને ઘેર જવાનું કાવે. મારી આ ગરીબીમાં બીજું તું સ્થુ કરવાની હતી ? જાનાં કામાં સ્થુ કરવા કરે છે ? ઉધાડે છોગે જાને ! હું ક્યાં ના કરું છું. બસ હમણાં ને હમણાંજ જા. મારી નજર આગળથી જા.” મીઠાલાઈ ડાબા કકડાવતો બોલ્યો.

“તમે કેશો તો હું કામ કરવા નહિં જઈ. પણ આ

સ્વ કુરો છો ? ” જ્યા હુસકાં ભરતી બોલી. “ હું તો તમારા મંદવાડને લીધે બે ચૈશ્યા મળે એમ ધારી વાહણ મોજવા જવાનું કહેતી હતી. ”

“ હા. હા. બે પૈસા શ્યા સાડ ? વધારે મળશે, બધુય મળશે. જા-જા. હુંતો રસ્તાનો ભિખારી થઇ ગયો છું. ત્યાં તો તને લુગડાં કાતાં અને હાડ હાડ ખાવા પીવાનું મળશે. ”

જ્યા મૌન રહી. મીઠાભાઈનો કોષ કેવો અસત્ય હતો તે તે જાણતી હતી. તેણે ધાર્યું કે “ હું મૌન રહીશ તો કોષ શમી જશે. ” પણ તેની તે ધારણા વિફળ થઇ. તેને મૌન જોઈ મીઠાભાઈ વધુ ક્રોધે ભરાયો.

“ કેમ ? શ્યો વિચાર કરે છે ? સવારે જતી હોય તો અત્યારે જા. હુંય પાપમાંથી છુટું. ” તે બોલ્યો.

“ મારે તો કંઈએ જવું નથી. બંધનું મ્હોતેય નથી આવતું. ” ભરાયલી છાતીએ-દબાયેલે સાદે જ્યા બોલી.

“ મ્હોત જોઈયે છે કેમ ? ” એમ બોલતો લયડતો લયડતો મીઠાભાઈ ઉઠ્યો અને જ્યાને ત્રણ ચાર લાતો લગાવી કાઢી. આપડી જ્યા મુઠે મોઢે સહન કરી રહી. આખરે કંટાળી મીઠાભાઈ મુતો જ્યા પણ ટુંટીયુંવાળી મધુરીના પડખામાં પડી રહી. સવારે જ્યાં વહેલી ઉઠી પણ મીઠાભાઈ તેની નજરે ન પડયો; એટલામાં મધુરી તથા મોતીયો પણ ઉઠ્યાં. મીઠાભાઈને ન જોવાથી જ્યા રૂબરૂતાઈ ગઈ. રાત્રે થયેલા ટટાથી ‘ રખેને મીઠાભાઈ કંઈ ચાલ્યો ગયો હોય ! ’ એ વિચારે તે બદાવરા જેવી બની ગઇ. તેમાં વળી તેને મીઠાભાઈના કટાક્ષવર્મા શબ્દો યાદ આવ્યા. તેની આંખમાંથી આંસુ ખરવા લાગ્યાં. તેને રડતી જોઇ મધુરીએ પૂછ્યું:—“ બા, ક્યમ રડે છે ? ”

જ્યાએ જવાબ દીધો,—“ મારૂં નસીબ ! ”

પરિચ્છેદ ત્રીજો.

કોણ રમણુલાલ ?

સહજ પણ વિનિપાત એ અવનતિનું મૂળ છે.

વડક મદાને કેટલી વાર લાગે છે ! ક્યાંસુધી અહીં, ઉભુ રહેવું ? કાષ્ટ બુએ તોય ફળેતી. સાજો પૈસા લઇને તો આપ્યો નહિં જાય ! ”

રાત્રિના સાડાઆઠ વાગ્યાને સુમાર હતો. ત્રણ દરવાજા બહાર ભદ્ર તરફ જવાના રસ્તા ઉપર ડાબા હાથની એક મલીના નાકે એક ફાનસના થાંભલાને ઝાથે ઉભો ઉભો એક યુવક બેસેલો હતો. મલીમાં ચીથરેહાલ અને હલકી વર્ણના લોકો જવ-આવ કરના હતા. તે મલીમાં એક દારૂ અને તાડીનું પીકું હતું. યુવક તે મલીમાંથી નીકળતા દરેક મનુષ્ય તરફ ટીકીટીકીને કાષ્ટની રાહ ભેતો ઉભો હતો. થોડીકવારમાં એક ચીથરેહાલ મનુષ્ય તેની પાસે આવ્યો. પહેરેલા પંચ્યાના છેડા નીચેથી તેણે કાંઈક વસ્તુ કાઢી આ યુવકના હાથમાં મૂકી. યુવક તે પોતાના રૂમાલમાં લપેટી બગલમાં મારેલો બોલ્યો:—

“ કેમ બહુ વાર લાગી ? ”

“ શું કંઈ શેઠ ! ગડદી બહુ હતી તેથી ખોટી થવું પડ્યું. ”
તે ચીથરેહાલ મનુષ્યે જવાબ દીધો.

“ ખેર ! લે આ આઠઆના. જા. જો કાષ્ટને વાત ન કરતો. ” તે યુવકે આઠ આના તેના હાથમાં મૂક્યા. “ કાલે પાછો અહીં આગળ મળજો. ” એમ બોલી યુવક ચાલવા લાગ્યો. પેલો ચીથરેહાલ મનુષ્ય પણ થોડેક દૂર જઈ પાછો વળી તે યુવકનો પીકો પકડતો હોય તેમ પાછળ પાછળ થોડે દૂર જવા લાગ્યો. તેઓ બાગ્યેજ વીસેક કદમ પહોંચ્યા હશે એટલામાં એક બી

રચુ કરો છો ? ” જ્યા કુસકાં ભરતી બોલી. “ હું તો તમારા મંદવાડને લીધે બે પૈશ્યા મળે એમ ધારી વાલણુ માંજવા જવાનું કહેતી હતી. ”

“ હા. હા. બે પૈસા શ્યાં સાડ ? વધારે મળશે. બધુય મળશે. જા-જા. હુંતો રસ્તાનો બિખારી થઇ ગયોહું. ત્યાં તો તને લુગડાં જતાં અને હાડ હાડ ખાવાં પીવાંનું મળશે. ”

જ્યા મૈન રહી. મીઠાભાઇનો ક્રોધ કેવો અસત્ય હતો તે તે જાણતી હતી. તેણે ધાર્યું કે “ હું મૈન રહીશ તો ક્રોધ શમી જશે. ” પણ તેની તે ધારણા વિકળ થઇ. તેને મૈન જોઈ મીઠાભાઈ વધુ ક્રોધે ભરાયો.

“ કેમ ? શ્યો વિચાર કરે છે ? સવારે જતી હોય તો અત્યારે જા. હુંય પાપમાંથી છુટું. ” તે બોલ્યો.

“ મારે તો કંઈએ જવું નથી. બધું મ્હોતેય નથી આવતું. ” કરાયલી છાતીએ-દબાપલે સાદે જ્યા બોલી

“ મ્હોત જોઇયે છે કેમ ? ” એમ બોલતો લયડતો લયડતો મીઠાભાઇ ઉઠ્યો અને જ્યાને ત્રણ ચાર લાતો લગાવી કાઢી. આપડી જ્યા મુઠે મોઢે સહન કરી રહી. આખરે કંટાળી મીઠાભાઇ મુતો જ્યા પણ દુંટીયુંવાળી મધુરીના પડખામાં પડી રહી. સવારે જ્યા વહેલી ઉઠી પણ મીઠાભાઇ તેની નજરે ન પડ્યો; એટલામાં મધુરી તથા મોતીયો પણ ઉઠ્યાં. મીઠાભાઇને ન જોવાથી જ્યા હેબતાઇ ગઈ. રાત્રે થયેલા ટંટાથી ‘ રજેને મીઠાભાઇ કંઈ ચાલ્યો ગયો હોય ! ’ એ વિચારે તે બદાવરા જેવી બની ગઇ. તેમાં વળી તેને મીઠાભાઇના કટાક્ષવર્ચા શબ્દો યાદ આવ્યા. તેની આંખમાંથી આંસુ ખરવા લાગ્યાં. તેને રડતી જોઇ મધુરીએ પૂછ્યું:—“ બા, કયમ રડે છે ? ”

જ્યાએ જવાબ દીધો,—“ મારૂં નસીબ ! ”

પરિચ્છેદ ત્રીજો.

—❀❀❀—

કોણુ રમણુલાલ ?

—❀❀❀—

સહજ પણ વિનિપાત એ, અવનતિનું મૂળ છે.

વકુલ મદાને કેટલી વાર લાગે છે ? મ્યામુધી અહીં, ઉભુ રહેવું ? કાષ્ટ જુએ તોય ફળેતી, સાળો પૈસા લાઇને તો માલ્યો નહિં જાય ! ”

રાત્રિના સાડાઆઠ વાગ્યાનો સુમાર હતો. ત્રણ દરવાજા બહાર ભદ્ર તરફ જવાના રસ્તા ઉપર ડાબા હાથની એક મલીના નાકે એક ફાનસના થાંભલાને આથે ઉભો ઉભો એક યુવક બેસ્યો હતો. મલીમાં ચીથરેલાલ અને હલકી વર્ણના લોકો જાવ-આવ કરતા હતા. તે મલીમાં એક દારૂ અને તાડીનું પીકું હતું. યુવક તે મલીમાંથી નીકળતા દરેક મનુષ્ય તરફ ટીકીટીકીને કાષ્ટની રાહ જોતો ઉભો હતો. થોડીકવારમાં એક ચીથરેલાલ મનુષ્ય તેની પાસે આવ્યો. પહેરેલા પંચાના છેડા નીચેથી તેણે કાંઈક વસ્તુ કાઢી આ યુવકના હાથમાં મૂકી. યુવક તે પોતાના રૂમાલમાં લપેટી બગલમાં મારતો બોલ્યો:—

“ કેમ બહુ વાર લાગી ? ”

“ શું કંઈ શેઠ ! ગડદી બહુ હતી તેથી જોડી ચવું પડ્યું. ”
તે ચીથરેલાલ મનુષ્યે જવાબ દીધો.

“ ખેર ! લે આ આઠઆના. જા. જો કાષ્ટને વાત ન કરતો. ” તે યુવકે આઠ આના તેના હાથમાં મૂક્યા. “ કાલે પાછો અહીં આમગ મળજો. ” એમ બોલી યુવક ચાલવા લાગ્યો. પેલો ચીથરેલાલ મનુષ્ય પણ થોડેક દૂર જઈ પાછો વળી તે યુવકનો પીકો પકડતો હોય તેમ પાંછળ પાછળ થોડે દૂર જવા લાગ્યો. તેઓ ભાગ્યેજ વીસેક કદમ પહોંચ્યા હશે એટલામાં એક બીજો

ભિખારી જેવો જણાતો મનુષ્ય ગલીની સાંભી ખાજુના પુવાગ આગળથી નીકળી તેમની પાછળ પાછળ ચાલ્યો. યુવક ત્રણ દરવાજા વટાવો પાણકારના નાકા તરફ વળ્યો. પેલો ચિંથરેહાલ મનુષ્ય તથા ભિખારી પણ તેમી પાછળ પાછળ વળ્યા. “યુવક ચાલતા ચાલતા મરજીની ખાજુની ગલીમાં વળ્યો. હવે પેલા ચિંથરેહાલ મનુષ્યે પોતાની ઝડપ વધારી. યુવકે આહું અવળું જોઈ એક મકાનનો દરવાજો ઠોક્યો. જેવો તે મકાનમાં પેસના જાય છે કે પેલો ચિંથરેહાલ મનુષ્ય તેની પાસે જઈ પહોંચ્યો યુવક તેના તરફ યુસ્સામાં જોઈ રહ્યો. પેલા ચિંથરેહાલ મનુષ્યે કહ્યું:—

“ શેઠ ! મારા ઉપર યુસ્સો ન કરશો. પણ કાલે કેટલે વાગે હું ત્યાં આવું ? તમે મને વખત કહો નહોતો તેથી પાછો આવ્યો ”

“ હું ક્યાં જઈ છું તે જોગ આવ્યો હોઈશ કેમ ? તમારી ગરીબ હરામી દાનત હું સંમંજું છું. જા છાનોમાનો ચાલ્યો જા. કાલે પણ આવના વખતે આવજો. ” યુવક પોતાના ક્રોધને રોકતા બેલ્યો.

“ હાર શેઠ ! પણ—”

“ વળી શું ખાકી રહ્યું છે ? ”

“ સાહેબ ! હું ગરીબ માણસ છું—”

“ અઠ આના ઓછા પડે છે ? તમને તો લાત મારીતે જ વાત કરવી જોઈએ ” તે યુવક ક્રોધથી બોલ્યો.

“ ના શેઠ. મારે પૈસા નથી જોઈતા. પણ મને તોકર રાખો તો શેઠ તમારે બધું કામ કરીશ, અને તમને દુવા દઈશ. હું બહુ ગરીબ છું રેવા ધર નથી. તેમ મારે આગળ પાછળ પણ કોઈ નથી. ” તે ચિંથરેહાલ માણસ બોલ્યો.

“ પણ તારા જેવાનો ભરોસો શો રખાય ? ” યુવક અશ્ર કહ્યો.

“ શેઠ ! તમને વિશ્વાસ ના આવે તો મને જોખમનું કામ ના સોંપશો. તમારા ધક્કા ખઈશ ને પેટ ભરીશ. પણ મારાપર દયા કરો. ” તે ચિંથરેહાલ મનુષ્ય ગળગળો થઈ કહેતા લાગ્યો. “ તમે માનશો શેઠ ! આજ બે દાંડથી ખાહું નથી. આ તમે આઠ આના આપ્યા તો આજ ધાન ભેગો થૈશ. ”

“ ઠીક છે. કાલે વાત. ‘તહાઈ’ નામ શું ? ” યુવકે પ્રશ્ન કર્યો.

“ મારું નામ અતુરો. ”

“ ઠીક જી. કાલે મળજો. ”

અતુરો આહ્વાય ગયો. યુવકે તે ઘરમાં પેઠો. પેઠો લિખારી જાનોમાનો સતાતો સતાનો પેતે તે મકાનના મેડાના આગના લાગમાં શું બને છે તે દેખાય એમ સામેના મકાનના ઝોટલાપર ટુંડીયું વાળી સુતો, અને ઝીણી નજરે અંદરનો બનાવ જોવા લાગ્યો. યુવકના અંદર ગયા પછી ખારણું બંધ થયું.

• થોડીજવારમાં લિખારીનો નજરે તે મકાનના મેડાપરખારી નજીકની ગાદીપર તે યુવક બેઠેલો જણાયો. તેનીજ પાસે એક વીશેક વર્ષની રૂપવતી સ્ત્રી આવીને બેઠી. તેનો પહેરવેશ મુસલમાની હજીનો હતો. વસ્ત્રો તથા અલંકાર પણ તે હજીના હતા તેની ખીલતી યુવાનીમાં તે અલંકારો તથા આલુષણો વધુ શોભા આપતાં હતાં. મુખ ઉપર પડતા દીપકના પ્રકાશમાં તેનું સૌંદર્ય વધુ ખીલી નીકળતું હતું હોઠ લાલ સુરખ જણાતા હતા. લિખારી માત્ર જોઈ જ શકતો હતો. પરંતુ તેમની ધીમા રવરે થતી વાતચીત તે સંભળી શકતો ન હતો કેટલીક વાર પછી લિખારીને કાને સંગીતનો સ્વર અથડાયો. પેઢી ત્રિશ્વયોષિતા પેલા યુવક પાસે બેસી હાવ ભાવ યુક્ત ગાન કરતી, મઠીની આંખો નચાવતી હતી તે સાથે યુવકનું હૈયું પણ નાચતું હતું સારંગી તથા તબલાના સુરો પણ તેમાં ઉમેરો કરી આપતા હતા.

“ આ.....

મેરી ગલી...મેં...ન આપયો...મેં ડર-જાડંગી...

• મેરી ગલી-મેં...ન આપયો..., મેં ડર-જા-ડંગી...

મેં...રી ગલી-મેં...ન આપયો—, મેં ડર...જાડંગી...

મેરી ગલી-મેં...ન આપયો...,

ડર જાડંગી.....સૈયાં...મર જા...ડંગી...મેં તો...

ડર જાડંગી.....પિયા...મર જા-ડંગી...મે-રી...

ગલી—મેં...ન આપયો—, મેં-ડર જા-ડંગી—મેરી-૦

વિશ્વયોષિતા તાનપર તાન લગાવવા મંડી. યુવક ડોકું ધુણાવતો સ્થિર દષ્ટિએ તેના તરફ તાકી રહ્યો હતો. પોતાના ગાનમાં યુવકને લુબ્ધ બનતો જોઇ તે રમણી વધુ રંગમાં આવી લલકારવા લાગી.

“ બાંકે...નય...ન તોરે.....

ઝહરી...મદી...લે.....

બાંકે...નય...ન તોરે.....

ઝહરી...મદી...લે.....

કાં...પે કલે-જ.....મોરે.....મર—જ-ઉંગી...મેં તો—

કાં...પે કલે-જ.....મોરે—મર...જ-ઉંગી...મે-રી•

ખી...લે જો.....બનવા...યે—મત...વા...લા...

ખી...લે જોબન...વા.....

યે...મત...વા...લા...

ગર...વા...લગા લો.....-મેં-, મર...જ-ઉંગી...બાલમ

ગર...વા લગા લો.....મેં, મર...જ-ઉંગી—મેરી•

ગલી...મેં—ન આધયો.....મેં ડર—જ-ઉંગી...

મેરી...ગલી...મેં—ન આધયો.....મેં ડર—જ-ઉંગી ...

મેરી...ગલી...મેં—ન આધયો.....”

ધીમે ધીમે યુવકનું મન ચંચળ બન્યું. ગાનારીને કાચ પકડી પોતાના તરફ ખેંચી. ગાન બંધ થતાની સાથે જ સારંગી તથા તબલાનો અવાજ પણ બંધ પડ્યો. તે યુવક તથા રમણીના આંદોષ પરસ્પર બીડાયા તે સાથેજ લિખારીએ પોતાનાં નયન મીંચી દીધાં.

લગભગ અગીઆરેક વાગ્યાના મુમારે તે યુવક બહાર નીકળ્યો. લિખારી પણ તેની પાછળ પાછળ ગયો. થોડેક દૂર જઈ લિખારીએ ગાવા માંડ્યું:—

“ ઊંચારી—હૈ ઠગારી—ચાંદનીયે—ચંદરો.....જ,

જાંદગી, જા...હોજાલી...ખૂબ સમજો...ચંદરો—જ;

ઊંચારી...હૈ ઠગારી...ચાંદનીયે—ચંદરો—જ.”

ભિખારી બારંબાર ઉત્તરાવી ગાવા લાગ્યો. તેનો પહાડી અવાજ રાત્રિના શાન્ત વાતાવરણને ભેદી ઘણું દૂર સુધી સંભળાવા લાગ્યો. છતાં પેલા યુવકે તે તરફ બિલકુલ ધ્યાન ન આપ્યું. ભિખારીએ ધીમે ધીમે ઝડપ વધારી. યુવકની પાસે પહોંચતાં તેને ઉદ્દેશીને બોલ્યો:—

“ એક પયસા દેદે બચ્ચા ! અલ્લા તેરા ભલા કરેગા. ”

યુવકે ધ્યાન ન આપ્યું.

“ ગરીબ મહોતાબકો પયસા દે દે બાબા ! અલ્લાહ તેરા નિગહબાન હોગા. ” ભિખારી ફરીથી બોલ્યો.

હવે યુવક ઠંટાળ્યો.

“ અલ્લે બચ્ચો, સાંપ બાબા ! મેરી પાસસે કુછ નહિ મીલેગા. ”

“ મેરે અલ્લાહકે ખારે ! તુહી દેગા. દેદે, બાબા ! દેદે. ”

ભિખારીએ ફરીથી કહ્યું.

“ સુનતા નહિં કમા ? ખાલી સીર ખાતા હૈ ! ” યુવકે કંટાળો દર્શાવ્યો.

“ એક પાઇ તો બી દેદે. ” ભિખારી જુઓની માફક વળ્યો.

“ એક ફૂટી બદામ બી નહિં મીલેગી. ” યુવકે ઉભા રહી જવાબ દીધો.

“ બાબા ! ગુસ્સા ન કર. એક રંડીસે મેરેકા દેનેસે તેરા ભલા હોગા. વ્હો કમીના રંડીકે પાસ રૂપયેકા પાતી કરતા હૈ, ઓર હમ ગરીબ મહોતાબકે તરફ ચેસલુક ? ”

બસ. હવે યુવકનો મિળજ ઠેકાણું ન રહ્યો. તેને મારવા ફોડતો હોય તેમ તેના તરફ તે ધસ્યો. ભિખારી એકદમ પાછળ હટી બેઠ, પોતાનો પહાડી સ્વર ફેરવી નાખી કામળતાથી બોલ્યો:—

“ રમણુલાલ ! રમણુલાલ ! ! બસ કર, શ્રીમંતના સાચા લાડકવાયા પુત્ર ! ત્હારી લક્ષ્મીનો તું આવો ઉપયોગ કરે છે ? કોઇક તો ઇશ્વરથી ડર. ”

“ હૈ ! તું કાણુ ! મને તું ક્યાંથી ઓળખે ? મારે ના ક્યાંથી જાણે ? ” રમણુલાલે આશ્ચર્યચકિત થઇ પૂછ્યું.

“ મને ન ઓળખ્યો ? હું અરણુ. ”

“ અરુણ ! પેલો લિખારચોટ અરુણ ! ? હા, હા હા. ”
રમણુલાલ હસ્યો.

“ હા. હું તેજ લિખારચોટ અરુણ ! હાથ પણ લિખારીજ
છું ને ! રમણુલાલ કાંઈક સમજ. ”

“ મારી ખાનગી ખામતોમાં માથું મારવાનો તને શો હક
છે, અરુણ ? ”

“ તને મારા લાઇ જેવો ગણી પાયમાલ થવો અટકાવવા
માટે. રમણુલાલ ! જો એ વિશ્વયોષિનાનો છંદ કેવો ખૂરો છે !
તને એક પાપ છુપાવવા ને અનેક પાપ શીખવે છે. અરેરે ! તું,
હિન્દુ હોઇ એક યવન વિશ્વયોષિનામાં લુપ્ત બન્યો ? અને તેમાં
પણ વળી મદિરાનો ભક્ત બન્યો ? રમણુલાલ ! રમણુલાલ ! !
કાંઈક વિચાર કર. ”

“ ડાહી સાસરે ન જાય અને ગાંડીને શિખામણ દે. હં.
શાઇશ્રી ! આપ માનભેર ચાલ્યા જાઓ. પહેલાં પોતાનું જીવો પડી
બીજાને કહો. પેલી બાપડી ગુસ્સાને ભુરકી નાખીને ગાંડી કરી
સૂઝી. બિચારીની આજીવિકા બંધ કરાવી; અને હવે મને શિખ-
મણુ દેવા આવ્યા તમે કેમ તેની પાછળ દિવાના બન્યા છો ? એમ
ન જાણુશો કે મને ખબર નથી. દુનિયાથી કશુંય છૂપુ રહેતું નથી. ”
રમણુલાલ અરુણને ચીડવવા કટાક્ષમાં બોલ્યો.

“ દુનિયાથી કશું છૂપુ રહેતું નથી માટેજ તને કહું છું કે
કાંઈક વિચાર કર. તારાં આ પાપ છૂપુ નહિ રહે. મારી વાત
બાબુએ મૂક. ગુસ્સાને કોણ છે તેની તને ખબર નથી. મારે તેની
સાથે કાંઈ પણ સંબંધ નથી. તેમ છતાં કહાય તે એક ખરાબ સ્ત્રી
હોય તો પણ તે મને પરવડે; કારણ મારે નથી કાંઈ સંયુગ્ધાલુ કે
નથી કાંઈ રોનાઈ. પણ તને એક શ્રીમંતના પુત્રને-ધરમાં અપ્રતિમ
સૌંદર્યશાળી રમણી હોવા છતાં આમ કરવું ન જાણે. તારી આગ-
રનો વિચાર કર. તે બિચારી નિર્દોષ બાળાનો આમ દ્રોહ ન કર. ”

“ બસ. અરુણ ! હવે હક થાય છે, મારી સ્ત્રીની વાત તારે
શા માટે જોઈએ ? તું શા માટે તેની વધીલાત કરે છે ? ” રમણુલાલે
ચીઠવાઇને કહ્યું.

“ રહું ભાઈ! હું તો તારા સારા માટે કહું છું. ”

“ અરણુ! અત્યારથી તને જણાવી દઉં છું કે તારે મારી આખતમાં વચ્ચે ન આવવું. પેલા મીલ મંજુરો અને બળદની માફક ભાર ખેંચનારા વહીતરાઓના ટોળમાં મહાલ. મારી ખાનગી આખતમાં હાથ ધાલવો અને સાપના દરમાં હાથ ધાલવો ખરાબર છે. જા. તારે રસ્તે જા. આજથી મને તારો કટો દુશ્મન સમજી લેજો. વખત આવે ખતાવીશ કે રમણુલાલ વેર લેવામાં ફેટલો ચાલાક છે. ”

“ જેવું ભાવિ. ” અરણુ શાન્તિથી જવામ દીધો.

ખન્ને જણુ રસ્તે પડ્યા. અરણુ પોતાના મકાનમાં આવ્યો. વિનોદ તેની રાહ જોઈનેજ બેઠો હતો. આવતાજ વિનોદે પ્રશ્ન કર્યો.

“ અરણુભાઈ! કેમ આજ આટલું મોડું? ”

“ જરા વાર લાગી. ”

કામ સિવાય વધુ ન બોલવાની અરણુની ટેવ તે જણુતો હતો તેથી ચૂપ રહ્યો. અરણુ વસ્ત્રો ઉતાર્યા બાદ વિનોદને પૂછ્યું:

“ કાંઈ નવિન સમાચાર છે? ”

“ હું દશ વાગ્યા સુધી તો “ ભારત મંદિર ” માં હતો. ત્યાં સુધીમાં તો કાંઈ જાણુવા જેવા સમાચાર નથી મળ્યા. સૌ સૌના કામે વળગેલાજ હશે. આપણા મંડળમાંનું કાંઈ એવું પ્રસાદી નથી કે સ્વરૂપ પણ સમયવ્યર્થ ગુમાવે ”

બહાલા વાચક! અત્રે જણાવવું જોઈએ કે અરણુ એક મકાન “ ભારત સેવાસમાજ ” માટે ભાડે લીધું હતું કે જ્યાં તે તે સમાજના સભાસદોને કાંઈક પૂછવું ચા કહેવું હોય તો બેગો થઈ શકાય. દરેક જણુ પોતાના કાર્યોના હેવાલ ત્યાં ખાનગીમાં અરણુને આપતો. પોતે શું કાર્ય બજાવ્યું તે અરણુની રજૂ વિના કોઈને અંદર અંદર પણ વાત કરતું નહિ. સર્વ સમાચાર અરણુને મળતા અને તેથી જેને જે કાર્ય સોંપવાનું હોય તે અરણુ સોંપી દેતો. આમ કરવામાં અરણુના બે મુખ્ય હેતુ હતા. પ્રથમ તો જે કાર્ય જેના દ્વારા થાય તે કાર્ય પોતે બીજાઓના કરતાં હિતમ અગર વધુ સફળ કર્યું એમ તેના મનમાં ગર્વ આવી ન બીજાઓ નિર્માદ્ય છે અને પોતેજ બધું કરે છે એમ. ૨

ત આવી જાય. અને ખીજું શાન્તિથી નિરપ્રહપણે જે કાર્ય કરવાનું છે તે ખીજને જણાવવાથી કોઈ રીતે લાભદાયી થતું નથી પરંતુ હિલકું કેટલીક વખત વિદ્યકર્તા બને છે. આથી દરેક કાર્યક્રમ તે સમયાનુસાર ઘડતો અને પોતેજ બધી યોજના કરી લેતો. કેટલીક વાર પછા તેણે વિનોદને તેનો ખીજ દિવસથી કરવાનો કાર્યક્રમ લખી આપ્યો જે વિનોદે સમજ લઈ પોતાની પાસે રાખ્યો. બાદ અરણ્ય બોલ્યો:—

“વિનોદ ! આજ સુધી તો માત્ર ગરીબીમાં સડતા અને શ્રીમંતોની હાકમાં કચરાતા મનુષ્યોનું જ અવલોકન મારી નજરે પડતું; વળી કેટલોક વખતે મધ્યમવર્ગના બંધુઓની આર્થિક સ્થિતિની બચકરતાનું દ્રશ્ય નજરે તરવરતું, શ્રીમંતોના ખોટા મોજા શોફ અને તેમને અવળે માર્ગે દોરનાર ધુર્તજનોનાં દ્રશ્ય દ્રષ્ટિગોચર થતાં; પરંતુ આજ સમાજના સાધુના સાચામાં દુષ્પાયલા શયતાન જેવા, શ્રીમંતાઈમાં મરીબાઈ, સુખમાં દુઃખ, સદગુણના સમુહમાં દુર્ગુણ અને ધાસના બારામાં દુષ્પાયલા અશિ જેવા નાશકારક અંગનું અવલોકન કર્યું. હું ધારતો હતો કે તે અંગનું અસ્તિત્વ છે પરંતુ તે અંગ આટલું બધું પ્રબળ હશે એ હું નહોતો જાણતો. અરે ! કદાચ એ અંગ ન પણ સુધરે; અને તેનાથી હૃદયને જે દુઃખ થાય છે તેના કરતાં, તે સડેલા અંગની અસર, ખીજ તેની સાથેના સંયુક્ત અંગ પર કેવી ઘાતકી થતી હશે તેનો વિચાર માત્ર પણ હૃદયના હુકડે હુકડા કરી નાંખે છે. અરેરે ! હૃદયને પથ્થર જેવું કરી ફરનારા સારા જેવા મનુષ્યનું અંતઃકરણ પણ છિન્નભિન્ન થઈ જાય છે, તો સમાજના એ બિચારા દિવસ અને રાત બળી બળી અને સીઝી રહેતા હૃદયોની શી દશા હશે ? બસ. એ કાર્ય ખીજ કોઈને સોંપવા કરતાં આપણે જ જાણેજ માથે લેવું જોઈયું. વિનોદ ! વિનોદ !! આપણા બધા બંધુઓ અને બહેનો વિશ્વાસપાત્ર છે. મને સર્વના ઉપર વિશ્વાસ છે. અને તેથી જ મેં તેમને આ મહત્વનાં કાર્યો કરવા ઉત્તેજ્યાં છે. પરંતુ મારું અંતઃકરણ આજ તારા આગળ વિશેષ ખુલ્લું થઈ જાય છે. બોલ. આ કાર્ય મને તેવું બચકર હોય, તેમાં આગરને હાનિ લાગે નહીં, રાત દિવસના ઉભમરા કરવા પડતા હોય, ભૂખ તરસ અને નિદ્રાને

તિલાંજલી આપવી પડતી હોય, લોકોના-જેમનામાં ભણી આપણે કાર્ય કરવાનું છે તેમનાં તિરસ્કાર-ધિકાર-અને છેવટે કદાચ તેમના હડહડતા વૈરાગિના ભોગ ઘમાનો સમય આવતો હોય તો પણ તું શું મારી બાબતે અડગ રહી શકીશ? બહુજ વિચાર કરી જવાબ આપજે. એ કાર્ય હાથમાં લીધા પછી છોડાય તેમ નથી. તેમજ તે કાર્યમાં અન્ય બધી શક્તિઓ કરતાં આત્મસંયમની અત્યંત જરૂર પડે તેમ છે. જો હજી તારું હૃદય ઢ્રઢ ન હોય તો તું થોડો વખત થોભી જા હું એકલો જ તે કાર્યમાં ઝીપલાવીશ.”

કોઈ દિવસ નહિં અને આજ અરૂણને આટલા આવેશયુક્ત બોલતો સાંભળી વિનોદ ખરેખર આશ્ચર્યમાં પડી ગયો. અરૂણને શબ્દે શબ્દ તેને મન ઊલવાડય સમાન હતો. છતાં આજના તેના શબ્દો તેના હૃદયને ઉથલાવી નાખવા લાગ્યા. પ્રથમની તે કાર્ય અને સમાજના તે મેરીલા અંગને જાણવાની તેની ઇચ્છા જતી રહી અને તે એકદમ અરૂણ સાથેજ ઝંપલાવવા તત્પર થયો.

“અરૂણભાઈ ! હું તમારી છાયા થઈ રહીશ. જેમ દિપકથી તેનો પ્રકાશ દૂર રહી શકતો નથી તેમજ તમારાથી દૂર રહી શકીશ નહિ. અરૂણભાઈ ! વધુ તો શું કહું? પણ તમે ઉપાડેલા દોષ પણ કાર્યમાં કદાચ આ દેહનું બલિદાન દેવું પડે તો હું મને અહો લાગ્ય માનીશ.”

વિનોદના શબ્દોથી અરૂણને અત્યંત આનંદ થયો. તે અમી જરી દ્રષ્ટિથી આનંદી મુખડે વિનોદ તરફ જોતો બોલ્યો:—

“વિનોદ ! વિનોદ !! તારા જેવા બંધુરત્ન પાસેથી શી આશા ન રખાય ! મને ખાત્રીજ હતી અને તે તે પૂર્ણ કરી કાઢ્યું તૈયાર થા. તને આપેલો કાર્યક્રમ રદ કર.”

“તૈયાર છું.”

“સમાજનું એ બળી જઈ રાખ થઈ જતું અંગ તે શ્રીમંત વર્માના અવળે રરતે ગયેલા પૂત્રોની કુલવધુઓ છે. લક્ષ્મીપૂત્રો દારૂ અને વિશ્વયોપિતાની સતમાં પડે છે અને તેમની કુલવધુઓ મુએ મોઢે વિધવા સમ પોતાનું જીવન વ્યતિત કરે છે. એનો તાજો દાખલો જોયો.”

અરુણ એટલુ જોલી અટક્યો. વિનોદની જાણા વધી પડી.
તેણે પ્રશ્ન્યુ:—

“કાનો દાખલો જોયો ? કાઈ જાણીતો મનુષ્ય છે ?”

“હા. રમણલાલ.”

“કાણે રમણલાલ ?”

—❦—

પરિચ્છેદ ચોથો.

—❦—

આત્મયજ્ઞની વેદી !

—❦—

આત્મયજ્ઞ વિના સર્વસ્વનું અવિદાન સાંભળ્યું છે ? સ્વાતંત્ર્યનું
મંદિર ળલિના રક્ત વિના ચલાયું નથી

ધવલાલ શેઠ સુંદણીમાં નિષ્ફળ થયા તેથી તેમને
કોઈ મદનરાય ઉપર ઉતર્યો. સુંદણીના સ્થાનેથી
ધર તરફ જતાં જતાં જ તેમણે મદનરાય તથા
રણછોડને પાણીનું આપવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો.
પરંતુ મદનરાય ધણો પહોંચેલો હતો. તેણે

તેજ દિવસે સુંદણીના સ્થાનપર આવતા પહેલાંજ માધવલાલ શેઠ
ઉપર પોતાની જગ્યાનું રાજનામું લખી મોકલી આપ્યું હતું;
એટલુંજ નહિ, પણ પોતાની પાસેનો હિસાબ તપાસી લેવા જણાવી
દાંધ હતું. તેમજ રણછોડનું પણ રાજનામું સાથેજ હતું.

માધવલાલ શેઠ ધર પહોંચી પોતાના દિવાનખાનામાં ગયા.
પાવડી, કાટ વગેરે જેમ આવ્યું તેમ ફેડી ગુરસામાં હાથપગ
પથારતા ખુરસી ઉપર પડ્યા. શેઠાણી સમજી ગયાં કે આજ
સુંદણીમાં શેઠને જોઈએ તેટલા મત મળ્યાં નહિ હોય. તેમને
શાન્તિ આપવા જાતે ચઢાતો ખાલો લઈ શેઠની પાસે હાજર
થયા. મુઠે મોઢે ખાલો ટીપાઈ ઉપર મૂકી શેઠની પાસેની
ખુરસીપર બેસી પંખો નાખવા લાગ્યાં. પણ શેઠનું ધ્યાન ક્યાંય
ભટકતું હતું. થોડી વારે મદુરવરે શેઠાણી બોલ્યાં:—

“ હશે. વળી બીજો વર્ષે જોઈ લેવાશે. આ ચક્કા ડરી જાય છે. ”

“ શું કપાળ બીજો વર્ષે ? બીજા ત્રણ વર્ષ જોઈએ. હું આવું નહોતો ધારતો કે પાળેલો સાપ જ કરડશે ” શેઠે નિરાશા ખતાવી.

“ એવું શું થયું ? ” શેઠાણી કારણ જાણવા ઉત્સુક બન્યા.

“ આ પેલો મદન ! આજ સુધી વેપાર રોજગારમાં તેના પર ભરોસો રાખી બધું તેને સોંપી દીધું. આપણે લીધે બે પૈસાવાળો થયો અને આજ મારા વિરુદ્ધ તેની છોકરીએ લોકોને સમજાવ્યા. અને એણે બેઠા બેઠા જોયા કર્યું. મેં રૂબરૂમાં ચેતાવીએ દીધો હતો ત્યારે પેલી ચળાવલી ખેલી હતી કે “ તમે ગુસ્સે થઈને નોકરીમાર્થી કાઢી મૂકશો. બીજું શું કરશો ? ” આ બધાં એનાં જ કારસ્તાન છે. નહિં તો વળી આ માધવલાલ કાંઈ વખત પાછો પડે ખરો ! ”

શેઠે બોલતાં બોલતાં ચક્કા પીવા માંડી. શેઠાણી ધીમેથી બોલ્યાં:—

“ એમ હોય તો એની પાસેનો હિસાબ સમજી લઈ આપી દો ગડગડીયું. એટલે એની મેળે ટેકાણે આવશે ”

“ હુંય એજ વિચાર કરું છું. કાલે વાત. કાંઈ વિશ્વાસ માણસ મળી જાય તો જોઈ લઉં. ” શેઠનો ઉભરો નરમ પડવા માંડ્યો.

શેઠ અને શેઠાણી આડી વાતોએ ચઢ્યાં, એટલામાં નોકરે આવી કાંઈ માણસ મળવા આવ્યાની ખબર આપી. શેઠાણી બીજા એરડામાં ગયાં. નોકર સાથે એક યુવક આવીને ઉભો રહ્યો.

શેઠને વિવેકસર નમન કરી ઉભો એટલે શેઠે તેને ખુરસી ઉપર બેસવાનું કહી, આવવાનું કારણ પૂછ્યું.

“ તમારું નામ શું ? કેમ આવવું થયું છે ? ”

“ સાહેબ ! મારું નામ જગન્નાથ. આપ જેવા શ્રીમંત પાસે નોકરીની ઇચ્છાથી આવ્યો છું. ” યુવકે જવાબ આપ્યો.

પ્રિય વાંચક ! આ જગન્નાથ તે બીજો કોઈ જ નહિં,

વેદી કાલસાની ખાણનો “બીજો પરશુરામ” અને ભારતસેવા સમાજનો સલાસદ જ હતો. જગન્નાથની વાત સાંભળી શેઠ જરૂર વિચાર કરી બોલ્યા:—

“તમે અંગ્રેજી ભણેલા છો?”

“હાજી, અંગ્રેજી પત્ર વ્યવહાર, હિસાબ કિતાબ વગેરે સર્વ જાણું છું. તે સાથે ટાઇપ રાઇટીંગનું પણ અને જ્ઞાન છે. ગુજરાતી પાકુ નામુ પણ સારી રીતે જાણું છું. વહેપારનો પણ અને કાંઈક અનુભવ છે.”

“તમે મારે ત્યાં શું કામ કરશો?”

“શેઠ જે સોંપશે તે. પરંતુ તેમાં એટલું કે મને સોંપેલા કામમાં બીજાએ સાથું મારવું નહિં.”

“હીઠ પગાર શું લેશો?”

“શેઠ આપે તે.”

“એનો અર્થ? હું તો પાંચ રૂપીઆ કહું છું. કંટુલ કરશો?” શેઠ આશ્ચર્યચકિત થઈ પૂછ્યું.

“એમા શું? જેને નોકરી જ કરવી છે તે ગમે તે પગાર કંટુલ કરે. જો પગાર મને સોંપેલા કામના પ્રમાણમાં વ્યાજબી હશે તો હું રહીશ. નહિં તો બીજો મહીને રજા લઈ ચાલ્યો જઈશ. કાનણ પગારે મારું કામ વધારશે. કાંઈ મારું મોઢું બેઠને કાંઈ પગાર આપશે નહિં. પછી શી હરકત?”

“ત્યારે પહેલેથી જ પગાર કહો તો શું ખોટું?”

“શેઠ! હું સો રૂપીઆ માથું તો તમે મારી પચાસ રૂપીઆ જેટલી કીંમત કરો. અને હું પચાસ માથું તો તમે મચીસ જેટલી જ કીંમત કરો. હવે મારી કીંમત કેટલી છે એ કહું કેવી શક્તિ ધરાવું છું તે હું જ સમજું છું. પછી કહેવાથી શા ફાયદો? મારી કીંમત કાંઈ કરી શકે તેમ નથી.”

“શું તમે આટલું બધું અભિમાન રાખો છો?”

“શેઠ! એ અભિમાન નથી. અભિમાન હોય તો નોકરી કરવા શા માટે આવું? પણ મને સ્પષ્ટ બોલવાની ટેવ છે તેથી આપને સામે સાચું કહું.”

“ તમે કાંઈની ઓળખાણુ આપી શકશો ? ”

“ નાહ ! ”

“ તમે આટલા બાહોશ છો અને કાંઈની ઓળખાણુ નથી. ? ”

“ હું માફ ઓળખાણુ મારા કામથી આપવા માગું છું. માત્ર મોટેથી ‘ હું ફલાણા બાઈને ઓળખું છું ’ એવા શબ્દો કહેવડાવવા હું રાહ નથી. તેમજ માફ અંતઃકરણ કેવું છે અગર મારી વૃત્તિ કેવી છે તે કાણુ જાણી શકે ? વળી આજ હું સારો માણુસ હોઉં અને કાલે મારી જીવિત્ત ફરી ન જાય એની શી ખાત્રી ? આજ તમે જ નોકર રાખો અને કાલે કાઠી ન મૂકો તેની શી ખાત્રી ? માટે સારો રસ્તો તો એજ કે મારા કામથી મારી ખાત્રી કરી લેવી. ”

“ ઠીક. તમે કાલે સવારે દશ વાગે મને ઓપીસમાં મળજો. ”

જગન્નાથે રજા લીધી. તેના ગયા બાદ શેઠાણી આવ્યાં. તેને જોઇ શેઠ બોલ્યા:—

“ માણુસ તો ચાલાક છે, બાહોશ છે. પણ જરા મામાનો કડક છે. નોકરી રહેવા આવે છે છતાં કેવા કડકાઈના જવાબ દે છે ? એવાને રાખીને શું કરીએ ? ”

“ માણુસ કડક સ્વભાવનો ખરો. પણ એવો ખરો સ્વભાવના માણુસો મોટે ભાગે પ્રમાણિક હોય છે. જો જીવિત્તશાળી હોય તો રાખી લેવા જેવો ખરો. ” શેઠાણીએ પોતાનો વિચાર દર્શાવ્યો.

“ પણ કાંઈનીએ ઓળખાણુ વગરનાને રાખીએ અને કાંઈ દુગો કરે તો ? ” શેઠે શંકા કરી.

“ એ ખરૂં. પણ જો તે એવો માણુસ હોત તો મને તેનું નામ દેત. અને સાચી જીડી પણ ઓળખાણુ આપત. પણ એનું અંતઃકરણ એટલું સાફ અને મક્કમ છે અને તેને પોતાને પોતાના વર્તન માટે એટલો પાકો બેરોસો છે કે તે કાંઈનું નામ દેવા સ્વચ્છતો નથી. મને તો તે લાયક માણુસ લાગે છે. પછી તમારી અરજ. ” શેઠાણીએ શેઠ ઉપર જ બધો બોલો નાખી દીધો.

“ ઠીક છે. કાલે વાત. આજ કાંઈ ટપાલ બપોલ આવશે નથી કે શું ? ” શેઠે પૂછ્યું.

“ટપાલ તો આવી છે પણ તમે પેલા વિચારમાં હતા અને શાન્ત શાન્ત ન હતું એટલે મેં ટપાલ આપી ન હતી. કારણ ટપાલનું કામ શાન્ત મગને કરવું ઉત્તમ.” શેઠાણીએ બોલતાં બોલતાં ઓડીયમાંથી આવેલા ટપાલના કાગળો શેઠ આગળ ધર્પા.

શેઠાણીની આવી તિમ અને બ્યવહારકુશળ બુદ્ધિથી શેઠને પ્રેમ ઉભરાયો. કાગળોને ખંદે શેઠાણીનો હાથ પકડી પોતાના તરફ ખેંચતાં એક ચુંબન લીધું.

“હવે તે આવું શાભે ? આટલી વયે તો કાંઈક ગંભીર બનેા. છોકરો ઘેર હોત તો આજ તેને ઘેર છોકરાં રમતાં હોત બબ્બું માઈ નસીબ જ એવું છે.” શેઠાણી ગળગળાં થઈ ગયાં. શેઠનું હૈયું કંકણ હતું છતાં જ્યારે જ્યારે કિશોરની વાત નીકળતી ત્યારે ત્યારે તેમનું અંતઃકરણ પણ ચંચાલ જતું. ક્ષણવાર બંને જણ વિષાદપૂર્ણ વંદને એકબીજા તરફ જોઈ રહ્યાં. કામળ હૃદયનાં શેઠાણી ચીરાતા હૃદયથી અખમથી અશ્રુ વર્ષાવતાં શેઠના બોળામાં મધુ મૂકી રોષ પડ્યાં.

“આજ મારો કિશોર હોત તો હું નિષ્ફળ ન થાત.” શેઠ પૂત્રને યાદ કરતા બોલ્યા. પણ શેઠને ક્યાં ખબર હતી કે તેમ કિશોર આજ અરણ્ય રૂપે તેમના સામી લડન ચલાવી રહ્યો હતો !

ધીમે ધીમે હૃદયને શાન્ત કરતાં શેઠાણી બાજુની ખુરસી પર બેઠાં. શેઠે એક પછી એક કાગળ વાચવા માંડ્યા. બે ત્રણ કાગળ બેચા પછી એક કાગળ લઈ ઉઘાડ્યો અને વાંચવા માંડ્યો. વાચતા વાચતાં તેમનાં નેત્રો લાલચોળ બની ગયાં. શ્વાસથી નસકોરાં કુલવા લાગ્યાં. ચુસ્સામાં આવી ટેમત્ર પર હાથ પછાડી ખરાડી ઉડ્યા :—

“બેશરમ ગુલામ ! જોઈ લઈશ.”

મિત્રાનાં શેઠાણી પૂત્રશોકમાં લીન થઈ ચિંતાચંસ્ત રથીતિમાં બેઠા હતાં. શેઠના એકાએક ચુસ્સાથી તેમની ચિંતા ક્યાંય નાસી ગઈ, અને ધામેથી શેઠના કોધનું કારણ જાણવા ઉત્સુક બન્યાં.

“શું છે ? કેમ આટલા બધા ઉસ્કેગાઈ ગયા ?”

“લે. વાંચ.” કરી શેઠે કાગળ શેઠાણીના ઉપર ફેંક્યો. શેઠાણીએ તે વાંચવા માંડ્યો.

શેઠે મદનરાયને બોલાવી હિસાબ વગેરે તપાસી જંગન્નાથને સોંપી દેવા જણાવ્યું. જંગન્નાથ મુગે મોઢે મદનરાયની સાથે તેના ઝોરડામાં ગયો. મદનરાયે ચોપડાં, શીલક વગેરે સોંપ્યું તથા પોતાના સમયમાં જે કંઈ ભૂલચૂક નીકળે તો પોતાની જવાબદારી લખી આપી. જંગન્નાથે પણ હિસાબ વગેરેની પહોંચ લખી શેઠની સહી લઈ મદનરાયને આપી દીધી. રણછોડને તો મદનરાયે પોતાની જગ્યા છોડતાં પહેલાં જ છૂટો કરી દીધો હતો. મદનરાય જતાં જતાં જંગન્નાથ તરફ જોઈ રહ્યો. તેના મનમાં હજારો તર્કવિતર્ક—અરે શંકાઓ થવા લાગી. જે જગ્યા પોતે છોડે છે તેજ જગ્યા જંગન્નાથે શા માટે કબુલ કરી હશે તે એમને ન સમજાયું. તથા પોતે નોકરી છોડશે જ અને તે પણ તેજ દિવસે છોડશે તે જંગન્નાથ શી રીતે જાણી શક્યો હશે ? તે પ્રશ્ન પણ ઉભો થયો. ક્ષણવાર મંકિત દ્રષ્ટિએ તેના તરફ જોઈ રહી ત્યાંથી ચાલવા માંડ્યું. જંગન્નાથ તેના મનની મુંઝવણ અને શંકા જાણી ગયો. તેણે મદનરાયની આસે જઈ ધીમેથી તેના કાનમાં કહ્યું :—“આત્મચરણની વેદી.”

મદનરાયને આમાં કંઈજ સમજણ ન પડી. તે ત્યાંથી ઘેર ગયો. પિતૃપ્રેમવત્સલા ઉપા તેની રાહ જોતીજ ખેડી હતી. પિતાને આત્મચરણની વેદીપર પ્રથમ આહુતિ અર્પણ કરીને આવતા જોઈ તેનો હર્ષ ન શમાયો. મદનરાય ઘરમાં પેસતાં જ તે તેને બેઠી પડી.

“બાપુ ! આજ મને કેટલો આનંદ થાય છે ? આજ તમે મૂકિતના પ્રથમ પગથિયાપર આરૂઢ થયા.” પ્રાણુથી પણ વધુ પ્રિય પૂત્રીના આ શબ્દો સાંભળતાં તેનું મુખ મલક્યું. પણ વળી ક્ષણ પછી પાછો તે વિચારમાં લીન થયો. જંગન્નાથના વર્તનમાં તેને કંઈજ સમજ ન પડી.

“ભારત સેવા સમાજ” નો સભ્ય આમ પોતે છોડેલી જગ્યા આતુરતાથી ગૃહણ કરે એ તેને ધણુંજ વિચિત્ર લાગ્યું. આ સમાજના સભ્યોમાં ભાતભાવ અને સંપ જોઈએ. એકે બહિષ્કાર કર્યો એટલે બહાણે બહિષ્કાર કરવો જોઈએ; તેમ છતાં જંગન્નાથ પુત્ર ત્યાં હાજલ થયો ? એ પ્રશ્ન તેને મન અત્યંત ગૂઢ થઈ પડ્યો.

બિચારી ઉપા તો સમજી કે ઘણાં વર્ષ સુધી ભોમવેણી ગમગીરીની સાલથી લાલથી જતાં પિતાને ખેદ થતો હતો. તે

શું જાણે કે તેના હૃદયમાં તો કાંઈક બીજુંજ શું ચલાતું હતું ! તેણે મદનરાયનું ચિત્ત પ્રસન્ન કરવા યત્ન કરવા માંડ્યો. પિતાનો તેમજ પોતાનો પ્રિય વિષય તેણે પસંદ કર્યો. મદનરાયના કલ્પા વગરજ સારંગી લઈ સ્વર મેળવી પિતાં સમીપ આવી ગાન શરૂ કર્યું.

“ આ.....

કાં-મન શો-ચ ધરે-અલિ...મા...ની—

કાં-મન શો-ચ ધરે-અલિ...માની—

સમજ-લે-દુ-નિ-યા...ફા...ની (૨) કાં-મન

વ્યર્થ મોહ મદ-લો...લ જગતના—(૨)

ક્ષણ ભ-ગુર તન આ...એ મા...ની (૨)-કાં-મન

ધન દઓલત-મહુ-કા દિન મળશે... (૨)

સમય વિ-ત્યો નવ આ...વે મા...ની. (૨)-કાં-મન

બાપુ ! શો શોચ કરો છો ? હિન્દનાં તેત્રીસકરોડ બાળકોમાં કરોડો ભૂખે મરે છે, કેટલાંકને એકજ વખત અડધું પડધું ખાવાનું મળે છે. ટાઢ અને તડકાનું દુઃખ પણ એટલું જ સહન કરે છે. એમના આગળ આપણું દુઃખ શા હિસાબમાં ? શિયાળાની ઠંડીમાં થરથરતા, ભૂખે ટળવળતા, મૃત્યુના મુખમાં પડેલા અન્ય બંધુઓ આગળ આપણું દુઃખ શી વિસાતમાં ? બાપુ ! મોહમાં ન પડશો. ભાવિનો વિચાર ન કરશો. ઇશ્વરે આપણને શું આપ્યું આપ્યું છે ? આપણી પાસેની લક્ષ્મીનો પણ ગરીબોને સુખી કરવામાં વ્યથા કરો. આજે આપણને દાળભાત રોટલી સુખે મળે છે તે જતી રહેશે એનો શોચ ન કરશો. કાર્ય કારણ વિના બનતું નથી. તેમ કાર્ય પરિણામ વિના પણ હોતું નથી. જે વિશ્વચાલકે સૃષ્ટિ રચી છે તે રચનાર રચવાના કારણથી તેમજ તેના પરિણામથી ચીત છે. પછી આપણે શા માટે તેનો વિચાર કરવો ? કુંભાર માટી પેલાળે છે ત્યારથી જ તે શા માટે પેલાળે છે તે તે જાણે છે અને આખરે તેનું પરિણામ શું આવશે યા કેવું આવશે તેની પણ તેને ખબર પડે છે. પણ તે કારણનો યા પરિણામનો વિચાર માટીને કરવાનો હોતો નથી. પણ માટીને કુંભાર જેમ નાખે યા જેવો આટ કરે તે મુજબ રહેવું પડે છે તેમ આપણે પણ ઇશ્વરની

પ્રચ્છાને આધિન થવાનું જ હોય છે. તે હમેશા, આપણું ધર્મિત્વ કરે છે. બાપુ! મિથ્યા શાયને મૂકી દો. આતંદમાં મન થાઓ. આજ તો આપણે ત્યાં સુવર્ણ-સૂર્ય ઉગ્યો છે. આજથી આપણા ઉત્કર્ષ છે. લક્ષ્મીનો નાશ યા ગરીબીની શરૂઆત એ કાંઈ ઉત્કર્ષમાં વિશ્વ કરી શકતાં નથી માત્ર મનની દ્રઢતા અને સૌજન્યજન વિશ્વ્ય કર્તા છે. માટે સ્વસ્થ થાઓ.”

ઉપાના શબ્દો સાંભળી મદનરાય હસ્યો.

“ખડેન! હું કાંઈ એ વિચારમાં નથી. મને તો ખીજેજ વિચાર આવે છે. આપણા ભારત-સેવા સમાજના સભ્યો, બંધા એકજ ઉદ્દેશથી કામ કરનારા છીએ. આપણું ધ્યેય પણ એકજ છે. આપણી વૃત્તિથી વિરોધી વૃત્તિવાળાઓનો આપણે અસહકાર કરીએ છીએ અને તેથીજ આપણે આજ આ પગલું લીધું છે. છતાં આપણાજ સમાજનો સભ્ય તેવાની નોકરી સ્વીકારે એ પ્રશ્નને ઉકેલ મારાથી થતો નથી. એ મારી જગ્યા છોડી એને જગત્નાથ તરતજ ત્યાં નીકાવ્યો. એનું કારણ શું?” મદનરાયે કહ્યું.

ઉપા “સહજ વિચારમાં પડી બોલી:-

“બનવા ગોચર છે. બાપુ! એથી મનમાં સંશય ન લાવશો યા અન્ય વિચારે ન ચઢશો. ધણી વખત આપણે નથી જોતા કે જે કાર્ય એ વ્યક્તિથી ન થાય તે ખીજી વ્યક્તિ કરી શકે છે? આપણું કર્તવ્ય માત્ર અસહકાર કરવાનું જ નથી, પરંતુ તેથી વિરોધી વ્યક્તિને સમજાવી આપણા ઉદ્દેશ પર લાવવાનું છે. આપણો અસહકાર શાન્તિમય અને બ્રાતૃભાવથી ભરપૂર છે. કદાચ તમને એમ થતું હશે કે જગત્નાથ કાંઈ અંગત લાભને માટેજ ત્યાં દાખલ થયો હશે. પરંતુ હું જાણું છું ત્યાં સુધી તો તે એવો મનુષ્ય નથી કે જે પોતાના અંગત લાભ માટે આપણા સમાજના ઉદ્દેશોનું સહજ પણ ઉલ્લંઘન કરે.”

જરા વાર વિચાર કરી વળી તેણે પૂછ્યું:- “તમે તેને કાંઈ પૂછ્યું નહિ?”

“નહિ. હું શું કરવા પૂછું? શી જરૂર? સૌ-સૌના મનના સુખત્યાર છે. પરંતુ મને સંશયગ્રસ્ત બોધ તેણે મારી પાસે આવી માત્ર એ શબ્દોજ કહ્યા!”

“અને તે શબ્દો?” ઉપાએ આતુરતાથી પૂછ્યું.

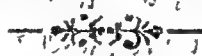
“આત્મચત્રની વેદી!”

ઉપરના શબ્દો સાંભળી ઉપા એકદમ બોલી. ઉડી:-

“ખરેખર! આત્મચત્રની વેદીજ.”

પરિચ્છેદ પાંચમો.

હુરે-જ હુલમ.

કુટિયોની પ્રતિ ક્ષણિકયા સત્કાર્યમાં નય શ્ર

“અહિનું તો સર્વ આપણું કારવા મુજબ આવેરિયન થયું હવે બીજું એક હાથ ધરવાનો મારો વિચાર છે. બોલ પ્રતાપ! તું તે કરીશ?”

“સારંગપુર દરવાજા તરફથી સ્ટેશન તરફ નતાં ચંદ્રેણે પૂછ્યું. અમરેણી સાથે આ વખતે

પ્રતાપ તથા હુરભમ હતા.

“તમે કહો તે કરવા તૈયાર છું. આપણી તમારાવડે તો અમે બધા સુખી થયા. ગમે તેવું કામ હશે તે કરવા હું લગારેય પાછી પાની નહિ કડું. પણ આપણી મારી બુદ્ધિ થોડી મારી હાથે કાકને રાખો તો વધારે હાડ.” પ્રતાપ બોલ્યો.

“હુરભમની મરણ હોય તો તમે એવ જણ કરો.” અરેણે ખુલાસો કર્યો.

“મારી મરણ? મને વળી એમાં પૂછવું શું?” તમારો હકમ અને મારી ગરદન.” હુરભમે પોતાની તરપરતા બતાવી.

“આહા! ઉપકાર અને તે પણ નિઃસ્વાર્થ ઉપકારનું પ્રાપ્ત્ય કેટલું છે? પ્રતાપ અને હુરભમ જેવા અમરેણ અને અગાની મનુષ્યો—માત્ર બુદ્ધ મારીને જ સીધી વાત કરીવનારા પણ તેમના ઉપર કરેલા નિઃસ્વાર્થ ઉપકારથી કેવા વશ બની નય છે? મજુરોનો પક્ષ કરી તેમને સુખી થવો મારું બતાવનાર અમરેણ તરફ

તેમને એટલો બધો પુન્યભાવ અને વિશ્વાસ વધ્યો હતો કે તેના એક શબ્દ માટે પોતાનું જીવન અર્પવા પણ તે તત્પર હતા. અરુણને તે દેવતુલ્ય માનતા. આવા આત્મીકિત અને ગુણુઓથી ગણુ મનુષ્યોથી કયું કાર્ય ન સાધી શકાય ? અરુણ તેમને યોગ્ય કાર્યમાં પ્રેરવા ઇચ્છતો હતો.

હુરભમનો જવાબ સાંભળી અરુણ બોલ્યો:—

“ ભુઓ ભાઈ ! તમે તમારા અહોના મનુર ભાઈઓની દશા સુધારી. તમે તેમને સુખી કર્યા; પણ એટલેથીજ તમારું કામ ન અટકવું જોઈએ. તમારા ભરણુપોષણુ માટે ચિંતા ન કરશો. તે બંધુ મને સોંપી દો. કારણુ તમારે ગામડાંમાં ફરવાનું છે. ફરવું તમારું કામ ખીનકેળવાયલા અને બૂખે મરતા અન્ય બંધુઓને સુખી કરવાનું છે. તમારે અહીં આભુખાભુનાં ગામોમાં જવાનું—ત્યાંના વેઠવારાથી ચારાતા તમારા બંધુઓને તે દુઃખમાંથી છુટતા શીખવવાનું—ગામ લોકો તરીકે તેમના હક સમજાવવાનું અને તે બુજાવ પોતાની સ્થિતિ સુધારવાનું છે. વખતોવખત હું ત્યાં આવી તમને મદદ કરીશ તેમજ મદતી સ્ત્રીઓ પણ કરીશ. તમારા બેરાં છોકરાને પણ સાથે રાખજો. તેઓ પણ તમારા કામમાં જોડાઈ મદદ કરશે. ”

“ આપણ ! અમારા ભરણુ પોષણુની તમારે ચિંતા નહિં. તમે અમને આમ હારે રસ્તે ચઢાવો અને અમારી ચિંતા તમારે હોય ? ભલેને દાંડાના દાંડા અમારે ભૂખે મરવું પડે ! અમે તો દેવઈ ગયલા છેતરના ઉઢેડા છીએ. અમે જે હાથે હૈયે અને તમારા હકમ હોય તો આ દનિયાં ઉછેડી નાંખીએ. કયમ અલા પ્રતાપ ! બોલ્યો નહિં ! ” હુરભમે પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

“ હા આપણ ! તમારે એ ફકર કરવાની નથી. એ તો અમે વારાફરતી છેતી કરીશુ અને આપણું કામ કરીશુ. આપણ ! બડા તો નહિં કરતો, પણ એટલું તો કેવું પડે છે કે પરતાપ અને હુરભમે જે મળ્યા, તાં આપણને જરાય ફકર નહિં. ” પ્રતાપે બંનેજણુની કાર્યદક્ષતાનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું.

“ ત્યારે તમે કાલે આ વખત આપણે હમેશને ઠેકાણે મળજો હું તમને તમારે શી રીતે કામ કરવું તે કહીશ. વાર પ્રતાપ !

તને વાંચતા આવડે છે કે ? ” અરુણે તેની વિદ્યા સંબંધી આ પહેલીજ વાર પ્રશ્ન કર્યો.

“ આપણી વાંચતા તથા લખતાં આવડે છે. હરભમને વાંચતાં આવડે છે પણ લખતાં ખરાબર નહિં ફાવતું. પણ હવે અમે તે હીખી જોશું ”

વાતો કરતા તેઓ સ્ટેશન નજીક આવી પહોંચ્યા હતા. પ્રતાપ તથા હરભમ અરુણ તરફથી વધુ કંઈ પ્રશ્ન ન થતાં તેને નયન કરી ચાલતા થયા. અરુણ સ્ટેશનમાં દાખલ થયો. વીરમગાર તરફથી મેલ આવવાની તૈયારી હતી. મુંબઈ તરફ જનારા ઉતાડ્યોની બીડ જખરદસ્ત હતી. રાજનગર-અમદાવાદ એ બી. બી. અને આર. એમ. રેલ્વેનું મોટું મથક હોવાથી તેમજ કાઠીઆવડ તરફથી જનાર આવનાર ઉતાડ્યો માટે આ મોટું જંકશન હોવાથી સ્ટેશનપર ગડદી ઘણી હોય છે. કાચાપોચાને તો ટીરીટ લેતાં જ નવનેજ થઈ પડે છે. તેમાં જૈરાં અને છોકરાંઓના દુઃખની તેજ ચાતજ જુદી. મારવાડી તથા કાઠીઆવાડી ઉતાડ્યો તો ત્યાં લાંબા સોડા ઘાલી પોતાનાં ગાંસડાં પોટલાં આગળ પડેલાં રહે છે. તેમાં સ્ટેશન ઉપરનો પાણીનો નળ પાણીના છંટકાવથી કેટલીક જગ્યા ઢાકી રાખે છે. બાકીની જગ્યામાંની લગભગ અડધી જગ્યા તો ચહા, ચેવડો, પાન, નારંગી સંતરાં તથા ખરફ સોડા વેચનારાઓથી ભરાઈ ગયેલી હોય છે, ત્યારે કેટલીક જગ્યામાં ચોપડી વેચનારા ફેરીઆઓ તીસમારમાં થઈ ખેઠેલા હોય છે. એટલે ખિચારા વખતસર આવનારા ઉતાડ્યોને ખેસવાને તો માત્ર પગથીયાં આગળનીજ જગ્યા મળે છે. તેમાં પણ પાછા અત્તર વેચનારાઓ ‘કેમ શેઠ અત્તર લેશો ? ખજીર ઉમદા છે.’ વગેરે કહેતા પાસે આવી ઉતાડ્યોના ઉંચા જીવને અદ્ધર કરી મૂકે છે, તો કેટલીક વખત “ મયલ નીકાલો મયલ, કાનકા મેયલ. ” બોલતા કાન ઉપર તથા ફેટામાં કાન ખોતરવાની બે ત્રણ સળીઓ ખોસી મેલ કાઢવાનો ધંધો કરનારાઓ શમાલ કરી મૂકે છે. આમાં પણ વળી હજી રહી જતી ઊંચ પૂરી કરતા હોય તેમ “ ખસ ખુજલી દાદકો દવાઈ. ” કરી જુમ પાડતા હવા વેચનારા ફેરીઆઓ તથા “ શેઠ ! ગંરીખ બાલજી હું દીકરી ખરણાવવી છે, ” વગેરે દયા ઉપજાવનારા શબ્દો બોલતા પાછા જોસો ઉધરાવનારા કલિમુગના બહાડેવ પણ દેખાય છે. જ્યારે

“વખાના માર્યા સીયે બાપુ ! સારણ (ચારણ) સીયે, આ ટળભુગર્મા,
દશાળને લીધે ધર સોડી (છોડી) નેડળ્યાં સીયે ભઈ ! કાંઈ ભગવાંનને
લેખે આપયો આઈ કહી રંઠનારો સ્ત્રી પુરૂષો તથા “ભઈ ! ગરીબ
આંમણી સુ (હું) સોકરીનો આપ મરી ગીયોસે. બે દંનની ભૂખીસું,
કાંઈ આપો તો ભગવાંન તમારે બેલુ કરશે ” કહી કુસકાં ભરતી
બે ત્રણ છોકરાને આગળ પાછળથી પોસે બોલાવતી સ્ત્રી તો હોય જ.
તેમાં કાંઈ બોળા આ : સૂત્રકણા ઉતાર “અરે ! માર પાકીટ
ક્યા ? મારે ખીરસુ કાણે કીયું ?” વગેરે શબ્દો બોલતા હાંફળા
હાંફળા આમ તેમ કાંઈ મારતા જણાય તેની તો નવાઈ જ નહિ !

રાજનગરના—ઉતાડ્યોને જ્યાંના સ્ટેશન—રેલ્વે મથકને—
સ્ટેશન કહેવા કરતાં આપણે દુનિયાનો રંગ બેરંગી બ્રહ્માનુ પ્રદર્શન
કહીએ તો કાંઈ ખોટું ન કહેવાય. આ ભવ્ય પ્રદર્શન (૧) નુ
અવલોકન કરતો કરતો અરુણ હિન્દની સ્થિતિ, તેના તતુબેની
દશા; પ્રિદેશી વ્યાપારી કંપનીઓનો દોરદમામ, તેમની પૈસા
હુટવાની સુધરેલી પણા કુશળ કળા, અને પૈસા આપી ગાળો ખાતા
તથા હાડમારી બોગવતા ઉતાડ્યોના વિચારો કરતો કરતો હોતો.
એટલામાં મેલ ગાડી આવી અને ટીકીટ કલેક્ટરે દરવાજો ઉઘાડ્યો.
ઉતાડ્યો તો મેલ આવતાની સાથે જ ગાંસડાં પોટલાં માથે મૂકી
છોકરાંઓને આંગળાએ વળગાડી, ધક્કામુક્કી કરતાં દરવાજામાં
દાખલ થવાને તૈયાર થઈ રહ્યા હતા. બે કે ત્રણમ ટ્રેનમાંથી ઉતરતા
ઉતાડ્યો બહાર નીકળ્યા બાદ જ જનાર ઉતાડ્યોને અંદર દાખલ
કરવામાં આવતા હતા, છે તે જાણુના છતાં ઉતાડ્યો ઉતાવળીયા
થઈ અંદર દાખલ થવા પડાપડી કરતા હતા. ટીકીટ કલેક્ટર તથા
એકસાઇઝ ખાતાના માણસો તેમને ધક્કા મારતા ગલીય શબ્દો
કાઢતા હતા. આવનાર ઉતાડ્યો બહાર નીકળવાનો રસ્તો પણ ન
હતો તેમાં વળી “ શેઠ ! વીશીમાં આજશો ? શેઠ ! વીશીમાં
આજશો ? ઉતરવા રહેવાની બધી સારી સવડ છે.” વગેરે શબ્દો
બોલતા, હુટાડની માફક હાથમાંથી પોટલાં હુંટાવતા વીશીમાં ભઈ
જવા કોશીશ કરી વીશીવાળાઓ ઉતાડ્યોને રંગડતા તે જુદા વિચારો.
ઉતાડ ગાડીમાંથી ઉતરી સ્ટેશન બહાર નીકળતાં અંધમુખા જેવો બની
જતો. તેમાં કાઠીયાવાડી ફેંટાવાળાની તો પુરી જ કમખખતી,
સાથપરથી આમજોટીઆવાળા ફેંટાનો એક વીંટો ખસીને ગળા

ઉપર આવી અને નસ ખેંચાખેંચીમાં પડ્યો કે વગર શું કે ફોસિ
 ન જોઈ શકે. ત્યારેજ સૂર્યોદય થશે. ૧૬૫
 પ્રિય આહક ! દેશી અને વિદેશી બંન્ને પ્રકારના પદ્ધતિનું, ધર્મનું
 અવલોકન કર્યું હશે. જોતાં આજ આત્માની નોંધે વિદેશી બ્રાહ્મણ
 પદ્ધતિ કેવી છે. દેશી પૈસા દેશી લોકો કરી, જાણતા નોંધે. અજ્ઞા-
 તવા છતાં પોતાના જ કાયદા અને વેળાણ પોતાની સમજતું, બ્રાહ્મણીને જ
 પોતાને પૈસા કમાવી આપનારાઓની નોંધે કરી દેશી કરે છે. આપણી
 દ્વાબો રૂપીયાની ઉચલ પાચલ કરનારી પેટી સવારના પેટી રાતના
 સવ અને દશ વાગ્યા સુધી દ્વાબ કરે છે. દુકાનનું પાણી પાવ કરતી
 સખત પણ કોઈ આહક આવે તો પાંચકાઈ વધુ ખોટી થઈ
 સંધ્યા તરફ આવી આવે છે. આહકને પોતાને ત્યાં જોવાવવા
 પોતાના કરી લેવા-પોતાની જ નહીં કરે છે. દેશી કાજ કર્યાએ તો
 બાલ્યો અપાય છે, અમાવસ્યા તથા અમુદ્ર તહેવાર વિના હમેશાં
 ધધા ઉપર જ ધાંચીતા બળદતી માફકાણું સરીમાં જોઈએ તરફ
 છે, છતાં નફો તો કરી શકતા નથી. ઉધાર આપવા આપણું
 આહંસ કરનામાં પહેલો નંબર ધરાવે છે છતાં પણદ્રવ્ય કે સંતોષ
 મેળવી શકતા નથી. આહકના જ દિવસના તરફ છે, રખેને આહક
 શુભાવીશું ! એ ધાસ્તીમાં એક વખત તો ઉધરાણી આપી હોય
 છતાં ઉધાર માલ ધીરે જ જાય છે. છતાં પૂર્ણ હમેશાં જાણે દેશી
 રડતા માલુમ પડે છે, ત્યારે આ વિદેશી પેટીઓએ જોઈ દેશી
 પાંચ વાગ્યાનો જ વખત ધધા માટે મુકરર કરે છે, રમેતોને તો
 અમુક વખત જ હાજર રહે છે, પાંચ વાગ્યા બાદ ગમે તેવું કામ
 હોય તો પણ આહકની દરકાર કરતી નથી, આહકને લલચાવવા
 જાહેર ખખરો ચા પોતાના દલાલો વિના આપણી માફક ખોજાવતી
 નથી, દર રવીવાર તથા તેમના તમામ તહેવારોએ ગમે તેવો
 દાલદાયક ધધો હોય છતાં ઓશીસ જે દુકાન ઉઘાડતી નથી,
 ઉધાર આપવાની વાત કરતી નથી, છતાં આપણી નજર હમેશાં
 સુખશાન્તિ અને અયશ આરામ મોગવતી નજર પડે છે. દેશીની
 રીતે આહકની બિલકુલ દરકાર કરતી નથી, પોતાના જ કાયદા
 મુજબ વર્તે છે અને ચોખ્ખું કહે છે કે અમારી સાથે કામ
 પાંચું હોય તો પાડો, અમારા તો આ કાયદો છે. છતાં આપણે
 તેમની પાછળ દોડી મરીએ છીએ, અને તેઓ લાંબોનો નફો

કરી સ્વદેશ તરફ પાછી ફરે છે. તેમની બેંકાનો દાખલો લ્યો. તમારા જ રૂપિયા બેંકામાં જમા હોય છે તેનું તમને ખબરના શરારી વ્યાજ કરતાં પણ ઓછું વ્યાજ આપે છે. તમારી શરારી પેઢીઓ તમને જોઇએ ત્યારે અડધી રાત્રે પણ નાણું આપે છે અને કેટલીક વખત તમારી જમા રકમ કરતાં પણ વધુ રકમ તમે તેની પાસેથી મેળવી શકો છો ત્યારે આ બેંકા—વિદેશી શરારી—તમારા જ જમા મૂકેલા રૂપિયા તમને ચાર યા પાંચ યાગ્યા બાદ આપતા નથી તો અડધી રાત્રે તો આપેજ શાના ? અને જ્યારે જમા મૂકેલાં જ નાણાં આમ ન મળે તો વધારાની રકમ તો મળે જ શી રીતે ? વળી હમેશા જેટલી રહેવી જોઇએ તે કરતાં બેંકામાં—તમારા ખાતામાં ઓછી રકમ જમા હોય તો તમને રેશનરી ખર્ચનો અમુક ચાર્જ (લાગત) કરવા સાથે ખાતામાં અમુક રકમ ખાડી રાખવા યા ખાતુ ખંધ કરવાની ઉલટી વ્યવસ્થા અપાય છે, છતાં તમે આપણી શરારી પેઢીઓમાં નાણાં જમા રાખવાને બદલે તેમની પાસે દોડી જાઓ છો. તમારા જેવા લેવા બખ્ખે કલાક ખોટી યાઓ છો અને કેટલીક વખત તો પોતાને મોટા સત્તાધારી અમલદાર માનતા બેંકાના કારકુનોના બે શબ્દો મુગે મોઢે સાંભળો છો એટલુંજ નહિ પણ તેની કાઠલુદીબરી આછછ કરો છો. આ બધું શા માટે ? શું આપણી શરારી પેઢીઓ દેવાળાં કાઢે છે અને આ બેંકા દેવાળાં નથી કાઢતી ? પછી તમારાંજ ઓછા વ્યાજે મૂકેલાં નાણાં પાછાં લેતાં શા માટે આટલી બધી નાલાયકી ખતાવવી પડે છે ? આ તો બેંકની વાત થઇ પણ તેજ મૂળ્ય ટેલીફોન કંપનીઓ, ટ્રામ કંપનીઓ, ઘરેરેના દાખલા લ્યો. એક ભાકુતી ગાડી ઠરાવવા નીકળો છો ત્યારે એ ગાડીવાળો બાઈ આના માગે છે તો તમે તેને ચાર આના કહી ઉવટે પાંચ યા છ આનામાં નક્કી કરી ઠરાવો છો, ત્યારે રેલ્વે કંપની પોતાના ખર્ચ અને નફાનો વિચાર કરી જે દર નક્કી કરે છે તે વગર પૂછ્યે તમે આપી દો છો. તેમાં એક પાંચ પણ ઓછી ઠરાવવાની તમે હિમ્મત કરી શકો છો ? તમે કહેશો કે 'તેમના દર નક્કી કરેલા છે.' પણ તે કાણે ? તમે કે રેલ્વે કંપનીએ ? તે પોતાનો નફો ખરાબર લે છે, કાંઈ તમારી કાળજી કરતા નથી. એક વર્ષ તુકશાન થાય તો તરતજ દરમાં વધારો કરે છે પણ બે.

હદ કરતાં વધુ નફો થાય તો દર ઓછો કરતી નથી. વળી તેના કરાવેલા વખતેજ તમારે કાજર થવું પડે છે એક મીનીટ પણ તમારે માટે ગાડી ચોલતી નથી. પણ જો ચોતાની અગવડ હોય તો કસ્ટોડિયા કલાકો ગાડી મોડી આવે અને તમારું લાખોનું નુકશાન થાય તેની તેને કાંઈજ દરકાર નહિં. તેમના કાયદો તેમને કમાવી આપનારે પાળવાજ જોઈએ; પરંતુ પોતે ચોતાના કાયદાનો ભ્રમ કરે તેનું કાંઈજ નહિં. યુરોપીયન યા યુરેઝીયનના ડબ્બામાં દેશી બેઠો હોય તો કાંકુ પકડી અપમાન કરી ઉઠાડી મુકવો તેમાં કાયદો પળાવોજ જોઈએ પરંતુ એક ખાનામાં દશને બદલે વીસ માણસોને પુરેપુરા પૈસા લઈ ઉપરા ઉપરી ખચડવા અને મેજાની કે બીજી એવી સ્પેશીયલ ટ્રેનોમાં ધમધમી ગયેલા ઢોરોને પૂરવાના ડબ્બામાં ઢોર કરતાં પણ બેજ રીતે પૂરવા એ તો કાયદાનું પાલન આવી રીતની કંપનીઓ દેખાવમાં પ્રજાનું સુખ બતાવતી-પ્રજાની અનુકૂળતા માટેજ ચલાવાતી (!)-પરંતુ અંદરખાનેથી ચોતાનોજ સ્વાર્થ સાધતાં પ્રજાના પૈસા હુંટતી અને સુખને સળગાવતી કંપનીઓ તરફ દોડી મરીએ છીએ પરંતુ તેમાં સુધારો કરાવી આપણી અગવડો કરાવવાની સહજ પણ દરકાર કરીએ છીએ ? આપણે હાં કારખાનાં કાઢનારા તો બણાય છે પણ તેમાં એક બીજાની હરીફાઈ વિના બીજી વાત નથી; જ્યારે તેમની કંપનીઓ પ્રજાનું સુખ બતાવી નાણું હુંટનારી હોવા છતાં ચોતાનાજ સુખના કાયદો કરનારી હોય છે. ધન્ય છે હિન્દીઓની વ્યાપારી કદરને ! (!)

અરજી આ બધું જોતો જોતો, બે દરવાજા છતાં એક જ દરવાજે જનાર તથા આવનાર ઉતાડ્યોની રખાયલી આ ગોઠવણથી હૃદયમાં બળતો, તથા ટ્રેન આવતા અમાઉ ઉતાડ્યોને બીજા રેલ્વેનોની માફક અંદર દાખલ ન કરવાના હેતુનો વિચાર કરતો રેલ્વે કંપની પર મુસ્સે થતો તથા ઉતાડ્યોને તેઓ આ બધું જાણુના છતાં અગાનોની માફક પડાપડી કરી હેરાન થતા જોઈ ખિન્ન થતો ત્યાંથી બીજા વર્ગના દરવાજા પાસે આવ્યો. જેવો તે દરવાજા નજીક જતો હતો તેટલામાં દૂરથી કાષ્ઠકને આવતું જોઈ તે અટક્યો અને સહજ મોહું ફેરવી જરા આધો ઉભો. રેલ્વેની અંદરથી બે પુરૂષ તથા એક સ્ત્રી આવતાં હતાં. સાથે એક મજૂર એક બીસ્તરો, એક લોખંડની પેટી તથા એક હેન્ડબેગ લઈને આવતો હતો. આવનાર

ટીકીટ આપી બહાર ચાલ્યાં. અરણ્ય તેમની પાછળ પાછળ ચાલ્યો. મજુરના હાથમાં હેન્ડબેગ પર તેણે સફેદ અક્ષરે લખેલું નામ “અંદ્રકાન્ત બી દીક્ષીત.” વાંચ્યું તે આશ્ચર્યમાં પડ્યો. બહાર ઉભેલી એક વિક્ટોરીઆ ભાડે કરી આ નવિન આગન્ટુકે ચાલ્યાં. અરણ્ય પણ એક ગાડી ભાડે કરી તે વિક્ટોરીઆથી જરા દૂર પાછળ પાછળ ચાલ્યો. વિક્ટોરીઆ કાળપૂરમાં રાજમહેતાની પોળમાં પેઠી. અરણ્ય ગાડી ઉભી રાખી, પૈસા ચુકવી, વિક્ટોરીઆતી પાછળ જવા માડ્યું. થોડે દૂર જતાં વિક્ટોરીઆ ઉભી રહી. અરણ્ય તેની બાજુમાં થઈ આગળ ચાલ્યો. જતાં જતાં કરીથી પારીકષ્મથી અંદર ખેસનારી ત્રણે વ્યક્તિનાં મ્હેરાં જોઈ લીધાં. એક પુરૂષને તેણે ઓળખ્યો. સ્ત્રીનો મ્હેરાં પણ પરિચિત લાગ્યો; પણ બીજો પુરૂષ અજાણ્યો જણાયો. અરણ્ય થોડે જઈ ઉભો. રાત્રિનો સમય હોવાથી તે ઘરનો નજારો ન જોઈ શક્યો પરંતુ જે ઘરમાં તે ત્રણે જણ ગયાં તે તેણે જોઈ લીધું. તેણે ઓળખેલો પુરૂષ રમણલાલ હતો. પરંતુ આ નવો આવનાર કોણ હતો તથા આ સ્ત્રી કોણ હતી તે જાણવા તેને સ્વાભાવિકજી જાણસા થઈ આવી. “ત્યાંથી ચાલ્યા જવું કે ઉભું રહેવું તે તેનાથી ન સમજાયું હજી તે વિચારમાં હતો ત્યાં તેને કાને કાંઈના ગાવાનો શબ્દ પડ્યો. તેને તે પરિચિત લાગ્યો-ઓળખ્યો. સ્વર વધારે સ્પષ્ટ સંભળાવા લાગ્યો. જે બાજુ પરથી સ્વર આવતો હતો તે તરફ તે જોવા લાગ્યો.

“કરલે લલાઈ, જીંદગાની ઔર જવાની ફાની હૈ.”

આ ગાનારી તે પેલીજ લિખારણ હતી. અરણ્યની નજર આવી તે ગાવા લાગી. તેના મીઠા કંઠસ્વરથી ખેચાઈ પેલી નવિન આવનાર સ્ત્રી બહારી પાસે આવી. મેડીમાંનો દિપકનો પ્રકાશ તેના મ્હેરાં પર પડતો હોવાથી તેનો સૌંદર્યયુક્ત મ્હેરાં સ્પષ્ટ દેખાયો. અરણ્ય તે તરફ ક્ષણવાર જોઈ રહી ચાલ્યો ગયો. જતાં જતાં જણાયો.—“આત્મચંદનીવેદી.” લિખારણ ક્ષણમાં અરણ્ય તરફ તેજળ ક્ષણમાં તે સ્ત્રી તરફ જોતી બોલી:—“હુરે-જ. હનમ.”

પરિચ્છેદ છઠો.

—❀❀❀—

તું મહારોજ.

—❀❀❀—

પતિત યથેતું સૌંદર્ય રાગનાનથી પણ ભયંકર છે.

વાન સાહેબ ! હું રમ લખશ. હવે આપ દીક્ષ ન કરશો." મુકુન્દ કપડાં પહેરી જવાની તૈયારી કરતો બોલ્યો.

સવારનાં નવ વાગ્યાનો સુમાર હતો. દિવાન-ખાનામાં દિવાન-સાહેબ વિમળરાય બેઠા બેઠા

"સાહે-સલ્તનત" નામનું દૈનિક સમાચારપત્ર વાંચતા હતા. ટિપ્પલપર "સાહિત્ય" "નવજીવન" "રંગભૂમિ" "ગુજરાતી" "ગુજરાતી પંચ" "હિન્દુસ્થાન" "બોમ્બે કોનીકલ" "સ્ટેટસમેન" "સ્વરાજ્ય" વગેરે માસિકા, સાપ્તાહિકા તથા દૈનિક પત્રો પડ્યા હતાં. સામેની ખુરસી પર કમલા બેઠી હતી. તેના હાથમાં "મુગ્ધા-મનન" નામનું માસિક હતું. બાલ સૂર્યના કામળ ફીરણો દીવાનખાનામાં પડતાં હતાં. બગીચામાંનાં પુષ્પ-રોપાઓ ઉપર પડેલાં ઝાકળનાં તથા પ્રાતઃકાળમાં છીટેલાં જળનાં બિંદુઓ આજ-વિનાં નમ્ર પંથુ વડે ફીરણોથી મોતીની માફક ચંચળ હતાં. સુકોમળ સુવાસિત રંગમેરંગી પુષ્પો પવનની સંદમ્બ લહરીમાં ઢાંઢક ઉડુ ગાન ગાઇ રહ્યાં હતાં. કુદરતની નૈસર્ગિક લીલા નિહાળતાં આનંદમાં ભસ્ત ખનતાં પ્રક્ષિગણો કિલકિલાટ ફેરી રહ્યાં હતાં. કાષ્ઠ કાષ્ઠ ભખત-રસ્તા ઉપર થઇને જતી ગાડીનાં ખખડાટ સિવાય સર્ત્ર શાન્તિ હરેલી હતી.

આહા ! મનુષ્ય પ્રતિક્ષણે કુદરતની અગાધ કૃતિનું અવલોકન કરે છે, તેમાં જ રમ્યા કરે છે છતાં તે દ્રિષ્ટો અત્યંત અવલોકનો હમેશ બેઠાથી તેને મન એવાં તો સામાન્ય થઇ રહે છે કે તે દ્રિષ્ટો તથા તેની અગાધ કૃતિનો તેને સંકળ પથુ વિચાર આવ

નથી. પરંતુ જ્યારે ન જોયેલાં સ્થળો જુએ છે ત્યારે જ તેને કાંઈક સ્મરણુ માય છે. ઇન્વરની માયા જ એવી છે.

મુકુંદના શબ્દો સાંભળી વિમળરાયે ‘શર્દદિ-સસ્તનત’ માંથી હ્યું જોયું અને બોલ્યા:—

“કેમ મુકુંદ! કાંઈ બહુજ ઉતાવળ છે? આજ તો કચેરીને વખત નથી થઈ જતોને?”

“દિવાનજી! કચેરી તો નથી. પણ મારે મારી ખટપટ તો કરવીને?” મુકુંદે જવાબ દીધો.

“ત્યારે વળી શી ખટપટ કરવાની બાકી છે? ત્યારે માટેની ખટપટ હું માથે લઉં છું.” વિમળરાય બોલ્યો.

“અને બીજી તારી ખટપટ હું માથે લઉં છું.” કમલાએ હસિત વદને મુન્ધા-મનનમાંથી સુખ બહાર કાઢતાં પૂર્તિ કરી.

આ વખતે વિદ્યુતવાગ્ધ્યન (ટેલીફોન) ની ઘંટડી વાગી. વિમળરાય ઉઠી વાત કરવા લાગ્યા:—

“Hallo! Who you please?” (હેલો! આપ કોણ?)

“Yes” (હા—)

“At any moment.” (કોઈપણ પળે)

“Highly obliged for your kind invitation”
(આપના આવાહનમાં આમંત્રણ માટે ધણો આભારી છું.)

“Yes, I shall start instantly” (હું આ ક્ષણે જ નીકળીશ.)

વાત પૂરી થતાંજ કમલા તરફ ફરી બોલ્યો:—

“એજ. સદાશિવરાવ મને મળવા બોલાવે છે.”

“કેમ દિવાનજી! અમારી દિવાનગીરી કેવી!” મુકુંદે આંખો નચાવતાં મુછ પર હાથ ફેરવતાં કહ્યું.

“તારા કામમાં તે વળી ક્યાંય હોય!” કમલાએ તેના લગ્ન જોઈ હસતાં હસતાં કહ્યું.

વિમળરાય કપડાં પહેરી જતાં જતાં બોલ્યા:—મુકુંદ! મારા આવતા સુધી તું અહીંજ રહેજે. કદાચ ત્યારી મારે જરૂર પડશે.”

દિવાનજી ગયા. મુકુંદે ખુરસીપર બેસતાં “રંગભૂમિ” હાથમાં લીધું.

“શું વાંચવા માંડ્યું?” કમલાએ તેના સામું જોઈ પ્રશ્ન કર્યો.

“રંગભૂમિનું અવસાન.” મુકુંદે કાંઈક રિમત કરતાં પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

“રંગભૂમિનું અવસાન કે રંગભૂમિમાંનું અવસાન?” કમલા હસી પડી.

“જે કહો તે ખરું.” મુકુંદે પણ હાસ્યમાં જોડાયો. “આથ એક રંગભૂમિ છે ને!”

“હા. એતો ખરુંજ. આપણેય અવનવાં વેશ ભરતીએ છીએ ને!” કમલા બોલી.

“હા. પણ તમે આ અવસાન વાંચ્યું? તમને કેવું લાગે છે?” મુકુંદે પ્રશ્ન કર્યો.

“હા.હા.હા.હા.” કમલા હસી પડી. “અવસાન લે વળી કાંઈને વહાલું લાગે? અને તેમાં વળી રંગભૂમિમાંનું?” કમલાએ ‘મુઝા-મનન’ બોળામાં મૂકી આળસ ખાતાં કહ્યું.

“એ તો ઠીક. પણ રંગભૂમિમાંનું કયું અવસાન ન મચ્યું? દીલનું કે દેહનું?” મુકુંદે પ્રશ્ન કર્યો.

“મુકુંદ! હજી તારે સમજવાની વાર છે. દેહનું અવસાન તો સમજાય પણ દીલનું અવસાન ત્હારાથી ન સમજાય. એ તો અનુભવે જ સમજાય.” કમલાએ આંખો નચાવતાં મુકુંદનું અચાનક અતિપાદન કરવા માંડ્યું.

“શું દીલનું અવસાન અનુભવે જ સમજાતું હશે? અનુભવ વિના ન સમજાય?” મુકુંદે વાત લંબાવવાની શરૂઆત કરી.

“ન સમજાય. તને શી રીતે અનુભવ મળે?”

“ખરું. પણ તમે સમજી શકો છો?” મુકુંદે માર્મિક પ્રશ્ન કર્યો.

“હા. હું સમજી શકું છું.” કમલાએ તેના તરફ કૃષ્ટિએ જોતાં કહ્યું.

“ જોડું. ” મુકુંદે નિશ્વાસ નાખ્યો. “ જોડું. તમે નથી સમજી શકતાં. હું સંમત છું. એ બાબતમાં તમારો કરતો મારો અનુભવ વધુ છે. ”

“ શી રીતે ? હજી તો તું કુંવારો છે ? ”

“ અને તેથી જ અનુભવ વધારે છે. હું શા માટે પરણતો નથી ? શું કન્યા નથી મળતી ? શું પૈસા નથી ? શું વિદ્યા નથી ? બધુંય છે. છતાં શા માટે પરણતો નથી ? ” મુકુંદે પ્રશ્ન કર્યો.

“ શા માટે ? ” કમલાએ કારણ જણાવવા જાણસા દર્શાવી.

“ દીક્ષનું અવસાન થવાથી. ” મુકુંદે નિશ્વાસ નાખ્યો.

“ શું તેના પુનર્જીવનની આશા નથી ? ”

“ કદાચ પુનર્જીવન મળે તો પણ તે અરીશુ ખાઈ આણેલી કૃત્રિમ શક્તિ જેવું. ”

“ પણ જેટલો વખત અરીશુનો નીશો હોય તેટલો વખત તો શક્તિ રહેને ? ”

“ હા. એ ખરું. પણ તે અરીશુ પણ મળવું જોઈએને ? ”

“ શું તે પણ મળે તેમ નથી ? ”

“ હું કહી શકતો નથી. કારણકે મારું દીક્ષ જ્યાં છે તેને તેની અમર છે કે નહિ તે હું શી રીતે જાણું ? ”

“ યત્ન કર. ”

“ પણ યત્ન અવરિત હોય તો ? ”

“ મુકુંદે હું સમજી શકતી નથી કે દીક્ષ લેનાર ધરિત અ-ધરિતનો આવા પ્રશ્નમાં શા માટે વિચાર કરે ? દીક્ષ લેવું અને દીક્ષ દેવું એ પોતાની સત્તાની વાત છે. કોઈની તેના પર સુખચારી નથી. ”

મુકુંદ કાંઈક બોલવા જતો હતો એટલામાં બહારથી મંગિત તો નાદ મંભળાયો. મુકુંદે તે તરફ લક્ષ આપ્યું.

“ બીગા-હુઆ-જગર ચે-ખૂન-આ-ફતા-અ બરસે—

બીગા-હુઆ-જગર ચે-ખૂન-આ-ફતા-અ બરસે—

અરવા-સગા-ના હો-ગા-નિષ્કૂ-ર ક્યો-ખતે હો—”

ગાન બધ પડયુ. મુકુંદે પૂછયું:—“ આ કોણ ગાય છે ? ”

“ એક લિખારણ છે. મેં તેને આપણા કંપાઉન્ડમાં રહેવા જગ્યા આપી છે. ગરીબ છે. ” કમલાએ કહ્યું. “ વિચાર હોય તો બોલાવું. ”

“ ના ના. તેનું કાંઈ કામ નથી. તે પણ કાંઈ મારા જેવી દીલના અવસાનવાળી લાગે છે, હશે. ’ એમ કહેતાં તેણે નિશ્વાસ નાખ્યો.

મુકુંદ! તું મને તારા દીલની વાત નહિં કહે? તું અમારે માટે આટલો શ્રમ લઈ ખટપટ કરે છે. હું તને સુખી કરવા યત્ન કરીશ. ” કમલા તેની નજીક આવી તેની ખુરસી પર હાથ મૂકીને તેના રહેરા તરફ વાંકી વળી બોલી

“ હું...શું કહું ! ” મુકુંદ અચકાતાં અચકાતાં બોલ્યો.

“ કહે મુકુંદ! કહે! તારું દીલ બોલી નાખ. ” કમલાએ તેના બલાપર હાથ મૂકતાં કહ્યું.

“ તેથી તમને આઘાત થશે. ના. ના. હું નહિં જ કહું. ” મુકુંદે ઉઠ્યો અને બાજુની આરામ ખુરસી પર પડ્યો.

કમલા તેની પાસે ગઈ. આરામ ખુરસી પાસે જમીન પર બેસી જઈ, હાથાપર પોતાના હાથ ટેકવતી બોલી:—“ મુકુંદ! મુકુંદ! તું જાણે છે કે દિવાનજીની પણ હું આટલી આજીજી નથી કરતી. મારા આંખમાં તેમને દખાવું છું અને આજ તારા દીલનું કારણ જાણવા તારી પાસે આટલી આજીજી કરું છું. કહે, જલ્દી કહી દે. ”

“ ખરું છે. તમારા વડે તો દિવાનજી આ જગ્યા ભોગવી રહ્યા છે તે અધુ હું જાણું છું. મારી ખટપટમાં તમે ન હોત તો તેમને આ જગ્યા મળતજ નહિ અને હવે પછીની જગ્યાની પણ આશા મૂકીજ દેવી પડત. ” મુકુંદે તેની દ્રષ્ટિ સાથે દ્રષ્ટિ સાંધતાં કહ્યું. “ અને તેથીજ મારા હૃદયમાં અતિશય દુઃખ થાય છે. હું તમને નથી કહી શકતો તેનું એજ કારણ છે. આહા! તે દિવસ! જ્યારે પ્રથમજી મને વિચાર આવ્યો—મારું અંતઃકરણ ઉછળ્યું ન્તા ના. હવે તમે તે વાત બધ કરો. આજ સુધી વજની તીજેરીમ પૂરી રાખેલા વિચારો અનાયાસે બહાર નીકળી જાય છે. હું ન

“ખેર ! લગ્નની વાત લગ્ને છે. વળી આગળ ઉપર જોઇશું.
પણ તુ મને વચન આપ કે તું મહારોજ છે.”

“હું તમારોજ છું કમલા ! આ હૃદય તમારુંજ છે.”

‘ટન ટન ટન ટન’ ટેલીફોનની ઘટ્ટી વાગી. કમલાએ
ટેલીફોન લીધો, વાત કરી મૂકી દીધો.

“ચાલ, આપણે જમી લઇએ. દિવાનજી કહે છે કે તેઓ સાંજે
આવશે જમવા માટે તેમની જોવાની નથી.” કમલા ખોલી.

“હાલે, ચાલો. પણ—” સુકુંદ અટક્યો.

“પણ શું ? હવે શા માટે હૃદયમાં મુંઝવણ રાખે છે ?”
કમલાએ બોલતા બોલતા સુકુંદનો હાથ પકડી તેને ઉઠાડ્યો.

“મોટા રાજ્યની દિવાનગીરી પર ગંગા પછી માફ શું ?
આટલા દિવસ તો મેં ગમે તે રીતે ગાળ્યા. પરંતુ હવે હૃદય ખુલી
જવા પછી એ બધું મૂશ્કેલ થઇ પડશે.” સુકુંદે, કમલા પ્રતિ
જોતાં કહ્યું.

“ગમે તેમ થશે તો પણ હું તને હવે મારા હૈયા પરજ
રાખીશ. સુકુંદ ! તું મહારોજ—” વાક્ય અધુરુંજ રૂંધી ગયું. બન્નેના
શરીર એકત્ર થઇ ગયા. કમલાના હૃદયમાંથી નીકળેલા ઉદ્ગાર
માત્રના લણકારા ચાતાવરણમાં ગાંજી રહ્યા :—

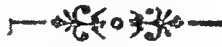
“તું મહારોજ—”

પરિચ્છેદ સાતમો.

આત્મહત્યામાં પાપ શાનું ?

પ્રેમીને આત્મ-અવિદાન વિના ઉદ્ધાર નથી

રણુ સાથે થયેલી વાતચીતથી રમણુજાહનો વૈરાગિ તિવ્ર બની ગયો હતો તેનાથી દુઃખ પડ્યા પછી ઘેર પહોંચતા સુધી તેના મનમાંથી અરણુ ઉપર વેર લેવાના વિચારો ખસ્યા જ નહિ. તેનું મગજ વૈરની ધુનમાં કાંઈ કાંઈ

ચોળના કરવા લાગ્યું.

“અરણુ ! અરણુ !! તું શા માટે મારી પાછળ પડ્યો છે તે મને કાંઈ સમજતું નથી. હું, પણ કેવો મૂખ કે સફળ ઓળખાણ થતાં હું તેને ગુદશનને ત્યાં તેડી ગયો ! ગુદશન મારા પર મરતી હતી, જો કે માત્ર મને ગાયનનો જ લાલ મગતો હતો છતાં આશા હતી કે પૈસાતી રેલ્વેલામાં તે મને પોતાનું સર્વસ્વ આપશે જ. એ આશામાં ને આશામાં મેં કેટલા પૈસા તેને માટે ખર્ચ્યા. પણ જે દિવસે હું અરણુને લઈ ગયો તેજ દિવસથી તે બદલાઈ ગઈ. સાંજે હું રૂપીઆ આપવા ગયો ત્યારે રૂપીઆ લીધા પછી પછી મને મળવાની પણ ચોખ્ખી ના પાડી દીધી. વળી સાંભળું છે કે હવે તો તે કાંઈનેય મળતી નથી. કેટલાક માણસો જોને ત્યાં લક્ષા બધા છે. પણ તે બચાવને ના પાડે છે. કારણ સમજતું નથી. પણ ખાનગી તપાસમાં એટલું તો સમજાય છે કે અરણુ હમેશ નહિ તો મીઠું ત્રીજું દિવસે પણ તેને ત્યાં જાય છે. તેને તે ગુપ્તીયો મને છે અને અરણુ પણ કેટલાક સુત્રી ત્યાં રહે છે. વળી હમણાં જે પાંચ દિવસથી તો ગુદશન પણ વૈર દેખાતી નથી. કાલુ જણે અરણુ એવી તે કંઈ પ્રકારની તેના પર તાબી છે કે તે અરણુને જ જોઈ રહી છે. મને

હોય, પણ મારે એટલું તો કબુલ કરવું જ પડશે કે અરણ્ય ન્યાં
જાય છે ત્યાં-તેના વિરુદ્ધ કાંઈ લાગ્યે જ થઈ શકે છે. જરૂર તે
કાંઈ જાદુગર યા તો વશીકરણ વિદ્યાવાળો-મેલીવિદ્યાનો સાધક
છે. ગુરુશનની આજ્ઞા છોડી સુન્નીબન તરફ નજર ફેરવી. "પૈસા
ખર્ચાં તેને પણ મારી ખનાવી તો અહીં પણ તે મારી પાછળને
પાછળ જ લાગ્યો સુન્નીનું ઘર તો ઠીક પણ વળી દારૂની વાત
પણ તે જાણી ગયો. હું ધણાં ફાંદાં મારું છું પણ તે બટકતા
જાતનું કેકાણું મને નથી જડતું. જો તેનું કેકાણું જડે તો તો કાંઈ
પણ રીતે તેને સપડાવું." રમણલાલ વિચારમાને વિચારમાં ચાલ્યો.
જ્યોતો, ક્ષણમાં અટકતો અને ક્ષણમાં પાછો વિચારમાળા પકડતો.

"હાં. ઠીક યાદ આવ્યું. કાલે પેલો વ્યતુરો આવે તો તેને
એ કામ સોંપું. વ્યતુરો દેખાય છે તો પૂરો બદમાશ, એ એ કામ
ખુશીથી કરશે. અને વળી કાલે જ એની સુંબઈની ઓપીસમાં
કાગળ લખી તેને બરતરફ કરાવવાની પેરવી કરું. એક તરફથી
મોકરી વગરનો ચરો અને બીજી તરફથી વ્યતુરો તેના રહેવાના
કેકાણાનો પત્તો કાઢી લાવશે. પછી કાંઈક તાગડો રચી સપડાવું;
અને બદમાશ તરફકે જોલમાં જ મોકલાવું." ક્ષણવાર વળી
જાતક્યો. વળી પાછો વિચારતરંગે ગોથાં ખાવા લાગ્યો.

"પણ એવો શો તાગડો રચવો ? આ કામમાં હિતાવળ ન
કરવી જોઈએ, પણ ખૂબ વિચાર કરીને જ આગળ વધવું
જોઈએ."

આમ વિચાર કરતો કરતો તે ધેર આવ્યો. કપડાં હિતારી
ગલંગપર પડ્યો. તેની પ્રેમાળ પત્નિ તેની પાસે આવી મોડા
આવવાનું કારણ પૂછવા લાગી. તેને બહાનાં બતાવી, પોતે કરેલા
નિંશાની તેને બજાર ન પડે માટે મોડું ફેરવી સૂતો અને તબીબત
સારી ન હોવાથી એન ન હોવાનું જણાવી દીધું. વળી સાથે સાથે
કાંઈક ગાવા પણ કહ્યું. તેની સ્ત્રી લલિતા સંગિતમાં પ્રવીણ હતી.
લેણે પતિને પ્રસન્ન કરવા તેની આજ્ઞાનુસાર વીણા લઈ મધુર ગાન
ગીતાના કોમળ અને મોહક સ્વરથી સર કર્યું. ગાનની એક કહી
રચણ નહિં થઈ હોય એટલામાં તો વિચારે ચઢેલા રમણલાલનાં
આંક તેમાં સર પૂરવા લાગ્યા.

બિચારી લલિતા રમણની આ ટેવથી પલોટાઇ ગઇ હતી. તેણે વાઘ મુઠી દીધું. રમણલાલની પાસે આવતાં તેને ધમધમાડ હલ્લો જોયો. નિશ્વાસ નાખી એક પુરસીપર બેઠી. પાસેના ટેબલ પર લેમ્પ બળતો હતો. બે ત્રણ પુસ્તકો અને એક બે માસિકો તેની પાસે પડ્યાં હતાં. લલિતા કંઈ પણ બોલ્યાં ચાલ્યાં વિના હથેળીપર લમણું ટેકવી બેસી રહી, બાહ્ય દ્રષ્ટિએ તે નિષ્ક્રિય હતી. છતાં તેના અંતરમાં વિચારોનો પ્રવાહ જોડાયેલ રહે જ જતો હતો. તેનું પરિણામ તેના જડ જણાતા ઠેઠ ઉપર પણ ચુંવં હતું. શ્વાસ ધણા લાંબા અને નિરાશા ભરેલા હતા. આંખો બળતી હોય તેમ લાલચોળ થઇ ગઇ હતી; અને જાણે તે અગ્નિને સુઝાવવા માટે જ ખરતાં હોય તેમ તેત્રમાંથી અશ્રુબિંદુ ટપકતાં હતાં. તે મૌન હતી છતાં તેનાં અંગો-તેના લાવ-તેના દુસ્મૃત્ત હિન્દુનું કરાવી આપતાં હતાં.

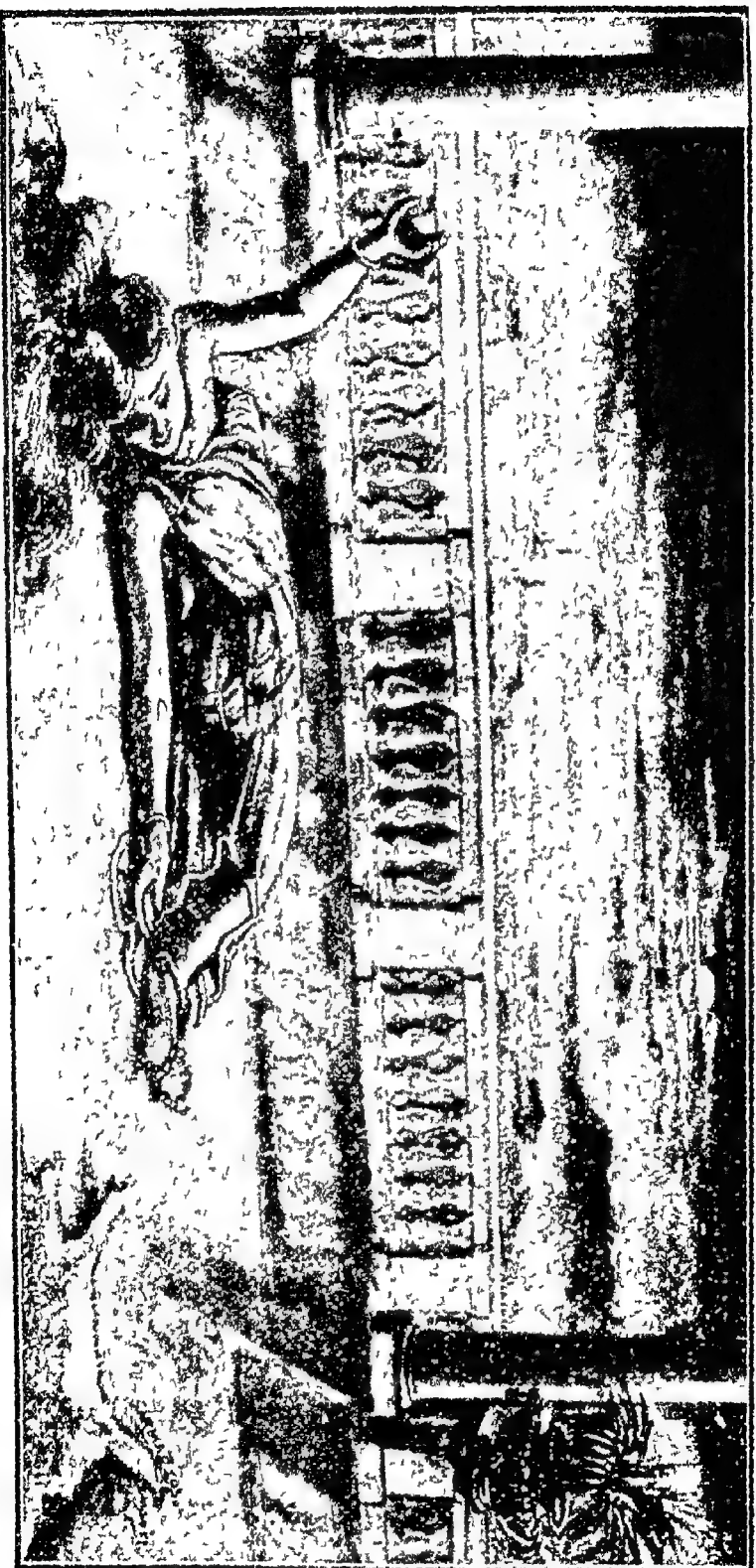
“ અરેરે ! ગૃહસ્થના ધરમાં આ સુખ ? આ સુખ મારાં મારાં માતા પિતાએ મને અહીં પરણાવી ? આ દુઃખ કેટલે સમય સહન થઈ શકે ? આં સુધી સહેવું ? દુનિયાં શું જાણે છે ? જો તો જાણે છે કે લલિતા સુખી છે. દુઃખ છે, યુવાવસ્થા છે, પતિ પણ યુવાન છે. તેને શી કમી છે ? ખરેખર, બાહ્યદ્રષ્ટિએ શી કમી છે ? છતાં મને શું સુખ છે ? દુનિયાં કહે છે દ્રવ્યમાં સુખ છે. દ્રવ્યમાં સુખ-એ પ્રશ્ન જ કેવો ? દ્રવ્ય ન હોય અને પતિનો પ્રેમ હોય તો પણ કેટલું અવર્ણનિય સુખ મળે ? મારાં માતા-પિતાએ મને જણાવી, જ્ઞાન આપી સારાસાર વિચાર કરવાની દષ્ટિ ઉઘાડી, આ બધું મારા સુખને માટે કરવામાં આવ્યું છતાં મારા લાગ્યમાં તો દુઃખ જ રહ્યું. અરેરે ! જ્ઞાના કરતાં પતિ-પ્રેમની વ્યાખ્યા સમજવાની મારામાં શક્તિ ન હોત તો કેટલું સારું કે માત્ર પશુઓની માફક મારું જીવન ગાળત. પણ આમ હલ્લમાં બળી મરવાનું તો મારા નસીબમાં ન રહેત ! અરે માતાપિતાઓ ! જો તેમને પેટ મારા જેવી અભાગ્યો પુત્રીઓ પડી હોય તો તમે તેમને જણાવશો નહિં; અને જણાવો તો પણ આવીજવળ જોડવાનો પ્રસંગ તેમના ઉપર જ ઘોડાને સુખ માટે જણાવો છે; અને તેમ છતાં તેનું જાણી

માટે તેને યોગ્ય સંદેશથી પતિની યોષ કરવામાં શા માટે - પ્રમાદી બને છે ? શા માટે શ્રીમંત યા કૃષ્ણાનના લોકમાં બેસાડ્યા છે ? શું પૈસાથી પ્રેમ મળે છે ? કૃષ્ણથી પ્રેમ મળે છે ? માન-સરત્યાથી પ્રેમ મળે છે ? તમારી 'સાન્યતા' બોડી છે. ભરેરે ! તમને પોતાને તે જાગતનો અનુભવ નથી ? તમે પોને એવા દાખલા બોળા નથી ? બે બોળા છે - તો પછી તમારી 'પુનિઓના' જીવનમાં કેમ નેનો ઉપયોગ કરતાં નથી ?

હાલિ ! બધા ! મને કંઈ જ સમજ નથી પડતી : ૬૭ તારા કમજૂર બંધારમાં ને મારે માટે કેવા દિવસ અને કેવા સુખો ચિરી સમજા છે ?”

વિચારમાં ને વિચારમાં બે વાત. વિચારી જાણા શાન્ત રાત્રીમાં અસાનનીમો બળી રહી હતી. આદે તરફનું શાન્ત વાતાવરણ તેના મનને ઉમડાવી જામતુ હતું. પદ્યની શાન્તિમાં જે શાન્ત વાતાવરણ હતું તેની અગાધ લીલાના અંકુશ પ્રકટાવી અનુભવ શાન્તિ અને અનંદ ઉત્પન્ન છે. પરંતુ તેજ વાતાવરણ અને તેજ શાન્તિ, રમ્યતા અને સ્વચ્છતામાં ઉલટું અસાનિતકર અને દુઃખદ થઈ પડે છે. હાલિના મનના વિચારને અસ્વચ્છતા ઉદ્દેશથી હીંમત વિચારમાંનામાં જ મતેમ જેમકે આંટા મારી પરિશ્રમ પામે મન-રમ્યતાનું ઉત્પન્ન ન કરે. તેના તરફ વંચી વચી સ્થિર દ્રષ્ટિએ તેના મુખને અંગેકેક કમલ લાગી. રમ્યતાના મુખમાંથી તીક્રમતા 'આસની-સુખ' (૧) તેને કમકમાત્તા લાગી. વિચારી જાણાને પતિના દુર્ભાગની અગર ન હતી; આજ ને પણ પડી. તેના બળીકતા રહેલા મનને દબે કાંઈ પણ આશા ન રહી. તેની આંખમાંથી અનુભવ ખર્ચ, તે સાંચો ફર ખપી ગયો. સદાગર પછી ઉપર અગાસીના ભાગમાં મઈ જેમ અતિશય પવનથી એકલવાયુ હાલ પડે તેમ તે પદ્યરતી દુરભાગની પર પડી. તેનાં તેના ફાટી ગયા જેવાં બની સગતાર ઉનાળા રહી ગયાં. ચંદ્રનાં શાન્ત કિરણ અને મંદ ધાતુ વડેરોજ તેની સુષુપ્ત હરી. તે કાંઈક શુદ્ધિમાં આવી. વિસ્તીર્ણ અંદાસમાં અંજન શાન્તિ-સોદર્ય પ્રસારતા અંદ તરફ નોંધ રહી. ચંદ્રનાં મુકુટ ઝીરશે તેનાં નેહારા તેનાં હૃદયમાં પ્રવેશમાં મથન કરતાં હોય તેમ તેનાં નેત્ર માંથી એકતાર થકે રવા

USHA AND ARUNA

જગતનો પિતા છે. તારા સુધાસિંચનથી કુદરત વનસ્પતિદ્વારા પોતાની કૃતિથી વિશ્વને મુગ્ધ કરે છે. અને તેજ વનસ્પતિથી વિશ્વ જીવે છે. સૂર્યદેવ જેટલોજ તારો પ્રતાપ છે. તું વિશ્વપિતાનું વિશ્વજીવન થઈ મારા જેવી ભાગ્યહિનોને શા માટે સતાવે છે ? અમારા હિનભાગ્યને દેખી તું કાં હાર્ય કરે છે ? દુઃખીઓનાં હૃદય ચીરનાઈ હાર્ય એ શું તુંજ જેવા ઐશ્વર્યશાળીને છાજે છે ? તું વિશ્વચંદ્રના પ્રકાશમાં અમારા હૃદયચંદ્ર ખીલવા જોઈએ; તેને બદલે તે અરત થઈ જાય છે. આમાં શું અમારો દોષ છે ? અરેરે ! શું આ જીવનમાં મારો હૃદયચંદ્ર નહિજ ખીલે ?

સુધામય શાન્ત તુંજ કીઃણો, જણાવે તુંજ શાન્તિને;
ખીલેલી કુસુદસમ નવલી, નવોઢા ચંદ્ર કાન્તિને.

ખીલેલી ચન્દ્રિકા કરતી અનેરૂ હાર્ય મુજ સામે.
બજેલીને સતાવીને કહે એ સુખ શું પામે ?

ખરે ! આ તમ ભૂમિને અનેરી શાન્તિ દાતા તું,
બજેલાં તેમ હૃદયોનો ખરો છે સુખ શાતા તું,

છતાં કાં આમ તું બાળે, કટાક્ષે હાર્ય કરતો તું ?
સુધાસમ શાન્તિને બદલે વિષમ હા ! ઝેર ભરતો તું ! ”

ગાન અટક્યું. વળી નિશ્વાસ નીકળવા લાગ્યા. ચંદ્ર તરફથી દ્રષ્ટિ ફરી વલ્લો ઠીક કરવાનું જ્ઞાન થયું. દ્રષ્ટિ ઉત્તર અને ભરપૂરવાના શૃંગારરૂપ કામળ અંગોપર પડી, હૃદય બળવા લાગ્યું.

“ અરેરે ! જ્યારે યુવાવરધાનું સુખજ પ્રાપ્ત નથી, મારા ભાગ્યમાંજ એ સુખ નથી તો રહી શા માટે મને તે સુખનાં સાધનો ઇશ્વરે આપ્યાં ? ખરેખર ! દુનિયામાં જે સાધનો સર્વોત્તમ સુખનાં મનાય છે તેજ સાધનો દુઃખરૂપ થઈ પડે છે. યુવા ! યુવા ! તું કેવી સુખકર અને કેવી દુઃખકર છે ? કટલાકને તું સુખ આપે છે તેમ ખીજાઓને તું તેવુંજ દુઃખ આપે છે. આઠા ! જ્યારથી તારો સંચાર આ દેહમાં થાય છે ત્યારથી બિચારી આશાવંત બાળા કેવા કેવા મનોરથો બાંધે છે ? તારાં સહજ ચિન્હોનો આ સંચાર થતાજ તેની કિશોરવરધા બદલાઈ જાય છે. તેના

અર અવર્ણનિય ફેરફાર થઈ જાય છે. તેના સૌંદર્યમાં ધીમે
વધારો થતો જાય છે. તેની નિર્દોષતામાં મુગ્ધભાવનો સંચાર
માટે છે. પેતાનાથી મોટા મનુષ્યોમાં-મુખ્યત્વે કરીને પુરુષ
માં-લેખાતાં તેને કાંઈક શરમ આવે છે. એકલી એકલી એકાંતમાં
છે ત્યાં પણ તેના મુખપર અનિર્વચનીય હાસ્ય-પેલુ મધુર
કે હાસ્ય-જણાય છે. વારંવાર પોતાનાં યુવાપોષિત અંગો તરફ
પ્રે અગ્રણ્યે પણ દ્રષ્ટિ ફરી જાય છે. સ્ત્રીવર્ગમાં તે કાંઈક
સાથે—હવે હું પણ સ્ત્રી રૂપમાં આવી છું—સંસાર નૌકાની
નીળવાની યોગ્યતાવાળી છું આવા ભાવ સાથે-મેળાય છે.
રઘુદાસ-પતિમહ્યારિણી બનતાં, કેવાં અવર્ણનિય સુખોદાનમાં
લીધું એવા વિચારો પોતાના મનોરથો ઉચ્ચ સુખમય બનાવી
છે પતિને હું આમ રીઝાવીશ, આમ સતાવીશ, આમ
પ્રવીશ આદિ તરંગોમાં તદ્દલીન બને છે. પતિગૃહે પહોંચ્યા
પત્નીની સાથે વાત કરવાને તેમજ તેનો પ્રેમ ઝીંજવાને ઉત્સુક
છે, પતિનું મન હરણુ કરવા, શૃંગારાદિ ધારણુ કરી પ.-ન
એવું વર્તન રાખવામાં પોતાની પસંદગી, અને પ્રિય વસ્તુઓને
જાય છે. જન્મ આપનાર માતાપિતાનો અપ્રતિમ વાત્સલ્ય
પણ પતિ તરફના ભાવિ સુખની આશામાં વિસારી મૂકે
બદ્ધે વિસરી જાય છે. અને તેનો બદલો શો મળે છે ?
એતજ તેના મનોરથો સફળ થાય છે, પરન્તુ મોટે ભાગે તે
ધારીની આશાઓ કચરાઈ-છુંદાઈ-ન'શ પામે છે. અરેરે ! તે
યે અમારા હૃદયની જે દશા થાય છે તેનો ખ્યાલ પોતાના જ
પારોમાં મરત બનેલા-પોતાનું સુખ અને સગવડ બેતા-પોતાના
ધર્મી સ્વચ્છંદમાં ફરતા-પુરૂષોને શી રીતે આવે ? અમારાં નેત્રો
તેનાં દર્શન માટે ચચળ બની રહે છે, અમારું મુખ તેના ભાવ-
ત પ્રસાદ માટે ઉત્સુક રહે છે, અમારા કર્ણ તેનાં મીઠાં
પુરાં પ્રણયવચનો સાંભળવા તૈયાર રહે છે, અમારું હૃદય-
મારું હૃદય, હૃદયજીવ તેમને બેટવા ઉછળી રહે છે, અમારા
ય તેમના કંઠને વીંટળવા અને અમારું મસ્તક તેમની પ્રેમબીની
જાળ છાતીમાં સમાઈ જવા તલપાપડ થઈ રહે છે. અમારો દેહ
મના દેહ સાથે એકત્ર થઈ જવા તનમનાટ કરી રહે છે તે વખતે

જગતનો પિતા છે. તારા મુધાસિંચનથી કુદરત વનસ્પતિદ્વારા પોતાની કૃતિથી વિશ્વને મુગ્ધ કરે છે, અને તેજ વનસ્પતિથી વિશ્વ જીવે છે. સૂર્યદેવ જેટલોજ તારો પ્રતાપ છે. તું વિશ્વપિતાનું વિશ્વજીવન થઈ મારા જેવી લાગ્યહિનેને શા માટે સતાવે છે ? અમારા હિનલાગ્યને દેખી તું કાં હાસ્ય કરે છે ? દુઃખીઓનાં હૃદય ચીરનાઈ હાસ્ય એ શું તુજ જેવા ઐશ્વર્યશાળીને છાજે છે ? તુ વિશ્વચક્રના પ્રકાશમાં અમારા હૃદયચક્ર ખીલવા ભેદાયે; તેને બદલે તે અરત થઈ જાય છે. આમાં શું અમારો દોષ છે ? અરેરે ! શું આ જીવનમાં મારો હૃદયચક્ર નહિજ ખીલે ?

મુધામય શાન્ત તુજ કીઃણો, જણાવે તુજ શાન્તિને;
ખીલેલી કુમુદસમ નવલી, નવોદા ચંદ્ર કાન્તિને.

ખીલેલી ચન્દ્રિકા કરતી અનેક હાસ્ય મુજ સામે.
બજેલીને સતાવીને કહે એ સુખ શું પામે ?

ખરે ! આ તમ ભૂમિને અનેરી શાન્તિ દાતા તું,
બજેલાં તેમ હૃદયોનો ખરો છે સુખ શાતા તું,

છતાં કાં આમ તું બાળે, કટાક્ષે હાસ્ય કરતો તું ?
મુધાસમ શાન્તિને બદલે વિષમ હા ! ઝેર ભરતો તું ! ”

ગાન અટક્યું. વળી નિશ્વાસ નીકળવા લાગ્યા. ચંદ્ર તરફથી દ્રષ્ટિ ફરી વલ્લેા ઠીક કરવાનું ભાન થયું. દ્રષ્ટિ ઉત્તત અને ભરયુવાના શૃંગારરૂપ કામળ અંગોપર પડી, હૃદય બળવા લાગ્યું.

“ અરેરે ! જ્યારે યુવાવરયાનું સુખજ પ્રાપ્ત નથી, મારા સાગ્યમાંજ એ સુખ નથી તો પછી શા માટે મને તે સુખનાં સાધનો ઇશ્વરે આપ્યાં ? ખરેખર ! દુનિયામાં જે સાધનો સર્વોત્તમ સુખનાં મનાય છે તેજ સાધનો દુઃખરૂપ થઈ પડે છે. યુવા ! યુવા ! ! તું કેવી સુખકર અને કેવી દુઃખકર છે ? કેટલાકને તું સુખ આપે છે તેમ ખીજાઓને તું તેવુંજ દુઃખ આપે છે, આહા ! જ્યારથી તારો સંચાર આ દેહમાં થાય છે ત્યારથી બિચારી આશાવંત આળા કેવા કેવા મનોરથો બાંધે છે ? તારાં સહજ ચિન્હોનો આ .i સંચાર ચર્તાજ તેની દિશ્વરપરયા બદલાઈ જાય છે. તેજા

૨ અવર્ણનિય ફેરફાર થઈ જાય છે. તેના સૌંદર્યમાં ધીમે
વધારો થતો જાય છે. તેની નિર્દોષતામાં મુગ્ધભાવનો સંચાર
માટે છે. પોતાનાથી મોટાં મનુષ્યોમાં-મુખ્યત્વે કરીને પુરુષ
માં-લેખાતાં તેને કાંઈક શરમ આવે છે. એકલી એકલી એકાંતમાં
છે ત્યાં પણ તેના મુખપર અનિર્વચનીય હાસ્ય-પેલુ મધુર
હાસ્ય-જાણાય છે. વારંવાર પોતાનાં યુવા પોષિત અંગો તરફ
પો અમળુએ પણ દ્રષ્ટિ ફરી જાય છે. સ્ત્રીવર્ગમાં તે કાંઈક
સાથે-હવે હું પણ સ્ત્રી રૂપમાં આવી છું-સંસાર નૌકાની
નીળનવાની યોગ્યતાવાળી છું આવા ભાવ સાથે-મેળાય છે.
રમ્યહમાં-પતિમહ્યારિણી બનતાં, કેવાં અવર્ણનિય સુખોદાનમાં
લીધું એવા વિચારો પોતાના મનોરથો ઉચ્ચ સુખમય બનાવી
છે. પતિને હું આમ રીઝાવીશ, આમ સત્તાવીશ, આમ
પાવીશ આદિ તરંગોમાં તલ્લીન બને છે. પતિગૃહે પહોંચ્યા
પત્નિની સાથે વાત કરવાને તેમજ તેનો પ્રેમ બીજવાને ઉત્સુક
છે, પતિનું મન હરણુ કરવા, શૃંગારાદિ ધારણુ કરી પત્નિ
એવું વર્તન રાખવામાં પોતાની પસંદગી, એને પ્રિય વસ્તુઓને
જાય છે. જન્મ આપનાર માતાપિતાનો અપ્રતિમ વાત્સલ્ય
પણ પતિ તરફના ભાવિ સુખની આશામાં વિસારી મૂક
બદકે વિસરી જાય છે. અને તેનો બદલો શો મળે છે ?
એતજ તેના મનોરથો સફલ થાય છે; પરંતુ મોટે ભાગે તે
ચારીની આશાઓ કથરાધ-છુંદાઈ-નાશ પામે છે. અરેરે ! તે
યે અમારા હૃદયની જે દશા થાય છે તેનો ખ્યાલ પોતાના જ
હારોમાં મસ્ત બનેલા-પોતાનું સુખ અને સગવડ બેતા-પોતાના
થી સ્વચ્છંદમાં ફરતા-પુરૂષોને શી રીતે આવે ? અમારાં નેત્રો
તેનાં દર્શન માટે ચંચળ બની રહે છે, અમારું મુખ તેના ભાવ-
ત પ્રસાદ માટે ઉત્સુક રહે છે, અમારા કર્ણ તેનાં મીઠાં
પુરાં પ્રણયવચનો સંભળવા તલ્લી રહે છે, અમારું હૃદય-
મારું હૃદય, હૃદયજીવ તેમને બેટવા ઉછળી રહે છે, અમારા
ધ તેમના કંઠને વીંટળવા અને અમારું મસ્તક તેમની પ્રેમબીની
શ્યામ છાતીમાં સમાઈ જવા તલપાપડ થઈ રહે છે. અમારો દેહ
તેમના દેહ સાથે એકત્ર થઈ જવા તનમનાટ કરી રહે છે તે

આત્મહત્યામાં પાપ શાનું ? ૧૮૪ ઉપા અને અરુણ આવશે

તેમની બેદરકારીભરી, લાગણીરહિત, ઠંડી નજર પડતાં જ આ સર્વની નિરાશા-ભગ્નાશા અમારી, અમારા હૃદયની, અમારા દેહની જે સ્થિતિ કરી મૂકે છે-હા ! વિધાતા ! તે વર્ણવવા તું સમર્થ નથી-અરે ! અમે પણ સમર્થ નથી. અમારાં નેત્રો દ્રષ્ટિહિન બની જાય છે, મુખ પથ્થરવત્ બની રહે છે, કર્ણમાં ધાક પડી જાય છે, હૃદય ચીરાઈ જાય છે, ઉરજ લોહવત્ બની હૃદયને પીડા કરે છે, હાથ જડવત્ બની જાય છે, મસ્તકમાં અગ્નિ પ્રજ્વલિત થાય છે અને દેહ શીથિલ બની ફાટી જતા હૃદયમાંથી ઝરતા રક્ત રૂપી નિરાશાથી તરબોળ બની જાય છે. અરેરે ! અમારી આ તે કેવી દશા ? ક્યાં પાપ અમને આમ પીડતાં હશે ? આખો દિવસ ગૃહસંસારનું ગાહું હાંકી, પતિના પ્રેમયુક્ત મીઠા પ્રમાદની આશામાં આખો સમય ગાળીએ, પતિને તૃપ્ત કરવા દેહની પણ દરકાર ન કરતાં તેમની સગવડ-સુખ સાચવવામાં મસ્ત રહીએ અને નિશાએ જ્યારે તે પ્રસાદ-પ્રેમયુક્ત પ્રસાદ પ્રાપ્ત કરવાનો સમય આવે-ત્યારે ઉત્સુકતાથી-સ્વર્ગપ્રવેશના આનંદસહ જ્યારે શયનગૃહમાં પ્રવેશ કરીએ ત્યારે, અથાગ પ્રયત્ને હજારો માણુ વજનના ધોળને જે સુત્રના પણ પવિત્ર તારથી લટકારી રાખ્યો હોય તે કપાઈ જાય તેમ, અમારો આશારૂપી તન્તુનો વિચ્છેદ થઈ જાય છે દિવસોના દિવસો એ પ્રમાણે ગાળીએ છીએ છતાં પરિણામ શું ? અરેરે ! જગન્નિધાતા ! અમે તારાં બાળક. તેંજ અમને સૃજ્યાં, પછી શા માટે અમારી આવી દશા કરે છે—”

અસ્પૃહ સ્વરો અને વિચારો ઉપર પ્રમાણે ચાલતા જ હતા એવામાં તેને કાને કાંઈક મધુર સ્વર અથડાયો. આટલી મોડી રાત્રે કોણ ગાતુ હશે ? એ વિચાર ઉદ્ભવ્યો. વિચારદિશા બદલાઈ. સ્વર વાંધવા લાગ્યો. લલિતાનું હૃદય વધુ ચીરાય લાગ્યું.

“ ઝુલીએ.....અમે ઝુ—લીએ—

ઝુ—લીએ.....અને ઝુ—લીએ—

ના-થતણા-હૈધયા-હિં-ચોળે અમે-ઝુ-લીએ— .

ઝુ—લીએ.....અમે ઝુ—લીએ—”

“ ભાગ્યવતી ! ભાગ્યવતી ! ! જે ભાગ્યવતી હોય તેનાજ

ભાગ્યમાં નાથના હૈયા હિંચોળે ઝુલવાનું હોય. મારા જેવીના ભાગ્યમાં તો તે નહિંજ. અમે તો ફક્ત વિચાર તરંગના આશારૂપ તંતુથી હીચકાના હિંચોળા પર ઝૂલીએ; અને તે પણ કેટલો સમય ? હા, દૈવ ! ” લલિતાના હૃદયમાંથી ઉદ્ગાર નીકળી પડ્યા. ગાન ચાલુજ હતું.

“ ભુ-જ બંધ થકી-ના-થને-દયા-વીએ—

ભુ-જ બંધ થકી-ના-થને-દયા-વીએ—

વળગી કં-ઠ પ્રણય ચું-ખને-સતા-વીએ—

વળગી કં-ઠ પ્રણય ચું-ખને-સતા-વીએ—

તા-ણી તીરછી-અરે હાં-રે તા-ણી તીરછી—

કમાનને-રીખાવીએ—

રે સદા-હૈ-યા-હિંચો-ળે અમે-ઝૂલીએ— ”

“ અરેરે ! અમારા ભાગ્યમાં એ સુખ ક્યાંથી ? વિધાતા ! વિધાતા ! ! આતે તારો કેવો જૂદમ ? મારાં જેવાં કેટલાંય જીવનો આમ તાગ જલિમ જૂદમમાં કચરાઈ-છુદાઈ નાશ પામતાં હશે ? ” લલિતા બળકડો. સ્વર તો ગગનપટના શાન્ત વાતાવરણને બેઠો નેના ધર્ણુદારમાં પ્રવેશતો જ રહ્યો.

“ મઠ ભરી-મદી-લી આં-ખને-નયા-વીએ—

મઠ ભરી-મદી-લી આં-ખને-નયા-વીએ—

થનથન થનગનતા હૃદયને-નયા-વીએ—

થનથન થનગનતા હૃદયને-નયા-વીએ—

અમે—પીછએ—અરે હાં—રે અમે—પીછએ—

પિયુ-ને તરસાવીએ—

રે-સદા-હૈ-યા-હિંચો-ળે અમે-ઝૂલીએ—

અમે-ઝૂલીએ.....અમે-ઝૂ-લીએ— ”

“ બંધ થા ! બંધ થા ! એા ભાગ્યલક્ષ્મીની પ્રેમપાત્ર બહેની ! તું ગાતી બંધ થા. મારે ત્હારું સુખગાન નથી સાંભળવું.” લલિતા ગાનારને ઉદ્દેશીને બળકડો. “ કણો ! તમે પણ કેવા હઈ

આત્મહત્યામાં પાપ શાનું? ૧૮૬ ઉપા અને અરૂણ આવશે

હારી ધચ્છા ન હોવા છતાં તમે શા માટે એ ઝહરીલા સ્વરને
 સ્વાવકાર આપો છો ? અરેરે ! હું પણ નિરાશા બળે ક્રોધવશ થઈ
 ગમે તેને દોષ દઉં છું. એમાં કાનનો શો દોષ ? માઈ મનજ મારા
 કબજામાં નથી તો પછી બીજાને શું ? હવે માઈ જે થવાનું હોય
 તે થાઓ. એ પ્રિયતમના પ્રેમમાં મરત બનેલી મુખ્યા ! ચીર,
 તારા પ્રેમબીના મીઠા સ્વરથી માઈ હૃદય જેટલું ચીરાય તેટલું
 ચીર. એ શાન્તિના સંસ્કારી શિતળાં સમીર ! તારી લાલિય-બીની
 ઉર્મિઓ ઉપજાવનારી લહરીઓથી મારા મચિત હૃદયને બળાય
 તેટલું બાળ. એ નિરાશાની ધોર નિશાંપ નિશા ! તું પણ તારો
 સમય લખાવી મારા દુઃખને વધારવું હોય તેટલું વધારી લે. હસી
 લે, હસી લે, એ હઠીલા કટાક્ષયુક્ત હારય કરતા હિસરાશી ચદ્ર !
 તું પણ મારા દુઃખ પર હસી લે. અતિશય દુઃખમાં કચરાયલી,
 છુંદાયલી, નિરાશાની જવલંત આગમાં બળી રહેલી આ દિનભાગ્ય
 બાળા કાલે મરી જશે. પછી વખત નહિં મળે માટે તું પણ હસી
 લે. આહા ! સૃષ્ટિ અને કુદરત બંધુંય મારા વિરૂદ્ધમાં છે. મને મારા
 દુઃખમાં બાળનારું છે.

બળેલાને સહુ બાળે, જગત આ સ્વાર્થે સાધુ છે,
 મળેલાને જ સૌ ગાળે, જગત આ અંધ બાધુ છે.

ધરાયે ભોગ બકરા કુકડાં બલહિન પ્રાણીનો,
 ધરે છે ભોગ કેસરીનો ? જગત આ સ્વાર્થ સાધુ છે.

ગરીબને સૌ સતાવે છે, શ્રીમંતો મોજ મારે છે,
 મરે છે ભૂખથી સાધુ દમામે દંભી ચાલે છે,

વિનયને સ્નેહના ભૂખ્યા, પ્રમાણિક દુઃખમાં સડના,
 કુટિલ કામી કુકર્મી બેવફાઓ સુખમાં ચડતા.

નથી નીતિ, નથી પ્રીતિ, હૃદયના સ્નેહનું ઝરાણું,
 છતાં તે સુખમાં મ્હાલે, વિજિતિને શીરે મરાણું.

હાય ! આવુંજ જગત. બેયું, ભોગચું. હવે ધરાઈ ગઈ
 પ્રભો ! જગન્નિધાતા, હવે તો તારે જોળે લે. હું શું કરું કે મારા

પતિનો પ્રેમ મને મળે ? નથી મેં દ્રોહ કીધો, કે નથી મેં દુષ્કૃત્ય કીધું. ક્યા વાંકની-ક્યા અપરાધની આ શિક્ષા ? —” લલિતા હજી પોતાનું દુઃખ રડતીજ હતી એટલામાં સ્વર સંભળાયો:—

• “લલિતા ! લલિતાં !! ક્યા મરી ગઇ ?”

“ખરેખર મરીજ ગઇ.” લલિતા ઉઠતાં ઉઠતાં બબડી.
“લલિતાનું લાલિત્ય મરી ગયું હોત તો તો તે જીવી શકત. પણ તેનું જીવત-જીવલંત લાલિત્ય હવે તેને લાગ્યેજ જીવવા દેશે. લલિતાનો કાળજી લાલિત્ય છે. જ્યારથી લાલિત્ય આવ્યું ત્યારથીજ તે મરણો-મુખ થવા માંડી છે-અરેરે ! મારા લાલિત્યનાશ માટે શું કરવું ? જીવનનો તો નાશ થઇ ચૂક્યો છે. હવે તો દેહનોજ નાશ ઇશ છે.” સીડી પર ઉતરતાં ઉતરતાં ઉભી રહી વળી બબડી:—“આત્મહત્યા ખરાબ ખરી; પણ તેથી કાંઈ આત્માની હત્યા થતી નથી. માત્ર દેહનોજ નાશ થાય છે. જ્યારે આત્મા અમર છે તો પછી આત્મહત્યામાં પાપ શાનું ?”

• લલિતા ગઇ. પાછળ વાતાવરણમાં શબ્દો ધુમી રહ્યા.

“આત્મહત્યામાં પાપ શાનું ?”

પરિચ્છેદ આઠમો.

ચહ ક્યા ખિમારી ઇશકકી ?

મોહને પ્રેમ કહેવો એના જેવી ધૂષ્ટતા બીજી કઈ ?

હર વિમળલાઈ ! તમે તો ખરેખર ખટપટીયા છે. દિવાનપદ મોગવતાં ખટપટ તો કરવી જ પડે. પણ તે તો સ્ટેટમાં હોય, કાંઈ સ્નેહીમાંય હોય કે ? તમારી ખટપટ અને છુપી મસલતો માટે તમારા પર કેમ કામ ન ચલાવવું જોઈએ ?”

વિમળરાયના દીવાનખાનામાં એક નાનું મંડળ ભરાઈને બેઠું

હતું આ મડળમાં, વિમળરાય, કમલા, માધવલાલ, જગન્નાથ, મદનરાય, ઉપા, રમણલાલ, મુકુંદ, તથા સદાશિવરાવ, એટલાં જણ હતાં. આજ દીવાનખાનાને અત્યુત્તમ રીતે શણગારવામાં આવ્યું હતું. દરવાજાપર બે નોકરો આવનારાંને સ્વાગત કરવા ઉભા હોય તેમ ઉભા હતા. બગીચામાં પણ પાણીના છટકાવ સાથે ફુલઝાડનાં ફુંડા અહીંતહીં ગોઠવી દીધાં હતાં. યુરોપી ઢગના ફરનીયરથી દીવાનખાનાની શોભા વધારી મૂકી હતી. ટેબલો પર જળથી ભરેલા રૂમાલો પાંદરી દીધા હતા. તેમાના ફેટલાક પર પુષ્પપાત્રો (ફલાવર વાઝ) ગોઠવ્યાં હતાં, તેમ કોઇકપર ગ્રામોફોન તથા રીતરંજના પટ પણ મૂકેલા હતા. એક બાજુએ પીઆનો તથા હારમોનીયમ પણ ખુલા થડ્યાં હતાં. સાદી તેમજ આરામપુરસીઓ પણ યોગ્ય વ્યવસ્થાથી ગોઠવી દીધી હતી. જાણે કોઈ મોટો સમારણ હોય એવો ડોળ દેખાતો હતો, અને ખરેખર હતું પણ તેમજ. સદાશીવરાવ મારફત રેસીડેન્ટ સાહેબની મુલાકાતના પરિણામે વિમળરાયને ધાર્યું દિવાનપદ મળવાનું નક્કી થઇ ગયું હતું; અને તે ખુશાલીમાં જ આજ રોજી અંખધીને આમંત્રણ આપવામાં આવ્યાં હતાં. સાંજના ચારેક વાગ્યાનો સુમાર હતો. ખુદ રેસીડેન્ટ સાહેબ પણ સાંજે સાત વાગે પધારવાના હતા.

સૌ એક બીજા સાથે પોતાના પ્રિય વિષયમાં વાતચીત કરતાં હતા. વિમળરાય માધવલાલ સાથે રાજ્યનીતિ અને તેમાં દેશી રાજ્યોમાંની નીતિની ચર્ચા કરતા હતા. મદનરાય મૌન રહી સાંભળતો હતો, વખતો વખત વિમળરાયના પ્રશ્નો ઉત્તર હુંકમાં આપતો હતો. મુકુંદ સદાશીવરાવ સાથે એજન્સી સાથેના રાજ્યના સંબંધના અશ્નોત્તર કરતો હતો તથા દેશી રાજ્યોમાંની એજન્સીની સત્તા કેવા પ્રકારની હોય છે તે ચર્ચા કરતો હતો. કમલા તેમની પાસે બેઠી બેઠી મૌન રહી સાંભળતી હતી; પરંતુ તેનાં નેત્રો મુકુંદ તરફ પુલકિત થતાં હતાં. ઉપા જગન્નાથ સાથે ધીમે અને સાવધાનપણે આધુનિક સમાજની ચર્ચા કરતી હતી. જગન્નાથ ક્ષણમા ઉપા સાથે વાત કરતો તો ક્ષણમાં માધવલાલ તરફ ધૂપી નજર ફેંકતો હતો. તેમજ સદાશીવરાવ તથા મુકુંદને તે પોતાના લક્ષમાં રાખતો હતો; તેમ છતાં કમલાની કાંઈ આંખોનો ચમકાટ તેના લક્ષ બદલ ન

ત્યારેજ સૂર્યોદય થશે. ૧૮૯ ચહ કયા બિમારી ઇશકડી ?

હતો. થોડીવાર પછી પરિચ્છેદની સરખાતમાં જાણુવેલા શબ્દો ઉપાએ વિમળરાયને ઉદ્દેશીને કહ્યા.

“ વાહ ! ઉપા બહેન ! લમેજ આમ મને ખટપટી કરાવશે કે ? તમારે તો મારો પક્ષ કરવો જોઈએ. ” વિમળરાયે પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

મુકુંદ તથા સદાશીવરાવ અને કમળાએ પણ તેમાં ભાગ લેવા માંડ્યો. માત્ર જમન્નાથ તટસ્થ રીતે નજીક બેસી રહ્યો.

“ કેમ ઉપા બહેને પક્ષ લેવો જોઈએ ? ઉપા બહેન તેટલું મહારા. ” કમલા વચ્ચે બોલી.

“ તમારાં અરાં અને બીજનાં ખોટાં ? ” મુકુંદ વચ્ચે પૂરાયો.

“ ના કેમ કહેવાય ? ” કમળા બોલી.

“ હું ખટપટીઆ કેમ ના કરું ! જેટલા માણસો રાજ્યની નોકરી કરે તે બધાય ખટપટીઆ; અને તેમાં પણ જેઓ મુલકી ખાતામાં, ન્યાયખાતામાં, સંરક્ષક ખાતામાં, દિવાનપદ ઉપર એ રીતે હોય તે તો ખાસજ. ” ઉપા બોલી.

“ ત્યારે તમે સ્વરાજ્યવાદીઓ ખટપટીઆ નહિં કે ? ” માધવલાલે કટાક્ષમાં પૂછ્યું.

“સ્વરાજ્યવાદી કદાચ ખટપટીઆ હશે; પરન્તુ અમે અસહકારી શાન્ત સ્વરાજ્યવાદીઓ સદા ખટપટી વેગળા છીએ. તમે જાણના હશે કે ‘ ખટપટ ’ ની વ્યુત્પત્તિ કરીએ તો ખટ+પટ=પટ+પટ; અને તેનો અર્થ જેમાં છ પટ છે એટલે જેમાં છ પ્રકારના પટાંતર હોય તેનું નામ ખટપટ. મારી સમજ મુજબ તે છ પટાંતરો અસત્ય, અનીતિ, શામ, દામ, દંડ અને ભેદ હોવા જોઈએ. જ્યારે અમે અસહકારી સ્વરાજ્યવાદીઓમાં માત્ર એકજ પટાંતર છે અને તે માત્ર અસહકારનોજ-છે. એટલે અમે ખટપટી ન કહેવાઈએ. ” ઉપાએ રદીઓ આપ્યો.

“ ઉપા બહેનનું કહેવું ખરું છે. અસહકારવાદીઓ ત્યાં સુધી શાન્તિમય છે ત્યાં સુધી ખટપટીઆ તો નજ કહેવાય ” જમન્નાથ વચ્ચે પૂરાયો.

“ ભલે ભાઈ, અમારી હાર મઈ. પણ અમારી ખટપટી તમને નુકશાન તો નથી થયું ને ! ” વિમળરાયે પ્રશ્ન કર્યો.

યહ કયા (અમારી ઈફકંકી ? ૧૯૦ ઉધા અને અરુણ આવશે.

“ ગુકજાન ચાય ખટપટીઆને. સીધે માર્ગે જનારને ગુકજાન કેવું ? ” ઉધાએ સામો પ્રશ્ન કર્યો.

“ ઉધા જ્હેન તો જતાં અને આવતાં બંધિ છે. જ્હેન ! તમને તો ન પહોંચાય. ” કમલા પતિની બહારે ધાધ.

“ અમારી ખટપટથી તો ફટલાયને સાલ થયો છે. ” વિમળરાય બોલ્યો.

“ બીજા કાને ? ” ઉધાએ જણાસા જણાવી.

“ આ મુકુંદરાય મારી જગ્યાએ દિવાન બનશે. આપણા આ માધવલાલ શેઠ અમારા સ્ટેટના બેંકર બનશે. જો મદનરાયભાઈની ઈચ્છા હોય તો તેમને માટે અમારા સ્ટેટના ન્યાયાધીશનું પદ તૈયાર છે. બોલો, અમે કાંઈ એકલપેટા છીએ ? ” વિમળરાયે પૂછ્યું.

“ ના. ના. એકલપેટા તો નહિં. ખટપટીઆ મનુષ્યો ચોતાની ખટપટમાં હમેશ બીજાઓને ખેંચે છે. કેમ, કમલા જ્હેન ! બોલ્યાં નહિં ? ” ઉધા બોલી.

“ જ્હેન, તમે તો અમારી પછવાડે પડ્યા છો. પ્રથમ એ તો કહો કે મદનરાયભાઈ ન્યાયાધીશનું પદ સ્વીકારવા રાજી છે ? ” કમલાએ વાત ઉઠાવવા યત્ન કર્યો.

“ નહિં, બિલકુલ નહિં. એ ન્યાયપદ પર આવે તો તે તમારો કાર્યભારજ બગડે. એમના જેવાને તો દૂર રાખવાજ સારું છે. ” ઉધા હસતાં હસતાં બોલી.

મુકુંદ કાંઈકે બોલવા જતો હતો એટલામાં બહારથી સ્વર સંભળાયો. બધાં તે સાંભળવા લાગ્યાં—

“ અયસી ન ક...ર મોસે બતીયાં,...કંગનવા મો-રા.

અયસી ન ક...ર મોસે બતીયાં,...કંગનવા મો-રા.

નિપટ નઠોર તું હૈ, બાલ બાલનકો,

નિપટ નઠો...ર તું હૈ, બાલ બાલનકો.—

ધડકત હા...ય મોરી છતીયાં, કંગનવા મોરા—

ધડકત હા...ય મોરી છતીયાં. કંગનવા મોરા.

અયસી ન ક...ર મોસે બતીયાં, કંગનવા મોરા.

ત્યારેજ સૂર્યોદય થશે. ૧૯૧ યહ ક્યા બિમારી કરકરી ?

સાસ નનંદ મોહે...દેન હૈ ગા...રી.

સાસ નનંદ મોહે...દેત હૈ ગા...રી,

દે દે ન ડાર તું કરવતીયાં...કંગનવા મોરા.

દે દે ન ડાર તું કરવતીયાં...કંગનવા મોરા.

અપસી ન ક...ર મોસે ખતીયાં...કંગનવા મોરા.

અપસી ન ક...ર મોસે ખતીયાં...કંગનવા મોરા. ”

“ કોણુ ગાય છે ? ” માધવલાલે પૂછ્યું.

“ એ તો એક બિખારણુ છે. કમ ? ઠીક લાગે છે ?
બોલાવું અહીં ? ” કમલાએ કહ્યું.

“ ગાય છે સાહે. અહીં આવીને ગાશે ? ” માધવલાલે પૂછ્યું.

“ હા. શામાટે નહિં ? ” કમલાએ તરત જ બિખારણુને
ત્યાં બોલાવવા હુકમ કર્યો.

“ ઉધા બહેન ! તમે હારમોનીયમ સાહે વગાડો છો. માટે
તમે વગાડો અને એ ગાય. ” કમલા બોલી.

“ પણ હું વગાડીશ તે તેને આવડશે ? ” ઉધા બોલી.

“ રાગ તો આવડતો જ હશે. ’ જગન્નાથ વચ્ચે બોલ્યો.

“ ઉધાએ હારમોનીયમના કોમળ સુરો છેડ્યા. બિખારણુ
તંતુવાદ્ય લઈ સજ્જ થઈ. સર્વ બિખારણુ તરફ એકી દશે બેઠા
રહ્યાં, ગાન શરૂ થયું.

“ આ.....

કુછ ન કુછ કર જાઓ ઈસ જોહાંનસે અપને વતન,

સાથ ક્યા લે જાઓગે સિવાય યહ કોઓડી કફન.

કુછ ન કુછ કર જાઓ ઈસ જોહાંનસે અપને વતન.

હાય મલ્લમલકે ચલોગે આયગા પપગામ જાન,

હાય ! પલપલ ક્યોં જવાતે વખત આયેગા ન કબ.

કુછ ન કુછ કર જાઓ ઈસ જોહાંનસે અપને વતન.

યહ કયા [અમારી ઇફકી ? ૧૯૦] ઉધા અને અરુણા આવશે

“ તુકશાન થાય ખટપટીઆને. સીધે માર્ગે જનારને તુકશાન ફેવું ? ” ઉધાએ સામો પ્રશ્ન કર્યો.

“ ઉધા જ્હેન તો જતાં અને આવતાં બધે છે. જ્હેન તમને તો ન પહોંચાય. ” કુમલા પતિની જ્હારે ધાધ.

“ અમારી ખટપટથી તો ફટલાયને સાંભળયો છે. ” વિમળરાય બોલ્યો.

“ બીજા કોને ? ” ઉધાએ જીજ્ઞાસા જણાવી.

“ આ મુકુંદરાય મારી જગ્યાએ દિવાન બનશે. આપણા આ માધવલાલ શેઠ અમારા સ્ટેટના ખેંકર બનશે. જો મદનરાયલાલની ઇચ્છા હોય તો તેમને માટે અમારા સ્ટેટના ન્યાયાધીશનું પદ તૈયાર છે. બોલો, અમે કાંઈ એકલપેટા છીએ ? ” વિમળરાયે પૂછ્યું.

“ ના. ના. એકલપેટા તો નહિંજ. ખટપટીઆ મનુષ્યો ચોતાની ખટપટમાં હમેશ બીજાઓને ખેંચે છે. કેમ, કુમલા જ્હેન ! બોલ્યાં નહિં ? ” ઉધા બોલી.

“ જ્હેન, તમે તો અમારી પછવાડે પડ્યા છો. પ્રથમ એ તો કહો કે મદનરાયલાલ ન્યાયાધીશનું પદ સ્વીકારવા રાજી છે ? ” કુમલાએ વાત ઉઠાવવા યત્ન કર્યો.

“ નહિં, બિલકુલ નહિં. એ ન્યાયપદ પર આવે તો તે તમારો કાર્યભારજ બગડે. એમના જીવાને તો દુર રાખવાજ સાર છે. ” ઉધા હસતાં હસતાં બોલી.

મુકુંદ કાંધક બોલવા જતો હતો એટલામાં જ્હારથી સ્વર સંભળાયો. બધાં તે સાંભળવા લાગ્યા—

“ અયસી ન ક...ર મોસે બતીયાં,...કંગનવા મો-રા.

અયસી ન ક...ર મોસે બતીયાં,...કંગનવા મો-રા.

નિપટ નઠોર તું હૈ, બાલ બાલનકો,

નિપટ નઠો...ર તું હૈ, બાલ બાલનકો.—

ધડકત હા...ય મોરી છતીયાં, કંગનવા મોરા—

ધડકત હા...ય મોરી છતીયાં. કંગનવા મોરા.

અયસી ન ક...ર મોસે બતીયાં, કંગનવા મોરા.

ચારેજ સૂર્યોદય થશે. ૧૯૧ યહ કયા બિમારી મરકડી ?

સાસ નનંદ મોહે...દેન હૈ ગા...રી.

સાસ નનંદ મોહે...દેત હૈ ગા...રી,

દે દે ન ડાર તું કરવતીયાં...કંગનવા મોરા.

દે દે ન ડાર તું કરવતીયાં...કંગનવા મોરા.

અપસી ન ક...ર મોસે બતીયાં...કંગનવા મોરા.

અપસી ન ક...ર મોસે બતીયાં...કંગનવા મોરા. ”

“કાણુ ગાય છે ?” માધવલાલે પૂછ્યું.

“એ તો એક બિખારણુ છે. કેમ ? ઠીક લાગે છે ?

બોલાવું અહીં ?” કમલાએ કહ્યું.

“ગાય છે સાહે. અહીં આવીને ગાશે ?” માધવલાલે પૂછ્યું.

“હા. શામાટે નહિ ?” કમલાએ તરત જ બિખારણુને ત્યાં બોલાવવા હુકમ કર્યો.

“ઉધા બહેન ! તમે હારમોનીયમ સાહે વગાડો છો. માટે તમે વગાડો અને એ ગાય.” કમલા બોલી.

“પણ હું વગાડીશ તે તેને આવડશે ?” ઉધા બોલી.

“રાગ તો આવડતો જ હશે. ’જગન્નાથ વચ્ચે બોલ્યો.

“ઉધાએ હારમોનીયમના કામળ સુરો છેડ્યા. બિખારણુ તંતુવાદ લઈ સળંગ થઈ. સર્વ બિખારણુ તરફ એકી ટીકે ભેડે રહ્યાં. ગાન શરૂ થયું.

“આ.....

કુછ ન કુછ કર જાઓ ઈસ જોહાનસે અપને વતન,

સાથ કયા લે જાઓગે સિવાય યહ કઓડી કદન.

કુછ ન કુછ કર જાઓ ઈસ જોહાનસે અપને વતન.

હાય મલમલકે ચલોગે આયગા પયગામ જય,

હાય ! પલપલ કોઈ ગવાતે વખત આયેગા ન કય.

કુછ ન કુછ કર જાઓ ઈસ જોહાનસે અપને વતન.

યહ કયા ખિંભારી ઇશકકી ? ૧૯૨. ઉષા અને અરુણ આવશે

અખ તો તખ્તે બાદશાહી અમ્મ કરતે હો નબ્વાખ,
બેદ જખ ખુલ જાયગા તખ દેઓગે કયા બહાં જવાખ.
કુછ ન કુછ કર જાઓ ઇસ જેહાંનસે અપને વતન.

ઇશકકી મહેદ્દિમેં મશયુલ અયશઆરામો નજર,
મઓતકે આવાજ નજદિક કયા જવાની કયા હૈ જર.
કુછ ન કુછ કર જાઓ ઇસ જેહાંનસે અપને વતન.

ખૂમસુરતી નૌજવાની હરકે દિદારકી,
રાહજહનનમકી દીખાતી યહ જવાની આપકી.
કુછ ન કુછ કર જાઓ ઇસ જેહાંનસે અપને વતન.

કર તમન્ના સરફરોશીકી હમેશાં હમવતન,
ખાક સારીસે ન કગતુ યહ બદનકા યું જતન.
કુછ ન કુછ કર જાઓ ઇસ જેહાંનસે અપને વતન ”

ગાન પૂર્ણ થયું. ગાનના બાવને અનુભાવન આપતું હોય તેમ
દીવાદપરના મોટા ઘડીઆળે ગભીર નાદે સાડા છ વાગ્યાનું મૂચન
કર્યું. ઘડીઆળ તરફ દ્રષ્ટિ કરતાં સદાશિવરાવ બોલ્યો:—

“ હવે થોડાજ સમયમાં રેસીડેન્ટ સાહેબ આવશે. ”

“ હા. હવે આવવાની તૈયારી છે. ” કમલા બોલી. “ ઉષા
બહેન ! તમે આજ મીજલસ વખત પીઆતો વગાડશોને ? ”

“ ના. હું નહિં વગાડી શકુ. ” ઉષાએ રોકડું પરખાવ્યું.

“ તમારા જ્ઞાનનો લાભ અમને તો મળે ! શા માટે નહિં
વગાડો ? ” સુકુદે આગ્રહ કર્યો.

“ સુકુંદલાઇ ! મને એવું જ્ઞાન પણ નથી. અને હોય તો
તેવો લાભ મારે આપવો પણ નથી. મનુષ્યે જ્ઞાન સંપાદન કરવાનું
છે તે પોતાના જ માટે, નહિ કે બીજાઓને દેખાડવા. પોતે જ
પોતાના જ્ઞાનથી અત્મામાં તક્ષીન બને તો બસ. બીજાઓને
બતાવવાથી કાંઈ જ લાભ નથી. ” ઉષાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યું.

“ વાર બહેન ! ત્યારે આ તો હાલ શેતરંજ રમીશું ? ”
કમલાએ પૂછ્યું.

“ શેતરંજ, એ એક એવી રમત છે કે જે થોડા સમયમાં પૂર્ણ ન થય વખતે મઠીનાઓના મઠીનાઓ પણ તેમાં તો નીકળી જાય. ” ઉષાએ કહ્યું.

“ આપણે ક્યાં પૂરી રમી છે. આ તો રેસીડેન્ટ સાહેબને આવના હજી વાર થાય તેટલો સમય તેમાં ગાળીએ. ખીત્તું શું ? ” માધવલાલ શેક બોલ્યા.

“ ક્ષમા કરો, મુરખી ! શેતરંજ એ કાંઈ બાળકાની રમત નથી. તમે તે રમત તરફ જોડો પુન્યભાવ રાખો. તેટલો જ તે પુન્યભાવ તમારા તરફ રાખો. એ રમતને તરછોડવાથી અપણે જ દુનિયામાં તરજોડાઈએ છીએ. એ રમતનો સહજ આનંદ માટે ઉપયોગ કરવાથી આપણને કાંઈ જ લાભ થતો નથી પરંતુ બુદ્ધિ ખીલવવા તમે તેનો અભ્યાસ કરો તો તેથી બુદ્ધિચાતુર્ય વધે છે અને તેથી જ તેને શેતરંજ યાને ‘ બુદ્ધિમણ ’ પણ કહેવામાં આવે છે. જે મનુષ્યો બુદ્ધિમણ સાથે આનંદના સાધન મુજબ ખેલ કરે છે તેની સાથે તેની બુદ્ધિ પણ તેવો જ રમત કરે છે. પરંતુ જે ગંભીર રીતે ખરી રમત યાને બુદ્ધિ દર્શાવવાને ખેલે છે તેના સાથે તેની બુદ્ધિ પણ તેટલી જ ગંભીરતા દર્શાવે છે. અને તેથી જ કાંઈએ કહ્યું છે કે—

“ છેકરીયાં કંકરીયાં ખેલે, ઝાપટ ખેલે પાછ; ગજકા તો સૌ કાંઈ ખેલે, શનરગ(જ) ખેલે કાછ ”

“ તમારા લાંબા લેકચરમાં મને તો કાંઈ જ સમજ ન પડી, ઉપા બહેન ! ” મુકુદે પૂછ્યું.

“ ભાઈ ! એ રમત તમારા જેવાને ઘણી જ ઉપયોગી છે. રાજ્યખટપટ અને યુદ્ધવિશારદોને માટે તેમજ ન્યાયાધિશોને માટે અગત્યની છે. એ શીખો તો તમને ન્યાય ચુકવવામાં અત્યંત મદદગાર થઈ પડે. ” ઉષાએ કહ્યું.

“ ત્યારે તો તમે જરૂર એ રમો, મારે જોવું છે—અને તો કંઈક શીખવું છે. ” મુકુદે ઉત્સાહ દર્શાવ્યો.

“ પણ કંમલા બહેન તે પૂરી રમવાનું વચન આપે તોજ. ” ઉષાએ શરત કરી.

“ જલે, કપુલ, પશુ હું આમાંથી મારી મદદમાં મારા પક્ષમાં ગમે તેને લઉં. ” કમલા બોલી.

“ ખુશીથી. ”

શેતરંજના પટ લાણી બધાંય વળ્યાં. એક તરફ ઉપા અને બીજી તરફ કમલા ગોઠવામાં. મુકુન્દ પશુ શેતરંજ બાજુનો હતો, છતાં ઉપાનું સુદ્ધિબળ જોવાની જગાસાથી તે અન્યથો બ હતો. કમલાના પક્ષમાં, માધવલાલ, મુકુન્દ, રમણલાલ તથા વિમળરાય લાભ્યાં, જ્યારે મદનરાય, જગન્નાથ અને સદાશિવરાવ ઉપાના પક્ષમાં લાભ્યાં. પેલી બિખારણુ હજી ત્યાં મૌન ધરીને બેઠી જ હતી. તે શાન્તચિત્તે આ બધું અવલોકતી હતી.

રમત શરૂ થઈ. એક તરફ પ્રપંચ અને રાજ્યખટપટના કાવાદાવા પારંગત મંડળ હતું, જ્યારે બીજી તરફ સરલ પ્રકૃતિવાળું અસહકારી મંડળ હતું. પરંતુ તે સ્થળે આવો ભેદ પાડવામાં આવ્યો ન હતો અને તેથી જ સદાશિવરાવ ઉપા તરફ વળ્યો હતો. રમત રંગપર આવી. એટલામાં રેસીડેન્ટ સાહેબ તથા તેમનાં મડમની પધરામણી થઈ. સર્વેએ તેમનો સત્કાર કર્યો. રૂઢી મુજબ (ઈંગ્લીશ એટીકેટ મુજબ) કેટલીક વાતચીત થયા બાદ રેસીડેન્ટ સાહેબે પૂછ્યું.

“ મેંને આપકે કામમેં ડીસ્ટર્બ તો નહિં કરીયા હૈન ? ”

રેસીડેન્ટ સાહેબને દેશી રાજ્યો સાથેજ વધુ પરિચયમાં આવવાનું હોવાથી તેઓ સામાન્ય હિંદુસ્થાની શીખ્યા હતા. અને તેથી જ્યારે જ્યારે તેઓ હિન્દુઓના સમાગમમાં આવતા ત્યારે ત્યારે તેઓ હિન્દુસ્થાનીજ બોલતા.

“ નહિંજી ! હમલોગ ઔર ખુશી હુવે હૈ. ” દિવાનજીએ પ્રત્યુત્તર આપ્યું.

“ આપ સમ મીલકે ક્યા કર રહેયે ? ”

“ ચેંત્ર (શેતરંજ) ખેલતેયે. ” કમલાએ જવાબ વાળ્યો.

“ હેલો ! આપ લોમ જનતે હો ? બાપૂજી ! ચહ સુનકે મેં બહુત ખુશ હુવા. અચ્છ ! આપ લોગ, ખેલીએ. મેંયે બી હેયું. ”

સર્વ વળી પાછાં પોતાને સ્થાને ગોઠવાઈ ગયાં. રમત આગળ વધી. ઉપાએ પોતાના બન્ને ઘોડા, ઉંટ તથા વજરને એવી રીતે ગોઠવ્યા હતા કે જેથી કમલાના આગળ વધવાના તમામ માર્ગો બંધ થવા સાથે તેના રાબતને ‘રહે’ આવે. પોતાને આગળ વધવાનો માર્ગ બંધ થયેલો જોઈ તથા પોતાનાં મ્હોરાંની કફોડી સ્થિતિ જોઈ કમલા ગુંચવાઈ. વિમળરાય તથા મુકુંદ માર્ગ કાઢવાની સૂચના કરવા લાગ્યા. તેમના મુખમાંથી હજી તો કાંઈક સૂચના થઈ ન થઈ ત્યાંજ રેસીડેન્ટ સાહેબ બોલી ઉઠ્યા:—

“ દિવાનસાહેબ ! અજ તો આપ યહ રમત હાર ગયે. ”

“ યહ કયો ? ”

“ સખજ, આપ બોલકે સૂચના દે રહે હો. અજ તો યહ લોડીકી ખુશી માફક આપકો ચલના પડેગા. ઔર જરૂર આપકો રાબ સપડ જાયગા. ”

“ મયે નહિં સમજ સકતા કી આપ કયા કહ રહે હો. ”

“ હા. મેં સમ્યાહી કહતા હું. યહ પ્લે (રમત) સાઇલંટ (ચુપકીદીની) હૈ. તુમ્હારે બોલનેસે તુમારા હરીફ તુમારી જેમ (‘આલાકી-રમત ’) સમજ જાતા હૈ ઔર વહ તુમકો મ્હાત કરનેકા રસ્તા મુકરર કર દેતા હૈ. અજ ઉસ્મે કોઈ મઝા નહિં. મેં યહ દેખતા હું કી આપ ચંસકી રમત બરાબર તૌરસે નહિં જાનલે તો દિવાનગીરી કયસે કરોગે ? ”

રેસીડેન્ટ સાહેબના સ્પષ્ટ શબ્દોથી વિમળરાયને ધણું જ ખોટું લાગ્યું. મનમાં ને મનમાં તે રમતને, ઉપાને તેમજ રેસીડેન્ટને તે ગાળો દેવા લાગ્યા. પણ આથી સદાશિવરાવનો ચહેરો પ્રકુલિત થયો. રમત અધુરી જ રહી. કમલાએ નાસ્તો લાવવા આજ્ઞા કરી. તે કાર્ય સમાપ્ત થતા જ કમલા પિયાનો વગાડવા બેઠી. તે સાથે તેણે ગાન પણ શરૂ કર્યું. લિખારણુ હજી સુધી ખારણા બંદાર મૌન ધારી બેઠી બેઠી બધું જોયા જ કરતી હતી. માન શરૂ થયું:—

“ મીલેમાં રાહબર યહ દિલકા કહાં તુમ ખતાહો,

મીલેમા રાહબર યહ દિલકા કહાં તુમ ખતાહો;

“એજને? રણછોડ તેને લખતાં વાંચતાં શીખવી દેશે. ખાકી સદ્ગુણમાં તો તેને કાંઈજ શીખવવું પડે તેમ નથી.”

“પરન્તુ એક મહાન કાર્ય પણ ખાકી રહેશે.”

“અને તે?” અણુ જીવાસા કરી.

“શિક્ષણનાં પાઠ્ય પુસ્તકો.” વિનોદે ખુલાસો કર્યો.

“તે ખરૂં. પણ તેનીએ મેં યોજના કરી રાખી છે. લે, વાંચ આ નામ. આ પુસ્તકો ત્હારે તૈયાર કરવાનાં છે. હાલ થોડો સમય સારે ખીજા કામમાં રોકાવું પડશે ત્યાં સુધીમાં તુ આ પુસ્તકો તૈયાર કરી નાખ. રણછોડ તથા દયાને હું આવતી કાલેજ હુરભમ તથા પ્રતાપવાળા ગામ મોકલી દઈશ. જેમ જેમ પુસ્તક તૈયાર થાય તેમ તેમ તું તેમને મોકલી આપજે.” આમ બોલતાં અણુ પુસ્તકોની એક યાદી વિનોદના હાથમાં મૂકી.

વિનોદ તેમાં નજર કરતાં બોલ્યો:—“ભાઈ! આ કાર્ય મારા પર ન નાંખો. હું આ કાર્યથી કંટાળું તેમ નથી પરન્તુ મને ધારતી છે કે આ કાર્યને હું નોંધએ તેવો ન્યાય કદાચ નહિ આપી શકું. કારણ હજી ત્હારે પણ શીખવાનું જ છે. આ કાર્ય તો આપજ કરો.”

“વિનોદ! તું તો દહેલો છે. મારા હૃદયમાં યા જીવ્હામાં શું સરસ્વતી વસે છે? શું હું સંપૂર્ણ છું? મનુષ્ય માત્ર અપૂર્ણ છે. તને શું ત્હારા આત્માપર ભરેલો નથી? માણસ અપૂર્ણ હોવા છતાં જેટલે અંશે તે પોતાના આત્માપર શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ રાખે છે તેટલે અંશે તે સફલતા મેળવે છે. ત્હારે શીખવાનું તો હશેજ પરન્તુ આ કાર્ય માટે તો નોંધતું તું કરી શકીશ વળી આ નોંધપોથી પણ છેજ.”

“તે ખરૂં. પણ નોંધપોથી માટે તો આપની હાજરીની જરૂર છે. આપ સમગ્રવશો ત્યારેજ ને?” વિનોદે કહ્યું.

“ઠીક છે, આજ તે કાર્ય પૂરું કરીશું. વાંચ નોંધએ, કોઈ પુસ્તક યાદીમાં રહી તો નથી જતું?”

“(૧) બાળશિક્ષા.” વિનોદે યાદી વાંચવા માંડી. “(૨) બાળ વિનોદ; (૩) બાળધર્મ; (૪) મનુષ્ય સ્વભાવ; (૫) મનુષ્ય જીવન; (૬) મનુષ્ય ધર્મ; (૭) સમાજ; (૮) રાષ્ટ્ર; (૯) જીવનની જરૂરીઆતો.

ત્યારેજ સંયોદય થશે. ૧૯૯ આનું નામ તે કાર્યપરાયણતા.

અને તે મેળવવાના ઉપાયો; (૧૦) વ્યાપાર; (૧૧) રાજનીતિ. આ અગીઆર પાઠ્ય પુસ્તકોમાંનાં પહેલાં નવ સ્ત્રી તથા પુરૂષો બન્નેને આવશ્યક છે. બાકીનાં બે પુરૂષો માટે છે. સ્ત્રીઓ પણ તેના અભ્યાસ કરે તો સારું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે. બાકીનાં પુસ્તકો માત્ર રાજનીતિ વિશારદ થનાર માટે છે. તેનાં નામ:—(૧) યુદ્ધકળા. (૨) સંધિ વિગ્રહ. (૩) દેશ વિદેશનું આવશ્યક જ્ઞાન. ”

“ આમાંના છેલ્લા પુસ્તકમાં ઇતિહાસ અને ભૂગોળના આવશ્યક જ્ઞાનનો સમાવેશ થવો જોઈએ. આટલાં પુસ્તકોજ હાલ બસ છે. દશમા પુસ્તકમાં વેપાર, દુત્તર ઉદ્યોગ તથા કારખાનાં વિગેરેનો સમાવેશ થવો જોઈએ. એ પુસ્તક કદાચ એકું તૈયાર થાય તો પણ હરકત નથી. ” અરુણ બોલ્યો.

“ આપની આજ્ઞા શિરસાવંધ છે. ગારાથી બનતું આપના ચરણમાં સાદર કરીશ. અને એ રીતે પણ મારી જન્મભૂમિ પ્રતિનું મારું કર્તવ્ય બજાવીશ. ”

“ રણુછોડ તથા દયાનો કર્તવ્ય નિર્દેશ થયા પછી હવે કોણુ રહ્યું ? જગન્નાથ પણ તેના કામમાં જોડાયો છે. ગુલ્શને પણ શરૂઆત કરી દીધી છે. ઉપા રહી. તે તેનાથી બનતું કરશેજ. છતાં વખત આવશે તો સૂચના થશે. પણ વિનોદ ! રમણલાલનું તથા તેની સ્ત્રીનું શું કરવું ? રમણલાલ કંઈ સાંભળે તેમ નથી. વળી તે કોઈ એક નિર્દોષ સ્ત્રીને ફસાવવાનો યત્ન કરે છે. લક્ષિતા પણ દુઃખમાં સડે છે. તેને સુધારી દેકાણે લાવવો જોઈએ. મારો વિચાર હાલ તો તેની જ પાછળ ફરવાનો છે. કારણુ એક તો તેની સાધ્વી સ્ત્રી દુઃખી થાય છે તેમાં વળી બીજી સાધ્વી સ્ત્રીનું સર્વસ્વ હુંડાવાની ધારતી છે. મેં તેની તપાસનું કામ અમુક વ્યક્તિને સોંપ્યું તો છે. છતાં મહારી ખાસ જરૂર છે. જોઈશું કાલે શું થાય છે ! ”

“ માધવલાલ શેઠ માટે શું ધાર્યું ? મેં સાંભળ્યું છે કે તેઓ આપણા સમાજ વિરૂદ્ધ હિલચાલ કરી રહ્યા છે. તેમને દેકાણે લાવવા જોઈએ ! ”

“ માધવલાલ શેઠ ? હા. માધવલાલ શેઠ ખરા. પણ તેમની વાત તું હમણાં રહેવા દે. સમય આવશે ત્યારે માધવલાલ મારો એક શબ્દજ બસ છે. ત્યાં સુધી તું જોયા કર. ”

આનું નામ તે કાર્યપરાયણતા. ૨૦૦ ઉપા અને અરૂણ આવશે

અળવળથી આપણે નિરાશ થવાનું નથી. આપણા સમાજસેવકો દરેકે પોતાના કાર્યમાં મચેલાજ છે. અને તેઓ તેમના કાર્યમાં વિનય મેળવશે એવી મને શ્રદ્ધા છે. ”

“ અરૂણભાઈ ! મને કાંઈક શંકા થાય છે, ક્ષમા કરજો પણ આપણા નેતાઓ ગયા મહાસભાની બેઠક પછી બે પક્ષમાં વહેંચાઈ ગયા. અને વળી પાછા એક થયા. આ બધું શું થાય છે ? અને આપણે આમને આમ કામ કરીશું તો પરીણામ શું આવશે ? ” વિનોદે પ્રશ્ન કર્યો

“ વિનોદ ! પક્ષ પડવાજ બેઠતા હતા. અને હજી પણ પડશેજ. મુળે મુળે મતિમિત્તા ! જે એમ ન થાય તો રાષ્ટ્ર બળવાન બનેજ નહિ. આવા બનાવોથી આપણે નાહિમત બનવાનું નથી. પરંતુ વધુ બળવાન બનવાનું છે. એ બધું તું આજ નોંધપોથીના વાંચનથી સમજી શકીશ. ” અરૂણ એટલું બોલી અટક્યો. ક્ષણ પછી વિનોદે હાથમાં નોંધપોથી લઈ કહ્યું:—

“ આજા છે ? વાંચુ ? ”

“ ભલે, વાંચ. ”

આજા મળતાંજ વિનોદે વાંચવું શરૂ કર્યું.

“ અત્રે કદાચ એવી શંકા થશે કે સમાજ જે પરતંત્ર દશામાં હોય તે પોતાની ઉન્નતિ ઉપરના કાર્યક્રમે સાધ્ય કરવા ચત્ન કરે તો રાજ્યતંત્ર તરફથી તેમાં વિદ્વ આંચે કે નહિ ? અને આવે તો તે પ્રસંગે શું કરવું ? આના ખુલાસામાં એટલું જ કે રાજ્યતંત્ર જે સુગ્રવસ્થિત હોય તો આ પ્રસંગજ ઉભો ન થાય. અને કદાચ આ પ્રમંગ ઉપસ્થિત થવાના સયોગો આવે તો રાજ્ય તંત્ર તરફથી અડચણ આવે તે સ્વાભાવિકજ છે. કારણ વિશ્વમાં ગમે તેટલાં શાન્તિચાહક રાજ્યો હોય, શાન્તિ સ્થાપન કરવા ‘ ગમે તેટલા રાજ્ય મંધો સ્થપાય—ભલેને પ્રજાસંઘો સ્થપાય, પણ તેમાં નિઃસ્વાર્થ સંઘ એક પણ હોઈ શકે નહિ. દરેક સંઘમાં સ્વાર્થ તો ખરો જ. હાથીની માફક તેમના પણ દેખાડવાના અને ચાવવાના દાંત જુદા જ હોય. તેનું કારણ ખુલ્લુંજ છે. પ્રજા સંઘ સ્થાપે કોણ ? બળવાન પ્રજા. કારણ તે બળવાન હોય તો જ તે પ્રજા-સંઘના નિયંત્રણ પાલન બીજી પ્રજાઓ પાસે કરાવી શકે અને

જ્યારે આવી બળવાન પ્રજાઓ પ્રજાસંઘ સ્થાપે—અને તે ખાસ અમુક નીચમે શાન્તિ સાચવવા માટે જ—ભાદિયુદ્ધનો અટકાવ કરવા માટે જ—ત્યારે એ તો નિઃસંદેહ છે કે તેમના પોતાના કરતાં અન્ય પ્રજા વધુ બળવાન ન બને, યા યુદ્ધ ન કરે અર્થાત્ ટુંકમાં એજ કે પોતાની સત્તા જળવાઈ રહે એ હેતુથીજ તે સંઘ સ્થપાયા હોય. તેનું પરિણામ શું આવે? બળવાન પ્રજાઓ એકત્ર થઈ, નિર્બળ પ્રજાઓને હમેશા પોતાની સત્તાની જુસરી નીચે દબાવી રાખે—નિર્માદ્ય બનાવી નાખે. અને તેથી એ તો નિર્વિવાદ છે કે શાન્તિ અને નિઃસ્વાર્થતાના ગમે તેટલા બળુગાં પુંકાતાં હોય છતાં સ્વાર્થ વિના તેમાં બીજું કંઈજ હોતું નથી. અને તેથી ગમે તેવું નિઃસ્વાર્થી જણાતું પણ વિદેશે રાજ્યતંત્ર પોતાની સત્તા છોડી દઈ કોઈ પણ પ્રજાને સ્વતંત્રતા સોંપે એ હવળ અમાન્ય થઈ પડે છે. આથી દરેક સમાજને તેનો ઉત્તતિ પથ સાધ્ય કરતાં વિદેશી રાજ્યતંત્ર તરફથી અડચણ તો આવે જ. અને તે દૂર કરવામાં તે સમાજની સહનશિક્ષતા, શ્રદ્ધા, અને કાર્યપરાયણતાજ મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. શાન્તિમય અમહકાર અને વિચાર-સ્વાતંત્ર્યસહ તેવું વર્તન એ તેનાં સંજગમાં સખળ હથિયાર છે.

હવે જ્યારે સમાજ આવી કસોટી ઉપર ચઢે છે ત્યારે તે એકત્રિત રહેવાની ઘણી આવશ્યકતા છે. એકથ ઉપરજ તેનું બળ છે. છતાં ઘણી વખત તે એથી પણ વધુ પક્ષોમાં વિભક્ત બની જાય છે. નેતાઓ પોતાને યોગ્ય જણાતા માર્ગો સમાજ સન્મુખ મૂકી પોતાના મતનાં મનુષ્યોસહ જુદા પડે છે. ધ્યેય તો એકજ રહે છે પરંતુ બંને કર્તવ્ય ક્ષેત્ર ભિન્ન ભિન્ન રાખે છે યા કર્તવ્ય માર્ગ બદલે છે. અને તેથી બંનેને હાનિ થાય છે. બંનેનું એકથ અને બળ નબળું પડે છે. સમાજને જો કે આથી હાનિ તો થાય છેજ પરંતુ બીજી રીતે સમાજને આથી શીખવાનું ઘણું મળે છે. કારણ-પ્રથમ તો પોતાના નેતાઓને એકત્ર જોઈ આખો સમાજ સમજાયે વલુસમજાયે પણ તેમનું અનુકરણ કરવા મડી પડે છે પરંતુ નેતાઓમાં પક્ષ પડતાં પક્ષ પડવાનાં કારણો તથા બંનેન પ્રયાણ માર્ગની નિર્બળતા તથા સખળતા, શક્યાશક્યતા તથા તે

આનું નામ તે કાર્યપરાયણતા.૨૦૨ઉપા અને અણુ આવશે

અંતઃકરણની છલકાતી લાગણીઓનું સમાજને જ્ઞાન થાય છે. તેમને વિચારવા અને સમજવાનો સમય મળે છે અને તેથી જે કાંઈ થોડું પણ કાર્ય થાય છે તે સમજપૂર્વક થાય છે અને જો કદાચ પાછળથી નેતાઓમાં તડબેક કરી સમજાવતિ થાય છે—વળી પાછા એક થાય છે તો એક બીજાના સિદ્ધાંતોની નળગાંધ કેટલેક અંશે દૂર કરે છે અને એ રીતે વધુ સખળ બને છે. નેતાની શુદ્ધિની કસોટી થાય છે અને સમાજને સીધો નિશ્ચયાત્મક માર્ગ સમજવાની તક મળે છે. પરંતુ જ્યારે નેતાઓમાં પક્ષ પડે ત્યારે સમાજે કયો માર્ગ લેવો તે બહુ વિચારવા જેવું છે. એકદમ કાંઈ પણ પક્ષને ઉતારી પાડવો નહિ તેમજ તેમાં ભગી જવું નહિ પરંતુ તેમના સિદ્ધાંતોનો સંપૂર્ણ વિચાર કરવો. કેટલીક વખત એમ પણ બને છે કે નેતાઓ સમાજની લાગણી અનુસાર પ્રથમ પોતાના સિદ્ધાંતો ધડે છે અને પાછળથી તે લાગણીની દરકાર થતી નથી. કેટલાક તો વાતાવરણની માફક પોતાના વિચારો સમયે સમયે બદલે છે. પરંતુ એવા તો કાંઈક બીરલા નીકળે છે જે પોતે એક વખત પૂર્ણપણે કરેલા નિશ્ચયોને વળગી રહે છે. વળી નેતાઓમાં એક મહાન શુભની અત્યંત આવશ્યકતા છે અને તે એ કે સર્વ સમક્ષ પોતાથી થયેલી ભૂલ, યા પોતાનું અજ્ઞાન નિઃસંકાયે કબુલ કરવું. આવો પુરૂષજ નેતા થવાને યોગ્ય છે. બાકી એવા પણ ઘણા નેતાઓ મળી આવે છે કે જેઓ “જુસ્કે તડમેં લડુ, ઉસ્કે તડમેં હમ” વાળી નીતિ અખત્યાર કરનારા હોય છે. કેટલાકને રાજ્યતંત્ર તરફથી લાલચ મળતાં તે સમાજ અને રાષ્ટ્રને પણ પડતાં મૂકી પોતાતા સ્વાર્થે દોડી જાય છે. આ નેતાઓ પાસેથી સમાજ શું મેળવી શકે? માટેજ કહ્યું છે કે નેતાઓની કસોટી તો અણીનાં વખતેજ થાય છે અને તે પક્ષ પડતી વખત તેમજ તે અગાઉ અને તે પછીના તેમના સિદ્ધાંતો તથા તેમના આત્મલોગ ઉપરજ વધુ આધાર રાખે છે.

સમાજનો મોટો આધાર નેતાઓ ઉપર છે એ ખરું છે પણ સમાજે પોતાનું વ્યક્તિમય જીવન ઉચ્ચ બનાવવું જોઈએ. વ્યક્તિમત્ત જીવ્યતા અને શાષ્ટ્ર ભાવના એજ રાષ્ટ્રનું જીવન છે અને એવી નેતાઓના છઠ્ઠી ગમેલાં મગજોને પણ ઠેકણે લા વેઠે

એવી લાવના ક્યારે જાગૃત થાય ? ઉપર કહેલા માર્ગે ઉત્પત્તિ પથ પર પ્રયાણ કરે ત્યારેજ. અને તે પ્રયાણ ક્યારે થાય ? સહજ પણ જ્ઞાન મળે તો. અને તે શાથી મળે ? માત્ર કેળવણીથી.

હવે જુઓ કે ભારતમાં તેની વસ્તીના પ્રમાણમાં કેળવાયેલાં મનુષ્યો કેટલાં છે ? એકત્રીસ કરોડમાંથી માત્ર પોણા બે કરોડ અને તેમાં પણ રાજ્યભાષા જાણનારાની સંખ્યા તો સોળ સાડા સોળ લાખનીજ છે. અને વસ્તીના પ્રમાણમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા માત્ર પીસ્તાળીસ લાખની છે. એટલે વસ્તીનો હેઠ છે જ્યારે અમેરીકામાં લગભગ $\frac{1}{3}$, ઓસ્ટ્રેલીઆમાં $\frac{2}{3}$, સ્વીટઝર્લેન્ડમાં $\frac{1}{2}$, યુનાઇટેડ કીંગડમ $\frac{1}{4}$, અને જર્મની $\frac{1}{5}$ છે. આ ઉપરથી જણાશે કે ભારતમાં કેટલી કેળવણી છે અને તે પણ કેવી છે ? એક કવિએ કહ્યું છે કે:—

શિર ઝુકા કર સૂન રહો જો અફસરોડી ગાલીયાં;
તો દેસકેળી રાતકો, દો રોટીયાં ધરવાલીયાં.

આથીજ કેળવણી ઉપર ધણુ ધ્યાન આપવાનું છે. કેટલીક વખત ભારતના ઇતિહાસમાં અપૂર્ણતા જણાવી ભારત સંતાનો પોતાનો ઇતિહાસ લખવામાં કેટલાં બેદરકાર થા પછાત રહ્યાં છે એમ ટીકા કરવામાં આવે છે. તે સંબંધમાં જણાવવાનું કે—”

“ વિનોદ ! હવે ખસ કર. હવે લેખની વિચાર દિશા બદલાય છે વળી ખીજી વખત વાત. ” અરુણે કહ્યું.

“ વાઈ ! અરુણભાઈ ! હવે મને સમજાયું કે નેતાઓમાં પક્ષ શાથી પડે છે અને તેનું પરિણામ શું આવે છે. ખરેખર ! આપણો કાર્યક્રમ સર્વમાન્યજ છે અને તેથી—”

વિનોદ હજી આગળ બોલતો હતો એટલામાં કોઈના આવનો સ્વર આવ્યો. અરુણે કાન માંડ્યા:—

“ કરલે ભલાઈ જાંદગાની, ઔર જવાની કાન્તી હૈ. ”

આ શબ્દો સાંભળતાંજ અરુણના મ્હેરા પર ફેરફાર થઈ ગયો. અરુણ એકદમ ઉઠી બેઠાર ગયો. જતી વખત બહારથી બારણું ખંક કરતો ગયો. વિનોદ તેના અંધાનક પ્રયાણથી વિચારમાં

આપતો બડે ડીટેક્ટીવ લી હો । ૨૦૪ ઉપા અને અણુ આવશે

પડી ગયો. લગભગ દશેક મીનીટ બાદ કોઈએ બહારથી બારણાની સાંકળ ઉઘાડવાનો અવાજ વિનોદને કાને પડ્યો. વિનોદ ત્યાંજ વિચારમય થઈ બેસી રહ્યો. કેટલીકવારે વિનોદના મુખમાંથી શબ્દો સરી પડ્યા:—

“ આનું નામ તે કાર્યપરાયણતા. ”

—❖❖❖—

પરિચ્છેદ દશમો.

—❖❖❖—

આપતો બડે ડીટેક્ટીવ લી હો !

—❖❖❖—

કર્તવ્ય પરાયણતા શીખવાથી આવની નથી પરંતુ કર્તવ્ય પરાયણતાની તિવ્રેચ્છાથીજ આવે છે.

મય રાત્રિના એક વાગ્યાનો હતો. રાજનગરના સ્ટેશન પર સાત અઝબેર વાળી ગાડીએ જનારા યા તે તરફથી આવી મુખ્ય તરફ જનારા અધાર. એમ. આરના ઉતાડ્યો પોટલાનાં ઉશીકાં કરી લાંબા થકા મુતા હતા.

સ્ટેશન ઉપર આખો દિવસ ‘ ખાંમણીયા યા ’ ‘ દાળ

એવડો ખરશી જલેમી ’ ‘ પાન પટ્ટી ’ વગેરેની ખૂમો પાડનારા ફેરીઆઓ પણ ધેર ચાલ્યા ગયા હતા. તેમના જવાથી સ્ટેશન બાજુ સુતુ સુતુ જણાતું હતું. ઝાંખાં ફાનસો ઓલવાઈ જતા દીવાના જોવો પ્રકાશ મરતાં મરતાં આપતાં હતાં. બે ત્રણ ગાડીઓ ફક્ત સ્ટેશનના કંપાઉન્ડમાં જણાતી હતી. ગાડીવાનો પણ ધોરતા હતા. સમાજનું રક્ષણ કરનારા પોલીસો પણ એકાદ ખુણામાં પડ્યા પડ્યા નિદ્રાદેવીનું આરાધન કરતા હતા. સ્ટેશન યાર્ડમાં શન્ટીંગ કરતા એન્જીનની સીટી ક્રાક ક્રાક વખત સંમગાતી હતી. સર્વત્ર શાન્તિ હતું. આ વખત એક માણસ સ્ટેશનમાંથી આમનેમ નોતો

તો છુપાતો બહાર નીકળ્યો. અને સ્ટેશનના સામેની હોટલ બ. આવી છુપાઈને ક્ષણવાર ઊભો રહ્યો કંઈક અવાજ આવતાં

ત્યારેજ સૂર્યોદય થશે. ૨૦૫ આપ તો બડે ડીટેક્ટીવલી હો !

કાન માંડી સાંભળવા લાગ્યો. ક્ષણ પછી તેણે દરવાજા ઉપર ત્રણ ટોકારા માર્યા, પણ કાંઈજ જવાબ ન મળ્યો. એટલામાં અંદરથી કોઈનો અવાજ સંભળાયો. ક્ષણમાં તે અવાજ તેને પરિચિત તો ક્ષણમાં અપરિચિત જણાવા લાગ્યો, તે અધીરો બન્યો. પાછળ ફરી તે હોટલના પાછલા ભાગમાં એક નાની બારી હતી તે તરફ જઈને ઉભો. તેને કાને નીચેની વાતચીત પડી:—

“ જો જેલી ! આટલા દિવસથી તું મને વાપણ કર્યા કરે છે અને માફ કર્યું સાંભળતી નથી; હવે વધારે દિવસ આવું નહિ આવે, આજતો—”

“ શેઠ ! તમે તો મારા માવતરને ઠેકાણે સો. તમારા મોઢામાં આવાં વેણુ ના શોભે. હું તો તમારી દીકરી જેવી સું.”

પ્રિય પાકક ! આ બોલનાર તે પેલો હોટલના છગન તથા મીઠાભાઈની સ્ત્રી જ્યા હતાં. અને જે વ્યક્તિ છુપાઈને સાંભળતી હતી તે પેલો હૃદય વિનાનો મીઠાભાઈ હતો. જે જ્યાનો ત્યાગ કરી અતુરાના નામથી રમણલાલનો નોકરીમાં રહ્યો હતો. તેણે જ્યાનો અવાજ ઓળખ્યો. જ્યાના શબ્દો તેને કાને પડતાંજ તેનો ભ્રમ હટી ગયો. જે જ્યાના ઉપર શકા લાવી, પોતાને દુઃખી માની, તેનો તથા પોતાનાં છોકરાંઓનો તેણે ત્યાગ કર્યો હતો તેની પવિત્રતા વિષે તેની ખાત્રી થઈ. પોતાને તે હજારોવાર ધિક્કારવા લાગ્યો. જ્યા માટે તેનો પ્રેમ પાછો ઉભરાયો. તેનું લાગણીહિન બની ગયેલું હૃદય પાછું લાગણીયુક્ત બન્યું. ધીમે ધીમે તે અતુરાભાઈ પાછો શરૂઆતનો મીઠાભાઈ બનવા લાગ્યો. આપણે તેને હાલ તો અતુરા તરીકેજ ઓળખીશું.

“ જેલી ! જો તારી જગ્યાએ બીજી કોઈ હોત તો ક્યારનુંજે માફ કર્યું માનતં. અને જો ન માનત તો મેં જખરજસ્તીથી ક્યારનીએ મારે તાબે કરી હોત. તારા માટે હું જરા વિચાર કરું છું. મારે ત્યાં આવી ફેટલોય નોકરડીઓ આવી ગઈ. અને તે બધીય મારે પગે પડતી હતી. તું કેમ અચકાયછે તે મને સમજતું નથી. આવ, આમ તો આવ.” છગન બોલ્યો.

“ શેઠ ! શું આટલા હોઈ તમે મને વાસણ માંજવાનો અને ઘરનું કામ કરવાની નોકરી આપી હતી ? તમે કહેશો તે બધુંય

આપતો બડે હીટેકટીવલી હોારંદ ઉવા અને અરુણ આવશે

કામ કરીશ પણ એ તો મારાથી નહિં બને. બીજાની હાથે તમે ગમે તેમ કરો પણ મારી હાથે તો તમારે વાતજ ન કરવી.” જેલીએ ધીમે ધીમે તેની સમજૂતિ કરવા માંડી.

“એ બધુંય ઠીક છે. મેં તને તોડર રાખી તે શું કરવા? મારી મરજી મુજબ મારી સાથે રહેવા. તું કહે તો કાલથી બીજી તોડરડી રાખી લઉં. ત્યારે પ્યાલા ધોવાનું કામ ન કરવું. ત્યારે ખાંધ પીને બેસી રહેવું. અને મારી મરજી સાચવવી પછી છે કાંઈ?” છગને લાલચ આપવા માંડી.

“શ્રેષ્ઠ! કામ કરવાથી હું બીતી નથી. મારે એવી શેઠાઈ જાણી જોઈતી. મને અને મારા છોકરાને હજી રાટલો ખાવા દઈ પડી રહેવા છો એટલે બધું મળ્યું. હું તમને પગે લાગીને કહું છું કે મને જવા દો. બાચુ ઉઘાડો. મારે પેલા ચોપડામાં જવું છે. તમે તમારે મન પસંદ દહ જણીને બોલાવો. મારે એવું કામ નથી કરવું.” જેલીએ કાલાવાલા કરવા માંડ્યા.

“હજી વળી બીજી વખત વાત. જેલી! તારું દિલ હું નહિ ફેલાવું. તને મેં કંઈ ખાસ આટલા હાથ નહોતી બોલાવી. પણ બીજી કામ હતું” છગને બાજુ ફેરવી.

“બીજી શું હતું? કહો.” જેલીને કાંઈક વિશ્વાસ આવ્યો.

“આજ બપોરનું માથું દુઃખે છે, બરડો ફાટે છે, અને પગ ફાટે છે તે જરા પગે તેલ ચોળવવું અને માથું દાખવું હતું. તું દાખીશ?”

જરા વાર રહી જ્યાંએ જવાબ દીધો. “દાખીશ.”

પાંચેક મીનીટ બધું શાન્ત રહ્યું. ચતુરો કાંઈક અધીરો બન્યો. જ્યાં માટે હવે તેના મનમાં બેઠમ નહોતો પણ છગન ઉપર તેને વિશ્વાસ આવ્યો નહિં. હજી તો તે કાંઈક વિચારમાં હતો એટલામાં પાછો અવાજ સંભળાયો.

“છોડ મારા પીટ્યા-દંખનો મર્યા-હજાર વાર હમજવીને, રહ્યું તોય હજી અક્કલ ઠેકાણે ના આવી. એમ ના હમજશ કે હું ખાચડી માણસ સું તે ડરી જઈશ. તારા જેવા દહને તો ઉભા ને ઉભા ચીરી નાખું એમસું.”

ત્યારેજ સૂર્યોદય થશે. ૨૦૬ આપ તો ખડે ઊઠેકરી વભી હો !

જ્યાં જ્યારે છગનનું માથું દબાવવા બેઠી ત્યારે શરૂઆતમાં છગન ચૂપ રહ્યો પણ તરતજ તેની વાસના પાછી જાગૃત થઈ. તેણે જ્યાંના હૃદય ઉપરનું વસ્ત્ર ઉઘું કર્યું. જ્યાં અશિક્ષિત પણ ખાન-દાન દુરુંબની હતી. આવું અપમાન અને બનીતિ તે સહન કરી શકે તેમ નહતી. તે તરતજ છગનનો હાથ ઝટકાવી નાખી ઉભી થતાં બોલી. હવે છગનનો મિંગળ પણ ગયો. પોતે પોતાની ધારણામાં નિષ્ફળ થયો તે સહન કરી શક્યો નહિ. તેણે ઉઠી જ્યાંનો હાથ પકડવા યત્ન કર્યો.

“ હવે ક્યાં જવાની છે ? સીધી સીધી નહિં માને તો જખર-જસ્તીથી માનવું પડશે. ” છગન તેની પાસે જતાં બોલ્યો.

“ તારા જેવા તો ધણાંયને આ પગ તળે કચરી નાખ્યા પાંહે તો આન્ય; તારું તાલકુજ રંગી નાખું. ” હવે જ્યાં ઉશ્કેરાઈ ગઈ, તેનો ગુસ્સો હૃદયી પણ વધુ ઉશ્કેરાઈ ગયો હતો.

• છગને પાસે જઈ તેનો હાથ પકડ્યો. જ્યાંએ તરત જ તે પાછો ખેંચી લેતાં છગનના મોઢા પર એક તમાચો લગાવી દીધો. છગન પાછો હાલ ગયો પણ તેને નાક તથા આંખ ઉપર જાતની સૂકી લાકડા જેવી આંગળીઓ વાગી. આંખ ઝુકવાઈ. તેમાંથી પાણી નીકળવા માંડ્યું. આંખ ઉઘાડવી પણ મુશ્કેલ થઈ પડી. જ્યાંએ આ સમયનો લાલ લીધો. તે બારણું ઉઘાડવા દોડી છગન ચેતી ગયો. જ્યાં બારણાની સાકળ ઉઘાડે તે પહેલાં તેણે તેને પાછળથી આથમાં પકડી અને લાવીને બિછાનામાં નાખી. જ્યાં કંઈ તેનાથી જાય તેમ નહતી. બિછાનામાં પડતા જ તેણે છગન સામે ફરી તેને પેઢા ઉપર એક લાત લગાવી દીધી. ચતુરે આ બધું બારીની ફાટમાંથી જોયા કરતો હતો. જ્યાંની પવિત્રતા પર તે આફરીન બની ગયો હતો. હજી છગન શુ કરે છે તે જાણવાની ઇચ્છાએ બળતો હૃદયે પણ તે મૌન ઉભો.

છગનને કથોલી લાત વાગતાં તેને કળ ચઢી. જ્યાં ઉભી થતાં બોલી.

“ મારા પીટા બાયલા ! એમ ના હમજસ કે હું નહાસી જમજ. અને કાંઈ તારી બીક લાગતી નથી. તારા જેવા દહને તે

આપ તો બડે ડીટેક્ટીવલી હો ! ૨૦૮ ઉપા અને અરૂણ આવશે

હું આખાને આખા ખેંચ જઈ એવીશું. બે મારી પાછળ લાગ્યો
તો તારું આયુષ્ય આવી રયુ હમજને.”

ફાલુવાર પછી વિજેતા સામ્રાજીની માફક ધીમે ધીમે ડગલાં
હારતી તે ઓરડાનું બારણું ઉઘાડી બહાર ચાલી ગઈ. ચતુરાએ
હવે બારીના બારણા ઉપર ત્રણ ટકોરા માર્યા. છગન સફળતા ઉભો
થયો. બારી પાસે જઈ તેણે પણ સામા ત્રણ ટકોરા માર્યા. ચતુરે
બીજા એક ટકોરો માર્યો.

છગને પૂછ્યું:—“કાણુ?”

“ચતુરો. બારણું ઉઘાડો. રમણલાલ શેઠનો સંદેશો છે.”
ચતુરાએ જવાબ વાળ્યો—

ચતુરાને આગલે દરવાજે આવવાનું કહી છગન આગળ ગયો.
છગન તથા ચતુરા વચ્ચે થોડી વાર છાની છાની વાતચીત થઈ.
થોડીવાર પછી જ્યાંને બારણું બંધ કરવાનું કહી બંને જણ ત્યાંથી
બહાર નીકળ્યા. તેમને ગયે એ મીનીટ પણ નહિ થઈ હોય ત્યાં
એક કોઈ વ્યક્તિએ હોટલનું બારણું ઠોક્યું. જ્યાંએ બારણું ઉઘાડી
કાણુ હતું તેની તપાસ કરી.

“તમે કાણુ છો? કાનું કામ છે? શેઠ ઘરમાં નથી.”
જ્યાંએ પ્રશ્ન કરવા સાથે જણાવ્યું.

“મારે શેઠનું કામ નથી પણ તમારું કામ છે.” નવિન
આગંતુક વ્યક્તિએ જવાબ વાળ્યો.

“તમે કાણુ છો? મારું રયુ કામ છે?” જ્યાંએ કાંઈક
મલરાટમાં પૂછ્યું.

“બહીશો ના, બહેન!” આગંતુકના આ શબ્દોથી જ્યાંને
ધીરજ આવી. આગંતુકે આગળ ચલાવ્યું. “તમારા ઉપર જે જે
વીતી તેની મને ખબર છે. હું તમને બચાવીશ. મદદ કરીશ. મારા
પર વિશ્વાસ રાખજો. સાચાનો બેલી ધંધર છે. અત્યારે તો મ્હારે
આ હોટલવાળાનાં કારસ્તાન જાણવા તેની પાછળ જવું છે. પણ
તમે બપોરે મળજો અને તમારી વાત કહેજો હું તમને સુખી
કરીશ. મારાપર અણુવિશ્વાસ લાવશો ના. હું પુરૂષ નથી પણ સ્ત્રી
હું. હું બપોરે સ્ટેશનનાં પગથીયાં નજીક બેસીશ. તમે ત્યાં આવશો
એટલે હુંજ તમને બોલાવીશ. હવે હું જાઉં છું. મારે બહુ કામ છે.”

જવાબની રાહ જોયા વિના તે સ્ત્રી ત્યાંથી છગન તથા ચ-

ત્યારેજ સૂર્યોદય થશે. ૨૦૯ આંપ તો બડે ટીટેકટીવણી હોઈ

તુરાની પાછળ ઝડપથી ચાલી ગઈ. તેના ગયા બાદ જયાના મનમાં તે સ્ત્રી વિષે હજારો વિચાર આવવા લાગ્યા.

“એ સ્ત્રી કાણુ હતો? મારી વિતક વાત તેના બાણુવામાં શી રીતે આવી હશે? છગનની પાછળ તે શા માટે મધ્ય હશે? તેના ઉપર તેને કાંઈક વેર હશે? તે વેર લેવા ફરતી હશે? તેમના હોબ તો તેની પાછળ શું કરવા બંધ? વળી તે મને મદદ શા માટે કરે? તે શી મદદ કરશે? મારાથી આ ચંડાળને ત્યાં ફરત રહેવાશે? હું ક્યાં જઈશ?” આ વિચાર પરથી વળી તેના વિચાર બદલાયા. “એ રજા છગનાએ તો મને ભોળવવા કાકને નહિ મોકલી હોય? હશે. જોઈ લેવાશે. મારા મોતીઆનો બાપ નાસી ના ગયો હોત તો આ બધું દુઃખ મારે શ્યા હાફ ખમવું પડત? અરેરે! નસીબમાં લખેલું કાણુ મિથ્યા કરે?” વગેરે વિચારો કરતી મોતીઆ તથા મધુરી તરફ નજર નાખતી તે બિચારી દુઃખી સાધ્વી નિદ્રાવશ થઈ.

આ બાણુ છગન તથા ચતુરો રામમહેતાની પોળમાં આવ્યા ત્યાં આવી જે મકાનમાં રમણુલાલે જે પેલી નવીન રમણી રાખી હતી તે મકાનના દરવાજા ઉપર ચતુરોએ ત્રણ ટકારા માર્યા. તરતજ એક માણસ મોઢે કાળી બોકાની બાંધી હાથમાં ડાંગ લઈ બહાર આવ્યો. તેણે પોતાની કમરમાંથી બે છરા કાઢી છગન તથા ચતુરની હાથમાં મુક્યા ત્રણે જણ પાછા ત્યાંથી ચાલ્યા. તેઓ રમણુલાલના મકાન આગળ આવ્યા ત્યાં આવી પેલા બોકાનીવાળા મનુષ્યે સીટી વગાડી. રમણુલાલના મેડાની એક બારી ઉઘડી પેલા મનુષ્યે દિવાસળી સળગાવી ત્રણ વાર હવામાં આમ તેમ ફેરવી. બારીમાં પાણુ એવોજ દેખાવ જણાયો. તરતજ તેઓ બાગણું નજીક આવ્યા. ઉપરથી એક દોરીની નીસરણી લટકાવવામાં આવી. ત્રણે જણ ઉપર મયાં. આશરે પા કલાક પછી તે ત્રણે જણ પાછા તેજ રસ્તે નીચે ઉતર્યા. પણુ આ વખત તેમની પાસે એક ગાંસડી બાંધેલી હતી. તેઓ ત્યાંથી નીકળી સ્ટેશન તરફ ચાલ્યા ચતુરો સીધો સ્ટેશન પર ગયો. પેલા બે જણ તે ગાંસડી લઈ છગનને ઘેર આવ્યા. આ વખત ત્રણ વાગવાનો સમય હતો. છગનની હોટલ સાથે એક શ્રીજી ચોરડી પણુ તેના કમરમાં હતી. તેને દમશા

આપ તો બડે ડીટેક્ટીવલી હો ! ૨૦૮ ઉધા અને અરજી આવશે

હું આખાને આખા ખાઈ જઈ એવીસું. બે મારી પાછળ લાગ્યો
તો તારૂં આપખુજ આવી રયું હમજને.”

ફાણુવાર પછી વિજેતા સામ્રાજીની માફક ધીમે ધીમે ડગલાં
હરતી તે ઝોરડાનું બારણું ઉઘાડી બહાર ચાલી ગઈ. ચતુરાએ
હવે ખારીના બારણા ઉપર ત્રણ ટકોરા માર્યા. છગન સફળો ઉભો
થયો. ખારી પાસે જઈ તેણે પણ સામા ત્રણ ટકોરા માર્યા. ચતુરે
ખીંભે એક ટકોરો માર્યો.

છગને પૂછ્યું:—“કાણુ ?”

“ચતુરો. બારણું ઉઘાડો. રમણલાલ શેઠનો સંદેશો છે.”
ચતુરાએ જવાબ વાળ્યો—

ચતુરાને આગલે દરવાજે આવવાનું કહી છગન આગળ ગયો.
છમન તથા ચતુરા વચ્ચે થોડી વાર છાની છાની વાતચીત થઈ.
થોડીવાર પછી જ્યાંને બારણું બંધ કરવાનું કહી બંને જણ ત્યાંથી
બહાર નીકળ્યા. તેમને ગયે બે મીનીટ પણ નહિં થઈ હોય ત્યાં
એક કોઈ વ્યક્તિએ હોટલનું બારણું ઠોક્યું. જ્યાંએ બારણું ઉઘાડી
કાણુ હતું તેની તપાસ કરી.

“તમે કાણુ છો? કાનું કામ છે? શેઠ ઘરમાં નથી.”
જ્યાંએ પ્રશ્ન કરવા સાથે જણાવ્યું.

“મારે શેઠનું કામ નથી પણ તમારું કામ છે.” નવિન
આગંતુક વ્યક્તિએ જવાબ વાળ્યો.

“તમે કાણુ છો? મારું રયું કામ છે?” જ્યાંએ કાંઈક
મલારાટમાં પૂછ્યું.

“બહીશો ના, બહેન!” આગંતુકના આ શબ્દોથી જ્યાંને
ધીરજ આવી. આગંતુકે આગળ ચલાવ્યું. “તમારા ઉપર જે જે
વીતી તેની મને ખબર છે. હું તમને બચાવીશ. મદદ કરીશ. મારા
પર વિશ્વાસ રાખજો. સાચાનો બેલી ધંધર છે. અત્યારે તો મ્હારે
આ હોટલવાળાનાં કારસ્તાન જાણુવા તેની પાછળ જવું છે. પણ
તમે બપોરે મળજો અને તમારી વાત કહેજો હું તમને સુખી
કરીશ. મારાપર અણુવિશ્વાસ લાવશો ના. હું પુરુષ નથી પણ સ્ત્રી
છું. હું બપોરે સ્ટેશનનાં પગથીયાં નજીક બેસીશ. તમે ત્યાં આવશો
એટલે હુંજ તમને બોલાવીશ. હવે હું જઈ છું. મારે બહુ કામ છે.”

જવાબની રાહ બેસા વિના તે સ્ત્રી ત્યાંથી છગન તથા ચ.

તુરાની પાછળ ઝડપથી ચાલી ગઈ. તેના ગયા બાદ જ્યાના મનમાં તે સ્ત્રી વિષે હજારો વિચાર આવવા લાગ્યા.

“એ સ્ત્રી કોણુ હતો? મારી વિતક વાત તેના બાણુવામાં શી રીતે આવી હશે? છગનની પાછળ તે શા માટે ગઈ હશે? તેના ઉપર તેને કાંઈક વેર હશે? તે વેર લેવા ફરતી હશે? તેમના હોય તો તેની પાછળ શું કરવા જાય? વળી તે મને મદદ શા માટે કરે? તે શી મદદ કરશે? મારાથી આ ચંડાળને ત્યાં કેમ રહેવાશે? હું ક્યાં જઈશ?” આ વિચાર પરથી વળી તેના વિચાર બદલાયા. “એ રક્ષા છગનાએ તો મને બોળવવા કોકને નહિ મોકલી હોય? હશે. જોઈ લેવાશે. મારા મોતીઆનો બાપ નાસી ના ગયો હોત તો આ બધું દુઃખ મારે શ્યા હાફે ખમવું પડત? અરેરે! નસીબમાં લખેલું કોણુ મિથ્યા કરે?” વગેરે વિચારો કરતી મોતીઆ તથા મધુરી તરફ નજર નાખતી તે બિચારી દુઃખી સાધ્વી નિદ્રાવશ થઈ.

આ બાણુ છગન તથા ચતુરો રાજમહેનાની પોળમાં આવ્યા ત્યાં આવી જે મકાનમાં રમણુલાલે જે પેલી નવીન રમણી રાખી હતી તે મકાનના દરવાજા ઉપર ચતુરોએ ત્રણ ટકારા માર્યા. તરતજ એક માણસ મોઢે કાળી બોકાની બાંધી હાથમાં ડાંગ લઈ બહાર આવ્યો. તેણે પોતાની કમરમાંથી બે છરા કાઢી છગન તથા ચતુરની હાથમાં મુક્યા ત્રણે જણુ પાછા ત્યાંથી ચાલ્યા. તેઓ રમણુલાલના મકાન આગળ આવ્યા ત્યાં આવી પેલા બોકાનીવાળા મનુષ્યે સીટી વગાડી. રમણુલાલના મેડાની એક બારી ઉઘડી પેલા મનુષ્યે દિવાસળી સળગાવી ત્રણ વાર હવામાં આમ તેમ ફેરવી. બારીમાં પાંચ એવેજ દેખાવ જણાયો. તરતજ તેઓ બાગણું નજીક આવ્યા. ઉપરથી એક દોરીની નીસરણી લટકાવવામાં આવી. ત્રણે જણુ ઉપર ગયાં. આશરે પા કલાક પછી તે ત્રણે જણુ પાછા તેજ રસ્તે નીચે ઉતર્યા. પાંચ આ વખત તેમની પાસે એક ગાંસડી બાંધેલી હતી. તેઓ ત્યાંથી નીકળી સ્ટેશન તરફ ચાલ્યા ચતુરો સીધો સ્ટેશન પર ગયો. પેલા બે જણુ તે ગાંસડી લઈ છગનને ઘેર આવ્યા. આ વખત ત્રણ વાગવાનો સમય હતો. છગનની હોટલ સાથે એક શ્રીજી ચોરડી પણ તેના કમરમાં હતી. તેને દમેશાં

આપ તો બડે ડીટેક્ટીવલી હો ! ૨૨૦ ઉપા અને અરૂણ આવશે

તાળુ મારી રાખતો. આ ઓરડીમાં તેના પાછલા ભાગમાં થઇને બવાલું તેમ ખીજો રસ્તો જો ઓરડામાં આપણે છગન તથા જ્યાને જોઇ ગયા હતા તે ઓરડામાંથી પણ હતો. છગન તથા પેલો સાલુસ પાછને રસ્તેથી તે ઓરડામાં દાખલ થયા. પેલો બોડાની-વાળો સાલુમ ગાંસડી સાથે તે ઓરડામાંજ રહ્યો. છગન હોટલમાં આવ્યો. જે વખત તેઓ રાજમહેતાની પોળમાંથી નીકળ્યા તે વખત એક વ્યક્તિ પણ તેમની પાછળ પાછળ ત્યાં સુધી આવી. અનુરોધમસ્થેશન પરથી પાછો ફરતા પેલી વ્યક્તિ પણ પાછી ફરી અને અરૂણના ઘર આગળ ગઇ. ત્યાં જઇ તેણે સહજ વિચાર કરી ગાવા માંડ્યું.

“કર ભગાઇ, જીંદગાની ઔર જવાની કાની હૈ.”

આ શબ્દો સાંભળી અરૂણ તરત જ બહાર આવ્યો. પ્રિય પાઠક ! આગલા પ્રકરણમાં આપણે અરૂણને આ શબ્દો સાંભળી ચિત્તોદ્ધ પાસેથી ઉઠી બહાર ગયેલો જોઇ ગયા છીએ. અરૂણે તે વ્યક્તિ સાથે કંઈક વાત કરી અને તેની સાથે હોટલ ભણી ચાલ્યો જણાવવાની કામ જરૂર નથી કે. આ વ્યક્તિ તે પેલી લિખારણજી હતી. માર્ગમાં તે વ્યક્તિએ જવાની બધી વાત કરી. અરૂણે સાંભળી બોલી ઉઠ્યો.

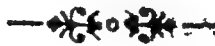
“આમીન ! આમીન !! તેંલી તો આજ એક પવિત્ર ઔરતકો પાકદામનકો અછુતા રખતેકે લીયે અચ્છી કાશીષ કી, આજ હો પહરકો જરૂર ઉન્સે મીલકે ઉન્હે ખચાલે. મેં ઉન્કે લીયે મકાનકી તજવીજ કરૂંયા. મગર યહ ગઠડીમેં ધન લોગ કયા લાયે હોંગે ? મુઝે શક આતાહૈ કી વો રમણલાલકો ઔરત લલિનાકી હોગી. ખુદા કરે ધન બેચારીકે સરસે આકૃત દલ જાય.”

“આપકી ફરમાબરદાર લોડી તયારહૈ. પોલસકો ખખર દેગે ?” લિખારણે પૂછ્યું.

“નહિ, નહિ. પહિલે મામલા દેખના ચાહિયે, પીછે ખાત” અરૂણે બોલ્યો.

“આપતો બડે ડીટેક્ટીવલી હો !” લિખારણે સ્નેહાર્પિત્તે તેના તરફ જોઈ રહી.

પરિચ્છેદ અગીઆરમો.

આતો મહારો કિશોર !

સન્નતિય તત્વો આખરે પણ સન્નતિય તત્વમાંજ લખે.

શા ! આશા !! તું કેવી નિષ્કુર છે ? તારા આધારે વર્ષોનાં વર્ષો દુઃખો સહન કરે છે છતાં શું તું દરેકને સંતોષ આપે છે ? વિશ્વમાત્ર તારા તંતુ પર લટકી રહું છે. તું ન હોત તો ફટલાય જીવન ક્યારાઈ ગયાં હોત ! તારે આધારે તો ફટલાય

જીવન ગાળતાં શીખે છે છતાં તું તેમનું શું લલું કરે છે ? આહા ! મારું હૃદય પણ તારા વડેજ ટકયું છે. નહિં તો ક્યારતાય તેના દુકડા થઈ ગયા હોત. મારા હૃદયમાં ધર કરી વસનાર મૂર્તિ, તે મોહક, મૂર્તિ હવે મને ક્યાં મળશે ? ક્યારે મળશે ? આજકાલ કર્તા પાત્ર છ વર્ષ વહી ગયા, અરે તેના આત્મિયજનોએ, પણ તેની આશા છોડી, છતાં મારું હૃદય હજીએ તેની આશા ધરી રહું છે. મારો અંતરાત્મા કહે છે કે હજીએ તે તને આવી મળશે. મળશે ? ક્યારે મળશે ? ક્યાં મળશે ? કંઈ સમજાતું નથી ફટલીય વખત માતાની સમજુતિ મુજબ તેને દૂર કરવા યત્ન કરે છું પણ હીલું હૃદય માનતુંજ નથી. તે તો કિશોર-કિશોરનીજ જપમાળા જપ્યા કરે છે. ”

રાત્રિના શાન્ત વાતાવરણમાં ઉષા ગંભીર વિચારે ચઢી. આજ તેના હૃદયને શાન્તિ ન હતી. તેનું હૃદય વલોવાઇ જતું હતું. ક્ષણે ક્ષણે તેને કિશોરના, તેના પ્રેમભર્યા મીઠા શબ્દોના, અને તેની અમીભરી દષ્ટિના લાણુકારા વાગતા હતા. ધડી ધડીમાં તે ચમકતી હતી. ન તો તેની આંખમાં નિંદ્રા હતી, ન તો હૃદયમાં શાન્તિ હતી. તેનાં નેત્રો દષ્ટિ છતાં જડ જેવાં હતાં. અને તેનું હૃદય ચૈતન્ય જતાં ચૈતન્યહિન જણાતું હતું. દિવાનખોનામાં લેખનો પ્રકાશ

વિતર્યો હતો. ચારે બાજુની બારીઓ ખુલી હોવાથી પવન પણ મારો આવતો હતો. દિવા-હૃદય તરંગમાં ઝોલાં ખાતી ઉપા આરામ ખુરસી પર પડી હતી. કિશોરની, છખી-ચિત્રપટ સામુંજ લટકતું હતું. તેનાં નેત્રો તેના તરફ સ્થિર પણે જડાઇ રહ્યાં હતાં. હૃદય પ્રેમના અતુલબળથી જલકાઇ રહ્યું હતું.

“ પ્રેમે ફળું હૃદય, કાંઈ ન બેદ જાણે,

ચૈતન્યને જડ સહુ સરખા પ્રમાણે;

એ ન્યાયે કિશોરના ચિત્રપટ બાણી ઠપકાભરી આંખે, જોઈ રહી હતી. સમયનું, સંયોગોનું લાન વિસરાયું. પોતાની દૃષ્ટિ સામે ચિત્રપટ છે કે કિશોર છે તેની પણ વિસ્મૃતિ થઇ. કિશોરનું ચિત્ર પટ તેના તરફ જોઈ હસતું હોય તેમ તેને ભાસ થયો. દૃષ્ટિમાંનો ઠપકાનો ભાવ બદલાઇ આજીજનો ભાવ જણાયો. અચાનક તેના હોઠ હાલવા લાગ્યા. અરુઠ સ્વરો વાતાવરણમાં યુગ્મવા લાગ્યા:—

‘કિશોર ! કિશોર ! ! અજ્ઞાનતામાં થયેલી ભૂલનું આ પ્રાયશ્ચિત ! શું મેં તમને તે શબ્દો કટાક્ષમાં કહ્યા હતા ? શામાટે તમે મારો ત્યાગ કર્યો ? શામાટે મારા હૃદયની ઉગતી આશાઓને કચરી નાખી ? શું પુરુષોનાં હૃદય આવાં નિષ્કૂળ હશે ?’ વળી એકી દશે ચિત્રપટ પ્રતિ જોઈ રહી. “તમે હસો છો. હા. હસો. આ અભાગિનીનું દુઃખ જોઈ હસો. તમે ન હસો તો દાણુ હસે ? અન્યને મારા હૃદયની શી ખબર પડે ? અરેરે ! દુનિયાની નજરમાં હું સુખી છું પણ મારું અંતઃકરણ જાણે છે કે હું કેટલી સુખી છું. બહાર હું ગંભીર અને શાન્ત હોવાનો ભાવ ધારણ કરે છું પરંતુ અંદરથી મારું હૃદય તો દાવામિની માફક બળી રહ્યું છે. સંગીતનો આશ્રય કાંઈક શાન્તિ મેળવવા લીધો, પણ તે માગી લીધેલી-ઉછીની શાન્તિ ફટલી ધડી ? ખરેખર ! સંગીતમાં શાન્તિતો છે, પણ તે ક્યારે ? બહાલી બહાલપની સાથે એકલા-અટુલા હૃદય માટે તો સૃષ્ટિમાં શાન્તિ સંજયલીજ નથી. જો એકલવાયા હૃદયને શાન્તિ હોત તો વિશ્વાત્મા આ વિશ્વમાં યુગ્મો શું કામ સૃજાવત ? કિશોર ! આજ આટલાં વર્ષોથી હું તમારી માર્ગ પ્રતિક્ષા કર્યા કરું છું તેનું ફળ-ફળ પણ તમે નહિ આપો ? કેમ બોલતા નથી ? કિશોર ! આજ

તો હું તને બોલાવીશજ.” ઉષા ઉન્માદિની માફક બબડતી વર્ણ-
શાન્ત બની. વર્ણા તેનાં નેત્રો સ્થિર થયાં. કિશોરના ચિત્રપટને જાણે
તે પી જતી હોય તેમ તેના તરફ ત્રાટક કરતી એકીટશે જોઇ રહી.
ક્ષણ પછી તે ચિત્રપટને-પોતાના વહાલાની મોહકમૂર્તિને પોતાના
હૃદયમાં પૂરી રાખતી હોય તેમ નેત્રો અંધ કરી પડી રહી. તેના
પર નિદ્રાદેવીએ સામ્રાજ્ય ચલાવવા માંડ્યું. પરંતુ પ્રેમની પ્રમજ્જ-
સત્તા આગળ નિદ્રાદેવીને પણ લાચાર બનવું પડ્યું. ઉષા કાંઈક અર્ધ
જાગૃત અવસ્થામાં પડી. તેને કાંઈક સ્વપ્નવત્ દ્રશ્ય જણાયું.

• પોતાના હૃદયમાં સ્થાપેલી કિશોરની મૂર્તિમાંથી બે કિશોર
થતા તેને માલુમ પડ્યા. એક કિશોર તેને તેના અસહ્ય સ્વરૂપમાં
દેખાવા લાગ્યો. બીજો કિશોર તેને બીજા કોઈ નવિનજ પણ પરિ-
ચિત વેશમાં જણાવા લાગ્યો. ઉષા મુઝવણમાં પડી. ક્ષણમાં પાછો
ચિત્રપટમાંનો એકજ કિશોર તેના હૃદયપટ પર આલેખાયો. તેજ
દશામાં તે જમડવા લાગી.—

“કિશોર ! કિશોર !! આમ જીવું એ તારા જેવાને યોગ્ય
નથી. હવે ન જા ન જા. દૂર ન થા. વહાલા ! આ હિનલાગીને હવે
ન લજજ. શું તને હજીએ મારે માટે શંકા છે ?”

ઉષા હજી અર્ધ જાગૃતાવસ્થામાં આમ બબડતી હતી; સ્વયં
અરામત સંભળાતા ન હતા, તે સમયે એક વ્યક્તિ તેના દિવાનખા-
નામાં આવી. ઉષાને આ સ્થિતિમાં જોઇ મૌન ધરી તેની પાસે આવી
હિની. ઉષાનું બોલવું ચાલુજ હતું. “હજી શું મારા હૃદયની ખાત્રી
નથી થતી ? ના ના. કિશોર ! એમ ન બોલ. ત્હારે જેટલી પરીક્ષા
કરવી હોય તેટલી કરી લે. પણ આમ મને વધુ ન સતાવ. તું જાણેછે
કે આ હૃદયમાં શું ભર્યું છે ? આવ. આવ. એક વખત આ હૃદય—”

ઉષા બોલતી બોલતી ઉઠી અને જાણે કિશોરને પકડવા
જતી હોય તેમ હાથ લાંબા કરી બે પગલાં ભર્યા. પેલી આગંતુક
વ્યક્તિ પાછી ખસી ગઇ. છતાં તેનો હાથ ઉષાના હાથમાં આવી
અયો. ઉષા જાગૃત થઇ. આગંતુક વ્યક્તિ સામે જોઇ રહી. આગંતુક
વ્યક્તિ ઉષાની ક્ષમા યાચના કરતી હોય તેમ કંઈક દષ્ટિએ તેના
તરફ જોતી બોલી:—

“ મુઝે મુઆફ કીજીએ, ઉપા બહન ! મુઝે મઆલુમ ન થા, આપ નિદ્રાવશ હોગે. ”

“ કાશુ ? ગુદશન ! ” ઉપાએ આશ્ચર્યથી તેના સરકે જોધે રહી પૂછ્યું.

“ હાં. ગુદશન ! ” આગંતકે એક દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખતાં કહ્યું. “ મયે એક વખત ગુદશન થી. સારી દુનિયાકે મુલોકી ખુશખો મેરેમે ભરીથી. મેરી ઉમ્મીદબી અયસીહીથી. મયેબી આપકી તરફ ઇશકકી આતિશમે મરતીથી. મગર હાય ! મેરા વહ દિલરૂખા મેરે હાથસે ચલ ગયા. મેરે પ્યારેકા કીસીને મેરે હાથસે છિન લીયા. અખ મેં માત્ર ઉન્કે દર્શન કરેકે—” બોલતાં બોલતાં તે અટકી. વળી પાછું આગળ ચલાવ્યું. “ અખ વહ ખાતસે કયા કાયદા ! બહન ! વહી સખખસે મેંને મેરા નામ ખદલ દીયા હૈ. અખ મેં ગુદશન નહિં હું, મયેં લિખારિની હું. મયેં અખ વહી નામસે ચરિચીત હું. ” ગુદશને પુનઃ એક દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખ્યો.

પ્રિય પાઠક ! અત્રે જણાવવું જોઈએ કે લિખારણુ તરીકે નો પાત્રને આપણે જાણી ગયા છીએ તે આ ગુદશનજ હતી. અને અત્યારે તેજ ઉપાના સમક્ષ કાષ્ટક કાર્ય માટે આવી હતી. તે કાર્ય આપણે હવે પછી જાણી શકીશું.

“ ગુદશન ! તેં મારે હૃદય જોધ લીધું છે. આવ, બેસ. સરખે સરખાં હૃદય મળે તોજ શાન્તિ વળે. ત્હારી દશા પણ મારા જોવીજ જણાય છે. બહેન ! મને ક્ષમા કરજો, પણ મારે આજ તને સત્ય કહેવું જોઈએ કે પ્રથમ ત્હારો મેળાપ થતાં તારી સાથે વાત કરતાં યા તારી સાથે બેળાતાં મને અત્યંત ધૂણા થતી હતી, પણ—”

“ ક્યો કી મેં એક કમીના રંડીથી. ગૃહસ્થ રમણીએક સાથ મેરા સહવાસ અનિચ્છનીય હૈ. ” ઉપાને અટકાવી લિખારણુ બોલી ઉઠી.

“ ખરૂં છે. પણ પાછળથી જેમ જેમ ત્હારે ઉચ્ચ હૃદય અને પવિત્ર સંસ્કારો મારા જાણવામાં આવ્યા તેમ તેમ મને ત્હારે માટે માન ઉત્પન્ન થયું. બહેન ! તું ક્યારની આવી છે ? ” ઉપાએ કાંઈક શક્તિ હૃદયે પ્રશ્ન કર્યો.

“ બહન ! મેરેસે કયો સંકોચ રખતી હો. ? મુઝે અખતી બહન સમઝ લે. મેં થોડી દેરસે આપ હું. મગર મેંને તોરે મુંહસે થોડે લગ્ગબી સુને હૈ. ન શેરમાઇએ. બહન ! સચ ખતલા વહ કિશોર કોન હૈ ? ઔર અમ વહ કહાં હૈ ? ” લિખારણે આશ્વાસન આપતાં પ્રશ્ન કર્યો.

“ શું કહું બહેન ! હું બાણતી નથી કે તે ક્યાં છે ? મારું હૃદય તેને માટે તલપ્યા કરે છે. બહેન ! હું દુઃખી છું. ” ઉપા અળગળી થઇ મઇ. તેનાં નેત્રમાંથી અશ્રુ ટપકવા મડ્યાં.

“ બહન ! ન રો. રોનેસે દિલ જ્યાદા દર્દ કરેંગે. ” ઉપાના ખરડા પર હાથ ફેરવતાં લિખારણ બોલી.

“ રોવા દે, બહેન ! મને રોઈ લેવા દે. હવે મારા નસીબમાં રોવાનુંજ રહ્યું છે. આહા ! જ્યારે મારો કિશોર મારી પાસે હતો ત્યારે મને કેવું સુખ હતું ? મ્હારું હૃદય કેવું આનંદમય રહેતું હતું. ખરેખર ! બહેન ! દુઃખ કોને કહેવું તે હું બાણતીજ નહતી, પણ આજ સુખ કેવું હોય તેય પણ હું શૂલી ગઈ છું. આહા ! બહેન ! તે વખતનું સુખ તો માત્ર સ્વપ્નવતજ થઇ ગયું. ”

“ કહે, બહન ! કહે. તેરા સુખકી કહાની કહે. મેરા દિલ બી વહ સુનનેકો ઇન્તેજાર હો રહા હૈ. ઔર વહ કહનેસે તોરે દિલ્હોબી કુદ્દી કરાર હોગા. જબ મનુષ્ય અપના દુઃખ દૂસરે કે આગે કહતા હૈ તબ ઉરકે દિલકા ખોળ કમી હોજતા હૈ. મુઝસે શર્મ ન કર. તેરા દીલ ખોલદે. સુનાદે મોરે તેરી પ્રેમ કહાની. મેરેકાબી ઇસસે આનંદ હોગા. ” લિખારણે ઉત્તેજન આપ્યું.

“ સાંભળ, બહેન ! જ્યારે અમે પરસ્પર મળતાં ત્યારે પ્રથમ તો નેત્રથીજ સુંગી વાતચીત કરતાં. શું તે વખતના હૃદયના બાળ ?

“ ન કુઝા કયાય, જરા મુખે, હૃદયાકુરો, સ્પુરતાં મુખે,
નયનો લખી લડતાં, પરસ્પર ભાવના નહિં તે ચુક;
દુનિયા તજી સદૃષ્ય બ્યર્થ આવો, ને નહિં અવકાશ
પરમાત્મ તત્ત્વ સમાન આત્માનો હૃદય વિશ્રામ ત્ય

નયનો પરસ્પર હસી હસાવે, દષ્ટિ રિથર ત્યાં જઈ ઠરે,
તે દષ્ટિ દ્વારા અંતરે અમૃત તણું સિંચન કરે.

હૃદયભાવ અતિશે ઉજળે, પશું (મુખથી) વદનથી નવ તે સરે,
દૃષ્ટાં નયન નિશાનથી, અંતર તથા ઉભરા ઠરે. ”

“ સચ હૈ, સચ હૈ. ” લિખારણુ બોલી ઉઠી. ઉપાએ આમળ ચલાવ્યું.

“ બ્યારે મળે એકાન્તમાં હું લાડતી તેની કને,
ચાંપી હૃદય સરસી કપોલો ચુંમતો દસતા મને;
કર રપર્શ ચાતાં તેહનો, રોમાંચ મમ અંગે ચતાં,
દર્શન ચતાં તે દેવનાં, ક્ષણમાંઈ તે વિરમી જતાં.

“ બહેન ! મહ તો બતા કે વહ કયસે થે ? ” લિખારણુ પ્રશ્ન કર્યો.

“ બહેન ! સૌંદર્યની મોહક મૂર્તિ બીજાની નજરમાં તે ગમે તેવો હશે પણ મારા હૃદયમાં તો તે સાક્ષાત્ પ્રદુમ્ન. આહા શી તેની દ્રષ્ટિ ! બહેન ! હું તેના સૌંદર્ય પરજ મરતી હતી એમ ન હતું, તેના શુણ્ણુ પણ તેવાજ હતા સૌંદર્ય સાથે તે તો શુણ્ણુરાશી પણ હતો. ત્હેં જોજોયો હોત, તોજ મારી વાત સાચી માનત. ત્હારે જોવો છે ? ” ઉપાએ ઉભા ચતાં પ્રશ્ન કર્યો.

“ મેં કયસે દેખ સકતી હું ? ” હજી તો લિખારણુ ઉપરનું વાક્ય પૂરું કર્યું ન કર્યું ત્યાં તો ઉપાએ કિશોરનું ચિત્રપટ તેના હાથમાં મૂક્યું.

“ મહ કઓન ? કિશોર ? ” લિખારણુ ચમકીને પૂછ્યું. પણ તેનું ચમકવું ઉપાના ધ્યાનમાં ન આવ્યું.

“ હાં. એજ મારો કિશોર ! ” ઉપાએ બોલતાં બોલતાં તે ચિત્રપટ લઈ લીધું—હૃદય સાથે દાખ્યું. અંતર બહાલનાં ચુંબનોથી વધારી લીધું.

“ બહેન ! મુઝેશી તો જરા દેખતે દે. ” લિખારણુ ચિત્રપટ હાથમાં લઈ ધારી ધારીને જોવા માંડ્યું. એકી દશે ખારીખથી

અવલોકન કરવા લાગી. તેના મનમાં હજારો તરંગો ઉઠવા લાગ્યા. જેમ જેમ ધારી ધારીને તે જોતી મઠ તેમ તેમ કિશોરને બદલે તેને તે ચિત્રપટ અરણ્યનું જ જણાવા લાગ્યું. ઉપાની હાજરી તે ભૂલી મઠ. તેના હૃદયનો દબાઈ રહેલો પ્રેમ ઝરે પાછો જોશથી વહેવા લાગ્યો. એકએક તે ચિત્રપટને હૃદય સાથે ચાંપી તે બોલી ઊઠી:—“ અમ આપ ન જાને સંકોગે. ”

ઉપા તો તેના આ વર્તનથી આભીજ બની ગઈ. લિખારણુ શું કરે છે અને શું બગડે છે તે તેને ન સમજાયું. કાણુ પછી તેણે લિખારણુને પૂછ્યું:—

“ બહેન ! કેમ આમ ઉશ્કેરાઈ ગઈ ! એ કોનું ચિત્રપટ છે ? તું એમને ઓળખે છે ? ”

“ બહન ? તું સચ કહતીહો કી યહ ચિત્રપટ કિશોરકા હૈ ? નહિં, નહિં. તું ખૂં બોલતી હો. યહ ચિત્રપટ તો—” તે એકએક અટકી ગઈ. ચિત્રપટ પાછું ઉપાના હાથમાં મૂકી દીધું.

“ સાચું કહે બહેન ! આ ચિત્રમાંની વ્યક્તિને તું ઓળખે છે ? ” ઉપાએ આતુરતાથી પૂછ્યું.

“ બહન ! કોઈ દૂસરે સમય અપન યહ ખાત કરેંગે. અમ્મે મેં જાતી હું. ” લિખારણુ ઉભા થતાં કહ્યું.

“ બેસ. બેસ. થોડીવાર બેસ. ” ઉપાએ તેનો હાથ પકડી બેસાડતાં કહ્યું. “ તારી હાજરીથી મને કાંઈક શાન્તવન મળે છે. બોલ બહેન ! તું અત્યારે શા કામ માટે આવી હતી ? ”

“ મેં એક કામકે લીયે આઈથી. મગર અમ વહ કામકી જરૂરત નહિં હૈ. અમ મેં ન કહુંગી. ” લિખારણુ આનાકાની કરી.

“ કેમ બહેન ! શા માટે નહિં કહે ? કહે, ત્યારે કહેવું જ પડશે. ” ઉપાએ આગ્રહ કર્યો.

“ બહન ! આજ કંઈ દીનોસે મેં શોચ રહીથી કી ઉપદ બહન બ્યાહ ક્યોં નહિં કરતે હોગે ? વખતપર ઉનકે લાયક કોઈ અમ્મે ન મીલતા હોંગા. ઉસીસે મેરે પયયાનવાલા—જુસ્કે મે રેવદૂત સરીખા સમજતી હું ઉસસે શાગી કરનેકા સમજનેકે લીયે

મેં તુમ્હારે પાસ આઈથી. વહ શપ્સસે શાદી કરનેસે આપ બહુત મુખ પાઓગે. ઉન જયસા શપ્સ મેને અલીતક કોઈ નહિં દેખા. ”
ભિખારણ બોલતાં બોલતાં ગંભીર બની.

“ એ વળી કયા મૂર્તિ છે ? ” ઉધાએ હસતાં હસતાં મહજ પૂછ્યું.

“ વહ શપ્સભી આપકે કિશોરસે કુછ કમ નહિં હૈ. વહ ઔર કિશોર દોનો એકઠી સચજ લો. ” ભિખારણ બોલી.

“ એ તે વળી બની શકે ? ફેર એટલો ફેરજને. ” ઉધાએ હસિત વદને જવાબ વાળ્યો.

“ આપકી ભૂલ હૈ. આપને કબી ઇસ ખાતક શોચ નહિં કીયા હૈ. કબી કીયા હોતા તો ઇતને ગેજ આપ યહ દુઃખમે નહીં રહતે. ” ભિખારણ બોલી.

“ બહેન ! તું શું કહે છે તે મારાથી નથી સમજી શકાતું. અને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં સમજાવ. ”

“ કયા આપને ‘ અરુણ ’ કો નહિં દેખા ? ઉનમે ઔર કિશોરમે કયા ફર્ક હૈ ? ” આમ બોલતાં તેણે પોતાના હૃદય ઉપરનું લોકેટ ઉઘાડી અરુણનું ચિત્રપટ બતાવ્યું અને બોલી:—

“ દેખલે, બહન ! બરાબર દેખલે કી યહ કચોન હૈ. ”

ઉધા પોતાના હાથમાંના કિશોરના અને લોકેટમાંના અરુણના ચિત્રપટ તરફ ધારી ધારીને જોવા લાગી. ક્ષણવાર પછી તે એકદમ બોલી ઉઠી:—

“ આ તો મ્હારો કિશોર ! ”

પરિચ્છેદ આરમ્ભો.

હોંશીઆરી સે રહો.

કર્તવ્યપરાયણાને હેતુ સિદ્ધ કરવા માગે યોગવાની જરૂર રહેલી નથી માત્ર તિત્રેચ્છાનીજ જરૂર છે

“વિ ધિના ખેલ કેવા પળે પળે બદલાય છે ? તેની કૃતિ ખરેખર જ અગમ્ય છે. કોને ખબર છે કે તે કઈ દિશામાંથી સુકાન ચલાવે છે ! મનુષ્ય ધારે છે શું અને તે કરે છે શું ? મનુષ્યની ધારણા તમામ ધૂળ મળી જાય છે અને આખરે ધાર્યું તેનુંજ થાય છે. મારા પિતાએ જ્યારે તેમના મિત્ર આ ચંદ્રકાન્ત સાથે મારું યોગખાણ કરાવ્યું ત્યારે તે મારા તરફ ફેટલા સદ્ભાવથી જોતા હતા ! અને તેમનું વલણ દિનપ્રતિદિન કેવું બદલાતું દેખાય છે ! ક્યાં તે દિવસે મારા પડતા ખોલ ઝીલી લેનાર ચંદ્રકાન્ત અને ક્યાં આજ મારા પર હકુમત ચલાવનાર ચંદ્રકાન્ત ! હવે મારે શું કરવું ? પાછી પશ્ચ શી રીતે જઈ ? પત્ર પશ્ચ શી રીતે લખું ? મારા ઉપર જણે સખ્ત પહેરો હોય એમ જણાય છે.”

રાજમહેતાની યોગમાના પેલા મકાનમાં પેલી નવચૌવન નવિના ખારી આમળ ખુરશી નાખી વિચાર મગ્ન થઈ હતી. દિવાનખાનું સુશોભિત રીતે શણગાર્યું હતું. વચ્ચેવચ્ચ પીતળની સાંકળોનો એક હીંદોળો પશ્ચ ઝુલતો હતો. ત્યાંના શણગારરૂપ ફરેનીચર જોતાં કહેવાતા સુધારાનો ખરા દ્રખ્યનો ખ્યાલ આવતો હતો, દરેક વસ્તુ છેલ્લામાં છેલ્લી સુધરેલી હતી અને વિદેશીઓની આખેહુમ નકલ કરનારી જણાતી હતી. બહાલા વાંચક ! આ રમણી કોણ અને રમણુલાલ સાથે શો સંબંધ છે તથા આ ચંદ્રકાન્ત ખી. હીંદોળ કોણ તે હવે આપણે જોઈએ.

મોહમયીમાં બાલકેશ્વરના નસ્તા પર એક ઊંચરલાલ ફરીને એક સદ્ગૃહસ્થ રહેતા હતા. તેમને સંતાનમાં માત્ર એકની એક

કન્યા હતી. તેનું નામ શશીબાળા હતું. પરંતુ લાડમાં ગીરધરલાલ શેઠ તેને ચંદા કહીનેજ બોલાવતા. ગીરધરલાલ એક પક્ષ સુધારક હતા. સુધારાવાળાઓના લીફ્ટમાં તેમનું નામ અગ્રસ્થાથે જણાતું. આમ હોવા છતાં તેમના કુટુંબમાં એક ખનાવ જુના રિવાજનો! ખની ગયો હતો, તેને સુધારવા ગીરધરલાલ શેઠ યત્ન કરી રહ્યા હતા. આ ખનાવ તે તેમની કન્યા ચંદાનું બાળલગ્ન હતું ગીરધરલાલના પિતા ચુનીલાલ જુના વિચારના હતા તેમણે ચંદાને તેમની સાત વરસની વયેજ પરણાવી દીધી હતી. ગીરધરલાલ આ વખત સ્વતંત્ર ન હતા અને તેથી તે નાખુશ હોવા છતાં કંઈ જ કરી શક્યા ન હતા. પરંતુ ચુનીલાલના સ્વર્ગવાસ પછી તેમના દબાઈ રહેલા સુધારાના વિચારો ઉજાગી રહ્યા ધીમે ધીમે તેમણે સુધારક પક્ષના આગેવાનનું પદ લીધું. પ્રિતી ભોજનમાં તે પહેલા, વિધવા વિવાહમાં આગેવાન, રૂઢીખંધનો તોડવામાં શરૂ, રોડ લગ્નમાં સહયોગી, ઓકેળવણીના હિમાયતી, આવાં વિશેષણો તેમણે પ્રાપ્ત કર્યાં. જો કે ગીરધરલાલ શેઠ આ બધા સુધારામાં આગળ પડતો ભાગ લેતા છતાં સુધારાના નામે હાલ જે કેટલેક સ્થળે બલિયાર અને મુરાલકિત જણાય છે તેનાથી ગીરધરલાલ શેઠ અલગ રહ્યા હતા. અને આમ યવામાં મુખ્ય ભાગ તેમનાં સુશિક્ષિત પત્ની યશોદા બહેને લાજબો હોતો. ચંદાનું લગ્ન થયા બાદ ત્રીજે વરસે તે મિચારી વિધવા ખની હિંદુ સંસારના બાળલગ્નના રૂઢી ખંધનની તે બલિદાન, ખની. સાસરું શું? પતિ શું? સૌભાગ્ય શું? વૈધવ્ય શું? તે પશુ તે મિચારી નહોતી જાણતી. દુનીયાના પ્રપંચોથી તે તદ્દન અજાત હતી. હજી તો તે માતાપિતાના બોળામાં કલાધેલા શબ્દોથી લાડતી હતી. ગીરધરલાલ તથા યશોદા ન્યારે ન્યારે નિર્દોષ ચંદાના મુખ તરફ જોતાં ત્યારે ત્યારે તેમનાં નેત્રો અશ્રુથી હલગતાં. શરૂઆતમાં યશોદા વિધવા વિવાહથી કેવળ વિરૂદ્ધ હતી. પરંતુ ન્યારે ચંદાના ભાવિ જીવનનો વિચાર કરતી ત્યારે તેને હિંદુ સમાજ અને તેનાં રૂઢી ખંધનો તરફ તિરસ્કાર છુટતો-ત્રાસ થતો.

“ મ્હારો વિચાર આપણી ચંદાનું પ્રુનર્લભ કરવાનો થાયછે.” એક દિવસ ગીરધરલાલ શેઠ યશોદાને કહ્યું.

“ આપણાથી પુનર્લભ કરાચાય ? સમાજ શું કહેશે ? ન્યાત્ર વાળાઓ શું કરશે ? ” યશોદાએ પોતાના મનનો ભય દર્શાવ્યો.

“ બહુય સાચું. પણ તને ત્હારી પુત્રી માટે લાગણી નથી થતી ? તેને સુખી કરવાની ત્હારી ઇચ્છા નથી ? ”

“ લાગણી તો ધણીય છે. પણ સમાજનો ભય લાગે છે. તેને શી રીતે સુખી બનાવાય ? મારી પુત્રીના સુખ માટે હું પ્રાણ આપવા પણ તૈયાર છું. પરંતુ પુનર્લભ શી રીતે ચાય ? આપણુક શાસ્ત્રમાં વૈધવ્ય પાળવાની પ્રમણ આગ્રા છે. પુનર્લભથી શું પાપ નથી ? ” યશોદાએ હૃદયના ભાવ જણાવ્યા.

“ બહાલી ! તું વિચાર કર. એક જમાનો એવો હતો કે ન્યારે વૈધવ્ય પાળાતું. પરંતુ તે ક્યારે ? તે વખતે કન્યાનાં રત્નહસ્ત થતાં. પુરતી સમજમાં આવ્યા બાદ, યુવાવસ્થામાં પ્રવેશ્યા બાદ તે લગ્ન થતાં અને તેથી તેમના હૃદયની પ્રેમ સંકલ્પના એવી રીતે તો શુભાચી જરૂરી કે વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થતાં પણ તે પતિના પ્રેમનેજ સ્મરી શકી શકતી. વૈધવ્ય પાળવામાં તે પ્રેમ સંકલ્પના તેને મજબૂત બનાવતી. વિકાર સ્વદર્પણે પણ તેના હૃદયમાં ઉદ્ભવી શકતો નહિ. વળી યુવાવસ્થામાં પ્રવેશ્યા બાદ લગ્ન થતાં તેથી યુવાવસ્થાનાં અવશ-આરામ અમુક અંશે તે ભોગવી ચુકતાં. તે વખત તેમના વડીલોનું વર્તન પણ કેવું રહેતું ? પચીસ વર્ષ બહુઅર્થ પાળ્યા બાદ લગ્ન કરવાથી ન્યારે બાળક લગ્ન કરવા યોગ્ય થતું ત્યારે તેનાં માતા પિતાની ઉમ્મર લગભગ અનુક્રમે પાંત્રીસ અને બેતાલીશ જેટલી થતી. ન્યારે પુરૂષ પચાસ વર્ષની વયે વાનપ્રસ્થ થતો એટલે કન્યાનાં લગ્ન પછી લગભગ સાત આઠ વર્ષે માતા પિતા વાનપ્રસ્થ થતાં. આથી કુટુંબમાં શૃંગાર યા પ્રેમ એજાનાં ઝાઝાં ચિન્હો તે વિધવાની દ્રષ્ટિએ ન પડતાં, પરંતુ જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિનીજ વાતો જણાતી. આ સંયોગો પણ તેને વૈધવ્ય પાલનમાં મદદગાર થતા. ક્ષાલ શું છે ? પુત્રી-વિધવા બાળકપુત્રી યૌવનાવસ્થામાં પ્રવેશ કરતી હોય તેને વૈધવ્ય પાળવાની ફરજ પડાય છે. ન્યારે તેનાજ દેખતાં માત્ર પિતા શૃંગાર રસમાં ન્હાય છે. વિધવાની દ્રષ્ટિએ ચોવીસે કલાક પ્રેમ એજા અને સૌભાગ્યવતીઓનાં પ્રેમ ધેલાં વચ્ચે તરવર કરે છે. પુત્રને તેના હૃદયના દુઃખમાં સબડતી.

માતાપિતા પોતાના એકાન્ત શયનગૃહમાં પ્રવેશ કરે છે. કેટલીક વખત એમ પણ જોવામાં આવે છે કે પ્રૌઢા માતાની સુવાવડ પણ તે વિધવા દીકરીને કરવાની હોય છે. આ બધું શું સૂચવે છે ? વિધવાના ઉપર આ બનાવો શી અસર કરતા હશે તેનો તેને જરા પણ વિચાર આવે છે ? તે બિચારી વિધવા ચર્તાજ સૌભાગ્ય સાથે તેના સૌખ્યનો, તેના મધુરા નિર્દોષ હાસ્યનો પણ લોપ થઈ જાય છે. તેનો આનંદ સદાને માટે અજપામ જાય છે, સમાજ તેના શુકન લેતો નથી, કાંઈ તેનું મુખ પણ જોતું નથી. શુભ કામથી તેને દૂર કરવામાં આવે છે. કાંઈ વખત ખુદને હૃદયે તેનાથી હમાતું નથી. હૃદયનું દુઃખ લુલવા જેટલું પણ તેનાથી ગામ શકાતું નથી. કાંઈની સાથે પણ તેનાથી વાત થઈ શકતી નથી. ગમે તેવા સજ્જનની પણ પ્રશંસા તેના મુખથી કરી શકાતી નથી. સારાં પર્વને દિવસે પણ તેનાથી આનંદોત્સવમાં ભાગ લઈ શકાતો નથી. તેનું જીવન, સમાજ બહિષ્કૃત થયેલા એક લાગણીહિન ચૈતન્યહિન પ્રાણી જેવું ગણાય છે. યશોદા ! તું વિચાર કર. જે કન્યાને તે લાડથી ઉછેરી, જેના આરોગ્ય અને સુખને માટે તે ત્હારાં સુખનો ત્યાગ કર્યો તેની આવી દશા તું જોઈ શકેછે ? સમાજ શું કશું ? બહુ થશે તો તે ન્યાત બહાર કરશે. પણ તેથી શું ? ન્યાતના સમાજના નિયમો કાણે ધડ્યા છે ? મનુષ્યોએજ. ત્યારે શું નિયમો ફેરવવાની શક્તિ તેજ મનુષ્યોમાં નથી ? જ્યાં સુધી પોતાને માથે વીતતી નથી ત્યાં સુધીજ આ બધું છે. પણ પોતાને માથે આવી પડતાં જરૂર તેનો માર્ગ દરેક બાંધી બોળેજ. મારો તો દૃઢ નિશ્ચય છે કે આરી પુત્રી સુખી થશે તો જરૂર હું તેની ઇચ્છા મુજબ સ્નેહ પુનર્લગ્ન કરાવીશ. પછી ભલે મને સમાજ બહિષ્કૃત કરે. મેં મારી પુત્રીને તેનું જીવન સુધારવા જેટલું ઉચ્ચ શિક્ષણ આપ્યું છે. ભરત ગુંથણ સાથે સંગીત અને લેખન વ્રત્યનનો પણ અભ્યાસ કરાવ્યો છે. રાત્રી ભાષાનું પણ જ્ઞાન છે, હું કાંઈ એવા પુરુષની શોધમાં છું કે જે સુશિક્ષીત તથા બુદ્ધિમાન હોય. પછી બીજું શું ? તે બંને સુખી થાય વટલુંજ મ્હારે જોવું છે. ”

ગીરધરદાસની આ સમજૂતિથી યશોદાનો સખાજર કેટલેક અંશે દૂર થયો. તેને પણ આ દલીલો બ્યાજખી લાગી અને

અને તે બંને ચંદાના પુનર્જનના નિશ્ચય પર આવ્યાં. ચંદાને થયું આ વાત જણાવવામાં આવી. ચંદાનું વય આ વખતે સોળથી સત્તર વર્ષનું હતું, ગીરધરલાલ તેના પુનર્જન માટે યોગ્ય પુરૂષની તપાસ કરી રહ્યો હતો. ચરન્તુ હતું તેના બ્યાનમાં ઝોંઝ પશુ લાયક પુરૂષ જણાયો ન હતો. તેણે ' ગુજરાતી ' તથા ' આર્ય પ્રકાશ ' પત્રમાં તે બાબતની જાહેર ખબર પણ આપી હતી. કેટલીકે ચરન્તુઓ તે જાહેર ખબરના જવાબમાં આવી હતી, પણ તે કોઈ પાસ થઈ ન હતી. રમણલાલે આ જાહેર-ખબર વાંચી હતી. અને તેણે પણ ચંદ્રકાન્ત. બી. દીક્ષીત ' ના ખેડે નામે ચરન્તુ કરી હતી. સાથે પોતાનો ફોટો બીડી કન્યાના ફોટાની માગણી કરી હતી. તેનો જવાબ વાળવામાં આવ્યો ન હતો. પ્રસંગોપાત્ રમણલાલ મુંબઈ ગયો અને ત્યાં કાંઈક કુતુહલથી ગીરધરલાલ તથા તેના કુટુંબની તપાસ કરતાં તેને જણાયું કે ચંદાને માટેજ આ પુનર્જનની જાહેર ખબર હતી. શરૂઆતની ચરન્તુ રમણલાલે ખામ મસ્કરીના રૂપમાંજ કરી હતી પરન્તુ ત્યારે તેણે ચંદાને પ્રત્યક્ષ જોઈ ત્યારે તેના હૃદયમાં ચંદાને કોઈ પણ પ્રકારે હસ્તગત કરવાની તિવ્ર ઇચ્છા થઈ. તેના મોહમાં તે લુબ્ધ થયો.

પ્રિય પાઠક ! અત્રે જણાવવું જોઈએ કે કેટલીક વખત મનુષ્યો જેમ જેમ અધિકારિક સૌંદર્યનું નીરીક્ષણ કરતા જાય છે તેમ તેમ તેમના હૃદયમાં ત્રિપય લાલસાની જ્વાળા અત્યંત તિવ્ર બનતી જાય છે. તેને તેઓ તે સ્ત્રી પ્રત્યેના પ્રેમ રૂપે જણાવે છે. પરન્તુ સત્ય રીતે જોતાં તે પ્રેમ હોતોજ નથી. માત્ર મોહ અને તે પણ વિષય તૃષ્ણાનો મોહ હોય છે. ધીમે ધીમે આ રીતે તેઓના હૃદય પરનો કાષ્ઠ જનો રહે છે અને તેઓ દરેક સ્ત્રીમાં મોહકતા જોઈ તેની પાછળ દિવાના તરીકે લાગે છે. દરમ્યાન બીજી સ્ત્રી પ્રતિ દ્રષ્ટ જતાં તે પહેલીને ભૂલી જાય છે. રમણલાલનું પણ એમ જ હતું અત્યેક છંદરીને પોતાની વિષયવાસનાનું રમકડું બનાવવા ઇચ્છતો. ચંદાને જોતાંજ તેની તે વાસના પ્રબળ થઈ અને તેથી કોઈ પણ રીતે તે ગીરધરલાલના કુટુંબમાં પગ પેસારો કરવા મત્ત કરવા લાગ્યો.

એક વખત આર્ય સમાજના હોલમાં ‘ વિધવાવિવાહ ’ વિષે બાપણુ હતું. બાપણુકર્તા એ પોતાનું કાર્ય સમાપ્ત કર્યા બાદ રમણલાલે પ્રમુખને પોતાની બે બેલ બેલનાની ઇચ્છા દર્શાવી. અને તે રજા મળતાં તેણે એવી રીતે બાપણુ કર્તાનાજ સિદ્ધાંતો ફરીથી જણાવ્યા કે ગીરધરલાલને તેને માટે માન હિલબધું. સભા વિખરાઈ જતાં ગીરધરલાલે આમ રમણલાલની પાસે જઈ તેનું નામ ઠામ પૂછ્યું. રમણલાલ તો આટલુંજ જાણતો હતો, સમયનો લાભ લેવા તે તત્પર થયો અને તેણે પોતાનું નામ અદ્રકાન્ત જણાવી, સુધારાના નામે બહાર પડનારા કેટલાક યુવકોની નીંદા કરવી શરૂ કરી.

“ શેઠજી ! જોકે આપનું નામ ઠામ હું જાણતો નથી, અને આજ પહેલીજ વાર આપના પરિચયમાં આવું છું છતાં મહારે એટલું તો ખુલ્લા અંતઃકરણથી કહેવું જોઈએ કે જમાનો સત્યક્તાનો નથી. ” રમણલાલે પોતાની બાજુ ખેલવા માંડી. “આટલા બધાં મનુષ્યો આવી સભામાં હાજરી આપેછે અને અંદીં આપણા સુધારાના સિદ્ધાંતોને સમ્મત થાય છે પરંતુ આ સ્થાન છોડી ઘેર જતાંજ તેઓ પાછા ઓર થોડોકસ (જુના વિચારના) બની જાય છે. થોડાજ સમય ઉપરનો એક દાખલો આપું. ‘ આર્ય પ્રકાશ ’ માં એક વખત એક બાળ વિધવાના પુનર્લગ્ન માટે વરની જાહેર ખબર મારા વાંચવામાં આવી હતી. અત્રે મારે કહેવું જોઈએ કે માત્ર પુનર્લગ્નના હિમાયતી તરીકેજ હું હજી કુંવારો રહ્યો છું અને મેં નિશ્ચય કર્યો છે કે મારે પ્રથમ લગ્ન કરવુંજ નહિ ઠામ પણુ સુશિક્ષિત બાળ વિધવા મળે તોજ લગ્ન કરવું. આથી મેં તે જાહેર ખબર આપનાર ગૃહસ્થને મેં મારો ફોટો ખીડી પત્ર લખ્યો. પણ તે બાઈ સાહેબે હા થા ના નો જવાબજ ન આપ્યો. મને ધણો વિચાર થાય છે કે એ મનુષ્યની તપાસ કરી તેમણે તે ગિમારી બાળ વિધવાનું પુનર્લગ્ન કર્યું કે નહિ તે જાણવું છે. અને જો ન કર્યું હોય તો તેવા મનુષ્યોનો કંઈ ખુલ્લો પાડવો છે. પણ વખત આવ્યે વાત. ”

રમણલાલના આ અપેક્ષી ગીરધરલાલને પોતે આપેલી જાહેર ખબરનું રમણ થયું. તેમણે પ્રશ્ન કર્યો:—

“તે ગૃહસ્થનું નામ આપને યાદ છે?”

“તેમનું નામ તો ગીરધરલાલ હતું, પણ તેમના પિતાનું નામ મને યાદ નથી.” રમણલાલ અમણ્યો બન્યો.

“મી. ચંદ્રકાન્ત, મારે તમને અંધારામાં ન રાખવા નોંધવું. હું એ બાબત તમને સમજાવીશ.” આમ બોલતા તેઓ ગીરધરલાલની ગાડી પાસે આવી પહોંચ્યા. ગીરધરલાલે રમણલાલ ઉદ્ધે નામધારી ચંદ્રકાન્તને (આપણે પણ હાલ તેને ચંદ્રકાન્ત નામથી જ ઓળખીશું) પોતાને ઘેર આવવાનો આગ્રહ કરી ગાડીમાં બેસાડી આગળ ચલાવ્યું.

“એ ગીરધરલાલ તે હજી છું. મેંજ—”

“ક્ષમા કરજો સાહેબ! હું આ વાતથી તદ્દન અજાણ હતો. કદાચ આવેશમાં કાંઈ બોલાઈ ગયું હોય તો અંતઃકરણથી મારી આહું છું.” રમણલાલે તેને બોલતાં અટકાવી વિવેક કર્યો.

એમાં મારું કરવા જેવું શું છે? મી. ચંદ્રકાન્ત! મને તમારા જેવો સ્વૈચ્છિકતા સ્વભાવ બહુ ગમે છે. હવે સાંભળો, એ જાહેર ખબર મેંજ મારી Daughter (પુત્રી) માટે આપી હતી. બહુમુશ્કેલ કાગળો આવ્યા હતા પણ તેમની લખાવટ જ એવી હતી કે જેથી મારું મન માન્યું નહિ તમારોય કાગળતો હતો અને હું તમને જવાબ પણ લખવાનો હતો પરંતુ મારી ચંદ્રાનું કરેલું એમ થયું કે નજરે નોંધા વિના અને સ્વભાવ જાણ્યા વિના લખે ન કરવું. હવે તમે રહ્યા બહાર ગામ એટલે ખાસ એટલાજ માટે તમને તેજાવવા એ બ્યાનખી ન લાગવાથી હું અટકી ગયો પણ હવે તમે અત્રે આવ્યા છો એ ઠીક પ્રયોગ છે. હાલતો રહેવાના છોને?” ગીરધરલાલે પૂછ્યું.

“હાલ જો ત્રણ દિવસ રહેવું છે.” ચંદ્રકાન્ત કાંઈક હિંસાહિત બન્યો.

“તો મુકામ આપણે સાંજ રાખવો પડશે.” ગીરધરલાલે આગ્રહ કર્યો.

“જુઓને શેકેશું! હાલતો હું સરદારગૃહમાં ઉતર્યો છું. વંશાખીજ બખત આવીશ ત્યારે વાત.” ચંદ્રકાન્તે ભાવ ખાધો.

“એમ તે બને! આજથીજ તમારે મારે ઘેરજ રહેવું પડશે.”

વાતો ક્રમતા તેઓ બંને આવી પહોંચ્યા. ચરોદા તથા ચંદા સાથે તેનું ઝાળખાણ કરાવ્યું. બાદ ગીરધરલાલે પૂછ્યું:—

“આપ શું વેપાર કરો છો ?”

“હું ઝવેરીનું કામ કરું છું. પારીસની બાણીતી પેઢી ‘ચેમ્બર લા ફેર’ નો હું એજન્ટ છું. તેમના ઓરડર મુજબ ખરીદ વેચાણનું કામ કરું છું.” ચંદ્રકાન્તે ગોળો છોડ્યો.

“ત્યારે તો તમે ઝવેરીજ છો. મારી ચંદાનો અભ્યાસ મેટ્રીક સુધી થયો છે. હમણાં તેણે સ્કુલ છોડી દીધી છે. એનો સ્વભાવ પણ શાન્ત અને મીઠો છે. તેમજ સંગીત, ભરત શુંચણ અને ચિત્રકલામાં પણ તેનો રહેલો નંબર છે. ગઈ કાલેજ તેણે એક ચિત્ર પૂરું કર્યું છે.” ચંદા તરફ ફરી ગીરધરલાલ બોલ્યા: “બહેન ચંદા ! પેલું ત્હારું પીકચર લાવ તો.”

“ચંદા—નવપૌવનમાં ઝોલા ખાતી શરમાળ ચંદા નીચું જોઈ બેસી રહી. ગીરધરલાલે ફરીયા કર્યું:—

“લાવ, બેટા ! એ તો આપણા મહેમાન છે. એમની શરમ શ્યા કામની ? લાવ, બેવા તો દે ક તું કેવું સરસ ચિત્રકામ કરે છે.”

ચંદા ઉઠી. મંદમંદ ગતિથી શરમાતાં શરમાતાં આડી નજરે ચંદ્રકાન્ત તરફ જોતાં ચિત્ર લાવી ગીરધરલાલના હાથમાં મૂક્યું. ચંદ્રકાન્ત પણ બાડી નજરે ચંદા તરફ—તેની મંદભાવી મક્કપતી આલ તરફ તથા તેનાં તીરછાં નયન તરફ જોઈ રહ્યો હતો, ચિત્રપટ હાથમાં આવતાં ગીરધરલાલે તે ચંદ્રકાન્તના હાથમાં મૂક્યું.

ચિત્રપટ જોતાંજ તેને તે પરિચિત લાગ્યું. તે કોનું ચિત્રપટ હતું તે તેણે પૂછ્યું.

“આ ચિત્રપટ કોનું છે ? શું કોઈ ફેટા ઉપરથી લીધું છે ?”

“ના કલ્પિત છે.” ગીરધાલે પ્રત્યુત્તર આપ્યું.

“મને કલ્પિત નથી લાગતું કારણુ આને મળતા રહેરાનો મનુષ્ય મેં ક્યાંક જોયો છે.” ચંદ્રકાન્તે પોતાની શકા જણાવી.

“ના. ના. મેં તો કલ્પનાથી દોર્યું છે. પરંતુ તેના જેવા રહેરાનો કોઈ મનુષ્ય હોય તે સંભવિત છે. ખરું. કારણુ આ કલ્પના કોઈ સરઆતથી ન હતી. પણ બધું કોઈ મને આવું ચિત્ર દોરતાં

શીખવતું હોય' યા. ખરૂં કહ્યું તો આજ્ઞા કરતું હોય' એમ લાગતું હતું. " ચંદાએ ખુલાસો કર્યો.

" આ પૂર કરતાં ઘણો સમય ગયો હશે. આ રંગોનું મિશ્રણ ખંણ અત્યુત્તમ છે. બાહોશ ચિત્રકાર વિના આવા રંગો પણ આવવા મુશ્કેલ છે. " ચંદ્રકાન્ત બોલ્યો.

" આ તો મેં માત્ર બે દિવસમાંજ પૂર કર્યું છે. તેમજ રંગોનું મિશ્રણ પણ આકસ્મિકજ થયું છે. અને તેથીજ મને એમ લાગે છે કે કોઈ અજ્ઞાત સત્તાના બળે તે દોરાયતું છે. "

ચંદાના પ્રત્યુત્તરથી ચંદ્રકાન્ત તે ચિત્ર તરફ જોઈ તે મનુષ્યનો રહેરો પોતાના મસ્તિષ્કમાં બોળવા લાગ્યો. અચાનકજ તેનાથી બોલાઈ જવાયું. " આબેહુબ વિનોદનો રહેરો છે. "

ચંદાએ આ રાખેલો સાંભળ્યા. તેણે પ્રશ્ન કર્યો " એ વિનોદ કોણ છે ? "

" રાજનગરમાં એક જણ આ રહેરાને મળતાજ રહેરાનો છે. પણ તમે તેને જોયોજ નથી તો પછી તેનો રહેરો તો હોયજ નહિ. " ચંદ્રકાન્તે વાત ઉઠાવી દીધી.

ગીરધરલાલ શેઠના કુટુંબમાં આ રીતે આપણા આ બનાવટી ચંદ્રકાન્તે પગ પેસારો કર્યો. તે વખત તે સુબ્રમણ્યમ ત્રણ ચાર દિવસ તેમને લાંજ રહ્યો. તે સાથે ચંદાનું મન મેળવી લેવા તેણે ચત્નો પછા કરી લીધા. તેણે પોતાનું વર્તન એવું તો સરળ બનાવ્યું કે ગીરધરલાલ, યગોદા તથા ચંદા પણ તેથી મુગ્ધ બન્યાં. ચંદાના લગ્નનો પ્રસ્તાવ પણ મૂકાયો. આ વખત ચંદ્રકાન્તે વાત ઢીલમાં નાખવાનું ચોખ્ખું ધાર્યું. તેણે કહ્યું:—

" મારો વિચાર છે કે ચંદા એક વખત રાજનગર આવી જાય. ત્યાં પાંચ પંદર દિવસ રહી જાય પછી તેની ઇચ્છાનુસાર લગ્ન માય તે ચોખ્ખું ગણાય. "

સર્વેએ આ ઠરાવ કબુલ રાખ્યો અને ચંદ્રકાન્ત રાજનગર ખસા બાદ પત્ર લખે એટલે ચંદાને ત્યાં મોકલવાનું નક્કી કર્યું. આ રીતે લગ્ન ઢીલમાં નાખવાને ચંદ્રકાન્તને સમજા કરણુ હતું. તેનું લગ્ન થઈ ગયું હતું. તેમજ તેનું ખરૂં નામ ચંદ્રકાન્ત ન હતું.

અંદાના સૌંદર્યમાં તે લુખ્ય થયો હતો ખરો, પણ તેની સાથે લગ્ન કરવાની તેની ઇચ્છા ન હતી, તેને તો માત્ર પોતાની વિષયતૃપ્તિનું સાધન બનાવવી હતી. અને તેથી જો અંદા રાજનગર આવે તો કોઈ પણ રીતે પોતાની ધારણા પાર પડે એમ હતું. અંદ્રકાન્તે રાજનગર આવ્યા બાદ થોડા દિવસ પછી ગીરધરલાલને પત્ર લખ્યો. અને અંદા રાજનગર આવી. અંદ્રકાન્ત પોતાની સાથે પોતાના જેવાજ મિત્ર રામકૃષ્ણને લઈને આણંદ સુધી, સામો લેવા ગયો હતો અને અંદાતે રાજમહેતાની પોળમાં લાવી રાખી હતી તે આપણે જોઈ ગયા.

રાજનગર આવ્યા બાદ અંદ્રકાન્ત તરફથી કેવીએ ઉચ્ચ લાવનાની અંદાએ આશા રાખી હતી. પણ જેમ જેમ તે અંદ્રકાન્ત ઉદ્ધે આપણા રમણલાલના પરિચયમાં આવતી ગઈ તેમ તેમ તેને તેનું અંતઃકરણ સાફ માલુમ પડતું ગયું. જે ત્રણ દિવસ બાદ તો તેણે અંદા પાસે પોતાની વાસના પણ જાહેર કરી દીધી અંદાએ હસતી વાત કાઢી પણ રમણલાલ ક્યાં તૈયાર હો ? તે બંધાનાં બતાવવા લાગ્યો. રામકૃષ્ણ તથા અતુરને અંદાની ચોકી કરવાનું કામ સોંપ્યું હતું જેથી તે ન તો ગીરધરલાલને પત્ર લખી શકે કે ન બીજા કોઈને વાત કરી શકે. પરંતુ દેવદૂત સરખા ‘ભારત સેવા સમાજ’ ના જસુસો તેનું રક્ષણ કરવા ફરતા હતા. પાછળથી રામકૃષ્ણ પણ અંદાના મોહમાં ફમાયો. જ્યારે રમણલાલે તેના વિચાર જાણ્યા ત્યારે તેને તે વિચારથી દૂર રહેવા જણાવ્યું. પણ રામકૃષ્ણ રમણલાલને પૂરેપૂરો ઝોળખનો હોતો તે બોલ્યો:—

“ ત્યારે તો આના કરતાં ચઢે એવી સ્ત્રી છે. શા માટે તું આના પર લોલાયો છે ? ”

“ મારી સ્ત્રી તો કદરૂપી અને નિરક્ષ છે. હું તો તેની સાથે બોલતો પણ નથી. મને તો એમ થાય છે કે તેને મારી નાંખું. પણ શું કરું ? મારો ઉપાય ચાલતો નથી. ” રમણલાલ બોલ્યો.

“ ત્યારે તેને મારી નાખ. અને પછી આની સાથે લગ્ન કર. પણ આનું જીવન તો હું નહિં બગડવા દઉં. ”

“ પણ તે બને શી રીતે ? ”

“ તે મારું કામ તું સંભાળ કરી આપે તો હું તેને અડોવી

વાસદ લઇ જઇ મહીસાગરમાં ઝોકાવી દઉં. ”

“ એ બને ખરૂં. પણ તે તારી સાથે આવે ત્યારેને ! ”

“ તું મને રાત્રે તારા ઘરમાં લઇ જા. પછી હું છું ને તે છે. કોઇને પણ ખબર નહીં પડ્યા દઉં. ”

અંતે તે મુજબ ગોઠવણ થઇ અને આપણે રામકૃષ્ણ, ચતુરેશ તથા છગનને લલિતાને ખેલાન બનાવી ગાંસડી બાંધી લઇ જતાં જોયાં.

આ તરકટ રચનામાં રમણલાલ તથા રામકૃષ્ણના હેતુ જુદા જુદા હતા. રમણલાલના મનમાં હતું કે એક વખત રામકૃષ્ણના હાથે આ કૂર કૃત્ય થાય તો પછી તે હંમેશાં તેનો દબાવલો રહે. પછી સ્વાસ્થ્યે અંદાને ખાનગી સ્ત્રી તરીકે રાખે યા બહાર લગ્ન કરે. પણ બહાર પુનર્લગ્ન કરવા બેટલી તેનામાં હિમ્મત ન હતી. રામકૃષ્ણ એમ ધારેના હતા કે રમણલાલની સ્ત્રીને છુપાવી રાખી રમણને હંમેશા દબાવવો અને એ રીતે અંદાને પણ પોતાના કબજામાં લેવા, તેમ જ રમણલાલની સ્ત્રી પણ પોતાના કબજામાં રહે.

જે દિને લલિતાને લઇ જવામાં આવી તેજ દિને આપણે અંદાને વિચારમગ્ન થયેલી જોઈએ છીએ.

“ વળી અંદ્રકાન્ત પણ માત્ર મને તેની વિષયવાસનાની તૃપ્તિનું સાધન બનાવવા ઇચ્છે છે. હોય તેમ જણાય છે, હવે મારે મારા જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરી મારો ખ્યાલ શોધવો જોઈએ. આજ રામકૃષ્ણ પણ જણાતો નથી. અંદ્રકાન્ત પણ હજી આવ્યો નથી. કીક છે, મારે સાવચેત રહેવું, ધૈર્ય સહાય કરશે. ”

આમ એ દા ભાત્રીપર આધાર રાખતી બેઠી હતી. સ્ટેશન-પરથી છૂટી પડી ચતુરેશ રાખમહેતાની પોળમાં આવી તેજ મક્કા-નમાં આવ્યો હતો પરંતુ તેનું ચિત્ત અસ્વસ્થ હતું, જગ્યા અંતે છગનવાળા દેખાવે તેના હૃદયને હવ્વમલાવી મૂક્યું હતું છગન ઉપર તેને અત્યંત ક્રોધ ચઢ્યો હતો. કોઈપણ રીતે પોતાની સ્ત્રીને ખ્યાલ વધારે તેણે નિશ્ચય કર્યો. તે વિચારમાંને વિચારમાં તે બારણું ખંધ કરી નીચે જ પડી રહ્યો હતો. સમય મળતાં તેજ રાતના જળાને ખોદાવી એકાદ ઝોરડી લઇ ત્યાં રાખવાનો તેણે

કર્યો હતો. આજથી તેના જીવનમાં પરિવર્તન થવાનો પ્રસંગ શરૂ થયો હતો. રમણલાલના કારસ્થાન તે બંધતો હતો તેમ રામકૃષ્ણને પણ તે પૂરી રીતે ઓળખી ગયો હતો, તેથી ઘણી જ સાવચેતીથી ચંદાનો ખયાલ કરવા તથા કપડીઓના કારસ્થાન ખુલ્લા કરવાના નિશ્ચયપર તે આવ્યો. અંતે તે ચંદાવાળા દિવાનખાનામાં આવ્યો, તેણે મુગે મોઢે રહા બનાવી ચંદાના આગળ મૂકી, ચંદા હજી વિચારમાં જ હતી, તેને ચતુરાએ કહ્યું:- “ બહેન ! આ રહા પીઓ. ”

ચતુરાના આજના શબ્દોમાં ચંદાને કાંઈક મીઠાશ કાંઈક વાતસલ્યભાવ બહાસો, તેણે ચતુરા બાણી દ્રષ્ટિ કરી, હજી કાંઈક બોલવા જતી હતી એટલામાં તેણે એક ભિખારણુને મીઠા સ્વરથી ગાતાં સાંભળી:-

“ કર લલાઇ, જીંદગાની ઔર જવાની ફાની હૈ ”

ચંદાએ ખારીમા ડોકીયું કર્યું, ભિખારણુને તે રાતવાળી ભિખારણુ તરીકે ઓળખી, ભિખારણુ તેના તરફ કરુણભાવે જોતી બોલવા લાગી:-

“ ગફલતીમેં ક્યા પડે હો, અમ તો દિલમેં શાય હો,
કર નહિં એતખાર કીસપર, હોશીઆરીસે રહો.
વો નહિં આશક તુમહારા, નહિ તો દીલમે ઈશક હૈ,
સ્વાયંકી બાજી ચલી હૈ, હોશીઆરીસે રહો. ”

ચંદાને આ શબ્દો પોતાનેજ ઉદ્દેશીને બોલાયલા લાગ્યા, તે એકીટસે તેના તરફ જોઈ રહી. ભિખારણુ ફરી ફરી તે શબ્દો ગાવા લાગી, ચંદાની અધિરતા વધી. એટલામાં ચતુરા ફરીથી બોલ્યો:-

“ બહેન ! આ રહા...”

તેને એટલાવતી ચંદા બોલી:- “ ચતુરાભાઈ ! આ ભિખારણુને ઉપર ન બોલાવો ? ”

“ બહેન ! હું તમે કહો તે કરું, પણ ચંદ્રકાન્તભાઈ આવે તો મને શું કહે ? ” ચતુરાએ જવાબ દીધો.

“ તું શું કરવા ડરે છે ? આપણે એને તરતજ રવાના કરી દઈશું. મારો ભાઈ નહિં ?”

ચતુરાનું અંતઃકરણ પલબ્ધું, તેણે નીચે જઈ લિખારણને ઉપર ખોલાવી, અંદાએ લિખારણને પૂછ્યું:— “ તું મને ઉદ્દેશીને શું ગાતી હતી ?”

“ મેં જો ગાતીથી વહ સચ્ચાહી હૈ. બહન ! તેરા કપાલમે મેં દેખ રહી હું કી તેરેપર એક બડી આપત્તિ આગમ્મ હૈ. તુ સાવચેત રહના. વરના તુએ બહુત કષ્ટ ભોગના પડેગા. ” લિખારણ ખોલી.

“ શું મારાપર એવી આપત્તિ છે ?” અંદાએ ફરી પ્રશ્ન કર્યો.

“ હાં. તેરે પર હૈ, ઔર (ચતુરા તરફ ફરીને) વહ શખ્સને આજ જો કામ કીયા હૈ ઉસસે ઉનકે સર પર બી કાલ શીરતા હૈ, મગર... ” લિખારણ અટકી.

“ મેં શું કર્યું છે ? મેં તો કંઈ જ કર્યું નથી. ” ચતુરો ખોલી ઉઠ્યો.

“ આજ તેને બહુત ખરાબ કામ કીયા હૈ. અબ્બ બી તુ સમજ જાયગા ઔર ઇસ ઔરતકો ઔર વહ ઔરતકો બચાનેકી કોશીશ કરેગા તો તુ બી ખચ જાયગા. વરન તેરી બડી હી હાલ હવાલી હોગી. ”

લિખારણના હમામ ભર્યા શબ્દોથી ચતુરો દબાઈ ગયો. તેના ફેરવાઈ ગયેલા અંતઃકરણ ઉપર ઘણીજ અસર થઈ, તે અંતરમાં ઘણો જ પસ્તાવા લાગ્યો, અંદાપણ આશ્ચર્યમાં પડી ગઈ.

“ મેં થોડા બહુત જ્યોતિષ જાનતી હું બહન ! ઇસ પ્રપંચીકી બલસે છૂટ જા, યહી શખ્સ તેરા મદદગાર હોગા, નહિં તો તેરા સતિત્વ નષ્ટ હોગા. ખૂબ હોશીયાર હો, વહ તેરા ચક્ષુ અન્ત સચ્ચા અંદ્રકાન્ત નહિં હૈ ઉસ્કા નામ હૈ રમણલાલ. ”

“ શું કહો છે ? શું એ સાચું છે ?” અંદા ચમકાતે કણ્ઠમાં લિખારણ સામું તો કણ્ઠમાં ચતુરા સામું જોવા લાગી લિખારણની નિર્ભય નિશ્ચયાત્મક તિક્ષ્ણ દ્રષ્ટિનો તાપ ચતુરો મહન ન

અરક્ષિત તિષ્ઠતિ દૈવ રક્ષિતમ્. ૨૩૨ ઉપા અને અરણ્ય આવશે .

કરી ચક્રો તેમ જ ચંદ્રની કર્ણ પ્રથિતી તેનું હૃદય પણ પીગળ્યું,
તે એકાએક બોલી ઉઠ્યો:—

“હા. સાચું, એ પાપીનું નામ રમણલાલ. બહેન ! તમે
ડરોના, આ ચતુરો અત્યારથી તમારો રક્ષક ભાષ છે.”

“બહેન ! મેં જાતી હું, શીર બી મીલુંગી.” સિખારણ
ત્યાંથી ચાલી ગયો. ચતુરો નીચું બેઠો બેસી રહ્યો, તેના નેત્રમાંથી
ચશ્ચાતાપનાં અશ્રુ ખરવા લાગ્યાં, ચંદ્ર સ્થાના પ્યાસા સામી
મીઠમાંડી બેસી રહી, ક્ષણ પછી સિખારણનો એજ મીઠો મોઢક
સ્વર કાનમાં અથડાયો:—

“કર નહિ એતપાર કીસપર, હોશીઆરીસે રહો.”

વાતાવરણમાં પણ એજ ગુંગ રહ્યો કે:—“હોશીઆરીસે રહો.”

પરિચ્છેદ તેરમો.

અરક્ષિતં તિષ્ઠતિ દૈવ રક્ષિતમ્.

પ્રદહાદનું અસુરોના હાથમાંથી કાણે રક્ષણ કર્યું હતું ?

યં દા પાસેથી નીકળી સિખારણ છગનના હોટલ
પાસે ગયો. અરણ્યને મળી તેની સાથે કેટલીક
વાતચીત થયાબાદ ત્યાંથી નીકળી રણછોડને ઘેર
જઈ તેને એક પત્ર આપી તરતજ અરણ્યના ઘર
પાસે આવી પોતાનું સંજ્ઞાસૂચક ગાન શરૂ કર્યું.

“કર ભલામ જીંદગાની, ઐર જવાની ફાની હૈ”

ગાનનો અવાજ સંભળી વિનોદ બહાર આવ્યો. સિખારણ
એક કાગળ તેના હાથમાં મુકતાં બોલી: “આત્મચરતી વેદી.”
વિનોદ ઉત્સુકતાપૂર્વક ઘરમાં જઈ પત્ર વાંચવા માંડ્યો.

“મેરે પ્યારે ભાષ !

અપને બાહોશ નેતા એક કાર્યમેં લગે હુવે. હૈ. ઐર મુઝે મીલા
હુવા ફરમાન મુતાબિક મેં યહ કાગળ આપકો લીખતી હું. આપ

રાજમહેતાકી પોણમે મકાન નંબર—પર બના. ઉસ મકાનમે અંદા નામકી એક નાજનીનકા ઉસ રમણલાલને લાકે નંબર કપડ કી હૈ. મૈને ઉસ્કો સમજાદી હૈ ઉસ્કે સાથ અતુરા કરે એક શખ્સ હૈ. વદ ઉનકા મદદગાર હોગા. રમણલાલ ઉનકી પાક દામનકા દાગ લગાનેકા ચલન કર રહા હૈ. ઉસે આજહી છુડકે મેરે મકાનપર લે જાકે રખના અતુરાકો સાથહી લેના. મેં પીછે આપકો આકરં મીલુંગી. ક્યોકી મુઝેમી એક કામ અમલી કરના હૈ. વખતપર અપને માનનીય નેતાકો આપ એકદો રોજ નહિં લે દેખ સકોગે યહ ફરમાન મેરા નહિં હૈ. ‘ભારત સેવા સમાજ’ કે સ્થાપક—ચાલક ઔર અપને મકાન નેતાકા હૈ ઉમ્મીદ હૈ આપ ફર્મારન બાબ લાઓગે.

નેતાકે હુકમસે

દા: કમતરીન નાચીજ

કમીના સિખારન.

‘આત્મચત્રની વેદ’

તા ક:-વહાંકી સજા “કર નહિં એનમાર કીમકા, હોરીઆ-રીસે રહો.”

“ખરેખર ! જીવન સાર્થક તો આનુંજ નામ” વિનોદ કપડાં પહેરતાં બોલ્યો “ક્યા દુનિયાના શ્રીમંતોને કોલાની દીવાના બનાવનાર ગુલશન અને ક્યા આ સ્વયંસેવીકા સિખારણુ ! અહા ! અમરણુભાઈ ! અમરણુભાઈ ! તમે તો ખરેખર દાઈ દેવ છો. બીજાથી આ કાર્ય ન થાય. તમારી આત્મમોગ અને કાર્યતત્પરતાની તો વાતજ શી. આ વિશ્વયોષિનાને પણ આજ તમે સંવર્વંદનીયા દેવી બનાવી દીધી છે. આ પણ તમારા આત્મમજનોજ પ્રનાપ !”

મનમાં ને મનમાં અમરણુ તથા સિખારણુની પ્રશંસા કરતો વિનોદ પોતાના કર્તવ્ય પર ચઢ્યો. રાજમહેતાની પોળમાં જણાવેલા મકાન પાસે ગયો. પણ વળી કાંઈક વિચાર આવતા તે ત્યાંથી રોપ. છાં

સિખારણુ અંદા પાસેથી ગઈ કે તરતજ અંદાએ પ્રશ્ન કર્યો.

“ભાઈ અતુર ! શું ખરેખરજ આ કપડ બાજુ છે ?”

“હા, બહેન ! હું આ બધું જાણુનો હતો અને આજ સવાર સુધી હું તેમાં મદદગાર પણ હતો. રમણલાલનો મારા પર જ વિશ્વાસ કે પશુ અજાણતા જે પેલાં કાંઈક આવે તે”

જોયા છે, તે માંડે હૃદય ઉછાળી નાખે છે. મને તે વખતથી જ મારી
જાતપર તિરસ્કાર આવ્યો હતો. તેમાં વળી આ ભિખારીના
આખરેએ મારા હૃદય પર અજબ અસર કરી છે. બહેન ! તમે
જરાય બહીશો નહિ. જ્યાં સુધી આ ચતુરો જીવતો છે ત્યાં સુધી
તો તમને કાંઈ ઇન્જ કરી શકશે નહિ ” ચરોતરના પાંત્રીદરમાં
સોનું કુળવાન ખમીર તાણું થઈ આવ્યું.

“ વળી એ બે બનાવ રયા તેં જોયા ? ” ચંદાએ ચતુરને
પ્રશ્ન કર્યો.

“ બહેન ! એ સાંભળતાં તમારું હૃદય કંપશે. ” એમ બોલતાં
ચતુરને જ્યાં તથા લલિતાનું ઘરમાં કહી સાંભળાવ્યું. ચંદાનું
હૃદય પટ ખુલી ગયું પોતે કેવી જાળમાં ફસાઈ હતી તથા કેવા
જાતકીઓ સાથે તેને કામ લેવાનું હતું તે તે હવે સમજી તે હનાશ
થઈ ગઈ. તેની આંખમાંથી અશ્રુ ખરી પડ્યાં માખાપના લાડમાં
હિચરેલી લાડવૈલી લલિતાનું હૃદય ચીરાઈ ગયું. ચતુરે તેના હૃદયની
સુંઝવાળ કળી ગયો. તે બોલ્યો:—“ બહેન આ ! જરાય ગભરાશો ના.
જીજી ચતુરો જીવે છે ”

ચતુરના આશ્વાસનથી ચંદાને કાંઈક કંઈ વળી એટલામાં
જમણાના આવી પહોંચ્યો. ચતુરે જાણે કાંઈ અન્યું જ ન હોય તેમ
હમેશના નિયમ મુજબ કામે વળગ્યો. રમણલાલ હસને સુખે ખુરસી
પાસે ચંદાની પાસે બેઠો.

“ ચંદા ! પ્રિયે ! કેમ હજી રહ્યા પડી રહી છે ? ” રમણલાલે
પ્રશ્ન કર્યો ચંદાએ જવાબ ન આપ્યો.

“ ચતુર ! ” રમણલાલ બોલ્યો.

“ જી ”

“ કેમ આજ રહ્યા નથી પીધી ? ” ચંદાએ જવાબ ન
આપવાથી ચતુરને પૂછ્યું. ચતુરે પણ રમણલાલ પાસે રહી પાંકે
જ્યની ગયાં હતાં તેણે તરતજ ચંદા સામે જોઈ જવાબ દીધો.

“ તમે મોડા આવ્યા તેથી બહેને કહ્યું કે તેમના આવ્યા પછી પીશ ”

ચતુરની સંજ્ઞા ચંદા સમજી ગઈ. રમણલાલ ચંદાની નજીક
જઈ બોલ્યો:—

“ આજ મને જગ મોકું થયું. એમ અધીરું તે થવાનું હશે ? હું ક્યાં હવે તને છોડીને ચાલ્યો જવાનો હતો ? ચૂંદા ! આજ આપણે બન્ને પીએ. ચતુરા ! ” રમણલાલે ચતુરા બણી ફેરી કહ્યું. “ બે કપ સારી રટ્ટોંગ રહ્યા બનાવી લાવેના. ”

“ તમે નથી નાસી જતા તો હું ક્યાં નાસી જઉં હું તે તમે અધીરા થઈ ગયા છો ? ” ચંદાએ બાજુ હાથમાં લીધી. “ તમે કુદલા અધીરા થઈ ગયા છો ? ”

“ પણ પ્રિયે ! તું વિચાર કર. પુરો સ્ત્રીના આગળ શરીરે ટકી શકે ? તારી મોહિનીજ એવી છે. આ બધો વાક ત્યારે સૈદ્ધ્યનોજ છે. ”

“ ત્યારે તો બે આ સૈદ્ધ્ય ન હોય તો તમે મને શાના ચાહો ? ” ચતુરાએ રહાના પ્યાલા આણ્યા બન્ને જણે રહ્યા પીધી. ચૂંદા રમણલાલે વાત છેડી.

“ ચંદા ! હવે ક્યાં મુઠી આમ ટવળાવીશ. આ હૃદયની અગ્નિ તો બાજુએ રહી પણ તુ તો એક ચુગન આપવાનો કૃપા બધી કરતી. ”

“ તમે આવા શબ્દો ન મોલો. તમે આજ લગ્ન નકો ટરો. હું તૈયાર છું. ઢીલ તો તમારા છે અને વાક મારો કાઢે. છો. ” ચંદા મુઠની વાત પર આવી

“ ચંદા ! લગ્ન કંઈ ઉતાવળાં સાંભળ્યાં છે ? ”

“ ત્યારે રહાવા પણ કંઈ ઉતાવળે લેવાય છે ? ”

“ મારું હૃદયે નથી માનતું નેનું કેમ ” ચંદાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યું. રમણલાલ કંટાળ્યો. તેની શાન્તિ જતી રહી. તે હવે અંખ ફેરવી બોલવા લાગ્યો.

“ હવે હું વધુ વખત આ બધું સહન નહીં કરી શકું ચંદા આજ તો ત્યારે મારી મરજીને આધીન થવું પડશે. ”

“ તમારી ધમકાથી તેમ બનશે જ નહિ. ” ચંદાએ સાચી મર્જના કરી.

“ આ મગફરી ? મારી સામે આ શબ્દો ? ચંદા ! ચંદા ! તું બોળખે છે કે હું કાણ ? ” રમણલાલે ગુસ્સામાં આવી કહ્યું.

„ જોગવાનું શું બાકી રહ્યું છે, ચંદ્રકાન્ત ? ” ચંદ્ર એ હંડે પેટે જવાબ વાળ્યો.

“ ત્હારો ચંદ્રકાન્ત તો ગયો મુંઝવેમાં અતો છે રમણુલાલ. આતો બધો પ્રપંચ હતો. બોલ હથે દે જવાબ. મારી ધૂણને તામે થયું છે કે હજી મગફરી બનાવની છે ? ”

“ શો જવાબ દેવો છે ? જવાબ તો શરૂઆતથીજ દબ દીવો છે ત્હારા જેવા પ્રપંચી પુતળા પાસેથી શી આશા રખાય ? મારો જવાબ તો મેં દીધેલોજ છે. ” બોલતાં બોલતાં ચંદ્ર શાન્તિ જાળવવા ધણો પ્રયત્ન કરવા લાગી પરંતુ સ્ત્રીહિંમતી નિર્ભયતા આગળ આવી ઉભી રહી

“ તું સીધી રીતે નહિ માને તો બળાત્કારના ઉપાયો લેવા પડશે ત્હારાથી નીચે પણ ઉતરાય નેમ નથી તેમજ ત્હારી બૂમ ધણુ કોઈ સાંભળે તેમ નથી, બેલ પછી તું શું કરીશ ? ” રમણુલાલે લય પતાવવા માંડ્યો.

“ આશા ન રાખીશ કે ત્હારા અવા લયથી હું ડરીશ. મારી પાસે મારા બચાવનું સાધન તૈયાર છે. પરંતુમાં પારકા ઉપર ભરોસો રાખી આવી હોઈશ તે વગર વિચારે નહિ, સમજ્યો કે ? મને તારો જરાય ડર નથી, માફ રક્ષણ કરવાવાળો તૈયાર છે. ” ચંદ્ર ઉભરાઈ જતા બુદ્ધિસાથી આ શબ્દો બોલતાં બારી નજીક જઈ બહાર ડોકીયું કર્યું. તેજ વખત નીચેથી એક ફફીરને ગાતો સાંભળ્યો.

“ કર ભલાઈ જીંદગાની ઔર જવાની ફાની હૈ ”

કર નહિં એતખાર ફીસીકા, હોશીઆરીસે રહો,

કર ભલાઈ જીંદગાની ઔર જવાની ફાની હૈ.

ચંદ્રને આ શબ્દો સાંભળતાં તેમજ ફફીરના તરફ જોતાં લણ્ણીજ હિંમત આવી. તે ત્યાંજ ઉભી ઉભી રમણુલાલ સામે જોઈ રહી. રમણુલાલને ચંદ્રના છેલ્લા શબ્દોમાં સમજ ન પડી. “ તેની પાસે શું કોઈ હથિયાર હશે ? યા તેનો કોઈ માણસ અહીં હશે ? યા શું તે બહારીએથી પડતું નાખશે ? ” વગેરે વિચારો તેના મગજમાં આવવા લાગ્યા પોતે ઉતાવળ કરીને સાઈ ન કર્યું એમ તેને જણાયું. તેમજ પોતે ચંદ્રકાન્ત નથી એમ કહી દીધું તે માટે

પણ તેને પસ્તાવો થયો. ‘હવે હીલ ન કરવી પણ રાત્રે પોતાની મુરદ પાર પાડવી’ એ નિશ્ચય પર તે આબે. ક્ષણવાર પછી તે બોલ્યો.

“ અદા ! હાલ તું ઘણી ઉશ્કેરાયલી જણાય છે, શાન્ત થા. વિચાર કર. મારી માગણી કંઈ ખોટી નથી. વિધવા સાથે કોણ પુનર્લગ્ન કરશે ? શા માટે તું તારી યુવાની વ્યર્થ ગુમાવે છે ? મારી પાસે તું સુંખી થઈશ. તને મહજ પણ ઓછું નહિં આવવું દ્વિ. અત્યારે તો હું જઉં છું. વળી રાત્રે આવીશ તું શાન્તથી વિચાર કરી રાખ. બે રાત્રે તું નહિં માને તો પછી હું છું અને તું છે. ”

રમણલાલ ઉઠ્યો. ખારણા તરફ જતાં જતાં બોલ્યો:-અતુર ! આન રાખજે. હું રાત્રે આવીશ તે દરમ્યાન આને સમજાવજે અને હોશીઆર રહે જો. ”

રમણલાલ ગયો. તેને ગયેલો જોઈ અંદાની દેખાતી ધીરજને અંત આવ્યો. તે ખુરસી ઉપર પડી. બંને હાથે મોઢું ઢાંકી રડી પડી બિચારો અતુરો તેને પોતાનાથી બનતું શાન્તવન આપવા લાગ્યો. એટલામાં પાછો પેલા ફકીરનો અવાજ સંભળાયો.

“ કર બધાઈ, હંદગાની જવાની ફાની હૈ ”

અંદાને એકાએક તે ફકીરનું ભાન આવ્યું. અતુરને મોકલી ફકીરને ઉપર બોલાવ્યો. ફકીરે આવતાંજ કહ્યું “ ફિકર ન કરો. અતુર ! મેં તમામ ગોઠવણ કરી રાખી છે. આ બાઈનું રક્ષણ કરવાની મારા ગુરૂ તરફથી હમણાંજ મને પેલી દેવી મારફત આજ્ઞા મળી છે. તમે તૈયાર થાઓ હું એક બધ ગાડી લઈ આવું છું. મારી સાથે ચાલો. ઇશ્વર તમારું રક્ષણ કરશે. ”

અંદા ફકીરના તરફ જઈ રહી બોલી: “તમે ફકીર છો અને ગુજરાતી કેમ બોલો છો ?”

“ હું ફકીર નથી પણ ગુજરાતી છું. રમણલાલ મને ઓળખે છે. તેથી મારો વેષ મેં બદલ્યો છે કે જેથી તે મને ઓળખી ન શકે. હું મારું ઓળખાણ પછી આપીશ કારણ મારું ઓળખાણ તમને નકામું છે. પ્રથમ તમને અત્રેથી સુરક્ષિત રચે સઠ જવાની મને આજ્ઞા થઈ છે, મારા તરફ શંકા ન કરશો. બે બિખારણું

“ચતુરલાઠ ! એ મહાત્માને ધડીની પુરસદ નથી, તેમને આખા સમાજની ચિંતા છે, કાષ્ઠપણ દુઃખી મનુષ્ય તેમની નજરે પડે છે કે વિના બોલાવ્યે દોડી જાય છે, અને પોતાથી બનતું તમામ કરે છે.”

“ મને એમનાં દર્શન નહિં કરાવો ? ચંદાએ જીજ્ઞાસા કરી.

“ થશે, અવશ્ય થશે. પણ એ આવત તમે દેવીને કહેજો.”
વિનોદે પ્રત્યુત્તર આપ્યું.

“ ક્યાં દેવી ? ચંદાએ પૂછ્યું

“ પેલાં દેવી કે જે તમને સવારે મળ્યાં હતાં અને મને આજ્ઞાપત્ર પહોંચાડ્યું હતું, વધુમાં જણવું તો આ મકાનના આલીઠ ”

“ કાણ પેલાં લિખારણ જેવાં જણાતાં હતાં તે ? આ મકાનનાં માલિક ?” ચંદા તથા ચતુરે એક સાથે બોલી ઉઠ્યા.

“ હા, એજ, એજ લિખારણ આ મકાનનાં માલિક. એ તો સાક્ષાત્ દેવી છે, ચતુરલાઠ ! એમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કંઈ જ નથી, મારા ગુરૂનો પ્રસાદ જ એવો છે, એમની કૃપા અનન્ય રૂપ પ્રદાવે છે.” વિનોદ બેલ્યો.

“ લાઠ ! હવે તમે મને ચતુરલાઠ ન કહેશો, આજથી હું ચતુરલાઠ મરી ગયો છું, મારું ખરું નામ મીકાલાઠ છે, ” મીકાલાઠ બોલ્યો.

“ વાર, હવેથી હું તમને મીકાલાઠ કહીશ ”

“ પણ હવે તો આ ફકીરનો વેશ હિતારી નાખો ! અમને તમારું નામ કહો ! અમને તમારાં આત્મીય ગણી વા માટે અમારાથી અતડા રહો છો ?” ચંદાએ કહ્યું

“ અતડા રહેવાનું મારા ગુરૂએ શીખવ્યુંજ નથી, મારા ગુરૂનો આદેશ વિશ્વકુટુખી થવાનો છે. મારું નામ જાણવાની તમને જીજ્ઞાસા છે ? મારું નામ વિનોદ ! ” આમ બોલતાં વિનોદે લગાડેલાં ખોટાં દાઢી મૂઝ તથા માથાના વાળ કાઢી નાખ્યા. તેના સ્પષ્ટ રહેરા ચંદાની નજરે પડ્યો. ચંદા ચમકી તે એકદમ બોલી ઉઠી:—

“તમારું નામ વિનોદ?”

“હા મારું નામ વિનોદ. કેમ તમને ભય લાગે છે? મારા તરફથી ભય શા માટે?”

“ના ના. ભય નથી લાગતો, પણ તમારું નામ મેં કંઈક સાંભળ્યું છે.” અંદા મૌન રહી ગઈ. વિનોદના ચહેરા તરફ ધારી ધારીને જોવા લાગી. પોને ચીનરેલું ચિત્રપટ તેની સ્મૃતિમાં તાબું થયું. વિનોદના ચહેરાનું-તેની ભવ્ય મુખાકૃતિનું તે ખારીક દ્રષ્ટિએ અવલોકન કરવા લાગી. તેનાં નેત્રો જાણે અજાણે પણ વિનોદના ચહેરા પર જ્ઞાઈ રહ્યાં. એટલામાં કોઈનાં પગલાંનો અવાજ આવતો મંત્રનાયો. મિત્રભાઈ તથા વિનોદ દરવાજા તરફ જોઈ રહ્યાં. સિંખારણે એક સ્ત્રી તથા મેં છોકરાં સાથે ત્યાં પ્રવેશ કર્યો. તેને જોતાંજ વિનોદ ખોલી ઉઠ્યો:—

“આ રહ્યાં અમારાં દેવી ! ”

• હજી મીઠાભાઈ દેવીને ચગણે પડવા જાય છે ત્યાંનો ‘માયુ’ ‘ખાપુ’ કરતાં પેલા બન્ને છોકરા મીઠાભાઈને વગી પડ્યાં. મીઠાભાઈ તો આશ્ચર્યમાં પડી ગયો. તરતજ જવા અંદર આવી. મીઠાભાઈને જોતાજ ઉછળના હુ જે મીઠી નજરે તેના તરફ જોઈ રહી. ગયેલા પ્રાણ પાછા આવે નેમ જવા આંતરમાં લાંબ સ્થિર થઈ ગઈ. અંતે પણ આ બન્ને બનાવથી અનંદિત મુખે કંઈક આશ્ચર્યમાં પડી જઈ ઉભી થઈ સિંખારણના સામી ગઈ. અનુરો કાણ હતો તે સિંખારણ તરતજ સમજી ગઈ નિર્દોષ પણ દુઃખી દપતિનો મેળાપ પોને દાગ થયેલો જોઈ ને આંતરમાં આવી જઈ ખોલી ઉઠી:—“અનુરભાઈ! દેવો યદુ લલાઈકા બદલા.”

મીઠાભાઈ બિચારો શું ખોલે? તેતો આંસુ ભરી આંખે સિંખારણના સામુજ જોઈ રહ્યો.

“દેવી ! ” વિનોદ ખોલ્યો. “અમ વો અનુરભાઈ નહિં હૈ. ઉનકા નામ તો મીઠાભાઈ હૈ.”

“હા. અમ તો વહ મીઠું બન ગયે હૈ, ઝૌરબી કુછ કઝ વાસ હોગી તો યહ મેરી જયા ઉનકો મીઠા બના દેગી. મીઠા અમ ઇનકો ન સતાઈએગા, યહ તો તુમારા ધંધી

લઈમી.” લિખારણે હસતાં હસતાં કહ્યું. કાણુ પછી વિનોદ તરફ ફરી બોલી: “મેરે પ્યારે બાપ ! થકુ તો સખ ઠીક, મગર આપ મુઝે ‘દેવી’ ક્યસે કહને લગે ? મેં તો લિખારન હું. મુઝે દેવી કહા નહિં જતા.”

“આપ આપ વ્હો સમજ લો, મેરે દિલ તો આપ દેવી હો.” વિનોદ બોલ્યો. “અખ મુઝે ‘મનન’ ત હૈ ? મેં ક્યા મેરે ગુરૂજી કે કામમે આસક્તા હું ? ઉન્હોંકા ક્યા ફરમાન હૈ ?”

“આપ બા ખૂશી જા સકતે હો, અખ તો ગુરૂજીને કુછ નહિં ફરમાયા હૈ. મગર જખ ફરમાન મીલેગા, તખ મેં આપકે પાસ આઉંગી યા આપકો ફરમાન પહોંચાઉંગી.”

વિનોદ ઉઠ્યો. જતાં જતાં ચંદા તરફ જોઇ બોલ્યો:—“હું જાઉં છું. માંરે કાર્ય પૂર્ણ થયું છે, આ દેવી આપને સર્વ સગવડ કરી આપશે.” મીઠાબાપ તરફ જોઇ આગળ બોલ્યો: “મીઠાબાપ ! તમે એમની પાસેજ રહેજો, એમને ધીરજ આપજો.”

વિનોદ ગયો. લિખારણુ ચંદાની પાસે જઇ બેઠી. મીઠા-બાપ તથા જયાને માટે મિનાક્ષીને બોલાવી એક ચોરડો તૈયાર કરાવ્યો અને તેમને રહેવાની સગવડ કરી આપી. મિનાક્ષીએ ફળાહાર લાવી ચંદાના આગળ મૂક્યો. બ્રાહ્મણ બોલાવી ચંદા માટે રસોઈની પણ તૈયારી કરાવી દીધી.

“ખહન ! અખ ન ગભરાઇએ, અખ આપકો કોઈ બાતકા બી કર નહિં હૈ, આપકી જખ ઇચ્છા હોગી, આપકે સ્વસ્થાનમે આપકો પહુંચાનેકી તજવીજ કરી જાયગી.” લિખારણુ કહ્યું.

“આપ જેવાં દેવીની છાયામાં મને હવે શો હર છે ? પ્રથમ આપના ગુરૂનાં દર્શન મારે કરવાં છે કે જેની કૃપાથી આજ મારી મૂકિત થઇ છે. બાદ હું મારાં પિતાને ત્યાં જઇશ, પણ.....” ચંદા બોલતાં બોલતાં એકદમ અટકી પડી.

“ક્યો ખહન ! ક્યો અટક ગયે ? કહીએ. જો કહના હોય સો કહ દીજીયે ” લિખારણુ કહ્યું.

“દેવી ! આ ગૃહસ્થ જે આવી મારો છૂટકો કરી ગયા તે કાણુ છે? તેમનું નામ તો મેં જાણ્યું. રમણલાલને મોઢે મેં તે પ્રથમ

સાંભળ્યું હતું, પણ આજ એમને પ્રત્યક્ષ જોયા.” અંદાએ જણાવ્યું.

“વહ હમારે નેતાકે પરમ ભક્ત હૈ. ઇન્હોને હમારે નેતાકી ભક્તિ કરનેકે લીએ અપને માના પિનાકાલી છોડ દીયે હૈ. વે કબી કબી ઉનકી પાસ જાતે હૈ મગર વહાં ઠેરતે નહિં. દીન ઔર રાત હમારે નેતાકી ભક્તિ કરને ઉનકીલી આગ્યામે રહતે હૈ.”

“શું એમણે લગ્ન નથી કર્યું ?”

“નહી, શાદી કીયામી નહિ, ઔર શાદી કરને ચ્હાતે મી નહીં.”

અંદાના હૃદયમાંથી એક ધીમે નિશ્વાસ બહાર પડી ગયો. લિખારણુ આગળ બોલી:- “યહતો આશ્ચર્ય હૈ કિ આપને રમણલાલ જેસે પાણકે મુખસે ઉનકા નામ સુના. વહ કૈસે?”

અંદાએ રમણલાલ સાથેના પોતાના પરિચયની તથા તેણે ધારેલા ખોટા નામની વાત કરી. તેમજ પોતે ચીનરેલા ચિત્રપટની અને તે વખતે રમણલાલના મુખમાંથી નીકળી ગયેલા ઉદ્ગારની પણ વાંત કરી.

“ક્યાં વહ ચિત્રપટ ઇધરમી મૉજુદ હૈ ?” લિખારણુ તે જોવાની ઇચ્છા દર્શાવી.

“હા છે.” અંદાએ પોતાની પેટી ઉઘાડી તેમાંથી ચિત્રપટ કાઢી લિખારણુના હાથમાં મૂક્યું. તે તરફ નજર કરતાંજ તે બોલી ઉઠી:-

“આમીન ! આમીન !! ખૂમકી અંદા બહન ! ખૂમકી હમ્મદ ઉનકાલી નકશા.”

અંદા શરમીન્દી બની ગઇ. લિખારણુ તેના મનનો ભાવ સમજી ગઇ. તે બોલી:- “ન શરમાઇએ. બહન ! ન શરમાઇએ. યહ કોઇ શર્મકી ખાત નહી હૈ. ખૂદાને હી તુમારે હાથસે ઉનકા નકશા બનવાયા હૈ-ઉસમેં જી ઉનકા કુછ ન કુછ ઇરાદા હોખા. વરન ઐસે કબી ન હો સકતા. સચ કહીએ બહન ! ઉન્કે લીયે તુમ્હારે દીલમે પ્રેમ નહિ હૈ ?”

અંદા મૌન રહી. જળી લિખારણુ તેના તરફ તિક્ષ્ણ દ્રષ્ટિ કરતી બોલી:-

“ન છૂપાઇએ. ઇશક બડી ખૂરી ચીજ હૈ, તુમ કીતનીલી

દુખાઓ વહ ન દુખેગી. તુમ મુંઠ બંધ રખોગી તો વહ આંખસે
બાહર નીકલ પડેગી. સચ સચ બતાદો બદન ! તુમ્હારે દીલમે
ક્યાહૈ ? મેં તો કાંઈ મર્દ નહિ. તુમ્હારે જૈસી આરત હું. મેરે
સામને હલતેમેં ક્યો અદેશા કરતી હો ? ”

હિખારણના મીઠા શબ્દોથી ચંદાને ધીરજ આવી. તે ધીમે
ધીમે શરમાતી શરમાતી બોલી:—

“દેવી ! જ્યારે મેં પ્રથમ આ છબી ચીતરી ત્યારે મને એમ
થયું કે આવો પતિ મળે તો કેવું? પણ પછી એ વિચાર આવ્યો કે
કલ્પનાનાં ચિત્રો મ્યુળ સૃષ્ટિમાં ભાગ્યેજ હોય છે. જ્યારે રમણલાલે
કહ્યું કે એનો મ્હેરો વિનોદને મળતો છે ત્યારથી વિનોદને જોવાની
જસાસા રહી. પણ તેના હામદેરાણા વિના તે આશા પૂર્ણ થવી
અશક્ય માની તે વાત મેં વીસારવા માંડી. અને રમણલાલની
અપ્રત્ય જળમાં હું ફસાઈ. ત્યાં આજ આપની કૃપાથી તેમને મેં
જોયા ત્યારથી મારા હૃદયમાં કાંઈ અવનવા ભાવ જગૃત થયા છે.
પણ તેમનું વર્તન જોતાં મારી દમ્હા પૂર્ણ થવાની મને કાંઈજ
આશા હાજતી નથી.” ચંદાએ એક દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખ્યો.

“બદન ! અવસી નાહીમત ન બન. તેરે દીલકા દસ નકાશે
પરકા સંન્યા પ્રેમ દુઝે દધર ખીંચ લાયા દતનાહી નહી, મગર
ઉનકા દર્શન ભી દુઝે હો ચુકા. વહી પ્રેમ જો તુ અડગ રખેગી
તો ઉન્હે તેરે પાસ ખીંચલાયગા. મગર હાં. દુઝે એક કામ કરના
હોમા. ઉનકો પ્રસન્ન કરનેકે લીયે જો વૃતકા વહ પાલન કરતે હૈ વહી
વૃત તું પાલન કરના હોગા. વહ કુદરતકા કાનુન હૈ કી જરકો મતુખ્ય
પ્રસન્ન કરને મ્હાય ઉનકી પ્રસન્નતાકા વિષયકો વહ પ્રાપ્ત કરે. મેં
મેરે નેતાસે વહ બાત કરુંગી, વહ ખડેહી જાની હૈ. વહભી કબી
ઉનકો આગ્યા દે દેગે.”

“તમારો ઉપકાર બહેન ! તમે કહેશો તેમ હું કરીશ.” ચંદા
આભારપૂર્ણ નેત્રોએ જોઈ રહી.

“અરુણ. તખ અખ મેં જાતી હું. હમારે નેતાકે પાસ
મુઝે જાના હોગા. વહ ખડેહી મુશ્કિલ કામમેં પડે હુવે હૈ.
તુ યહાં ચયનસે રહે. મીઠાલાખ, જયા, મિનાક્ષી સખ તેરે પાસ

રહે'ગે. અખ તુએ કોઇ કર નહિં. માનો કે તુ તેરે વાલિદકેલી
ધરમે હૈ." લિખારણુ જવા તત્પર થઇ.

“તમે જાઓ છો?” ચંદાં અચકાતાં અચકાતાં ખોલી.

“હાં. મુઝે જનાલી ચાલીએ. ક્યા તુ મુઝસે કુઝ ચ્હાતી
હો ? મુઝસે કુઝ કામ હૈ ?” લિખારણુ પ્રશ્ન કર્યો.

“દેવી ! આપના મુખથી આ હૃદયને શાન્તિ યાવ એવું
મધુર સંગીત સાંભળતું છે, આપનો મોહક સ્વર હજી મારા કર્ણમાં
ગુંજે છે. જો આપ તે સમયે ન આવ્યા હોત તો મારી શી
સ્થિતિ થાત ? દેવી ! એક વખત તે મધુર સ્વરનું પાત કરાવો.
મારા પર એટલી કૃપા કરો” ખેલનાં ખેલનાં ચંદાં લિખારણુને
ખાંજી પડી. લિખારણુ નીચે ખેસતાં પોતાનો મધુર કંઠ છેડ્યો.

“ ઇશકકી જંજીરમેં જકડે હુવે દિલ ના દુપે,
જો મિમારી ઇશકકી વો લી કીસીસે ના દુપે.
ઇશકકી જંજીરમેં જકડે હુવે દિલ ના દુપે.

દુઠ લો સારી ચઢ આલમ, ઇશકકી જહાં તાર હૈ,
તારસે ખજતે હુવે દિલ કો દવાસે ના દુપે.
ઇશકકી જંજીરમેં જકડે હુવે દિલ ના દુપે.

વહાં ન ચાલાકી ચલેગી, હોશીઆરી ન કામકી,
સદ્ હજાર અફસોસ કગલો ફિરબી દિલ વઢો ના દુપે.
ઇશકકી જંજીરમેં જકડે હુવે દિલ ના દુપે.
ઇશકકી જંજીરમેં જકડે હુવે દિલ ના દુપે.

ખંડ ૩ નો.

—❖❖—

પરિચ્છેદ પહેલો.

—❖❖—

સ્વાર્થની પરાકાષ્ટા.

—❖❖—

સ્વાર્થમય જીવનને નીતિ અનીતિનું ભાન હોયજ નહિ.

—❖❖—

યપૂરની બાંધણીમાં ઉચા ઈંચા કોટ કે કીણા નથી, પરંતુ માત્ર તેના રક્ષણ પુરતી એક સાદી દીવાલજ છે. ત્યાં પાંચ પાંચ માળનાં ગંજવર મકાનો નથી પરંતુ માત્ર એકા બાટનાં ચા, એક માળનાં નાનાં પણ સ્વચ્છ સુધકતામય ઘરો છે.

બજાર છે પરંતુ તે માત્ર જીવનની આવશ્યકતાઓનુંજ. વ્યાપાર છે પણ તે કેવળ શાન્તિમય. મોહમયીની માફક દિનરાતની પ્રવૃત્તિ ત્યાં નથી. ગત દિવાને રાયપૂરની સ્થિતિ ધણી સારી રીતે સુધારી હતી. આખી પ્રજા તેને ચ્હાતી હતી. રાજકુમાર ભીમસિંહને પણ તેણે એવી કુળવણી આપી હતી કે તે એક આદર્શ રાજકુમાર બન્યો હતો. રાજ્યમાં માત્ર એકજ એવી વ્યક્તિ હતી કે જેને ગત દિવાન પ્રતિ ઈર્ષ્યાનો ભાવ હતો. તેનું નામ હતું જગતસિંહ. રાજ્યનો તે ભાયાત હતો. તેને સત્તાનો ધણો શોખ હતો. રાજ્યનંત્રની લગામ પોતે ભાયાત વાંચી પોતાના હાથમાંજ રાખવા તેની ઇચ્છા થતી. પરંતુ જાણવા દેતો ન હતો. ગત દિવાન ઉપર રાજ્યની તમામ નિમજરાય આંખે માધવદાસ હતા. વિશ્વાસ હોવાથી તેને તે દિવાનપદ ઉપર મમંડળ પણ હતુંજ. આની પહેાંચ્યા યો.

હતો. નગરશેઠના મુનીમ તરીકેનો વહીવટ સંભાળવા સાથે વિમળ રાયના વિશ્વાસપાત્ર ખાનગી કાર્યભારીનું કામ પણ તેને સોંપવામાં આવ્યું હતું જગન્નાથે ત્યાં આવતાં અથમ ગન દિવાન તરફ પ્રજાની લાગણી, તેના પ્રજાહિતનાં કાર્યો તથા રાજા પ્રજા વચ્ચેના સંબંધનો સારો અભ્યાસ કરી લીધો હતો. પ્રજાનું હૃદય તે વાંચી શકતો હતો. વિમળરાય તો ચંદ્રનગરના જેવો બદલે તેથી પણ આગળ પડતો કાર્યભાર ચલાવવા ઉત્સુક હતો. ચંદ્રનગરમાં તેણે સ્વાર્થ-પરાયણ અમલદારોનો જમાવ કર્યો હતો, તેમ અહીં પણ ખાસ હા હા કરનારાઓનો જમાવ કરવાનું તેણે પ્રથમ કાર્ય ઉપાડ્યું હતું. પોતાનો પક્ષ સમજાવ કરવા માટે તે મથતો હતો. જગન્નાથ આ બધું જાણતો હતો પરંતુ પોતે નિર્લેપ રહેતો. જે જે સમયે જે જે કાર્યો પ્રજાહિતનાં યા અહિતનાં થાય તેની તે નોંધ રાખતો હતો. ધીમે ધીમે રાયપૂર બદલાવા લાગ્યું. કાર્યભારી-દિવાનના કાર્યભાર અને વહીવટની અમર પ્રજામાં પણ થવા લાગી થોડા જ માસમાં પરિવર્તન થઈ ગયું. સરન, વિશ્વાસપાત્ર અને નિમઃ-હવાલોનો પગ રાજ્યની નોકરીમાંથી નીકળવા લાગ્યો. પ્રજામાં પણ દંભી અને કારરનાનીઓ ફાવવા લાગ્યા. માધવલાલ પણ પોતાનું ખીસુ તર કરવા લાગ્યા. જગન્નાથ વિમળરાય તથા માધવલાલ બન્નેનો વિશ્વાસપાત્ર હોવાથી તેના જાણવામાં તમામ ખામતો આવતી ગઈ. દરેક ખામતને લગતા કાગળપત્રો તથા અન્ય પુરાવાની તે નોંધ રાખતો ગયો પોતાની નોંધપોથીની તે એ નક્ક રાખતો. એક તે હમેશ પોતાની પાસે રાખતો. અને બીજી એક તે પોતાની સ્ત્રી કાન્તાની પાસે રાખતો.

આપણી વારતા આપણે આગળ ચલાવીએ તે પહેલાં, તે વખતની રાયપૂરની શી સ્થિતિ હતી તે આપણે જોવી જોઈએ, તથા આપણી વારતામાં આવનારા પાત્રોનું ટુંકમાં ઓળખાણ કરવું જોઈએ. કુમાર ભીમસિંહ સમજી અને કળાયેલ હતો, પ્રજાની દાજ તેને હૈયે હતી. પરંતુ વિમળરાયના આવ્યા બદ તેના વર્તનમાં ઘણો ફેર પડી ગયો હતો. વિમળરાય ભીમસિંહની કૃપા મેળવવા અત્યંત આતુર હતો, અને તેથી તેણે ભીમસિંહની આજુ-બાજુ પોતાના મળતીયા હા હા કરનારા સ્વાર્થોઓને ગોઠવી

ખંડ ૩ જો.

—❖❖—

પરિચ્છેદ પહેલો.

—❖❖—

સ્વાર્થની પરાકાષ્ટા.

—❖❖—

સ્વાર્થમય જીવનને નીતિ અનીતિનું જ્ઞાન હોયજ નહિ.

—❖❖—

યપૂરની બાધણીમાં ઉચા ઊંચા ઢાટ કે કીણા નથી, પરંતુ માત્ર તેના રક્ષણ પુરતી એક સાદી દીવાલજ છે. ત્યાં પાંચ પાંચ માળનાં ગંજવર મકાનો નથી પરંતુ માત્ર બેઠા ઘાટનાં ચા, એક માળનાં નાનાં પણ સ્વચ્છ સુવ્યવસ્થામય ઘરો છે.

બજાર છે પરંતુ તે માત્ર જીવનની આવશ્યકતાઓનુંજ. વ્યાપાર છે પણ તે કેવળ શાન્તિમય. મોહમયીની માફક દિનરાતની પ્રવૃત્તિ ત્યાં નથી. ગત દિવાને રામપૂરની સ્થિતિ ધણી સારી રીતે સુધારી હતી. આખી પ્રજા તેને ચ્હાતી હતી. રાજકુમાર ભીમસિંહને પણ તેણે એવી કળત્રણી આપી હતી કે તે એક આદર્શ રાજકુમાર બન્યો હતો. રાજ્યમાં માત્ર એકજ એવી વ્યક્તિ હતી કે જેને ગત દિવાન પ્રતિ ઈર્ષ્યાનો ભાવ હતો. તેનું નામ હતું જગતસિંહ. રાજ્યનો તે ભાયાત હતો. તેને સત્તાનો ધણો શોખ હતો. રાજ્યનંત્રની લગામ પોતે ભાયાત હોવાથી પોતાના હાથમાંજ રાખવા તેની ઇચ્છા થતી. પરંતુ ગત દિવાન તેનું કાંઈ ચાલવા દેતો ન હતો. ગત દિવાન ઉપર રાજા તથા રાજકુમારને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હોવાથી તેને રાજ્યની તમામ સત્તા સોંપી દીધી હતી. હવે તે દિવાનપદ ઉપર વિમળરાય આવ્યો હતો. તેની સાથે તેનું આસનમંડળ પણ હતુંજ. માધવલાલ શેઠ પણ નગરશેઠપદનો દલાલો લેવા આવી પહોંચ્યા હતા. જગન્નાથ ઉપર કામનો બેવડો બોલો નાખવામાં આવ્યો.

હતો. નગરશેઠના મુનીમ તરીકેનો વહીવટ સંભાળવા સાથે વિમળ-
રાયના વિશ્વાસપાત્ર આનગી કાર્યભારીનું કામ પણ તેનેજ સોંપવામાં
આવ્યું હતું જગન્નાથે ત્યાં આવતા પ્રથમ ગન દિવાન તરફ
પ્રજાની લાગણી, તેના પ્રજાહિતનાં કાર્યો તથા રાજ્ય પ્રજા વચ્ચેના
સંબંધનો સારો અભ્યાસ કરી લીધો હતો. પ્રજાનું હૃદય તે વાંચી
શકતો હતો. વિમળરાય તો ચંદ્રનગરના જેવો બધે તેથી પણ
આગળ પડતો કાર્યભાર ચલાવવા ઉત્સુક હતો. ચંદ્રનગરમાં તેણે સ્વાયં-
પરાયણ અમલદારોનો જમાવ કર્યો હતો, તેમ અહીં પણ ખાસ
હા હા કરનારાઓનો જમાવ કરવાનું તેણે પ્રથમ કાર્ય ઉપાડ્યું
હતું. પોતાનો પક્ષ સમજાવ કરવા માટે તે મથતો હતો. જગન્નાથ
આ બધું જાણતો હતો પરંતુ પોતે નિર્લેપ રહેતો. જે જે સમયે
જે જે કાર્યો પ્રજાહિતનાં યા અહિતનાં થાય તેની તે નોંધ રાખતો
હતો. ધીમે ધીમે રાયપૂર બદલાવા લાગ્યું કાર્યભારી-દિવાનના
કાર્યભાર અને વહીવટની અસર પ્રજામાં પણ થવા લાગી થોડા-
જ મામલાં પરિવર્તન થઈ ગયું. સરન, વિશ્વાસપાત્ર અને નિમજ-
દલાડોનો પગ રાજ્યની નોકરીમાંથી નીકળવા લાગ્યો. પ્રજામાં પણ
દંભી અને કારરનાનીઓ ફાવવા લાગ્યા. માધવલાલ પણ પોતાનું
ખીસું તર કરવા લાગ્યા. જગન્નાથ વિમળરાય તથા માધવલાલ
બંનેનો વિશ્વાસપાત્ર હોવાથી તેના જાણવામાં તમામ ખામતો
આવતી ગઈ. દરેક ખામતને લગતા કાગળપત્રો તથા અન્ય પૂરાવાની
તે નોંધ રાખતો ગયો પોતાની નોંધપોથીની તે બે નક્ક
રાખતો. એક તે હમેશાં પોતાની પાસે રાખતો. અને બીજી એક
તે પોતાની સ્ત્રી કાન્તાની પાસે રાખતો.

આપણી વારતા આપણે આગળ ચકાવીએ તે પહેલાં, તે
વખતની રાયપૂરની શી સ્થિતિ હતી તે આપણે જોવી જોઈએ,
તથા આપણી વારતામાં આવનારા પાત્રોનું ટુંકમાં ઓળખાણ
કરવું જોઈએ. કુમાર લીમસિંહ સમજી અને કળવાચેસ હતો,
પ્રજાની દાઢ તેને હૈયે હતી. પરંતુ વિમળરાયના આવ્યા બદ તેના
વર્તનમાં ઘણો ફેર પડી ગયો હતો. વિમળરાય લીમસિંહની કૃપા
મેળવવા અત્યંત આતુર હતો, અને તેથી તેણે લીમસિંહની આજી-
આજી પોતાના મળતીયાં હા હા કરનારા સ્વાયંભૂવિદ્યને ગોઠવી

દીધા હતા. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે ભીમસિંહ ખોટે માર્ગે દોરાયો. તેના પટરાણીનું નામ માનવતી હતું, તેનું સૌંદર્ય અનુપમ હતું. ભીમસિંહને તેના પર ઘણો પ્રેમ હતો. જગત્સિંહની નજર માનવતી પર હતી. વિમળરાયની સ્વાર્થપરાયણતા કારસ્તાની જગત્સિંહ કળી ગયો. તેણે પ્રમંગલો લાલ લીધો અને તેણે તેની સાથે મિત્રતા સ્થાપી, પોતાનો પક્ષ સમજાવવાની આશા આપી. ભીમસિંહનું હજુરીમહાળ પણ ભીમસિંહની કૃપા વિમળરાય કરતાં પોતાના ઉપર વધુ હતું. એમ ઇચ્છવા લાગ્યું. પ્રમંગલ મળતાં કમળાના સૌંદર્યની તેની જાણ તથા રેસીડેન્ટ સાહેબ સાથેની તેની મિત્રતાની વાતો તેને કાને નાખવા લાગ્યાં. પરિણામ એ આવ્યું કે ભીમસિંહ કમળાનો પ્રેમ મેળવવા ઉત્સુક બન્યો, અને માનવતીને વૃક્ષવા લાગ્યો. જગત્સિંહ આ વખત માનવતીનું ધ્યાન પોતા તરફ ખેંચવા યત્ન કરવા લાગ્યો. માધવલાલ શેઠને તો મત્ર દ્રોહનીજ ઇચ્છા હતી, તે વ્યાપારીગત મુજબ દુષ્ટ અને દહીમાં પગ રાખવા લાગ્યા અને તરફ રાજ્યના વફાદાર રહેવા પ્રયત્ન કરતાં તેમ બીજી તરફ જગત્સિંહ તથા વિમળરાયને પણ મળતા રહેતા, પણ તે લાંબો વખત ચાલ્યું નહિં. જેમ વિમળરાય માધવલાલને કાંઈ કંડી શકતો નહિં, તેમ માધવલાલ વિમળરાયના મિત્ર બોલી શકતો નહિં. પરિણામ એ આવ્યું કે બન્ને ઉપર ઉપરથી એટલો જ સ્નેહ બતાવતા પરંતુ અંદર ખાતેથી એક બીજાથી ચેતીને ચાલતા. જગન્નાથનું કાર્ય આથી કેટલેક અંશે મૂકેલ બન્યું તેમજ કેટલેક અંશે તેને સરળતા પણ મળી. મૂકેલ એટલા માટે કે વિમળરાય કેટલીક બાબત તેનાથી છુપાવતો. અને સરળ એ રીતે કે માધવલાલ શેઠ તેને વિમળરાયનાં કારસ્તાનોની તપાસ કરવાની તક આપતા. ગામમાં અને કાર્યભારમાં પણ અંધાંધુધી ચાલવા લાગી હતી. વિમળરાય કાંઈ લેતો એટલે બીજા નોકરો પણ તેનું અનુકરણ કરતા. આ બધી બાબત જગન્નાથ જાણતો અને કેટલીક વખત માધવલાલને ચેતવા કહેતો. પણ માધવલાલ એટલોજ જવાબ આપતા કે 'સમય આવ્યે વાત. હાલ તો આપણે કાંઈ પણ કારસ્તાનમાં ન લખવું અને રાજ્યનું કિત તાકવું. વખત મળતાં બધાંનાં કારસ્તાન ઉધાડાં પાડવા સાક્ષ્યેત રહેવું.' જગન્નાથ વખતોવખત સદાશીવરાવની છૂપી મુલાકાત લેતો. તે

ઉપરાંત એક વૃદ્ધ રાજપુત રાયપુરમાં રહેતો હતો, તેની પછુ છૂપી મુલાકાત જગન્નાથ લેતો. તે રાજપુતનું નામ હતું હુમીરસિંહ. હુમીરસિંહે હાલના રાણાના પિતાના વખતમાં સેનાધિપતિની નોકરી અજાવી હતી. હાલનો સેનાપતિ તેનો પૂત્ર અમરસિંહ હતો. હુમીરસિંહ તથા અમરસિંહ બંને વફાદાર ખરા ક્ષત્રિય હતા. રાજ્યમાંના કારસ્તાનોથી તે 'કંટાળી' ગયા હતા. આવવાલાલ ઉપર તેમનો કાંઈક વિશ્વાસ હતો. અને તે વિશ્વાસનું મૂળ કાંઈ જગન્નાથ હતો. કારણ જગન્નાથ હમેશ દરેક કાર્યમાં તેમની સલાહ લેતો તથા આપતો. જગન્નાથ માટે આ બંને પિતા પુત્રને સાફ માન હતું. આ તન્હ ઠમળાનો મુકુદ સાથે ખાનગી પત્ર વ્યવહાર ચાલતો હતો. તે વાત પછુ જગન્નાથથી અજાણી ન હતી. કેટલાક કાગળો તો તેણે પકડી વાંચ્યા હતા અને તેના ફોટોશ્રાફ પાડી લીધેલા હતા. વિમલરાયના હાથમાં દીવાનગીરી આવ્યા બાદ હુંક સમયમાં જ રાયપૂરની આ દશા થઈ ગઈ હતી.

• “સાહેબ ! જગતસિંહ ઠાકોર મળવા આવ્યા છે”.

રાત્રિના આઠેક વાગે વિમલરાય દિવાનખાનામાં બેઠો હતો તે સમયે સીપાહીએ આવી વરધી આપી. દિવાન સાહેબે તેમને • આવવા દેવાનો હુકમ કર્યો. જગતસિંહે જગ્યા લેતાં કહ્યું:-

“કેમ દિવાન સાહેબ ! શું નવા જુની છે ?”

“આવો, આવો, ઠાકોરસાહેબ ! આજ કાંઈ બે દિવસથી જણાયા ન હતા !” દિવાન સાહેબે આવકાર આપતાં કહ્યું.

“જહોછોજને દિવાન સાહેબ ! તમારે તો ઓશીસમાં બેસી આનંદ કરવાનો છે. અમારે કાંઈ એમ છે ? તમે રાજ્યના રક્ષણનો બોલો અમારા પર નાખ્યો છે તે અમારે કેટલી જગ્યાએ ધ્યાન રાખવાનું છે ?” ઠાકોર બોલ્યા.

“વળી કાંઈ નવાજુની છે કે શું ?” દિવાન સાહેબે કાંઈક ઇન્તેજારી બતાવી.

“અહીં કાંઈ સંભળે તેમ તો નથીને ?” આમ તેમ નમ્મર કરતાં ઠાકોરે આગળ ચલાવ્યું. “તમે પેલા છુદ્ધા છુબખ વિષે કાંઈ સંભળ્યું ?”

આ વખત જગન્નાથ ત્યાં આવ્યો. પરંતુ જગતસિંહ

બોલતો સંભળી બાબુના ઓરડામાં જઈ તેમની વાતચીત પૂરી સંભળાવ તેમ બેઠો.

“ક્યા છુટ્ટાની વાત કરોછો ?” દિવાને પ્રશ્ન કર્યો.

“પેલા હુમીરની. તમે દીવાનપદ પર આવીને શી સંભાળ રાખો છો ?”

“અમારે એ બધી ચિંતા શા માટે બેઠએ ? આપ છોને અમારે બદલે ! આપની કાળજી કાંઈ થોડી છે ?”

“એતો બધું ઠીક. પણ હવે કાંઈ આખ તો ઉધાડો. મને એ ડોસાનાં લક્ષણ ઠીક નથી જણાતાં. તેમાં વળી તમે હજી તેના છોકરાના હાથમાં બધી સત્તા સોંપી રાખી છે.”

“પણ એ શું કરે છે તેતો કહો. વગર વાદ કેવી રીતે તેને દૂર કરાય ? આપણે કાંઈ બહાનું તો બેઠએને ?” દિવાને મુઝવણ બતાવી.

“આજ ચાર દિવસથી તેનાં માણસો છૂંપી રીતે મારા ઘર પાસે ભમ્યા કરેછે, તેમ તમારા બંગલા આગળ કેમ નહિ ભમતાં હોય ? દિવાન સાહેબ ! હવે ઉઠ ઉડાડો. શું કરું કે તમે છો. તમારી જગ્યાએ જે મારા જેવો હોત તો હમણાંને હમણાંજ એનો ધાટ ધડી નાખત.” જગતસિંહે પાણી ચઢાવવા માંડ્યું.

“તેથી તો દિવાનગીરી રાજપૂતોથી થઈ નથી શકતી. દિવાનગીરીમાં તો મુસદ્દીપણું બેઠએ છે મુસદ્દીપણું.” દિવાન સાહેબે પોતાની બહાદૂરી ચઢાવવા માંડી.

“જુઓ, દિવાનજી ! તે છુટ્ટો તથા તેનો છોકરો મારા કામમાં આડે આવવા મંડ્યા છે. મારાં માણસો અમુક કામમાં મંડ્યા છે, તે લોકો તેમાં એનેક વિદ્નો ઉભાં કરે-છે. વધારે તો શું કહું ? પણ જે બાબત મારી ખાનગી પણ મેં તમને જણાવી છે તે બાબતમાંથી તમે હાથ ઉઠાવી લીધો છે પણ તેઓએ નજર નાખી છે. જે તમે સવેળા ઉપાય નહીં કરો તો મહારે કાયદો મારા હાથમાં લેવો પડશે.” જગતસિંહે પોતાના વિચારનું પ્રદર્શન કરાવ્યું.

“હા હા હા હા.” દિવાનજી હસીને બોલ્યા, “તમે રજપૂત બચ્ચા કાયદો શી રીતે હાથમાં લેશો ? એટલું મુસદ્દીપણું ક્યાંથી લાવશો ?”

“ તમે હજી વાણીઆ તે વાણીઆજ રહ્યા, અમારો રજ-
પુતનો કાયદો કાંઈ તમારા જેવો પોતાના થોડાંમાં નથી સમાયલો.
અમારો કાયદો તો અમે જ્યાં જઈએ ત્યાં અમારી સાથે જ રહે
સાથે, જીઓ આ રહો,” આમ બોલતા જગતસિંહે તરવારપર
હાથ નાખ્યો. દિવાનજીતો જાણે હમણાં તે તરવારનો તેમના ઉપ-
રજ ઉપયોગ થવાનો હોય તેમ ચમક્યા પણ પોતાના હૃદયની
નિર્જાળતા જગતસિંહ સમજી ન જાય માટે જરા ખોખારો ખાઈ
ટટાર ખેંસી સ્વસ્થ થતાં બોલ્યા:—

“ ઠાકાર ! ઉતાવળા થવામાં મઝા નથી. હું એ બાબતનો
બદોખસ કરીશ ”

“ વળી બીજી બબ્બર છે ? યુવરાજી માનવતી સાથે પણ
અમરસિંહને સંબંધ છે. મારી દાસી દ્વારા મને હજી આજ
સવારની બબ્બર પડી. દિવાનજી ! આવાં આવાં રાજ્યને ઉધા
વાળવાનાં કારરતાન થાય અને તમે આખી મીંચીને ખેંસો તો
પરિણામ શું આવે ? ”

“ આમાં રાજ્યને ઉંધું વાળે એવું શું છે ? હા. જોકે એનાં
પગલાં તો અવળાં જ છે, પણ આ બાબત જાહેરમાં મૂકતાં
પહેલાં એના પુરાવા આપણે મેળવી લેવા જોઈએ. ”

“ તે બધું હું કરી લઈશ, પણ તમે હવે સાવધ રહો તો
સારું, હું જઈ છું ત્યારે હવે કાલે મળીશ. ”

જગતસિંહ ઉઠ્યો. જગન્નાથ બાણુના ઓરડામાંથી નીકળી
કમલાના ઓરડામાં ગયો. કમલા આ વખત એક પત્ર લખવામાં
મશગુલ હતી. જગન્નાથે અંદર દાખલ થતાં જ પૂછ્યું:—

“ હું અંદર આવી શકું છું, ખહેન ? દિવાન સહેબ કાંઈ
ખાનગી કામમાં રોકાયો છે, તેથી મારે જરા પાંચ મીનીટ
શેઠવું પડશે. ”

“ આવો જગન્નાથ ! તમારે તે વળી પૂછવાનું હોય ? ” કમ
લાએ કાગળ છૂપાવતાં કહ્યું. “ દિવાનસાહેબ કોની સાથે રોકાયો છે ? ”

“ ઠાકાર, જગતસિંહ સાથે. ”

“ જગન્નાથ ! હમણાં કાન્ટા કેમ જણાતા નથી ? આજ ખે
દિવસથી આવ્યાં જણાતા નથી. ” કમલાએ પૂછ્યું.

“નહિ આવી હોય જરા આંખસુ છે. હું કહીશ. કાલે બાલે આવશે.” જગન્નાથ ખુરશી ઉપર બેઠો.

“જગન્નાથ ! અહીનું રાજ્ય તંત્ર કેવું છે?” કમલાએ પ્રશ્ન કર્યો.

“બહેન ! બહુજ વિચારીને સંભાળીને ચાલવાનું છે. કોઈનાય ઉપર વિશ્વાસ રાખવા જેવું નથી. કારણ અઘણાં વિશ્વાસ કરવો એ આપત્તિકારક છે. ખંચાય કોઈ વિશ્વાસપાત્ર હોતા નથી.”

“ શું કોઈ પ્રપંચ જણાય છે ? ”

ગાર હોય ત્યાં ટેડવાડો તો હોયજ. ગમે તેટલા પ્રપંચ હોય તેનાથી બહીવાનું નથી. પણ પેટમાં પેસીને કોઈ પાળી ન આવે તેથી આખા અને કાનતો હમેશાં ઉઘાડાં જ રાખવા બેઠાએ.”

“ શી ચર્ચા ચાલી રહી છે ? ” દિવાન સાહેબે ચોરડામાં ઢાખલ થતાં કહ્યું.

જગન્નાથ ઉઠી ઉભો થયો, કમલાએ પુસ્તકમાં પત્ર મૂકી દીધો. હસ્તે સુખડે દિવાન ભણી જોતી બોલી:-

“ તમારા વતીનીજ ઉપાધિતો ? ”

“ મારી એટલી કાળજી રાખો છો તો મને નિરાંત છે. પણ વાર જગન્નાથ ! તું પેલા હુમીરસિંહ વિષે શું કારે છે ? ” દિવાને પ્રશ્ન કર્યો.

“ દિવાન સાહેબ ! મારા પર આપે વિશ્વાસ રાખ્યો છે. અને તેથી કદાચ હું પુલ્કાર્થ જઈ મને પોતાને બહુજ સુદ્ધિશાળી લેખુ એ સ્વાભાવિક છે પરંતુ મારે એટલું તો કહેવું જોઈશે કે આખા રાજ્યમાં રાજ્યનું હિત હૈયે રાખનાર બે કોઈ હોય તો મને તો માત્ર એ હુમીર અને અમરજી જણાય છે. બાકીનો મધા સ્વાર્થ છે.” જગન્નાથે જવાબ વાળ્યો.

“મને કોઈ સમજ પડતી નથી. અનેક તંત્રની વાતો સંભળાય છે. વળી બેએક દીવસથી હુમીરસિંહની આખ પછુ મારા તરફ દગડા રહે છે.” દિવાન સાહેબ બોલ્યા.

“પેલા જગતસિંહ કાકાને અને તમારે તો ઠી દારતી છે, એમને ને કુમારસાહેબને કેમ બને છે ? ” કમલાએ પૂછ્યું.

“પહેલાં તો અણુબનાવ હતો. પણ હાલ સ્થિત છે. જગતસિંહને

પણ આપણા હિતમાં છે. પણ, સાંભળવા મુજબ હુમીરસિંહ વિરૂદ્ધમાં છે, જોષ્ઠએ છીએ. જો કંઈ એવું જણાશે તો અગાઉથીજ પગલાં લઈ રાખીશું.” દિવાન સાહેબે અગમચેતી દાખવી.

દાસીએ દૂધના ખાન્ના લાવીને મૂક્યા, કમલા પાન ખનાવવા લાગી. બાદ દિવાન સાહેબ બોલ્યા:—“ જહાલી ! તારી પેલી ખંગડીઓ બદલાવવાની છે તે લાવને. માધવલાલભાઈ કહેતા હતા કે હીરાની ખંગડી ઘણીજ કીમતી હાલ તેમની પાસે આવી છે, તો આપણે મંગાવી લઈએ. ”

કમલા દાગીનાની ઘણીજ શોખીન હતી. તે તરતજ પોતાની ખંગડી લેવા ઉડી. જગન્નાથે પાન લેવાના મીશે ઉડી પેલા ખુસ્તકમાંથી બન્ને કાગળો કાઢી લીધા, પછી પોતાના સ્થાને બેસી ગયો. કમલાએ ખંગડી આપી તે લઈ દિવાનસાહેબે જગન્નાથના હાથમાં મૂકી માધવલાલને આપવા જણાવ્યું.

જગન્નાથ ત્યાંથી ઉડી ચાલ્યો ગયો. દિવાન સાહેબ પણ પોતાના મંત્રણાગૃહમાં ગયા. કમલા એકલી પડી. પોતે લખેલો પત્ર બોળવા લાગી તે ન મળતાં તેને લાગ્યું કે કદાચ દિવાનસાહેબે લીધો હશે. ક્ષણવાર તે લયબીત ચર્ષ, પણ પછી તેનો લય ત્રિલાષ ગયો કારણ વિમળરચને જરા પણ લેખવતી નહિ. માત્ર દુનીઆનો તેને સહજ લય હતો. જગન્નાથના ગયા બાદ તરતજ દાસીએ આવી કમલાના કાનમાં કાંઈક કહ્યું. કમલા તરતજ પોતાના શયનગૃહમાં ગઈ, ત્યાં એક દાસી એક બાળુએ ઉભી રહી હતી. શયનગૃહમાં જઈ પર્યંકપર પડતા તેણે પૂછ્યું:—

“ રામી ! શા સમાચાર લઈ આવી છે ? ”

“ બા સાહેબ ! ” માત્ર આટલુંજ જોલી રામીએ કમલાના હાથમાં એકે ચીઠ્ઠી મૂકી. કમલાએ બે ત્રણવાર તે વાંચી આમ તેમ ફેરવી તપાસીને જોઈ અને પછી કહ્યું— “ કાલે આ વખત આવજો. ”

રામી ગઈ. કમલા એકલી પડી. તેને આ ચીઠ્ઠી વાંચી હજારો વિચાર આવવા લાગ્યા “ આહા ! ન્યારે ભાગ્યદેવી કૃપા કરે છે ત્યારે મનુષ્યને શી ખામી રહે છે ? દિવાનપદ તો મળ્યું, હવે વળી આ વખતે આગળે મુવરાજની હૃદયરાણી બનવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો

છે. કેટલો પ્રેમ ! કેવી મીઠાશ ! ! ” આમ બગડતી વળી તે ચીઠ્ઠી લાંબવા લાગી:—

“ પ્રેમોન્માદકારિણી પ્રમદા !

આજ કેટલાય દિવસથી આ હૃદયમાં ત્હારી જ્યોતિ પ્રકટી છે. તે જ્યોતિ છતાં હૃદયમાં અંધકારજ છે. જ્યારે તારા સુકોમળ હાથથી તું તે જ્યોતિને સતેજ કરીશ, ત્હારા કઠોર હૃદયાંશુજથી પ્રેમોન્માદને વ્યથિત કરીશ, ત્હારાં સુમધુર મીઠાં વચનોથી તે રતિ પતિને ત્રાસ આપીશ, અને ત્હારાં દ્રઢ આલિંગને તે પુષ્પધન્વાના સૈન્યનો સંહાર કરીશ ત્યારેજ આ હૃદયને શાન્તિ થશે અંધકારમાં પ્રકાશ કરી અન્ય આત્માપર ઉપકાર કરવો એ સમજનાતું લક્ષણ છે. ઓ મનહારિણી મુગ્ધ ચપળા ! શું હું ત્હારી પાસેથી આટલી આજ્ઞા ન રાખું ? મારી હૃદયરાત્રી ખનવું એ ત્હારાજ હાથમાં છે. વધારે શું લખું ? હૃદય તો ત્યારેજ ખુલે કે જ્યારે હૃદયે હૃદય ભીડાય.

ત્હારો પ્રેમ પીપાસુ

‘ લીમ. ’

‘ આહા ! ’ કમલા વિચારે ચઢી. ‘ મારું સૌંદર્ય કાંઈક અજાન છે. રાજકુમાર જેવા પણ મારા પ્રેમ માટે તરસે છે. હવે મારે શી કમી ? કાલેજ વાત. ’

દિવાન સાહેબ પોતાના કાર્યથી પરવારી આવી પહોંચ્યા. કમલાને તેનો લય તો હતોજ નહિં. તેણે પ્રશ્ન કર્યો.

“ કુમાર સાહેબની તમારા તરફ કરડી નજર રહે છે તેનો કાંઈ ઉપાય શોધ્યો ? ”

“ ના. મને કારણજ સમજાતું નથીને ? ” દિવાને શુંચવાનાં શુંચવાતાં કહ્યું.

“ કારણ જાણવાની જરૂર છે કે તેમને પ્રસન્ન કરવાની જરૂર છે ? તમે જાણો તો છો કે રાજ્યના ભાવિ હકદાર એજ છે. એમની કૃપા એ આપણા ભાવિ સુખનું ચિન્હ છે, માટે આપણે કોઈ પણ ચત્તે તેમની કૃપા મેળવવાજ જોઈએ. ” કમલાએ કહ્યું.

“ તે ખરું. પણ એવું શું કરીએ તો તેમની કૃપા મળે ? ”

“ દિવાનપદ મળ્યું છતાં તમે તો એવાજ રહ્યા. ”

“ ત્યારે તું માર્ગ બતાવ. મારો દિવાન તો તું છેને ? ”
દિવાન સાહેબે હસતાં હસતાં ચુપ્પન કર્યું.

“ બહે, ત્યારે તેમની કૃપા મેળવવાનું કામ મારા પર છેડો.
હું જોઈ લઉંશ. ”

કમલા ક્ષણવાર દિવાન બાણી માર્મિક દ્રષ્ટિએ જોઈ રહી.
દિવાન પણ ક્ષણ મૌન ધારી રહ્યો બાદ બોલ્યો — “ બહે, હારાચી
બને તો તું ચત્ત કર ”

આ વખત તે ઝોરડાના દ્વાર આગળથી એક વ્યક્તિ પસાર
થઈ. તેના મુખમાંથી અસ્ફુટ સ્વર નીકળી વાતાવરણમાં વીલાઈ
ગયા. ન તો તે કમલાએ સાંભળ્યા કે ન વિમળરાયે સાંભળ્યું. માત્ર
વાતાવરણ ગળું રહ્યું:—

“ સ્વાયંતી પરાકાષ્ટા. ”

—❖❖❖—

પરિચ્છેદ બીજો.

—❖❖❖—

બાણે બીજે ચાણાક્યજી.

—❖❖❖—

બુદ્ધિમત્તા અને હીર્વદર્શીત્વ સર્વત્ર પૂજ્ય છે

—❖❖❖—

ગ ત પ્રકરણમાં જે વ્યક્તિ વિમળ તથા કમલાના
શયનગૃહ પાસેથી પસાર થતાં જોઈ તે જગન્નાથની
પત્નિ કાન્તાની વિશ્વાસુ દાસી રાધી હતી. રાધી
ધણી પડોંચેલી પણ પ્રમાણિક હતી. મરહુમ
દિવાનના ઘરમાં તે સર્વ નોકરોમાં શ્રેષ્ઠ પદ

જોગવતી. જગન્નાથે તેની પ્રમાણિકતાને લીધે પોતાની પાસે રાખી
હતી વિમળરાય ન્યારે પોતાના માણસોથી વ્હારે તરફ પોતાનો
પક્ષ સમજાવ કરવા વ્હાતો ત્યારે નીતિ વિશારદ જગન્નાથ દરેકના

બરમાં દાસીરૂપી જનસુસોથી કામ લેતો અને તે તમામ સમાચાર તે રાધી દ્વારા મેળવતો.

રાધીએ ઘેર જઈ જગન્નાથ તથા કાન્તાને ભીમસિંહની ચીટી તથા કમલા અને વિમળની વાતચીતનો સાર જણાવ્યો. કાણુવાર કાંઈ બોલ્યું નહિ. પછી જગન્નાથે પુછ્યું.

“વાર, રાધી! મારા કરતાં તને રાજ્યના કાવાદાવાનો અનુભવ ધણો છે. તું ધણીજ વિચક્ષણ શુદ્ધિવાળી છે. વળી અહીંના રજવાડાની રહેણી કરણી તથા દરેકના સ્વભાવનો તને સારો અનુભવ છે. અને તેથી જો ત્હારી શુદ્ધિને બરાબર ખીલવવામાં આવે તો તું એક બાહોશ મુત્સદ્દી બની જાય તેમ છે. હવે ત્હારા આજ સુધીના સમાચાર સંગ્રહને એકત્રિત વ્યવસ્થિત ગોઠવી અને કહી શકીશ કે અસારે રાજ્યની શી સ્થિતિ છે?”

“બાપુ! મારાં આટલાં બધાં વખાણુ કરવાની જરૂર નથી. હું કાણુ? મારાં જરાય વખાણુ મારે મોઢે કરશે તો વળી હું પુલાઈ જઈશ અને તો ખવાસ. અમારું પેટ કેટલું અને અમારું મન કેટલું?” રાધીએ કહ્યું.

“બધુંય સાચું. પણ તુંતો કાંઈ રાજનીતિ વિશારદની પુત્રી હોય એમ લાગે છે. કહે, હવે મારા પ્રશ્નનો જવાબ આપ.” જગન્નાથે વળી પ્રશ્ન કર્યો.

“જુઓ બાપુ! કુમારસાહેબ માત્ર મોજશોખમાં મહલે છે. પેલો જગત્સિંહ તેમના મ્હોતું પાન થઈ રહ્યો છે. અને તેણેજ કમલા ઉપર આ ચીટી લખાવી છે. વળી પોતાની નજર તેણે માનવતીબા ઉપર પણ જમાવી છે. દિવાન સાહેબને તે હમેશાં મળતો રહે છે, પણ અંદરથી દિવાનનું તે ખેદાન મેદાન કાઢવા ઇચ્છે છે. તે હુમિરસિંહ અને અમરસિંહથી બહુજ ખીજે છે, અને તેથીજ તેમનું કાસણ કઢાવતાં સુધી તે દિવાન સાહેબને મળતો રહેશે”

“તે હું જાણું છું. પછી?” જગન્નાથ વચ્ચે પુરાયો.

“આમાં તેની બેવડી રમત છે. એક તો કુમાર સાહેબનો કમલા સાથેનો સંબંધ પોતાના જાણુવામાં હોય એટલે કુમાર, સારુજ દયાયલા રહે, બીજું એથી માનવતીબાના મનમાં દિવાન

તથા કુમાર સાહેબ માટે અશ્વગમો ઉત્પન્ન કરાવી પોતે તેમના માનીતા બની પોતાની ઇચ્છા તૃપ્ત કરવી અને હુમીર તથા અમરને કદાવો સેનાધિપતિ બનવું. એટલે નાનપની સત્તા તમામ હાથમાં આવે. પછી કુમારશ્રી ઉપર દમ્બણુ યજ્ઞાવો દિવાન સાહેબને પાણીસું અપાવવું, અને ના આપે તો તેમની ખાનગી વાત રેસીડેન્ટને જણાવવાની ખઠીક બતાવવી અને—”

અને છેવટ કુમારશ્રીને નાશાયક કરાવીને યા તેમનું ખૂન કરીને રાજ થવું, કેમ એમને ? ” જગન્નાથ વચ્ચે બોલી ઉઠ્યો.

“ હા બાપુ ! એજ . ”

“ વારૂ. માનવતીઆનો તારા પર કેવો વિશ્વાસ છે ? ” કાન્તાએ પુછ્યું.

‘ માનવતીઆ ? માનવતીઆ તો મારી મા છે. મારાપર દોકરી કરતાં વધુ હેત રાખે છે. દુકામાં કહું તો અમે બે તો બહેનો જવા છીએ. ” રાધી બોલી

“ તેમને આ બધા પ્રપંચની ખબર છે ? ” જગન્નાથે પૂછ્યું.

“ ના બાપાની રજા વના કેમ કહેવાય ? હજુ મેં કંઈજ કહ્યું નથી. ” રાધીએ જવાબ વાળ્યો.

“ વારૂ. ત્યારે તું કાલે કાન્તાની સાથે માનવતીઆ પાસે જજે, અને આ બધી વાત તમે બે મળી એમને સમજાવજો. ત્યાંથી કમલા પાસે જજો, પણ સાવચેતીથી વાત કરજો એ ન બાણે કે તમે માનવતીઆ પાસે ગયાં હતાં. ” જગન્નાથે કહ્યું.

“ એમા મને નહિ શીખવવું પડે ”.

“ બીજા કંઈ સમાચાર છે ? ”

“ હા બાપુ ! અમરસિંહ—” બોલતાં બોલતાં તેના મુખ પર કાંઈક લાલાશ ચઢી આવી. “ અમરસિંહ ઠાકરને ત્યાં આજ રાવળું હતું અને મને લાગે છે કે તેમને ત્યાં આજ રાત્રે એક વાગે કેટલાક લાયાતો અને જાગીરદારો એમા થવાના છે. બાપુ પણ ત્યાં પધારેતો બહુ સાર . ”

“ શું આ સાચી વાત છે ? મને તો અમરઠાકારે કાંઈજ કહ્યું નથી. એ બનેજ નહિ. ” જગન્નાથ કાંઈક શંકિત હોયે બોલ્યો.

“આપુ ! રાજપૂતોની તરવારની ખૂમી જેટલી અગમ્ય છે તેટલીજ તેમની રાજનિતિ અગમ્ય છે.” રાધી મર્મમાં ખાલી.

“શું તું એમ કહેવા છડે છે કે અમરસિંહાર મારાથી પણ કપટ રાજે છે? હું માનુંજ નહિ. ‘એના જેવો રાજ્યમક્ત’ અને પ્રમહિતરવી ખીજો છેજ નહિ.” જગન્નાથ દ્રઢતાથી બોલ્યો.

“ના આપુ ! એ તમારાથી કપટ નથી રાખતા પણ કોઈ પણ વાત પાંદે પાંદે થયા વિના હોઠ ખહાર ન કાઢવાની તેમની નીતિ છે. જેમ રાજપૂતોની તરવાર એક વખત મ્યાનમાત્રા ખહાર નીકળ્યા પછી રક્તપાન વગર પાછી મ્યાનમાં જતી નહી, નવ ખરા ક્ષત્રિયોની વાત-તેના મુખનું વચન કડી ફરતુંજ નથી આજની એકક તદ્દન છૂપી છે. અને મારા ધારવા મુજબ આપના ત્યાં પંચરાવથી આપની કાર્યક્ષતા માટે અમરસિંહને અત્યંત ઉચ્ચ વિચાર આવશે તેમજ આપણું કાર્ય પણ સરળ થશે.”

“આપણું તે વળી એવું કયું કાર્ય છે?” જગન્નાથે અખણ્ય થતાં પ્રશ્ન કર્યો.

“આપુ ! હુંય રજવાડામાં ઉછરી છું. રાજખટપટનો અમને ગળથુથીમાં પાત્રામાં આવે છે, અને અમારી માંદગીમાંથી ઉઠવાની દવા એનો જામુસ વિદ્યા છે. આપણું કાર્ય રાજ્યને આવા ખળ ‘પ્રપંચી’એના પંજમાંથી છોડાવી નિર્દોષોનું રક્ષણ કરવું, હકદારના હક જળવરા અને રાજ પ્રજનનું કલ્યાણ કરવાનું છે.” રાધીએ કાંઈક ગર્વસહ કહ્યું.

“રાધા! રાધા ! તું ખવાસણુ નથી. ખવાસ જાતિમાં રાજ્ય ખટપટ હોય ખરી પણ તે વિશુદ્ધ નહિ. ખરેખર! તું કોઈ ક્ષત્રિય પૂત્રી છે. રાધા ! આજથી તું મારી નોકર નહિ પણ મારી બહેન છે.” જગન્નાથનાં મુખમાંથી આ શબ્દો નીકળતાં રાધી કાંતા તથા જગન્નાથને પગે પડી.

“ઉઠ, રાધા ! ઉઠ. મને તું તે શુભ ખેટકમાં જવાનું કહેછે, પણ તેમાં હું શી રીતે દાખલ થઈ શકીશ ?” જગન્નાથે પૂછ્યું.

“આપુ ! એ કાંઈ મૂશ્કેલ નથી. એમનો શુભમંત્ર મને અમર છે. અને ને ‘ભીમ’ છે.”

જગન્નાથ તરતજ ઉઠ્યો. કપડાં પહેરી સજ થયો. પાસે એક તમચો પણ રાખી લીધો. અને રાધીને કાન્તા પાસે રહેવાની બલામણુ કરી પોતે ચાત્રી નીકળ્યો.

જગન્નાથના ગયા પછી કાન્તા તથા રાધા બન્ને એઠલાં પડ્યાં. રાધાએ પોતાના ગુણો વડે કાન્તાનું હૃદય જીતી લીધું હતું. બન્ને પ્રિય સખીઓ માફક રહેતાં હતાં.

“અલી રાધા! આ બધી ખટપટ તું કર્યાં શીખી?” કાન્તાએ રાધાને પોતાની પાસે પર્યંક પર બેસાડનાં પ્રશ્ન કર્યો.

“એમાં શું શીખવાનું હતું, બા? રોજ જોઈએ તે એટલુંય ન સમજીએ કે શું?” રાધાએ હસતાં હસતાં કહ્યું.

“અને પેલો ગુપ્તમંત્ર શી રીતે જાણ્યો?” કાન્તાએ બીજો પ્રશ્ન કર્યો.

“જાણ્યો વળી.” રાધાએ વાત ટુંકાવી.

• “અને પેલા અમરસિંહ કાકોરનું નામ લેતાં કેમ રતાશ આવી અર્ધ હતી, હેં? બોલને! એય જોઈએ એટલે સમજીએ કે? પછી—” કાન્તા વિનોદે ચઢી.

• “બપ્પું બા! આવું આવું તે શું પૂછતાં હશે?” રાધાએ કાંઈકે જણુકો કરતાં કહ્યું.

“ત્યારે શું પૂછાય? ગુપ્તમંત્ર પૂછાય ખરોકે? કે ‘કર્યાં મળશે’ એમ પૂછાય?” કાન્તાએ રાધાની હનવરી પકડી હલાવતાં કહ્યું.

“બા! તમારાથી તો તોળા.” રાધાએ પોતાનું મુખ લુગડામાં છુપાવી દીધું.

“મારાથી તોળા કે પેલા અમરકાકોરથી? કહેને! કેમ સુંગી થઈ ગઈ?” રાધાનું મુખ ઉઘ્યું કરી તેની નજરમાં નજર મેળવતાં કાન્તા બોલી.

“બપ્પું બા! ઝપોને! હુંતો ચાકી.”

“કેમ ન ચાકે? પગ તળે રેલો આવે-છેટલે સહુ ચાકે પણ રાધા! કહેં તો ખરી, કે તને ગુપ્તમંત્ર કહ્યો કાણે?”

“આમ જાણી જાણીને શું પૂછતાં હશે જો!”

“ત્યારે મારી ધારણા ખરી તો ખરીને ? દયા વખત હું મારે કહું ? કાંઈક તો કહે.”

“તમે મારો પછો છોડો એમ નથી. દયા સાંભળો. આજ સવારે હું અંમના ઘર તરફ ગઈ હતી—”

“શું કરવા ? શું કામ હતું ?” કાન્તાએ વચ્ચે પૂછ્યું.

“જાઓ, નહિં કહું. કહું છું ત્યારે તમે તો વળી સંતાવ સંતાવ કરો છો.”

“લે, હવે વચ્ચે નહિં બોલું. કહે.”

“આજે હું તે તરફ ગઈ હતી ત્યારે રાવણું ચાલતું હતું. તે વખત તે તેમના પિતાને કાંઈક પૂછવા ધરમાં આવ્યા—”

“તે તે કાણુ ?” કાન્તાએ મર્મમાં હસિત વદને પ્રશ્ન કર્યો.

“તે તે. અંજુ કાણુ ?” રાધા ખડખડાટ હસી પડી.

“કાણુ અમરસિંહ ? ખુલ્લું જ કહી દેને. અત્યારે કેમ સારમ આવે છે ?” કાન્તાએ રાધાના કપોલ પર ધીમેથી ટપલી મારી.

“હા. હા. એજ. તે વખત મેં પૂછ્યું કે આ બધો શાનો સમારંભ છે ? ત્યારે તેમણે મને વાત કરી અને મને શુભમત્ર પાણુ કહ્યો.”

“તેં શા માટે શુભમત્ર પૂછ્યો ? ત્હારેય જવું છે કે શું ?”

“ત્હારે નહિં તો મારા બાપુને ! બધું જ એકજને.” રાધાએ જવાબ વાળ્યો.

“બધું તો ઠીક, પણ રાધા ! તું ખવાસ અને એ રાત્ર પૂત તમારું લગ્ન સંલવિત છે ?”

“જાહેન ! મારા જન્મ વિષે કાંઈક ગુલ છે. હમીરસિંહ તે જાણે છે. તે ઘણીય વખત બોલી ગયા છે કે રાધી કાંઈ ખવાસ જાતીની નથી. વળી અમારી પ્રેમજોષ્ટિ પણ તે થોડી થોડી જાણે છે.”

“રાધા પસંદગી તો સારી કરી છે ! ઇશ્વર તને સુખી કરે.”

હાંસા વાંચક ! આપણે આ બન્ને લલનાઓને ત્યાંજ વિનોદનું કરતી મુઠ્ઠી અમરસિંહના તરફ નજર ફેરવીએ. અમરસિંહનું

મહાન બહારથી નાનું પણ દેખાવકુ હતું, પરન્તુ અંદરના ભાગમાં તે ખણજ વિશાળ હતું. તેમજ તેમાં કેટલાંક ગુપ્ત ગૃહો પણ હતા. એક મુસતૃકમાં હુમીર તથા અમરસિંહ બેઠા હતા. તેમની સાથે બીજા પણ દશેક રાજપૂતો-સર્વ યુવાવસ્થામાં પ્રવેશતા-બેઠા હતા. જગત્રય ત્યાં જતાંજ અમરસિંહે તેને સન્માનપૂર્વક બેસાડ્યો. હુમીરે પણ તેના પ્રતિ શાન્ત પણ હસિત વદને બોલ્યું. હુમીર ધણો વૃદ્ધ હતો છતાં તેના વીરત્વનાં ચિન્હો હજી તેના મુખ ઉપર જણાતા હતાં. તેની મોટી લાંબી ચળકતી આંખ, ભરાવદાર મૂંઝાના આંકડા અને દાઢીના સફેદ લાંબા વાળ, તથા મુખપર અવસ્થાને લીધે પડેલી કરચલીઓથી તેનો ચહેરો ઘણાજ લવ્ય દેખાતો હતો. તેનોજ ખાસે અમરસિંહ વીરાસન વાળી દ્રઢતા પૂર્વક બેઠો હતો. બીજા ઠાકોરોના ચહેરા ઉપર પણ ક્ષાત્ર તેજ ઝળકતું હતું. જગન્નાથના બેઠા પછી હુમીરસિંહે શરૂ કર્યું:—

“લાઇઓ! આપણા રાજ્યની જે સ્થિતિ આપણે ક્ષણ પૂર્વે જોઇ ગયા તે થવાનું મુખ્ય કારણ આપણા નવા દિવાનજીની અપૂર્ણ કાર્યકુશળતા અને પેલા સ્વાર્થી જગતસિંહની કપટગણ છે એ નિર્વિવાદ છે. નવા દિવાનના આગમનથી આપણને આટલા બધા અનર્થ ભોગવવા પડે છે પરન્તુ આનંદની વાત તો એ છે કે એ દિવાનજીના આવવાથી આપણને એક બીજો મોટો લાભ થયો છે.”

બધાનાં નેત્રો તેના તરફ વળ્યાં. ક્ષણવાર બધાના ચહેરા તરફ તિક્ષ્ણ દ્રષ્ટિ નાખી ડોસા આગળ બેઠ્યો:—“જો દિવાન સાહેબ ન આવ્યા હોત તો આપણને આ એક પક્ષ દેશમક્ત અને સ્વામી-લક્ષ્મીના સમાગમનો લાભ ન મળત. જે કાર્ય કરવા આપણે તૈયાર થયા છીએ તે કાર્ય એમની મદદ વડેજ પાર પાડી શકીશું.”

“શું એમના ઉપર આપણે વિશ્વાસ રાખી શકીએ?” ભૂપ-સિંહ નામનો ઠાકોર બોલી ઉઠ્યો.

“નિઃશંકપણે.” ડોસાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યું.

“તેઓ વફાદાર રહેશે એની શી ખાત્રી!” તેણે જગન્નાથ તરફ કરડી નજર કરતાં કહ્યું.

“ ભૂપસિંહ ઠાકાર ! હું ભુલતો ન હોઉંતો તમે માનવતીયાના પીયર તઃકના સગા ચાઓ છે. ખરું કે નહિ ?” જગન્નાથે પ્રશ્ન કર્યો.

“ હા. કેમ પૂછવું પડ્યું ?”

“ ઠાકાર ! મારે આપને કાંઈક ચોકાવનારા સંભાચાર સંભળાવનાના છે.”

“ કહો, શા છે ?” ભૂપસિંહે આતુરતા જણાવી.

“ માનવતીયાના ઉપર જોડું આળ આવવાની તૈયારી છે. અને તેમા તે આળ સુકનારનજ છુરી નજર છે. કુમાર સાહેબના કાનપર આજકાલ તે વાત નાખવામાં આવશે.” જગન્નાથે જણાવ્યું.

“ અને તે આળ કોને માટે ?” ભૂપસિંહે ઉતાવળા થઈ પૂછ્યું.

“ ઠાકાર અમરસિંહ માટે.”

“ હે ? મારે માટે ?” અમરસિંહ બોલી ઉઠ્યો.

સર્વ ઠાકારોની આખોમાંથી અગ્નિ ઝરવા લાગ્યો. ભૂપસિંહ તથા અમરસિંહનો અકાલા ઉભા થઈ ગયા. અમર તથા ભૂપસિંહ એક સાથે બોલી ઉઠ્યા:—

“ અને કાણ છે એવી હિમ્મત કરનાર દુષ્ટાત્મા ?”

“ સર્વ પ્રપંચનું મૂળ પેલો જગત્સિંહ.”

જગન્નાથ ઉપરના શબ્દો અત્યંત ગંભીરતાથી બોલ્યો. તે સાથે તેની તિક્ષ્ણદ્રષ્ટિ ત્યાં હાજર રહેલા તમામના સ્થેરા ઉપર ખારી-કાઠથી ફરવા લાગી. ખધાના હૃદય ક્રોધથી ઉછળતાં જણાયાં. તેની દ્રષ્ટિ ફરતી ફરતી ભૂપસિંહની પાછળ બેઠેલી એક વ્યક્તિપર પડી. કાણુ વાર પછી તે ખસેડી લઈ તે ઉઠ્યો—ઉભો થયો અને સર્વને ઉદ્દેશીને બોલ્યો:—

“ દેશભક્ત ઠાકારો ! આપણી આ બેઠક રાજ્યના લક્ષ માટે છે. અને તેથી અત્રે હાજર થયેલા સર્વ રાજ્યભક્તોજ હોવા બોધ્યો. છતાં તેમાં બે કાષ્ઠ રાજ્યદ્રોહી યા વિશ્વાસઘાતી આપણને હળવા આવ્યો હોય તો તેને શી સજા થશે ?” જગન્નાથે બોલતાં બોલતાં પેલા યુવક ઉપર આડી પથ્થુ તિક્ષ્ણ નજર રાખી હતી.

તેના મુખપર ચતા ફેન્દાર તેણે જોઈ લીધા. જગન્નાથના શબ્દો પુરા થતામાંતો પાંચ સાત તરવારો મ્યાન બહાર નીકળી ચૂકી અને એક સામટો પ્રત્યુત્તર મળ્યો:—

“ મોતની. ”

“ ભૂપસિંહ ઠાકોર ! ” જગન્નાથ જાણે તેનેજ વિશ્વાસઘાતી લેખતો હોય તેમ ગંભીર અવાજે બોલ્યો. “ તમે ત્યાંજ રહો. તમારી તરવાર હુમીરસિંહ ઠાકોરના હાથમાં આપો. ”

આમ બોલતો તે ભૂપસિંહની છેક નજીક ગયો. જગન્નાથના આ શબ્દોથી ભૂપસિંહનું મસ્તિષ્ક ફરવા લાગ્યું. તેનાં નેત્રો લાલ-ચોળ ખની ગયા. તેના હાથ જગન્નાથનું માથું ધડથી જુદું કરવા ચળવળવા લાગ્યા. ખીજા ઠાકોરોને પણ આથી મણોજ ક્રોધ ચઢ્યો. જગન્નાથ, નિહનપણે પગલાં ભરતો ભૂપસિંહ પાસે જઈ, તેની પાછળની ખંડિતોના હાથ એક હાથે એકદમ પકડી લઈ ખીજે હાથે તેની જાતીપર પિસ્તોલ તાકી બોલ્યો:—

“ ઠાકોર ! તમારી તરવાર ભૂપસિંહ ઠાકોરને સ્વાધીન કરી દો. જો જરાય હાથાછો તો આ પિસ્તોલ તેનું ડામ કંશે. ભૂપસિંહ ઠાકોર ! આ ઠાકોરને આપ આપના કબજામાં લઈ એમની ઝડતી લ્યો. ”

જગન્નાથના આ શબ્દો સાંભળતાં અમરસિંહ પણ ભાં આવી પહોંચ્યો. તેણે તથા ભૂપસિંહે પેલા ઠાકોરની તલવાર છીનવી લઈ તેને પકડી લીધો. બંધાનાં નેત્રો હવે તે ફરી તરફ વળ્યાં. જગન્નાથે તેની ઝડતી લીધી. બે પત્ર હાથ આવ્યા જે તેણે હુમીરસિંહના હાથમાં મૂક્યા. હુમીરસિંહે તેમાંનો એક વાંચવો શરૂ કર્યો.

“ ગૌઆહાણુ પ્રતિપાળ કુમારસાહેબશ્રીની હજુરમાં

આ પત્ર લાવનાર મારા ખાસ વિશ્વાસપાત્ર છે. એ આપને અમરસિંહને ત્યાં મળેલી છુપી બેઠકની વિગત વાર હકીકત જણાવશે. તેનો વિચાર ખીજા કાવતરાખોરો સાથે મળી રાજ્યસત્તા પોતાના હાથમાં લેવાનો છે. દિવાનસાહેબ તથા પેત્રો જગન્નાથ પણ તેના મળતીયા છે. વધારે તો શું પણ આપના અસુરપક્ષના સંબંધી ભૂપસિંહ પણ તેમાં મળ્યા છે. લખતાં મારું હૈયું ચિગઈ જ. ”

પરંતુ સત્ય હકીકત જણાવવી પડે છે કે યુવરાજીશ્રીનો પ્રેમ અમરસિંહ તરફ હતો છે. અને તેથી તે ઉદ્ધત બન્યો છે. આપને, આ બાબતની સહજ પણ ખબર નથી. આનું પરિણામ શું આવશે તે કહેવાતું નથી. તેમાં અમરસિંહના હાથમાં લશ્કરી સત્તા છે. મને આશા છે કે આપ આ બાબત સત્વર પમલાં લેશે. આપના ફરમાન મુજબ સેવક પ્રાણાર્પણ કરવા પણ તૈયાર છે.

આપનો તાબેદાર સેવક
જગતસિંહ."

કામળ પૂરો થતાંજ બધા કાકિરોનો ક્રોધ વધુ ઉછળી આવ્યો. તેઓ તે બધીવાન કાકાર તરફ બગતી નજરે જોઈ રહ્યા. જાત્નાથે તેમને શાંત થવા કહી બીજો પત્ર વાંચવા વિનંતી કરી. હામીરસિંહે બીજો પત્ર શરૂ કર્યો.

"મારી હૃદય હારિણી લલના !

તારા માનવતી નામનું તે ખોખર સાર્થક કર્યું છે. તે મહાઈ ચિત્ત હર્યું છે. આજ કેટલાય વખતથી હું તારા દર્શન માટે ઝંખું છું, ઘણીય વખત તને પત્ર લખવા માંડું હૃદય તારા આગળ ઉઘાડવા, વિચાર કરેલો, પણ સાહસ થતું નહિં. આજ મેં તેમ કરવાની હિમ્મત કરી છે. મારો તિરસ્કાર ન કરીશ. પણ મહારા પર કૃપા કરજે. તને કુમાર તરફથી શું સુખ ? નેનો પેલા નવા દિવાનની સ્ત્રી કમળાના પ્રેમમાં અંધ બન્યો છે. અને તું ફાગટ તારી સુવાની કરમાવી નાખે છે તું જાણે છે કે હાલ મારી સત્તા અને પ્રભાવ પ્રબળ છે. અને હું તને વીનવીને કહું છું કે હું તારા હૃદય ઉઘાડીશ મારાપર કૃપા કરી મને તારા પ્રેમપત્ર બનાવ. આ આવનાર મનુષ્ય મારો પરમ વિશ્વાસ છે તે તને માંડું નામ કહેશે. તું તેને આપણા મળવાનો સમય તથા સ્થળ કહેજે હું ત્યાં જરૂર હાજર થઈશ. મને આશા છે કે તું મને નિરાશ નહિં કરે. જો મારા વિરુદ્ધ જઈશ તો હાલ હું જોવા પ્રેમી છું તેવોજ દુશ્મન થઈશ. માટે સાહસ કરતા પહેલાં સંભાળજે.

બી. તારીજ માળા જપનો

પ્રેમ તરસ્યો આતક."

પત્ર પૂરે થતામાંતો ભૂપસિંહની તરવાર મ્યાન બહાર લીકળી. જગત્ત થ વચ્ચે પડ્યો. ભૂપસિંહનો હાથ પકડી તે બોલ્યો:—
“ ઠાકોર ! હજી વાર છે. ઉતાવળા ન થાઓ ” પછી પેલા બંધી-વાન તરફ ફરીને બોલ્યો: “ કેમ ઠાકોર સાહેબ ! હવે શો વિચાર છે ? જીવવું છે કે આખરનો વિચાર છે ? ”

“ રાવખાહેબ ! મને માફ કરો. હું મારો ગુન્હો કમુન કરું છું. ” તેણે હાથ ઝેડી કહ્યું.

“ એ તો ઠીક. પણ પેલો ત્રીજો કાગળ ક્યાં છે ? ખતાવ ” જગત્તાથે ગર્જના કરી.

“ ત્રીજો કાગળ ? મારી પાસે તો બેજ હતા. ” બંધીવાને જવાબ આપ્યો.

“ બેજ હતા ? વારૂ, ભૂપસિંહ ઠાકોર ! જો આ ન માને તો તમને છૂટ છે. ” વળી પાછો તે બંધીવાન તરફ ફરી બોલ્યો. “ હજી વિચાર કર. પાંચ મીનીટનો વખત આપું છું. તું જાણે છે કે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:—

આપદર્થ ધનં રક્ષેદારાદ્રક્ષેદનૈરપિ ।

આત્માનં સતતં રક્ષેદારૈરપિ ધનૈરપિ ॥

મોટે કહું છું હજી વિચાર કર, નહિં તો હવે ત્હારી ધડીઓજ ગણાય છે એ નક્કી સમજવું. ”

“ બદમાશ દૂતરા ! જલ્દી જવાબ આપ. ” ભૂપસિંહે કરડી નજર ફેરવી. એક બાજુથી ભૂપસિંહ અને બીજી બાજુથી અમર-સિંહનો તાપ. તે બંધીવાનથી સહન ન થયો. સામે જગત્તાથ પણ ભીંમની માફક તમચ્યો લપ હમો હતો. છતાં તે કાંઈક હિંમતથી બોલ્યો:—

“ ઠાકોર સાહેબ ! હું સાચું કહું છું કે મારી પાસે હવે એક પણ કાગળ નથી, મને માફ કરો. ”

“ સમજાતા ! હજી કપટ રમવાની ઇચ્છા કરે છે ? તું એમ કહેવા માગે છે કે ત્રીજો કાગળ નથી ? હમણાં વાંચેલા કાગળોજ કહે છે કે એક ત્રીજો કાગળ ત્હારી પાસે છે અને તે નામદાર

પરંતુ સત્ય હકીકત જણાવતી પડે છે કે યુવરાણીશ્રીનો પ્રેમ અમરસિંહ તરફ હતો છે. અને તેથી તે ઉદ્ધન બન્યો છે. આપને, આ આખતની સહજ પણ ખબર નથી. આનું પરિણામ શું આવશે તે કહેવાતું નથી. તેમાં અમરસિંહના હાથમાં લશ્કરી સત્તા છે. મને આશા છે કે આપ આખાગત સત્તર પગલાં લેશો. આપના ફરમાન મુજબ સેવક પ્રાણાર્પણ કરવા પણ તૈયાર છે.

આપનો તાબેદાર સેવક
જગતસિંહ.”

કાગળ પૂરો ચતાંજ બધા ઠાકોરોનો કોષ વધુ ઉછળી આવ્યો. તેઓ તે બંધીવાન ઠાકોર તરફ બગતી નજરે જોઈ રહ્યા. જગતનાથે તેમને શાંત થવા કહી બીજો પત્ર વાંચવા વિનંતી કરી. હુમીરસિંહે બીજો પત્ર શરૂ કર્યો

“ મારી હૃદય હારિણી લલના !

ત્હારા માનવતી નામનું તે ખરેખર સાર્યક કર્યું છે. તેં મ્હારું ચિત્ત હર્યું છે. આજ કેટલાય વખતથી હું ત્હારા દર્શન માટે ઝંખું છું, ઘણીય વખત તને પત્ર લખવા માટે હૃદય ત્હાને આગળ ઉઘાડવા, વિચાર કરેલો, પણ સાહસ યતુ નહિં આજ મેં તેમ કરવાની હિમ્મત કરી છે. મારો તિરસ્કાર ન કરીશ. પણ મ્હારા પર કૃપા કરજે. તને હુમાર તરફથી શું સુખ ? તેનો પેલા નવા દિવાનની સ્ત્રી કમળાના પ્રેમમાં અંધ બન્યો છે. અને તું ફોગટ ત્હારી સુવાની કરમાવી નાખે છે. તું જાણે છે કે હાલ મારી સત્તા અને પ્રભાવ પ્રબળ છે. અને હું ત્હને વીનતીને કરું છું કે હું ત્હાને હુકમ ઉઘાવીશ મારાપર કૃપા કરી મને ત્હાને પ્રેમપત્ર બનાવ. આ આવનાર મનુષ્ય મારો પરમ વિશ્વાસ છે તે તને માટે નામ કહેશે. તું તેને આપણા મળવાનો સમય તથા સ્થળ કહેજે હું ત્યાં જરૂર હાજર થઈશ. મને આશા છે કે તું મને નિરાશ નહિં કરે. જો મારા વિરુદ્ધ જઈશ તો હાલ હું જોવો પ્રેમી છું તેવોજ દુસ્મન થઈશ. માટે સાહસ કરતા પહેલાં સંભાળજે.

બી. ત્હારીજ માળા જપનો

પ્રેમ તરસ્યો આતક.”

પત્ર પૂરો થતામાંતો ભૂપસિંહની તરવાર મ્યાન બહાર નીકળી. જગત્તથ વચ્ચે પડ્યો. ભૂપસિંહનો હાથ પકડી તે બોલ્યો:—
“ ઠાકોર ! હજી વાર છે ઉતાવળા ન થાઓ ” પછી પેટા બધી વાન તરફ ફરીને બોલ્યો: “ કેમ ઠાકોર સાહેબ ! હવે શો વિચાર છે ? જીવવું છે કે આખરનો વિચાર છે ? ”

“ રાવસાહેબ ! મને માફ કરો. હું મારો મુન્હો કમુન કરું છું. ” તેણે હાથ ઝેડી કહ્યું.

“ એ તો ઠીક. પણ પેટો ત્રીજો કાગળ કર્યા છે ? ખતાવ ” જગત્તાથે ગર્જના કરી.

“ ત્રીજો કાગળ ? મારી પાસે તો બેજ હતા. ” બધીવાને જવાબ આપ્યો.

“ બેજ હતા ? વાર, ભૂપસિંહ ઠાકોર ! જો આ ન માને તો નમતે છૂટ છે. ” વળી પાછો તે બધીવાન તરફ ફરી બોલ્યો. “ હજી વિચાર કર. પાંચ મીનીટનો વખત આપું છું. તું જાણે છે ? શાસ્ત્રમા કહ્યું છે કે:—

આપદ્યથે ધનં રક્ષેદ્વારાદ્રક્ષેદ્ધનૈરપિ ।

આત્માનં સતતં રક્ષેદ્વારૈરપિ ધનૈરપિ ॥

માટે કહું છું હજી વિચાર કર, નહિં તો હવે ત્હારી ધડીઓજ ગણાય છે એ નક્કી સમજવું. ”

“ બદમાશ કૂતરા ! જલ્દી જવાબ આપ. ” ભૂપસિંહે કરડી નબર ફેરી. એક બાજુથી ભૂપસિંહ અને બીજી બાજુથી અમરસિંહનો તાપ. તે બધીવાનથી સહન ન થયો. સામે જગત્તાથ પણ ભીંમની માફક તમચો લઈ ઉભો હતો. છતાં તે કાંઈક હિંમતથી બોલ્યો:—

“ ઠાકોર સાહેબ ! હું સાચું કહું છું કે મારી પાસે હવે એક પણ કાગળ નથી, મને માફ કરો. ”

“ રમતાન ! હજી કંપટ રમવાની ઇચ્છા કરે છે ? તું એમ કહેવા માંગે છે કે ત્રીજો કાગળ નથી ? હમણાં વાંચેલા કાગળોજ કહે છે કે એક ત્રીજો કાગળ ત્હારી પાસે છે અને તે નામદાર

પરંતુ સત્ય હકીકત જણાવવી પડે છે કે યુવરાજીશ્રીનો પ્રેમ અમરસિંહ તરફ ઢલ્યો છે. અને તેથી તે ઉદ્ધત બન્યો છે. આપને, આ આગતની સહજ પણ ખગર નથી. આનું પરિણામ શું આવશે તે કહેવાતું નથી. તેમાં અમરસિંહના હાથમાં લશ્કરી સત્તા છે. મને આશા છે કે આપ આ આગત સત્વર પગલાં લેશો. આપના ફરમાન મુજબ સેવક પ્રાણાર્પણ કરવા પણ તૈયાર છે.

આપનો તાબેદાર સેવક
જગતસિંહ.”

કામળ પૂરો ચતાંજ બધા કાઠિરોનો કોષ વધુ ઉછાળી આવ્યો. તેઓ તે બધીવાન કાઠાર તરફ બગતી નજરે જોઈ રહ્યા. જગન્નાથે તેમને શાંત થવા કહી બીજો પત્ર વાંચવા વિનંતી કરી. હમીરસિંહ બીજો પત્ર શરૂ કર્યો.

“ મારી હૃદય હારિણી લલના !

તારા માનવતી નામનું તે ખરેખર સાર્થક કર્યું છે. તેને મ્હારું ચિત્ત હર્યું છે. આજ કેટલાય વખતથી હું તારા દર્શન માટે ઝંખું છું, ઘણીય વખત તને પત્ર લખવા માંડું હૃદય તારા આગળ ઉઠાડવા, વિચાર કરેલો, પણ સાહસ થતું નહિ આજ મેં તેમ કરવાની હિમ્મત કરી છે. મારો તિરસ્કાર ન કરીશ. પણ મ્હારા પર કૃપા કરજે. તને કુમાર તરફથી શું મુખ ? તેનો પેલા નવા દિવાનની સ્ત્રી કુમળાના પ્રેમમાં અંધ બન્યો છે. અને તું ફોગટ તારી સુવાની કરમાવી નાખે છે. તું જાણે છે કે હાલ મારી સત્તા અને પ્રભાવ પ્રખળ છે. અને હું તને વીનવીને કહું છું કે હું તારો હુકમ હિઠાવીશ મારા પર કૃપા કરી મને તારો પ્રેમપત્ર બનાવ. આ આવનાર મનુષ્ય મારો પરમ વિશ્વાસ છે તે તને માંડે નામ કહેશે. તું તેને આપણા મળવાનો સમય તથા સ્થળ કહેજે હું ત્યાં જરૂર હાજર થઈશ. મને આશા છે કે તું મને નિરાશ નહિં કરે. જો મારા વિરુદ્ધ જઈશ તો હાલ હું જોવો પ્રેમી છું તેવો જુસ્મન થઈશ. માટે સાહસ કરતા પહેલાં સંભાળજે.

બી. તારીજ માળા જપતો
પ્રેમ તરસ્યો આતક.”

પત્ર પૂરો થતામાત્રો ભૂપસિંહની તરવાર મ્યાન બહાર નીકળી. જગત્તથ વચ્ચે પડ્યો. ભૂપસિંહનો હાથ પકડી તે બોલ્યો:—
“ ઠાકોર ! હજી વાર છે. ઉતાવળા ન થાઓ ” પછી પેલા બંધી. વાન તરફ ફરીને બોલ્યો: “ કેમ ઠાકોર સાહેબ ! હવે શા વિચાર છે ? જીવવું છે કે આખરનો વિચાર છે ? ”

“ રાવસાહેબ ! મને માફ કરો. હું મારો ગુન્હો કમુદ કહું છું. ” તેણે હાથ જોડી કહ્યું.

“ એ તો ઠીક. પણ પેલો ત્રીજો કાગળ ક્યાં છે ? ખતાવ ” જગન્નાથે ગર્જના કરી

“ ત્રીજો કાગળ ? મારી પાસે તો બેજ હતા. ” બંધીવાને જવાબ આપ્યો.

“ બેજ હતા ? વાર, ભૂપસિંહ ઠાકોર ! જો આ ન માને તો તમને છૂટ છે. ” વળી પાછો તે બંધીવાન તરફ ફરી બોલ્યો. “ હજી વિચાર કર. પાંચ મીનીટનો વખત આપું છું. તું જાણે છે ? શાસ્ત્રમા કહ્યું છે કે:—

આપદર્થે ધનં રક્ષેદારાદ્રક્ષેદ્ધનૈરપિ ।

આત્માનં સતતં રક્ષેદારૈરપિ ધનૈરપિ ॥

માટે કહું છું હજી વિચાર કર, નહિં તો હવે ત્હારી ધડીઓજ ગણાય છે એ નક્કી સમજવું. ”

“ બદમાશ દૂતરા ! જલ્દી જવાબ આપ. ” ભૂપસિંહે કરડી નજર કરી. એક બાજુથી ભૂપસિંહ અને બીજી બાજુથી અમર-સિંહનો તાપ. તે બંધીવાનથી સહન ન થયો. સામે જગન્નાથ પણ લડીમની માફક તમચો લઈ ઉભો હતો. છતાં તે કાંઈક હિંમતથી બોલ્યો:—

“ ઠાકોર સાહેબ ! હું સાચું કહું છું કે મારી પાસે હવે એક પણ કાગળ નથી. મને માફ કરો. ”

“ રમતાન ! હજી કપટ રમવાની ઇચ્છા કરે છે ? તું એમ કહેવા સાગે છે કે ત્રીજો કાગળ નથી ? હમણાં વાંચેલા કાગળોજ કહે છે કે એક ત્રીજો કાગળ ત્હારી પાસે છે અને તે નામદાર

કુમાર સાહેબને આપવાનો છે. ચાલ, હવે જલ્દી કર નહિં તો ભોગવ તાગ કર્મનું ફળ” જગન્નાથ બોલ્યો.

હવે બધીવાન ડરી ગયો. “મહારાજ ! લ્યો.” એમ કહેતાં સુરવાળના સીવણ આગળથી એક ચીઠ્ઠી કાઢી જગન્નાથના હાથમાં મૂકી. બધા આશ્ચર્યથી સ્તબ્ધ બની ગયા. જગન્નાથે ચીઠ્ઠી લઈ હમીરસિંહના હાથમાં મૂકી. તે પણ વંચાઈ.

“ ગૌણાત્તણુપ્રતિપાળ કુમારસાહેબશ્રીની હજુરમાં,

આ પત્ર લાવનાર મારા ખાસ વિશ્વાસપાત્ર છે. એ આપને અમરસિંહને ત્યાં મળેલી છુપી બેઠકની વિગતવાર હકીકત બજાવશે. તેનો વિચાર બીજા કાવતરાખોરો સાથે મળી રાજ્યસત્તા પોતાના હાથમાં લેવાનો છે. દિવાન સાહેબ તથા પેમે જગન્નાથ પણ તેના મળતીયા છે, વધારે તો શું પણ આપના શ્વસુર પક્ષના ગંગધૈ સુપ્રસિદ્ધ પણ તેમા રહ્યા છે. તેમજ હરકરી સત્તા પણ અમરસિંહના હાથમાં છે આનું પાંચામ શું આવશે તે કહેવાતું નથી અને આશા છે કે આપ આ બાબત સત્તર પગલાં લેશો. આપના ફરમાન મુજબ સેવક ડાણાર્પણ કરવા પણ તૈયાર છે

આપનો તાબેદાર સેવક,

જગત્સિંહ ”

“ હા સમજાયું. ” બધીવાન તરફ ફરી જગન્નાથ બોલ્યો:—
“ પહેલું તહાર પેલી ચીઠ્ઠી માનવતીબાને પહોંચાડવાની હતી, નાહ? અને તે બે જગત્સિંહની દરઠાને માન આપવા કબુલ થાય તો આ બેઠકી ચીઠ્ઠી કુમારસાહેબને આપવાની ન હતી. અને તેમ ન બને તો પેલી પહેલી વંચાયલી ચીઠ્ઠી આપવી. ખરું કે નહિ? ”

“ હા. હા. ” અમરસિંહ બોલી ઉઠ્યો. “ એમજ. હવે બધું સમજાઈ ગયું. ભૂપસિંહ હાકાર ! આવા વિશ્વાસઘાતીનો અત્વરજ ઉચ્છેદ કરવો બેઠકો. હવે તે તમારો માથુસ છે. તમને કાવે તેમ કરો.”

“ સુર ! અમરસિંહ હાકાર ! સુર ! આપણા મંડળમાં હજી હતો છે, અને હું નિંતી કરું છું કે એનો ન્યાય વરુ હાકાર હમીરસિંહને સોંપા. જગન્નાથ બોલ્યો.

“ જગન્નાથજી ! તમારી કાર્યદક્ષતા અને બુદ્ધિમતા માટે હું તમારો રૂણી છું. જો બાજ તમે અત્રે ન હોત તો મારી જીવન-ભરતી સેવા ધૂળમાં મળી જત અને હું રાજદ્રોહીમાં ફરી જાત. ” તમને, જેટલા ધન્યવાદ આપું તેટલા ઓછા છે. અને તેથી જ એ બંધવાનને ક્રમાવવાની શિક્ષાનો ભાર હું આપના ઉપર નાખું છું. ” હુમીરસિંહે પોતાની ઇચ્છા જણાવી.

“ પુત્ર્ય ઠાકોર ! આપ મને બાગકને અતિશય માન આપે છે. બ્યારે આપ મનેજ એ કાર્ય સોંપો છે. ભારે સારે કહેવું પડે છે કે આ બંધીવાન પાસેથી તેના ગુન્હાનો એકરાર લખાવી લઈ, માર્શીપત્ર લખાવી લઈ તેમા અત્રે હાજર રહેવા ઠાકોર સાહેબોની સાક્ષી કરાવી લઈ તેને સખ્ત ચોક્કી પહેરા નીચે અત્રેનાજ કાર્ક ગુમગૃહમાં હાલ તુરત કેદ રાખવો. સમય આવ્યે તેને કુમારસાહેબ તેમજ મહારાણા સાહેબ સમક્ષ ઉત્તો કરવો. ” જગન્નાથ બોલ્યો.

“ સાપના બચ્ચાને બચાવવાથી શો ફાયદો ? ” ભૂપસિંહ ઠાકોરે કરડી બાંધે તે બંધીવાન તરફ જોતાં કહ્યું.

“ એ ખરું છે. પરન્તુ આપણને પૂરાવાની જરૂર પડશે ન્યાય તો ન્યાયાલયમાં જાય જોઈએ. ” જગન્નાથે કહ્યું. “ કેમ રણુમલ ! શી ઇચ્છા છે ? ચરવાની કે જીવવાની ? ” તેણે બંધીવાન તરફ જોઈ પૂછ્યું. રણુમલે કાંઈજ જવાબ ન વાળ્યો. તે નીચું જોઈ રહ્યો.

“ હીક. હવે જલ્દી એકરાર લખી આપ ” અમરસિંહે આગ્રા કરી.

રણુમલ પાસેથી એકરાર લખાવી લઈ તેની સહી તથા અન્ય ઠાકોરોની સાક્ષી કરાવી લઈ પત્ર જગન્નાથે લઈ લીધો. બાદ ખેડક ખીજ સમય ઉપર મુલતવી રહી. સર્વ છુટા પડ્યા. માત્ર ભૂપસિંહ, અમરસિંહ અને હુમીરસિંહજ લાં રહ્યા. જગન્નાથના ગયા બાદ ભૂપસિંહ તથા હુમીરસિંહ બોલી ઉડ્યા:—

“ નાણે ખીજે ચાણાક્યજી. ”

પરિચ્છેદ ત્રીજો.

ટાઢક વળી.

વિશ્વની કયી વરતુ હૃદયની શાન્તીથી વધુ મુખરૂપ છે ?

ન ! જો તે કિશોરજી હોય તો શા માટે પોતાનું નામ છૂપાવે ? મને તો ઠીક પણ પોતાના પિતાને જ શા માટે ન જણાવે ? શું એમનું હૃદય એટલું બધું નિષ્કૂર બની ગયું હશે ? ”

“ બહન ! યહ તુ કયા શોચ રહી હો ? ઉનકા હૃદય મહદ્-ચતાસે ભરપૂર હૈ. યું ન હોતા તો અન્ય મનુષ્યો કે દુઃખસે ખુદ કાયકુ દુઃખી હોતે ? દસ દુનિયામે કઓન ઐસે હો. જો આપકા પરિચય છૂપાતા હૈ ? એક મહાત્મા ઔર દુસરા દુષ્ટાત્મા. સારી દુનિયા કે જો અપનેહી કુટુંબ સમાન સમજતે હૈ વહ કીસકે અપના કરકે પુકાર સકતે હૈ ? ઉનકા સખહી અપના હૈ સખહી ચરાયા હૈ. ઉનકે હૃદયમે મિત્ર ઔર શત્રુ, પતિવ્રતા ઔર વેસ્થા, નૌકર ઔર શેઠ સખહી સરખે હૈ ઉનકા પ્રેમ સખકે પર સમાન હૈ. વહ બેદ ભાવ નહિ રખ સકતે હૈ. ઉનકા પરિચય પાનેસે બી કયા ફાયદા હૈ ઔર ન પાનેસે બી કયા ફાયદા હૈ ? ” ભીખારણે ઉધાને પ્રત્યુત્તર આપ્યું.

તો શું એ પોતાનું જીવન એવું જ ગાળશે ? મારી આશા પાર નહિ પડે ? બહેન ! બહેન ! તુ એમને ન સમજાવે ? ” ઉધા ભીખારણને યાત્રી પડી.

“ બહન ઉધા ! યું કાયર ન બન. યહ મેરા હાથકી ખાત નહી હૈ વહ તેરેહી હાથમે હૈ. તેરા પ્રેમ સચ્ચા હોગા તો વહ કયા કર સકતે હૈ ? દસ દુનિયામે અચસી કોઈ ચીજ નહિ જો એમસે નહિ મીલતી. વહ પરમ શક્તિમાન ઇશ્વરકોબી પ્રેમસે

જતા જતા હૈ તજ મનુષ્ય ક્યા હૈ ? દીલકા પ્રેમ હોના.

પ્રેમસે ઉછલે સમંદર, પ્રેમસે પથ્થર તરે,
પ્રેમસે તુ દેખે લેવરા. કમલકે ફલમેં મરે;
ધરકસે આખર મીલે શીરીન ઔર ફુલાદબી,
ધરકસે જહાનમ હી હોતા જન્નતે આબદબી.”

“ બહેન ! આજ સુધીના તારા પરિચયમાં તો એમને કદીએ
મારું નામ લેતા સાંભળ્યા છે ? ”

“ ઊંઘા ! મોરો પ્યારી બૂકન ! વહ તુ ક્યા શોય રહી હો ?
તુ ઉંસ દેવકી પ્રતિમાકા પુજન કર, તેરે પ્રેમસે, ઉનકા હૃદય કયસાલીક
હોગા, પીગત્ર જાયગા. મય તુએ મદદ કરેગી. મગર હાં તુએ
ઉનકે જયસાહી જીવન ગુજારના પડેગા. ”

“ એ કેમ બને ? એતો મહાત્મા સર્વત્યાગી બની ગયા
છે. મારાથી તેમ કેમ બનશે ? મારું અંતર તો આશાથી ભરેલું છે.
કંઈ કંઈ ઉમરા સમાવ્યા છે. બહેન ! મારું શું ગળુ કે હું
તેમની માફક મનને મારી શકું ? ”

“ બહન ! વહ મેં નહિં કહસકતી. મગર ઇતનાતો જરૂર કહના
હોગા કી તેરા પ્રેમ ઉનકી પૂજપેં હી હોગા તો જરૂર તુ ઉનકા
પ્રસન્ન કરનેકહી એજા કરેગી, ઔર એમા કરનેમેં તુ તેરી સખ
સુરાહોકા બુદ્ધ જાયગી. ઉનકી પ્રસન્નતાહી તેરી પ્રસન્નતા હોગી.
ઉનકી ઇચ્છાહી તેરી ઇચ્છા હોગી. ઔર ઉનકા જીવનહી તેરા
જીવન હોગા. હા !—” લિખારણે નિશ્વાસ નાખ્યો.

“ કેમ બૂકેન ! તું કેમ નિશ્વાસ નાખે છે ? તને શું દુઃખ
છે ? ઊંઘાએ પૂછ્યું.

“ ક્યા કહું બહન ! તુ મુઝે પ્યાર ન કરેગી. મેરી કહાનીક
સુનતેમે તુ મુઝે તિરસ્કારેગી, મુઝે હકાલ દેગી. ”

“ નહિં, બહેન, નહિં, એમ નજ બને તું કહે. તહારું દુઃખ
નિવારવા મારું બનતું કરીશ. ” ઊંઘા બોલી ઉઠી.

“ બહન ! ધરક ક્યા નહિં કર સકતા હૈ ? મેરા જીવન દેખ.
મેં ક્યોન ? કહાં કી રહતેવાલી ? મયે કીય હાલતમેં રહતીથી ?

અપ કયા હું ! એક કમીના બાજરી ઝોરત કબીલી બપને અપશ
આરામ કો છોડ સકતી હૈ ? કબીલી ઉનકા દીલ એસી દુરલિસ
હાલતમેં રહનેકા હો સકતા હૈ ? નહિ. કબી નહિ. મગર દેખ,
મેરા કયા હાલ હૈ ? વહ કૈસે ! સીફ દંરકટી જાઉરસે. બહન !
સચ દહુ તો તુ આર મયેં એકહી નાવમેં બચહેં હે મગર તેરી
આર મેરી મુરાદ એક નહીં હૈ. તુએ ઇસ દેવદો પ્રસન્ન કરકે
ઉનકે હૃદય પર અપના અધિકાર હોનાહૈ, કુએ ઉનકી કૃપા હોની
હૈ. તુએ ઉનકે તર્ફસે ઇસ દુનિયાકા અયશ આરામ આર બહો-
બલાલી-હોની હે, કુએ ઉનકે તર્ફસે સીફ ઉનકી મીઠી નજર હોની
હૈ. બસ કુએ ઇતનાહી મીલેગા તો મેં આશ્માનમેં સયર કરૂંગી.”

“ બહન ! તું શું કહેછે તે મારાથી સમજાતુ નથી. મને
કોઈક સ્પષ્ટ કર્હાશ ! ”

ઉપાના અઅર્થા લિખારણે પોતાની જીવનકથની તેને
કહી હવે માત્ર અરુણના ચરણનીજ સેવા યા તેની મંદો નજરનીજ
નૃણા હોવાતું જણાવી વધારાયા ઉમેર્યું કે.—“દેખ બહન ! ઉસ
મહાત્માકી મીઠી નજર કે લીચે, મયને મેરે અયશ આરામ આર
બહોબલાલીકા છાંડ દીયા. ઉનકા જીવન ઉદ્દેશકો મયને મેરા બના
લીયા. ઉનકી સેવા વહી મેને મેરા જીવનમત્ર બનાયા. આર
ઉનકી આગ્યા વહી મેરા ધર્મશાસ્ત્રકા કરમાન માન લીયા હૈ. તુએ
હી અયસા કરના હોગા. આર જખ તુ અયસા કરનેકે તયાર હોગી,
મેં તુએ યદીન દીલાતી હું કી મે ઉસ મહાત્માકે સાથ તેરા
ચલાહ કરાદુગ. અગર વહ ન સમજેગે તો મેં મેરા બન હુગી.”

લિખારણના જીવનવૃત્તાંત તથા છેલ્લા શબ્દોથી ઉપાને
તેને માટે માન થયું. અરુણને પ્રસન્ન કરવા તે પોતાનું જીવન
સમર્પવા તત્પર થઈ. વાત વાતમાં અત્યારે અરુણ કયા હતો તથા
આ કામમાં અરુણ હતો તે તેણે જાણી લીધું.

“ બેટા ઉપા ! શું કરે છે ? ” અંદને આરડામાં દાખલ
અર્તા પૂછ્યું.

“ કંઈ નહિ. બા ! બા રહી. શું કંઈ કામ હતું ? ”
ઉપાએ પૂછ્યું.

“ ના સહબ. ”

“ મૈયા ! આપ ઉપા બહનકે ખ્યાલ ક્યેં નહિં કરતે હો ? ”
લિખારણે અળપ્યા થતાં પૂછ્યું.

“ અમે એ કામ ઉપાની મરજી ઉપરજ છોડી દાધું છે તેની
‘ ખુશીમાં આવે ત્યારે હજન કરે ’ અંદને આમ બોલતા ઉપા તરફ
લેમજ કિશોરના ચિત્રપટ તરફ નેજર ફેંકતા નિઃશ્વાસ નાખ્યો.

“ મૈયા ! મેં સખ જનતી હું ઔર આપકે વહ કિશોરકા
પતા મે લાઈહું. ”

“ શું તમે જાણો છો કે કિશોર ક્યાં છે ? તે આરુઝ્ય છે ?
મુખી છે ? બોલો બોલો, તે ક્યાં છે ? ક્યારે આવશે ? તેણે શું
કદાવ્યું છે ? ” અંદન પ્રશ્ન ઉપર પ્રશ્ન પૂછવા લાગી.

“ મૈયા ! શાન્ત હો. મુઝે ન ગલરાઈએ. મેં આહીરતા
આહીરતા સખ જવાળ દઉંગી. આપકા કિશોર ચલાહી હૈ. ઔર — ”

“ શુ કિશોર અહી છે ? રાજનગરમાં છે ? ખતાવો, ખતાવો,
મારી વહાલી ઉપાનો હૃદયવલ્લભ ક્યા છે મને કહો. ”

અંદનના શુદ્ધ પ્રેમના ઉદ્ગારો અને આતુરતાથી લિખા-
રણની અંખમાં આંસુ આવી ગયા તે અંદનને પગે લાગતી
બોલી:—

“ મૈયા ! જો થક વિશ્વચાલક પરમાત્મા મુઝે શીર બી
ધસ દુનિયામેં જન્મ દે, તો મે વહ ચ્હાતી હુ કે આપકે હી પેદ
દે. આપ જૈસી માતા મીલના વહબી પૂર્વ પ્રુણકા ફલ હૈ. માતા !
આપ અધીર ન જનાયે. વહ યહાં છે, વહ કુશલ હ. ઔર મેને
ઉપા બહનકી શાદી ઉન્સે કરાદેનેકી અતિયા લીહૈ. આપ બેસીકર
નહીએ, મગર ઉનકો પ્રસન્ન કરનેકે લીયે ઉપા બહનકો બહુત
તપશ્ચર્યા કરનાં પડેગા. ”

“ એ વળશું ? મને નથી સમજતું ” અંદને સુચવાડમાં
પડતાં કહ્યું.

“ વહ મેને ઉપા બહનકો સમજા દીયા હૈ. મગર એક ખાત,
જહાં તક આપ ઉનસે ન મીલો, વહાં તક વહ યહાં આવે હૈ વહ
ખાત કીસીસે ન ખતલાના ખુદ મદનરાયજીકો બી નહીં. લિખા-
રણે ચેતવણી આપી.

“ સાર, સાર, બહેન ! તું કહીશ તેમ કરીશ. ” એમ બોલતી ઉપા પાસે જઈ તેની કાટી કરી ચુંબનોથી ચુંગળાવી નાખતી બોલી. “ બેટા ! તાર તપ સાચુ છે. ધન્યવે તારા સામા બેયુ છે. તારા મનની ધન્ય પૂરી થાઓ. હા...શ ! આજ મને ટાઢક વળી ”

“ બહેન ! અમ મેં જાઉં ? મુઝેબી તો કામ હૈ ”

ભિખારણુ જવા ઉઠી ઉપા તથા ચંદન તેને બારણા મુખી વળાવવા ગયાં. ચંદન ભિખારણુની પાછળ બેતો ઉભી રહી, તેના મુખમાથી બોલો જવાયુ :—

“ આજ મને ટાઢક વળી ”

— ❦ —

પરિચ્છેદ ચોથો.

— ❦ —

ખરેખર મહાત્મા !

— ❦ —

મહાત્મા હંદયોની ઉચ્ચતાનો ખ્યાલ શી રીતે આવી શકે ?

— ૦ —

ભિખારણુના ગયા પછી અરુણ વેષ બદલી મુસાફર બની ટ્રેનના ટાઇમે સ્ટેશનપરથી નીકળી છગનના હોટલ આગળ આવ્યો. ઝૂકા પી વાતે વળ્યો. પેતાને એકાદ બે દિવસ રહેવાનું જાણતી એરડીની માગણી કરી. પરંતુ પેલી

એરડીમાં રામકૃષ્ણ હોવાથી છગને એરડી ન હોવાનું કહ્યું પણ વધુમાં જણાવ્યું કે બે તેને હરકત ન હોય તો તેનો સામાન તે અંદર રાખશે અને તે હોટલના બાગમાં રાત્રે સુઈ રહે. અરુણ કણ્ઠ થયો, તે દિવસે રાતના અરુણના સુતા પછી છગન તથા રામકૃષ્ણ અંદર અંદર મસજત કરવા લાગ્યા :—

“ અહ્યા રામુ ! હવે ને શો વિચાર રાખ્યો છે ? આ હાલિતાને ક્યાં લઈ જવી છે ? અહીંથી તેને આજને આજ ખસેડવી બેઠાએ, નહિં તો કાંઈ ચેતી જશે તો આપણા બાર વાગશે. ”

“ તું તો ઘડીકણુ તે ઘડીકણુજ રહ્યો. આપણે કાલે તેને ખાસદ લઈ જઈશું. અને ત્યાંથી પગરસ્તે કંઠરી લઈ જઈ તાપ્પીશું. મારો વિચાર તો તેને મારી મારેજ નાખવાનો છે. આવી રૂપાળા બાઈડીને વળી કાંઈ છોડી દે ખૂનો. પેલો રમણીઓ તો ગધેડોછે. પણ એને ખબર નથી કે આ રામલોચ કાંઈ કાચો નથી. બેટો પેલી અંદાને રાખી બેસવા માગે છે, પણ હું કંઈ એમ એ માલ પચવા દઉં એમ નથી. હુંતો એનેય મારા કબજામાં લઈશ. ”

“ બેયને તુ શું કરાશ? ખરચ ક્યાંથી શાદીશ? ” છગને કહ્યું.

“ તુય બેવકુફ છે ને? આવી રૂપાળા બાઈડીઓનું ખરચ માથે પડતું હશે કે! એકાદને રાખી એકાદને કંઈ જઈને વેચી આવ્યું. ઘણાય હયાપુટા મળશે. અને જો મનમાન્યો પૈસો નહીં મળે તો વેચ્યા તો એમને હાડ તૈયારજ છે ને. એતો બધુંય થશે. ”

“ ત્યારે ક્યારે નીકળવું છે? ”

“ કાલે રાતની બાર વાગ્યાની ગાડીમાં. ”

છગનો અંદર ગયો. રામકૃષ્ણ હજી બેઠો હતો. અરુણે પાસુ બદલ્યું. ધીમે ધીમે જગૃત થતો દેખાયો. થોડી વાર પછી ઉઠી અહાર જઈ પાછો આવ્યો. રામકૃષ્ણે પૂછ્યું:-

“ કેમ લાઇ ! ઉંઘ નથી આવતી કે શું? ”

“ હુંતો હલી ગયો'તો. આ જરાક કંઈક પેટમાં ફુગ્યું તે જાગી ઉઠ્યો. માણ કંઈ સમજાતું નથી. મને ઘણી વખત ગોળા જેવું ચઢી આવે છે. અત્યારેય એમ લાગે છે. છગનલાઇ ક્યાં ગયા? ” અરુણે પેટ પંખાળતાં જવાબ આપ્યો.

“ છગનલાઇ અંદર છે. કેમ કંઈ જઈએ છે? ” રામકૃષ્ણે પૂછ્યું.

“ અહીં આટલામાં કાંઈ દવાવાળાની દુકાન છે? જો કાંઈ જાય તો દવા મંગાવવી છે. કાલે જવા આવવાના પૈસા આપવા પડે. કાંઈ હોય તો મોટલોને, હોય આ રૂપીઓ. દવાની પડીકીના આર આના લેશે. બાકીના તે માણસને આપજો પણ વહેલો આવે તેમ કહેજો. ” અરુણે રૂપીઓ કાઢ્યા.

“ માણસ તો અત્યારે કોણુ મળશે? લાવોને હુંજ

પણ મને નામ લખી આપો. મને અંગ્રેજ દવાનું નામ યાદ નહીં રહે ” રામકૃષ્ણની નજર રૂપીઆ ઉપરજ ગઈ.

અરુણે ખીસામાંથી કાગળ કાઢી દવાનું નામ લખી આપ્યું. રામકૃષ્ણ ત્યાંથી રવાના થયો. તેના ગયા બાદ અરુણે, ઝડપથી ખીસા કાગળમાં કાંઈક લખ્યું. અને તે પોતાની ઓટીમાં ખોસી છગનને ખૂમ પાડી.

“ કેમ લાકડ ! શું કામ છે ? ” છગને બહાર આવતાં પૂછ્યું.

“ મારે જરા બહાર જવું છે. એક લોટામાં પાણી આપોને ! સાળું પેટમાં બહુ દુખે છે. ”

છગને પાણી આપતાં આપતાં પૂછ્યું :— “ રામ ક્યાં ગયો ? ”

“ દવા લેવા ગયા છે. હમણાં આવશે. ” અરુણ લોટા લઈ બહાર નીકળ્યો. છગન હોટલમાં બેઠો.

અરુણ બહાર નીકળી હોટલના પાછલા ભાગમાં ગયો. ત્યાં કાંઈને ન જોવાથી ઓટીમાંની ચીઠ્ઠી કાઢી ખારણાની ફાટમાંથી ચોરકાસા જેમ જરા ખોખારો કરી ખારણાની અંદર સરકાવી દીધી. જરા વાર ત્યાં ઉભો રહી પાછો ફર્યો. હજી રામકૃષ્ણ આવ્યો ન હતો. અરુણ હોટલમાં ગયો. થોડી વારે રામકૃષ્ણ આવ્યો. દવા લાવ્યો. અરુણે પડીકું લીધું. છગન તેને પીવાનું પાણી લાવવા ગયો. અરુણ પડીકું ખીસામાં સરકાવી દઈ સુઈ ગયો.

લલિતા—રૂઃપથી ગભરાયલી લલિતા અણચિંતવ્યા બનાવથી અચંચતે વ્યાકુળ બની ગઈ હતી. જ્યારે તે શુદ્ધિમાં આવી ત્યારે તેને જણાયું કે તે કાંઈ અબળણે સ્થળે કેદ ગઈ હતી. તેની પાસે માત્ર રામકૃષ્ણ આવતો. ઉપર ઉપરથી તે તેને શાન્તિ આપતો. પણ તેની વિહારી દ્રષ્ટિ લલિતાથી છુપી નહતી. રામકૃષ્ણને મોઢેથી તેણે સાંભળ્યું હતું કે રમણલાલે પોતેજ તેની આ દશા કરાવી હતી. અને તેને તે વ્રાત ખરી પણ લાગી. હવે પોતે શું કરવું એ વિચાર થઈ પડ્યો. બપોરના સમયમાં તે એકલી પડી. પંચારામ પડ્યે પડ્યે તેને હજારો વિચાર આવવા લાગ્યા.

‘ મારા ક્યા પાપનું ફળ હું આમ આ જન્મે ભોગવતી હોઈશ ? મારા પતિ પ્રત્યે મને કેટલા પ્રેમ હતા ? અરેરે ! મારું હૃદય હજી

પણ તેમને ફેટલું ચક્રાય છે અને તે પ્રેમનો બદલો મને આપ આવી રીતે મળે છે એ ભાગ્યનીજ વિચિત્રતાને ? હવે મારે અહીંથી શી રીતે છૂટવું ? આ રામકૃષ્ણની દાનત પણ શુદ્ધ નથી. હું આત્મહત્તા કરું. પણ તેય શી રીતે ? આટલું અધું દુઃખ-હૃદયનું દુઃખ સહન કરું છું તેમાં હજી દેહનું દુઃખ પણ શું સહન કરવાનું અધુરું હશે ? શું વિધિ પણ આવો નિર્દય હશે ? હું મારા મનને ગમે તેમ સમજાવું છું છતાં તે માનતુંજ નથી. તેમ વિધિ પણ અવળો થઈ ખેડો છે. પણ કોઈને શા માટે દોષ દેવો ? જોટલું ભોગવવાનું હૈય તેટલું ભોગવતુંજ પડે. કારણ ભાવિ કોઈથી મિથ્યા ચતુર્જ નથી અને જો એમજ છે તો ભાવિથી ડરવું શા માટે ? દુઃખમાંથી છૂટવા યત્ન કરવો પણ મિથ્યા લાયકો હતાશ તો નજર ચલુ. જે વખતે જે રિક્તિ પ્રાપ્ત થાય તે માન્ય કરી, તેને અનુસરી, અંતરેચ્છા પાર પાડવા તત્પર થવું બસ. એજ નિશ્ચય.”

લલિતા આમ નિશ્ચયપર આવી. અતિ રણુવાળાને જેમ રણુની ગણુગી ચતી નથી, તેમ અતિશય દુઃખવાળાને દુઃખ જણાતું નથી, તેમ લલિતા પણ નિહર બની, સંકલ્પમાં નિશ્ચળ બની અને આવતી આપત્તિને મળી જઈ યા સામે ચઈ નેમાંથી મુક્ત થવાના નિશ્ચયપર આવી. તેના મુખ ઉપરથી દુઃખ યા વિપાદની છાયા અળપાઈ ગઈ. નિર્ભયતા જણાવા લાગી આખો દિવસ તેણે મનને મજબુત બનાવવામાંજ ગાળ્યો. સમય મળતાં છગન તથા રામકૃષ્ણની વાતો સાળજવા, તેમના પ્રપંચ જાણવા તથા તેમાંથી બચવાના માર્ગ શોધવામાં તે તત્પર રહી. રાત્રે થયેલી છગન તથા રામકૃષ્ણ વચ્ચેની વાત પણ તેણે સાંભળી લીધી, અને તે લોકા બીજે દીવસે વાસદ જાય તે વખત દરમ્યાન પોતાના છૂટકારાની શી યોજના કરવી તેના વિચારમાં પડી. એટલામાં અરુણે બાર-શ્યામાંથી સરકાવેલી પેલી ચીટ્ટીપર તેની નજર પડી. તેણે-શાન્ત ભાવે તે ચીટ્ટી લઈ વાંચવા માંડ :—

“ બહેન, લલિતા !

તમે સમજી મયાં હશે કે કેવા દુષ્ટોના હાથમાં તમે ફસાઈ પડ્યાં છે તમને કહે બહોળી બહાર ગાંધી ૪૪ તેઓ તમને

સ્વકશે હું આ હોટલમાં આજેજ આવીને મુસાફર તરીકે ઉતર્યો છું. ખરી રીતે હું મુસાફર નથી પણ ' ભારત સેવા સમાજ ' નો એક સેવક છું. તમારા બચાવ માટેજ અહીં આગ્યો છું આજ સવારમાં પાંચ વાગે અંધારે અંધારે પાછી ગલીના નાકા ઉપર એક ગાડી ઉભી હતી. હું તેની બાજુમાં ઉભો હોઇશ. તમે બકાર જવાનું બહાનુ કાઢી ત્યાં આવી તે ગાડીમાં બેસજો. તમારા પિતાનું ઘર હું બતાવું છું. ત્યાં તમને પહોંચાડી દઈશ ઇશ્વર પ્રીત્યર્થે સારાપર વિશ્વાસ રાખજો.

હી. તમારો શુભેચ્છક
બંધુ. "

લલિતાએ પત્ર વાંચ્યો. રામકૃષ્ણ તથા છગનની વાત સાંભળેલી હોવાથી તેને આ ચીઠ્ઠીપર વિશ્વાસ આવ્યો, તેણે ચીઠ્ઠીમાં લખ્યા મુજબ વર્તવાનો નિશ્ચય કર્યો.

અરૂણ ચાર વાગે ઉઠી સ્ટેશનપર જવાના બકાને આપ્યો ગયો લલિતા પણ પાંચ વાગ્યાના અરસામાં દીર્ઘશંકા જવાના બહાને નીકળી. રામકૃષ્ણ તેનાથી થોડે અંદર પાછળ આવ્યો હતો. લલિતા ગાડી નજીક આવતાં જેમ ઘોડો ચમક્યો હોય તેમ ગાડીવાળાએ ગાડીને આગ તેમ વાળી ઘોડાને ચાણક ફટકારી દીધી. અરૂણ ત્યાં ગાડીમાંજ હતો. તેણે ધીમેથી માત્ર લલિતાનું નામ દીધું. લલિતા તરતજ ગાડીમાં બેસી ગઇ. ગાડી રવાના થઇ ઘોડો ભડકવાથી લલિતા બાજુ ઉપર ઉભી હતી એમ અનુમાનથી રામકૃષ્ણ થોડીવાર આમતેમ જોઇ રહ્યો. લલિતા જ્યારે તેની નજરે ન પડી ત્યારે તેને શંકા થઇ. જે માર્ગે ગાડી વળી કતી તે માર્ગે ફેરવેલું સુધી દોડતો ગયો, પરંતુ ગાડી તેની નજરે ન પડી. આખરે હાથ ચોળીને સ્વનમાં તે મનમાં પોતાને ગાળો દેતો હોટલમાં પાછો ફર્યો. લલિતાનું પીયર રાયપરમાં હતું. તેનો પિતા ગુજરી ગયો હતો. માત્ર વિધવા માતા પાર્વતી, નાની બહેન રેવા અને તેના ભોટા ભાઇ અંબકનાથ તથા તેની સ્ત્રી આસાગૌરી એકજાજ તેના કુટુંબમાં હતાં. સર્વ કેળવાયેલાં અને સદ્ગુણી હતાં. તેમની સ્થિતિ કાંઈ બહુજ સારી નહતી, પરંતુ ખાધે પીધે સુખી હતાં. કેળવાયેલા કુટુંબને આજીવિકા પુરતું સાધન હોય તો પણ તે અન્ય કુટુંબોની

ધર્મીનો ભોગ થઇ પડે છે એ કહેવત આ કુટુંબને લાગુ પડતી હતી. આભુઆભુમાંનાં સદ્ગુણી પડોશીઓ તેમની પ્રશંસા કરતાં હતાં ત્યારે કેટલાક પરમુખે દ્વેષી બનનારાં તેમની ધર્મી પણ કરતાં હતાં. રમણલાલનો સ્વભાવ તથા લલિતાનું દુઃખ તે જાણતાં છતાં કોઇ પણ દિવસ તેઓ રમણલાલના વિરૂદ્ધ એક શબ્દ પણ કહતાં નહિં. લલિતાએ પણ કોઇ દિવસ પોતાનું દુઃખ પોતાના પંચરમાં બધ ગાયું ન હતું.

રમણલાલ અંદાને ધમરી આપી ધેર ગયો, ત્યારે લલિતાને માટે ત્યારે તરફ શોધાશોધ થતી રહી હતી. લલિતાના સદ્ગુણ વિષે બધાની ખાતરી હતી, પરંતુ તેના એકાએક શુભ થવાથી બધાના મનમાં અનેક પ્રકારના તર્ક થતા હતા તેણે આપવાત કર્યો હશે એ માન્યતા બધાના હૃદયમાં થઇ. રમણલાલે તેના સંબંધમાં પોતાનું સંપૂર્ણ અજ્ઞાન જણાવ્યું. અંબકલાલ તથા પાર્વતી. આદિને પણ તે સમાચાર અપાયાં આવ્યાં પણ લલિતા આપવાત કરેલા નાસી જાય એ વાત અંબકલાલ તથા તેના કુટુંબના હૃદયમાં ઉતરો નહિં. તેજ દિવસ અપેરે રમણલાલ અંબકલાલને મળ્યો. અંબકલાલ મીઠામાં કેશીવરની જગ્યાપર હતો. હૃદય વિનાશક સમાચારથી તે તે દિવસે રજા લઇ પોતાનો બહારો બહારની શોધ માટે ધેર રહ્યો હતો. રમણલાલ આવનાંજ અંબકલાલે પ્રશ્ન કર્યો:—

“ કેમ ક’ઈ સમાચાર મળ્યા ? ”

“ ના. હજી કંઈ સમાચાર નથી. સમજ નથી પડતી કે શું થયું ? ” રમણલાલે વિપાદપૂર્ણ મૂંઝવણ કરતાં કહ્યું.

“ કાલે કંઈ બોલવું થયું હતું? કોઇ સાથે કંઈ તકરાર થઇ હતી ? ” અંબકલાલે પ્રશ્ન કર્યો.

“ ના. કંઈજ નથી બન્યું. ”

“ રમણલાલ ! તમારાં કરસ્તાન હું જાણી જાણું છું. મોટી ગુણીયલ જાહેરને તમારા તરફનો કેટલો ત્રાસ હતો તે હું સારી રીતે જાણું છું. તે બિચારી એક દિવસ પણ સુખ પામી નથી. તમે મને આવી વાત નહિં કરો તો યાદ રાખજો કે પરિણામ સાફ નથી. ” અંબકલાલે ગંભીર અને દ્રઢતા પૂર્ણ સ્વરે કહ્યું.

“ અંકલાલ ! જરા વિચાર કરીને બોલો. શું મહેં તમારી બહેનને દુઃખ દીધું છે ? મહેં તેને કાઢી મૂકી છે કે મેં તેને મારી નાખી છે ? બોલતા પહેલાં કાંઈક વિચાર કરો. આવા શબ્દો બોલી માફ અપમાન કરો છો તેનું ફળ તમારે આખવું પડશે. ” રમણલાલ મરમ ચર્તા બોલ્યો.

“ રમણલાલ ! એમ બીજાને કરાવો. હું હરે એમ નથી. આટલા દિવસની દાઝ બધી એકઠી થઈ હતી, હવે વખત આવ્યો છે. મહારી બહેન તો ગઈ. ગમે ત્યાં ગઈ. પણ હવે તેનું વેર લેવાનું મારે માથે આવ્યું છે. હવે હું પહેલાંના અંકલાલ નથી. તમને છેવટમાં એટલુંજ કહું છું કે કાંતો મહારી બહેનને જીવતી બતાવો અથવા તેના મ્હોતનો બદલો આપવા તૈયાર થઈ જાઓ. હું આજનો દિવસ ધીરજ રાખીશ. કાલેજ હું પોલીસમાં નોંધાવી દઈશ. હું કાંઈજ વધારે સાંભળવા ઇચ્છતો નથી. તમે આવ્યા તેવા સીદા આપ્યા જાઓ. ”

અંકલાલ બહુજ ઉશ્કેરાઈ ગયો હતો. લલિતાની ગેરહાજરી તેને ક્ષણે ક્ષણે સાલતી હતી. તે કુટુંબમાં તે દિને કોઈએ પાણી સરખું પીધું ન હતું. કોઈનાં નેત્રમાં તો કોઈના હૈયામાં અશ્રુની ધારા વહેતી હતી. કોઈનું હૃદય સળગ્યાજ કરતું હતું તો કોઈનું હૃદય ચીરાઈ જતું હતું. શાન્તિપૂર્ણ કુટુંબમાં આજ શાન્તિનું નામ પણ ન તુલ્યમાં શોક, વિપાદ, ગ્વાનિ અને શત્રુતા વ્યાપ્યાં જણાતાં હતાં. સમય સમયનું કામ કર્યેજ જાય છે. ધીમે ધીમે દીવસ વીતી ગયો. રાત્રિ પણ પડી. અઠ વાગ્યા. નવ વાગ્યા. હજી કોઈ કોઈને ખાવા પીવાનું પૂછતું પણ નથી. અંકલાલ પોતાના ઓરડામાં એક આરામ અરુણીપર મેઢા ઉપર બીનો રુમાલ નાખી પડ્યો હતો. ડરતી હોય તેમ ધીમેથી આશા તેની નજીક આવી નીચે બેસી ગઈ. અંકલાલને તેની ખબર ન પડી. આશાએ હિમ્મત લાવી અંકલાલના હૃદયપર હાથ મૂકતાં કહ્યું :—

“ બાલા ! તમે આમ હતાશ થઈ રહ્યા કરશો તો અમારું કાણુ ? બાએ આજ સવારનું કાંઈ પણ ખાધું નથી. પાણી સરખુંય પીધું નથી. સવારનાં રડ્યાંજ કરે છે, અત્યારે પણ બેઠાં બેઠાં રહે છે. રેવાબહેનની પણ એજ દશા છે. હું ધણુંય સમજતું છું પણ

કાંઈ સાંભળતું નથી. તમે જરા હિમ્મત રાખી બાને કહો, બહેનને સમજાવો. તમેય કંઈ ખાધું નથી. આમ તે ચાલશે ? તમે આમ કરો તો પછી બીજાનો શો વાંક ? ઉઠો, બાના માટે પણ બાજ તમે આમ ક્રમ બેઠરકાર બની ગયા છો ? એમને કંઈક હિમ્મત આપો.”

આશા બોલી રહી. ચંપકલાએ મોઢ ઉપરથી રુમાલ ખસેડી લઈ આશાના સામું બોયુ આશા કરી ગઈ. ચંપકલાલનાં નેત્ર લાલચોળ મની ગયાં હતાં. ચૂરો ભયંકર જોવો જણાતો હતો. આશા કંઈજ બોલી ન શકી. તેણે ચંપકલાલના કપાળ ઉપર હાથ મૂક્યો તે ધગધગતું હતું ચંપકલાલને સખત તાવ ચઢ્યો હતો, હુફ્યના કોષ અને શોકની અસર શરીર ઉપર થઈ હતી ક્ષણ વાર પછી તે બોલ્યો:—“ તું જા, હું આવું છું. ”

આશા ત્યાંથી રડતે હુફ્યે સામુ પાસે ગઈ. સામુ બિચારાં બિછાનામાં પડ્યાં હતાં અંતરનાં આંસુ વહેવડાવતાં હુફ્ય ખાલી કરતાં હતાં. આશા તેની પાસે જઈ બેઠી ક્ષણ પછી ધીમેથી બોલી:—
“ બા ! તમે આમ કરશો તો અમારી શી દશા ? આ નહાની-બેન પણ રડ્યા કરે છે, સવારનું કાંઈજ ખાધું નથી. વળી એમને તો સખત તાવ ચઢ્યો છે શરીરે હાથેય નથી—”

“ મારા ચંપકને તાવ આવ્યો છે ? ” પાર્વતી સફળી બેઠી થઈ. લલિતા તરફનું દુઃખ એકદમ વીસરી ગઈ “ ક્યાં છે ? ક્યાં બેઠો છે ? ”

“ દિવાનખાનામાં, ” આશા તન્કથી જવાબ મળતાંજ પાર્વતી તથા રેવા તે તરફ ગયાં આશા પણ પાછળ પાછળ ગઈ.

“ ભાઈ ચંપક ! ” પાર્વતીનો શબ્દ સાંભળતાંજ ચંપકલાલ બેઠો થયો. પાર્વતી પાસે જઈ તેના માથાપર હાથ ફેરવતાં બોલી:—
“ બહુ તાવ ચઢ્યો છે ને ? આવી તે અકળામણ કરીએ ? થવું તો થયા કરે છે. ધીરજ રાખીએ. ” આશા તન્ક ફરી બોલી:—
“ વહુ બેટા ! જરા ગરમાગરમ ચૂકા કરી લાવો. ”

આશા ચૂકા લેવા ગઈ. રેવાએ કમાટમાંથી કાલનવોટરની શીશી કઢાડી. પાર્વતી તેમાંથી માથે પોતું મૂકનાં બોલી:—“ બેટા ! મને કહેવું તો હતું ? ”

“ ચંપકલાલ ! જરા વિચાર કરીને જોલો. શું મ્હેં તમારી જ્ઞેનને દુઃખ દીધું છે ? મ્હેં તેને કાઢી મૂકી છે કે મેં તેને મારી નાખી છે ? જોલતા પહેલાં કાંઈક વિચાર કરો. આવા શબ્દો જોલી માફ અપમાન કરો છો તેનું કદ તમારે આખતું પડશે. ” રમણલાલ ગરમ થતાં જોલ્યો.

“ રમણલાલ ! એમ ખીજતે ડરાવો. હું કંઈ એમ નથી. આટલા દિવસની દાઝ બધી એકઠી થઈ હતી, હવે વખત આવ્યો છે. મ્હારી જ્ઞેન તો ગઈ. ગમે ત્યાં ગઈ. પશુ હવે તેનું વેર લેવાનું મ્હારે માથે આવ્યું છે. હવે હું પહેલાંની ચંપકલાલ નથી. તમને છેવટમાં એટલુંજ કહું છું કે કાંતો મ્હારી જ્ઞેનને જીવની ખતાવો અથવા તેના મ્હોતનો બદલો આપવા તૈયાર થઈ જાઓ. હું આજનો દિવસ ધીરજ રાખીશ. કાલેજ હું પોલીસમાં નોંધાવી દઈશ. હું કાંઈજ વધારે સાંભળવા ઇચ્છતો નથી. તમે આવ્યા તેવા સીદા ચાલ્યા જાઓ. ”

ચંપકલાલ બહુજ ઉશ્કેરાઈ ગયો હતો. લલિતાની ગેરહાજરી તેને કષ્ટે કષ્ટે સાલતી હતી. તે કુટુંબમાં તે દિને કોઈએ પાણી સરખું પીધું ન હતું. કોઈના નેત્રમાં તો કોઈના હૈયામાં અશ્રુની ધારા વહેતી હતી. કોઈનું હૃદય સળગ્યાજ કરતું હતું તો કોઈનું હૃદય ચીરાઈ જતું હતું. શાન્તિપૂર્ણ કુટુંબમાં આજ શાન્તિનું નામ પણ ન તુ. ઘરમાં શોક, વિપાદ, ગ્વાનિ અને શત્રુતા વ્યાપ્યાં જણાતાં હતાં. સમય સમયનું કામ કર્યેજ જાય છે. ધીમે ધીમે દીવસ વીતી ગયો. રાત્રિ પણ પડી. અઠ વાગ્યા. નવ વાગ્યા. હજી કાંઈ કોઈને ખાવા પીવાનું પૂછતું પણ નથી. ચંપકલાલ પોતાના ઓરડામાં એક આગમ પુરશીપર મેઢા ઉપર બીનો રુમાલ નાખી પડ્યો હતો. ડરતી હોય તેમ ધીમેથી આશા તેની નજીક આવી નીચે બેસી ગઈ. ચંપકલાલને તેની ખબર ન પડી. આશાએ હિમ્મત ભરી ચંપકલાલના હૃદય પર હાથ મૂકતાં કહ્યું :—

“ હાલા ! તમે આમ હતાશ થઈ રહ્યાં કરશો તો અમારું કાણુ ? બાએ આજ સવારનું કાંઈ પણ ખાધું નથી. પાણી સરખુંય પીધું નથી. સવારનાં રડ્યાંજ કરે છે, અત્યારે પણ બેઠાં બેઠાં રડે છે. રેવાજ્ઞેનની પણ એજ દશા છે. હું ઘણુંય સમજતું છું પણ ”

કાંઈ સાંભળતું નથી. તમે જરા હિમ્મત રાખી બાને કહો, ખડેનને સમજાવો. તમેય કંઈ ખાધું નથી. આમ તે ચાલશે ? તમે આમ કરો તો પછી બીજનો શો વાંક ? ઉઠો, બાના માટે પણ બાજ તમે આમ કમ બેદરકાર બની ગયા છો ? એમને કંઈક હિમ્મત આપો”

આશા બોલી રહી. ચંપકલાલે મોઢ ઉપરથી રુખાલ ખસેડી લઈ આશાના સામું જોયું. આશા કરી ગઈ. ચંપકલાલનાં નેત્ર લાલચોળ બની ગયાં હતાં. ચૂરે લયકર જોવો જણાતો હતો. આશા કંઈજ બોલી ન શકી. તેણે ચંપકલાલના કપાળ ઉપર હાથ મૂક્યો તે ધગધગતું હતું ચંપકલાલને સખત તાવ ચઢ્યો હતો. હૃદયના ક્રોધ અને શોકની અસર શરીર ઉપર થઈ હતી ક્ષણ વાર પછી તે બોલ્યો:—“ તું જા, હું આવું છું. ”

આશા ત્યાંથી રડતે હૃદયે સાસુ પાસે ગઈ. સાસુ બિચારા બિછાનામાં પડ્યાં હતાં અંતરનાં આંસુ વહેવડાવતાં હૃદય ખાલી કરતાં હતાં. આશા તેની પાસે જઈ બેઠી ક્ષણ પછી ધીમેથી બોલી:—
“ બા ! તમે આમ કરશો તો અમારી શી દશા ? આ નહાની-એન પણ રડ્યા કરે છે, સવારનું કાંઈજ ખાધું નથી. વળી એમને તો સખત તાવ ચઢ્યો છે શરીરે હાંથેય નથી—”

“ મારા ચંપકને તાવ આવ્યો છે ? ” પાર્વતી સફળા બેઠી થઈ. લલિતા તરફનું હૃદય એકદમ વીસરી ગઈ “ ક્યાં છે ? ક્યાં બેઠો છે ? ”

“ દિવાનખાનામાં, ” આશા તરફથી જવાબ મળતાં પાર્વતી તથા રેવા તે તરફ ગયાં આશા પણ પાછળ પાછળ ચાલે.

“ ભાઈ ચંપક ! ” પાર્વતીનો શબ્દ સાંભળતાં જ ચંપક બેઠો થયો. પાર્વતી પાસે જઈ તેના માથા પર હાથ ફેરવતાં બેઠો—

“ બહુ તાવ ચઢ્યો છે ને ? આવી તે અકળામણ કરીને મને તો થયા કરે છે. ધીરજ રાખીએ. ” આશા તરફથી બોલ્યો—

“ વહુ બેઠો ! જરા ગરમાગરમ ચા કરી પીવો. ”

આશા ચા નેવા ગઈ. રેવાએ કાપડો લઈ શીશી કડાડી. પાર્વતી તેમાંથી માથે મને કહેવું તો હતું ? ”

“ બા ! તમે સવારનું કાંઈ ખાધું નથી, રેવા પણ લુખી છે તમે કંઈક ખાઓ. મને તો હવે તાવ ઉતરવા માંડ્યો છે.” ચપકે વાત ફેરવવા ચત્ન કર્યો.

“ રેવા ! જા, તું અને લાલી કંઈક ખાઈ લ્યો. ” પાર્વતીએ રેવાને કહ્યું.

“ મોટાભાઈ અને તમેય ચાલો. તમે નહિ આવો તો અમે નહિ ખાઈએ.” રેવા બોલો.

“ જોને બેટા ! મોટાભાઈને તાવ આવ્યો છે. એમને જરા રહ્યા આપીને પછી હું ખાઈશ, તમે જમી લ્યો.”

“ ના, બા ! તમે પણ જમ્યો. હું રહ્યા પી લઈશ.” ચપકે આગ્રહ કર્યો.

“ મને તો જરાય રુચી નથી. હું પણ ત્હારી સાથે જરા રહ્યા પીશ.” પાર્વતીએ જવાબ વાળ્યો.

“ બા ! આ રહ્યા. અને આ જરા નારતો.” આશાએ રહ્યા તથા પૂરી પાર્વતીની પાસે મૂકતાં કહ્યું.

“ બા ! તમેય જરા નારતો કરી લ્યો.” ચપકે બોલ્યો.

બધાએ રહ્યા તથા પૂરીનો નારતો કર્યો. બાદ બધાયે ત્યાંજ બિછાનું કરી આડાં દયાં. થોડીવાર પછી રેવા ઉઘી ગઈ, આશા તથા પાર્વતીને ઉઘ ન આવી, તેમના મનમાં વિચારોની પરંપરા ચાલુજ હતી.

“ લલિતાનું શું થયું હશે ! અરેરે ! બિચારીએ મારે પેટ પડી કાંઈ સુખ ન દેતું. સાસરામાં જરાય શાન્તિ ન મળી. શું અરેખર ! તેણે આપઘાત કર્યો હશે ? હોય પણ અરે ! ” પાર્વતી વિચારે ચઢી. ધુનમાં ને ધુનમાં તે બોલી લઈ. “ જરૂર એણે આપ ઘાત કર્યો હશે.”

“ કદી નહિ. કેવળ અશક્ય. મ્હારી બહેન આપઘાત કરેજ નહિ.” ચપકેલાલ બોલ્યો. “ બા ! તમારી દીકરીની કીંમત કરવામાં તમે ભૂલો છો. લલિતા આપઘાત કરે તે સંભવિતજ નથી. એના જેવી સુશિક્ષિત છોકરી મેં એક પણ જોઈ નથી. મને તો તેના ગુણ હર પળે યાદ આવેછે. જેઉં છું. કાલે કાંઈ સમાચાર મળે

તો ઠીક નહિં તો પછી હું છું ને રમણલાલ છે. ”

“ભાઈ ! એમ ઉશ્કેરાઈ ન જા રમણલાલને આપણાથી શું થાય ?” પાર્વતીએ અંપકલાલને ઠડો પાડતાં કહ્યું.

“બહુ થાય, કેમ ન થાય ? હવે મારે તેની સાથે કાંઈજ સંબંધ નથી.”

વાતચીત કરતાં વખત વહેવા લાગ્યો ધીમે ધીમે ત્રણ, ચાર, પાંચ વાગ્યા આશા ઉડી ચૂનો સળગાવવા લાગી. અડધો કલાક બીજે વહી ગયો. એટલામાં ખારણા આગળ ગાડીનો ખખડાટ થયો. ક્રોધએ ખારણું ઠોડ્યું. આશાએ ખારણું ઉઘાડ્યું. લલિતા ધરમાં આવી, આશા તેને ભેટી પડી ખારણામાંજ ક્રોધ પુરૂષ ઉભો હતો પણ તેનું આશાને લાન ન હતું. આશા લલિતાને ખેંચતી મેડા ઉપર દિવાનખાના તરફ જઈ બોલી :—

“બા ! બા ! મોટી બહેન આવ્યાં.”

દૂરેકના હૃદયને આનંદમાં ઝુલાવવા આટલા શબ્દોજ ખસ હતા. પાર્વતી એકદમ ખારણા તરફ દોડી. અંપકલાલ પણ જેમ તેમ કરતો ઉઠ્યો. લલિતા દિવાનખાનામાં આવી.

“ બહેન !—”

કાંઈથી વધુ બોલી શકાયું નહિં. બધાંનાં નેત્રમાંથી અત્રુ વહેવા લાગ્યાં, ક્ષણ પછી પાર્વતી પોતાના હૃદયમાંથી લલિતાનું મુખ ઉચ્ચ કરી ચૂમતા બોલી :—બહેન ! હવે શા માટે રડે છે ? શાન્ત થા.”

“બહેન, લલિતા ! શાન્ત થઈ પ્રથમ અમને જણાવ કે તું ક્યાં હતી અને અત્યારે ક્યાંથી આવી ?” અંપકલાલે પશ્યું.

હવે લલિતાને લાન આવ્યું કે તેને અચાનક હજી નીચેજ ઉભો હતો તેણે અંપકલાલને કહ્યું :—

“મોટાભાઈ ! નીચે એક ગૃહસ્થ ઉભા છે. મારી જીદગી તેમનેજ આમારી છે. તેમને અંદર—”

લલિતા વાક્ય પૂરૂ કરે તે પહેલાં તો અંપકલાલ નીચે ઉતર્યો પણ તેના જોવામાં કાંઈજ આવ્યું નહિં. માત્ર ખરચા પાસે એક ગડી વાળેલો કાગળ પડેલો દીઠો. તે લઈ ખારણું બંધ કરી તે ઉપર આવી બોલ્યો :—

“ત્યાં તો કાંઈ નથી. માત્ર આ ક્ષગળ પારણામાં પહોં
હો.” એમ કહી તેણે તે વાંચવા માંડ્યો.

“લાઈથી ચંપકલાલ !

લલિતા બહેન સુખરૂપ આવી પહોંચ્યાં છે. ઈશ્વર કૃપાએ
તેમના સતીત્વનું તેમજ તેમના જીવનનું રક્ષણ થયું છે. આપ કૃપા
કરી એમના આવવાના સમાચાર શ્રેષ્ઠ રાખજો, નહિં તો બદમાશો
વળી કંઈક કાવતરું કરશે. કોઈને પણ તેમના આગમનની ખબર
ન પડવા દેશો. હું આપને મળી શકી નથી તેથી દીકરીની છું.
મ્હારું નામ જાણવા કદાચ આપની જાણાસા થશે પણ તે જાણાવવાની
કાલ જરૂર નથી. મ્હારું કર્તવ્ય મેં બાળ્યું છે. હજી બદમાશો
જાણા પ્રપંચ કરે છે તે મુઠે મેઢે જોવા કરજો. સમય અગાધ
હું આપને મળીશ. અથવા મારા તંદુરો કાંઈ બીજી વ્યક્તિ આપને
મળશે તે મારા તંદુરોજ મળવા આવેલ છે તેની ખાત્રી માટે
નીચે મેં અગારી મંત્રા લખી છે. તે વખતે તે આપને જે કહે ને
મુજબ કરવા કૃપા કરશો. મને ખાત્રી છે કે આપ તેમ કરશોજ.
મેં જે મારી ફરજ બજાવી છે તેની કંઈક પણ દરેની જો મને
દરજા દોષ તો તે માત્ર એટલીજ કે લલિતા બહેનનું આગમન
શ્રેષ્ઠ નાખવું અને માત્ર તંદુરો આપને રાખવા આવનાર વ્યક્તિને
આપે મદદ કરવી.

મંત્રા:— ‘કર લલાઈ, જીદગની ઓર જવાની ફાની હૈ.’”

હી. એક સ્વયંસેવક,

‘ભારત સેવા સમાજ.’

“આશ્ચર્ય ! આશ્ચર્ય ! આતે વળી કોણુ હશે ?” ચંપકલાલ
બોલી ઉઠ્યો.

“મેટાલાઈ ! એ કેમ સામાન્ય માણસ નથી. પણ કોઈ
નિર્લેપ, નિઃસ્વાર્થી, સેવાપ્રાણુ મહાત્માજ હોવાં જોઈએ.”
લલિતા બોલી.

“બરેબર મહાત્મા !” પાર્વતી બોલી ઉઠી.

પરિચ્છેદ પાંચમો.

ગ્રામ્યોત્તરિનો માર્ગ.

જલના સતત પ્રવાહથી શીલા પણ ઘસાય તો, નિર્મળ હૃદયે નું
કું પૂછવું ?

રા બહાલા ભાઈઓ ! આજ એક બહુજ ઝડેરી
વાત કહેવા તમને અહીં બોલાવ્યા છે. તમને
અખર તો છે કે આપણા આપદાદાના વખતથી
આપણે ફેટલીક જમીનનો ભોગવટો કરીએ છીએ.
આપણામાં ફેટલાક મુખી, ફેટલાક મતાન્દર,

ફેટલાક પસાયતાવાળા, ફેટલાકે જમીન જગીરદાર પણ છે આપણામાં
ફેટલાક પાટીદાર અને ફેટલાક ગરાસીયા પણ છે ફેટલાક પોતાને
રજપૂતના નામથી પણ ઝાળખાવે છે. આ બધું હોવા છતાં હું

• તમને પૂછીશું કે તમે કાણ ? ”

હુરભમ તથા પ્રતાપ પોતાનું કાર્ય ધીમે ધીમે કરી રહ્યા
હતા. અમર્યની આજ્ઞાથી રણુછોડ પણ પતિન સહ તેમાં ભળ્યો.
તેને માથે ત્યાં એક નિશાળ સ્થાપી બાળકોમાં તેમજ સ્ત્રી પુરુષોમાં
ફળવણીનો પ્રચાર કરવાનું અને તે ફળવણી પણ સશ્ત્રિય
સેવામાં અતુટૂળ યજ્ઞ પડે એવી ફળવણી આપવાનું કામ નાખવામાં
આવ્યું હતું. રણુછોડે ત્યાં આવ્યા બાદ હુરભમ તથા પ્રતાપ દ્વારા
ત્યાંની રિચિનિંજણી લીધી હતી. હવે નિશાળ સ્થાપવાનું કાર્ય
ફેવી રીતે કરવું તેના તે વિચારમાં પડ્યો. જે ગુપત્યુપ નિશાળ
ઉઘાડી બેસી જાય તો ફેટલે અંશે પોતાનું કાર્ય સફળ થાય એ
પ્રશ્ન એને હિઠ્ઠાવ્યો. તેણે શરૂઆતથીજ ગામ ભોંકેનો સહકાર
કરવાનો વિચાર કર્યો. અને હુરભમ તથા પ્રતાપને લીધે તે તેમાં
સફળ થયો. કારણ હુરભમ તથા પ્રતાપે ત્યાં આવી પોતાના,
સદ્વર્તન, નીતિ, પ્રભાશિક્ષણ તથા પરોપકારી વૃત્તિને લીધે
સર્વનો પ્રેમ સંપાદન કરી લીધો હતો. ગામમાં વાણીઆઓની

સેમજ પાલણીની વસ્તી પણ હતી. પણ તેમાં પાલણીની રિથિનિ
એટલે એક બીજા વર્ગના ખેડૂતજ સમજા લેવા. ગાયત્રી મંત્ર વિના
સેમને પોતાના કર્મકાંડ તથા ધર્મનું જ્ઞાનજ નહોતું. જમતી, વખત
નહાવામાંજ એમનો ધર્મ સમાર્પ જતો. ત્રિકાળ સંધ્યાનો સજ્જવેશ
ખેતરમાં હળ જોડી જવામાં તથા ચારના ભારા ઉચકી લાવવામાં
હતો. વેદ યા પાઠપૂજા તો બળદ તથા ભેંસની સંભાળ લેવામાંજ
હતી. માત્ર નામનીજ જનોઈ તેઓ પરેરતા અને તે પણ પાલણી
કહેવડાવવા પૂતીજ. બાકી તેમનામાં અને અશિક્ષિત ખેડૂતોમાં
સહજ પણ ફેર નહતો. વાણીઆઓનાં માત્ર ત્રણ ચાર ધગ હતો
તેઓ પણ ટોટર દ્વારા ધેન ખેતી કરાવતા વાણીઆ તરીકે વહે-
વામાં, મરના, મગફળી અપીણ, કાપરા, ગોળ તથા જીન પીલના
ઘોતીજોડાનું સંગ્રહસ્થાન ગણતા. આ વહેવારમાં માલને બદલે
તે રૂપીઆ લેવાનું શીખ્યા ન હતા, પણ મલજ લેતા. કપાસની
રૂતમાં દરેક વાતુ તે કપાસને બદલે આપતા. ઘોતીજોડા જેવી
અને તે અગાદિથી ખેતરમાંનો હિસો કપાસ અમુક ભાવે ખંડી
દાખ આપતા. અનાજ પણ લેતા અને એ રીતે ગરીબ ખેડૂતોની
પેદાશનો મોટો ભાગ હજમ કરી જતા. છતાં ભોળા દીલના ખેડૂતો
તેમને રેહ રહીને માન આપતા અને દરેક કામકાજમાં તેમની
સલાહ લેતા.

આ ગામમાં દરેક વર્ષથી એક વૈધરાજની પધરામણી થઈ
હતી તે જાતે પાલણી હતા. ચિકિત્સાનું કામ તે સાઈ જાણતા
તેમજ કાંઈકે નાડી પરીક્ષા પણ હતી ધરના કાંઈ બહુ સુખી તો
નહતા, પણ ગાંઠમાં હજારેક રૂપીઆ હતા. વૈધરાજને ગુજરાતી
ભાષાનું સાઈ જ્ઞાન હતું તેમજ હમેશાં સવાર સાંજ એ વખત સંધ્યા
પૂજા પણ નિયમીત કરતા. તેમણે ગામમાં આવ્યા બાદ ધીમે ધીમે
ગામ લોકને મેળવી લેવા માંડ્યા. ગામમાં કોઈ પણ માંદું હોય તો
તેને જાતે જોવા જતા, ઔષધ આપતા, પણ કોઈ પાસેથી એક
પાઈ લેતા નહી. ગામ લોકોનો પ્રેમ આથી વધવા લાગ્યો. રાજ
વૈધરાજને ઘેર પાંચ શેર દશ શેર શાક આવવા લાગ્યું. કોઈનાં
ગુણ ઓશીંગણ ન થનારા ભોળા દીલના મનુષ્યો વૈધરાજના ઉપ-
કારનો બદલો વાળવા તત્પર થયા. ગામમાં જે કાંઈ નવીન વસ્તુ

અવે તો ને પ્રથમ વૈધરાજને ઘેરજ. વૈધરાજે ધીમે ધીમે તેમને નાણાંની પણ મદદ કરવા માંડી અને કપાસનો વેપાર પણ શરૂ કર્યો. વાણીઆઓના હૃદય બળવા લાગ્યાં. પણ વૈધરાજ પોતાની કાર્ય કુશળતામાં કાંઈ ઉતરે તેના નહના. ગામડાના લોકો જ્યારે નવરા પડતા ત્યારે ચોરે ભેગા થઈ ભેમતા. વૈધરાજ પણ ત્યાં જતા અને પોતાની વિદ્વાનુદ્દર્શન ગ્રામ્ય લોકોને કરાવના. કેટલીક વખત કાયદાની તો કેટલીક વખત વેપારની કુનેકની, નીતિની, લક્ષિતની તેમજ શુદ્ધિ વિનોદની પણ વાતો કરી લોકોનું મનરંજન કરતા. ધીમેધીમે વૈધરાજને ઘેર પણ સવાર સંજ મેદિતી જામતી ગઈ. ચૂંતા તપેલાં સવાર સંજ તેમને ઘેર ઉકળવા લાગ્યાં. જ્યારે જુઓ ત્યારે પચાસ સાઠ માણસ તો તેમની પાસે ખઈજ. થોડજ વખતમાં તે ગામ લોકોના માનીતા થઈ પડ્યા. ચૂંદારે આજુ તેમનાં વખાણુ થવા લાગ્યાં. તેમની વાહવાહ ખોલાવા લાગી અને તેથી તેમની ધરાકી પણ વધવા લાગી. આજુમાજુના જગીરદારો અને નાના નાના હાકોરો પણ દાઈનું સહજ માથુ દુખતી તેમને ખોલાવવા લાગ્યા. આ રીતે વૈધરાજે ટુંક અરસામાં સારી રકમ સંપાદન કરવા સાથે સારી જમીન પણ મેળવી લીધી, અને તેમાં કેટલીક ગામ લોક મારફત ખેડાવવા લાગ્યા, તેમ કેટલીક ઘેર નોકર રાખી ખેડવા લાગ્યા. હવે એમને કમાઈના ત્રણ રસ્તા ખુલ્યા. વૈદુ, વેપાર અને ખેતી. આથી આખા ગામમાં તેમનું ધર પહેલી પકિતએ ગણાવા લાગ્યું અને હતું પણ તેમજ. વિદ્યા, દ્રવ્ય અને શુદ્ધિમાં તેમનું કુટુંબમાં આગળ પડવા લાગ્યું. ગમનું સ્ત્રીમંડળ પણ તેમનાં પતિ પાસે જમા થતું. કોઈ અમલદાર ગામમાં આવતો તો તેનો સુધામ જો કે ચોરામાં થાય પણ જમવાનું તો વૈધરાજને ત્યાંજ હોય આથી ધીમે ધીમે તેમની લાગવગ ધણી વધી ગઈ. ગામમાં કાંઈને કાંઈ કહ્યો ટટો થયો હોય, અગર ભાઈ ભાઈની મીલકત વહેંચતાં વાંધો પડ્યો હોય તો પણ રાવાણું કરી કમુંપા કાઢી વૈધરાજને ખોલાવવામાં આવતા. ગામમાં બારોટનું પણ એક ધર હતું તે આ રાવણામાં ધણો ભાગ ભજવેતો. બન્ને પક્ષનો વાંધો તે રજુ કરતો અને તેનો ચુકાદો વૈધરાજ કરતા. ગામ લોક પણ ‘(૨૬ વાક્યો જનાર્દન:)’ ના ન્યાયે વૈધરાજનો નિર્ણય રાખતા. આથી ગામમાં ટંટા ફિસાદ પણ ઓછા થતા.

ગરસીયાની વસ્તી વિશેષ, અને તેથી જો પક્ષ પડે તો સમાધાન
કેવું મુશ્કેલ, પણ વૈદ્યરાજની કુનેહથી તેવા પક્ષ પડતા નહિ.
હુરભમ તથા પ્રતાપે આ ગામમાં આવી-એએક દિવસ બાઃ વૈદ્ય-
રાજની મુલાકાત લીધી અને પોતાની ઇચ્છા દર્શાવી, વૈદ્યગજ
વર્તમાન પત્ર મંગાવતા અને રાષ્ટ્રિય ચળવળને પસંદ કરતા. પરંતુ
આગળ પડીને તે કાર્ય ક'વાની તેમની ઇચ્છા નહતી. પણ જો
કોઈ એવા કાર્યમાં જ'પલાવે તો તેને મદદ કરવા તે તૈયાર
હતા. તેમણે હુરભમ તથા પ્રતાપને સહાય્ય કરવા કષુલ કર્યું અને
તેથી તેઓ પોતાના કાર્યમાં પ્રગતિ કરી શક્યા હતા. રણુછોડના
આવ્યા બાદ પણ વૈદ્યગજની મદદથી ગામ લોકોની એક સભા
ભરવામાં આવી હતી ગામના રિવાજ મુજબ કસુંબો કાઢવે પડ્યો
હતો અને ત્યાર બાદ રણુછોડે પોતાનું કાર્ય શરૂ કર્યું હતું આ
પરિચ્છેદની શરૂઆતમાં આપણે જો ઉદ્દગારો જોઈ ગયા છીએ તે
રણુછોડના જ છે.

“તમે તમને પોતાને દુનિયાની નજરમાં અજ્ઞાન,
અભણ, રાત દિવસ ખેતી તથા મજૂરી કરનારા મજૂર તરીકે
લેખો છો,” રણુછોડે આગળ ચલાવ્યું. “પણ અરૂં જોતાં તેમ
નથી. દુનિયામાં શ્રીમંતમાં શ્રીમંત મણાતા ગૃહસ્થો, અનેક સત્તા-
ધારી રાજાઓ, પૃથ્વી પતિઓ એ બધાય તમારી મહેનતનું ફળ
ભોગવે છે, તમારા વડેજ ઉજળા છે, તમારાજ પેદા કરેલા પૈસા વડેજ
મોજમજ ભોગવે છે. તમે કોણ છો? પૃથ્વીપિતા. તમે જમીન
ખેડો છો, અનાજ પકવો છો. કપાસ પકવો છો અને તેથી દુનિયા
અન્ન અને વસ્ત્રો સંપાદન કરી શકે છે તમે જગતપિતા છો, છતાં
દુનિયા તમારા તરફ કેવું વર્તન બતાવે છે? વેપારીઓ વેપાર
કરીને દ્રવ્ય સંપાદન કરે છે, પરંતુ તે વેપાર કઈ વસ્તુઓથી કરે
છે? તમે જમીન જાગીરદાર શાથી થયા? તમે ગરાસીયા શી રીતે
કહેવડાવો છો? તમે રાજપૂત તરીકે કેમ ઝોળખાવો છો? માત્ર એકજ
કારણથી, અને તે એકે તમારા બાપ દાદા ‘રાજપૂત’ હતા—
રાજાના પૂત્ર હતા. અને તે ઉપરથી તમે રાજપૂત થયા. અને
રાજપૂતમાંથી રાજપૂત અને કેટલાકના કહેવા મુજબ રાજપૂત બન્યા.
અરેબર, હાલ તમારી રિયતિ ખૂતના જેવીજ છે. હાલ જે શબ્દથી
તમે તમને પોતાને ઝોળખાવો છો—તે શબ્દનો અર્થ કરતાં પણ

કમરડા દી છટે છે. તમે ગરાસીયા છો. ગરાસીયા એટલે ગરાસ વાળા. તમારો ગરાસ ક્યાથી આવેલો? અર લ તમારા કુંભા— તમારા કુંભામાં રાજ્ય હતું, અને તેથી તમે રાજપૂત અને ગરાસીયા બન્યા. પણ તે રાજ્ય સાથે ખીજું શું હતું? રાજ્ય ચલાવવાની કળા હતી; રાજ્યનતિ હતી. ગમે તેવા શુદ્ધિવાન રાજ્યને પણ રાજ્યનતિ આગળ ચૂપ રાખી જતું પડે છે. એ રાજ્યનતિ વરેજ આપણા પરંતુ એક ચરવે રાજ્ય કરતા હતા. એ રાજ્યનીતિના લક્ષણ કેવાં હતાં? એક સ્થળે કહ્યું છે કે:—

રત્યાદ્વૈતા ચ પરષા પ્રિયવાદીનીચ

• હિસા દયાહુરપિ ચાર્ધપરા વદાન્યા ।

નિત્યદ્વયા પ્રચુરરત્નધનાગમાચ ।

વારાજ્ઞેવ નૃપનીતિરનેકરૂપા ॥

જુનાં રાજાપિણી, ક્ષણમાં અસત્ય—જુદું ખોલનારી, ક્ષણમાં હાલતિ—હવું હાગે તેવા રાજા ખોલનારી તો ક્ષણમાં અંત કરાવતે લોકાવે નાખે તેવા મંદા રાજા ખોલનારી, એક વખત ધાતકી તો ખીજી વખત દરણી બની જનારી, કોઈક વખત કંજુસ બની જનારી તો કોઈક વખત ઉદાતા દર્શાવનારી, હમેશાં ખર્ચ કરનારી તેમ હમેશાં મુલ્ય પ્રયાદિ ઉપાર્જન કરનારી રાજનીતિ, એક વેરયા જીની મેકે અનેક રૂપ ધરે છે. મતલબ કે પરધન અને પાંચિત હરનારી વારાગના જેટલા દોંગ કરે છે અને જેટલી રીતે સ્વાર્થ સાધે છે તેવીજ રાજનીતિ છે. આવી રાજ્યનતિના તમે જાણતા હતા. સમસ્તસૂચરતા અને દીર્ઘદ્રષ્ટિ એ ગુણો તમારામાં હતા. ગમે તેવી રાજ્યખટખટ અને ધુરો તમે ઉડેલતા હતા. આજ નજીવી ખાખતોમાં તમે ખીજાઓની સલાહ લેવા દોરો છો. તમારે એ આતુર્ય, અને શુદ્ધિ કટાક્ષ ગયાં છે. અને તેથી દિનપર દિન હીન દશમાં આવતા જાઓ છો. મારા પાટીદાર ભાઈઓ! તમે પાટીદાર—પાટીવાળા હતા. તમારા નામે હજારો વીધાં જમીન હતી. પ્રજા-પાલનનો—તેનાં સાહિત્ય પેદા કરવાનો ભાર તમારો હતો. રાજ-પત્રોથી ખીજી પકિત તમારી હતી. હવે મહેનત-મજુરી કરનારા ખેડુનો વિના તમારી ખીજી શી ગણતરી છે? શિયાળાની કડકડતી ટકામાં કે ત્યાં ત્યાં લુગડાથી ચલાવી લઈ સવારના પહોરમાં ટાંકે

અરથરતા ખેતરમાં દોડો છો. આખો દિવસ મહેનત કરો છો, તમારી
 ઓઝો ટાઢમાં ઉડી વાસીદાં વાળે છે. ધંટી તો તેમના નસીબે
 સવારમાં બંડેલીજ હોય છે. ખરનું કામ પરવારી તમારે માટે ભાત,
 લાઠ ખરે ખપોરે તડકામાં પગે બળતી આવે છે. રાત્રિના પણ
 તેમને તેટલોજ બોલો હોય છે. ઉન્હાળામાં પણ તમારી શી દશા
 હોય છે? પ્રખર કીરણોથી ધરતી તપી રહી હોય છે. ચારેબાજુએ
 શરીરને બાળી નાખનારો દિન્દો પવન પુકાતો હોય છે, તે વખત
 પણ તમે આનંદથી ખેતરમાં મજુરી કર્યા કરો છો. ચોમાસાના
 સખ્ત વરસાદ અને વાવાઝોડામાં બીને લુગડે સહજ પશુ વિશ્રામ
 વગર તમે આનંદમાં આવી લાંબે સાદે રાગડા ખેંચી ખેતરમાંજ
 કામે મજા રહો છો. અટલું આટલું કરવા છતાં તમે તેમથી શુ
 મેળવો છો? અને જે મેળવો છો તેમાંથી તમારા ઉપયોગમાં શુ
 અને કેટલું આવે છે? વર્ષ પૂરું થતા પહેલાં-ખીજ વર્ષા આવના
 સુધીમાં તો તમારી કોઠીઓમાં બાજરી ખૂબી જાય છે, વસેા માટે
 તમે બાણીઆનું દેવું કર્યું હોય છે. તમારો આવના વર્ષનો પાક પણ
 તમે તે તૈયાર થતા અગાઉ વેચી નાખેલો હોય છે અને ખીયાઉને
 માટે પણ તમને કેટલીક વખત અડચણ વેઠવી પડે છે. આ બધું
 શું છે? આ સ્થિતિ શાથી થતી છે? તમે જાણો છો? તમારો શો
 હક્ક છે? અને તમારે શી રીતે રહેવું જોઈએ તે તમે જુની બચા
 છો. બદલે તમને તે જાણવા દેવામાં નથી આવતું. રાજ્યને તમે
 વીધોટી ભંગો છો, તમા બીજા કર ભંગો છો; તે શા માટે? રાજ્ય
 પૈસાદાર થાય છે તે શાથી? આ બધું તમારાજ પૈસાથી, તમારીજ
 મહેનતથીજ અને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં પૂછવો તો તે તમારા સોહીનું
 ચાણી કરીનેજ. તમારામાં-મુખી મતાદારો છે એ શું છે? તમારા
 આમનો વહીવટ તમારેજ કરવાનો હોવાથી. તે તમે કેવી રીતે કરો
 છો? ભાઈઓ! આ બધી વાતો બહુ લાંબી છે. આજ પહેલોજ
 દંડો છે તેથી હું તમારે કહી શકતો નથી. બહુ ખાવાથી અજીજી થાય
 છે. પણ દુકામાં હું હવે એટલુંજ જણાવીશ કે તમારા-મદકે
 આપણી આ રી સ્થિતિ કરનાર આપણી અજ્ઞાનતાજ છે અને તે
 અજ્ઞાનતાને હાંકી કાઢવા આપણે આપણાં છોકરાંને કેળવવા જોઈએ.
 અને આપણે આપણા કુરસદના વખતમાં આવી વાતોની ચર્ચા
 કરવી જોઈએ. આપણે આપણા હક્ક સમજી શું તો આપણું મુખ

આપણી પાસે છે. ભાઈઓ ! જરા વિચાર કરો અને તમારા છોકરાને આ બધું સમજાવો એ રીતે કેળવો અંજ કામને માટે હું આ ગામમાં આવ્યો છું એવું ન.ધારશો કે આપણે એકલા શી રીતે આ બધું કરીશું. આપણી સાથે આવા ધણાંય માણસો છે જે આપણા બાળકોને કેળવવામાં આપણને મદદ કરશે અને એવા આપણા મદદગાર માણસોએજ મને અહીં મોકલ્યો છે. હું આવતી કાલથીજ અહીં એક નિશાળ કાઢવાનો છું. તેમાં તમારે કાંઈજ શી આપવાની નથી, માત્ર તમારા છોકરાને લાવવા મોકલશો તોજ બહુ છે. એમનો આશીરવાદ અને તમારી કૃપાજ મને બહુ છે ભાઈઓ ! ઘેર જઈ વિચાર કરજો. તરને મારા કહેવામાં કંઈ શંકા લાગે તો પૂછજો. મેં તમને બહુ ખોટી ક્યાં છે. હવે મારું કામ પડે થયું છે. ભાઈઓ ! મારા કહેવા ઉપર મદદ પડે વિચાર કરી તમારા બાળકોની જાંઘી સુધારવા તૈયાર થશો તો હું તમારા બહુજ રૂણી થઈશ "

રણુછોડે ભાપણ બંધ કર્યું. હવે વૈદ્યરાજ બોલવા ઉઠ્યો:—

" મારા પાટીદાર અને રાજપૂત બધુઓ !

આજ કેટલાય વખતથી આ બાબત તમારા આગળ મૂકવાની મારી તિવ્ર ઇચ્છા હતી, પરંતુ સમય ન મળવાથી હું અટકી જ હતો. છતાં મારી દરજ અત્યાચારમાં હું પડ્યો રહ્યો નહોતો. મેં તમારા આગળ વાતો કરવામાં વિલાનો કેટલો અને કેટલો ઉપયોગ થાય છે તેમજ સુરોપીય લોકો વિદ્યાર્થી કેટલા આગળ વધ્યા છે તે બધી વખત સમજાવ્યું છે. આપણે આપણી આવી સ્થિતિ હોવા છતાં આપણને સુખી માનીએ છીએ પણ અંધારે આપણા છોકરા કેળવાઈને સુધરા જાય અને નવાં નવાં કારખાનાં આપણા ગામમાં ખોલે ત્યારે આપણુ મુખ કેટલું વધે? તમે એમ ના સમજશો કે ભણ્યા પછી ખેતી ન થાય. ભણીને જો ખેતી કરે છે તે બમણું પેદા કરે છે. કારણ ખેતરની જમીનમાં શો ગુણ છે, ક્યો પાક વધારે થાય, ક્યા ખાતરની જરૂર છે, પાક કેમ વધારે ઉતરે, જીવડાં શાથી ન પડે, ખેડાણુ શી રીતે સારૂ થાય આ બધું તેમાં શીખવવામાં આવે, તો આખી મીંચીને મહેનત કરવા કરતાં થોડા મહેનતે પાક બમણો ઉતરે. અમેરિકા દેશમાં જેટલા પૈસાદારો છે

તેમના મોટા ભાગ જમીનદારોનો છે. જમીનદારો એટલે આપણી આંક ગરાસ યા જમીનની દાણ ખાધ ખેતી રહેનારા નહિં, પણ જાતી દેખરેખ નીચે ખેતી કરાવનારા મહેનતુ ગૃહસ્થો. આ બધા જમીનદારો ભણેલા છે. વળી ત્યાં દરેક જમીનના ગુણ તપાસી તેને લાયકનું ખાતર નક્કી આપનારી પેઢીઓ છે. અને એવા ખાતરનાય વેપારીઓ છે. તમારા દેશમાંથી નક્કી જણાતી ચીજો જેવી કે દીવેલી, કોપર, મગફળી, તલ વગેરેનો ખોળ કરોડો મળુ વિલાયત જાય છે. તેનું શું થાય છે? મોટા ભાગ આવા ખાતરોમાં વપરાય છે. અને તેથી ત્યાંના ભાગ વધુ ઉતરે છે.

ભાઈઓ! આ બધું લાજવાથી થાય છે. આપણા ગામમાં આ ખાખતમાં રસ લેનારા ગૃહસ્થ આ આપણા નવા મહેમાન રહુછોડલાઈ આવ્યા છે અને તેથી આપણને સારો લાભ મળશે. છોકરાઓની શી લીધા વિના તે લજાવવા તૈયાર થયા છે તે બધાંવી આપે છે કે તેઓ આપણા એક સાચા મિત્ર નીવડશે. તેઓ આપણી ઉન્નતિ અર્થે જે ભોગ આપે છે તે બદલ હું તેમને તેમના કામમાં સરળતા કરી આપવા ખાતર તેમના ખર્ચ માટે બાર મહિને પચીસ મળુ દાણો આપવાનું વચન આપું છું ”

વૈદ્યરાજ ખેતી ગયા. ગામડાના નિખાલસ દિલના લોકો રહુ-છોડ તથા વૈદ્યરાજનાં મુક્ત કંઠે વખાણ કરવા લાગ્યા. ખીજ પણુ એ એક પાટીદાર અને ચાર પાંચ ગરાસીઓએ મળી ખીજ પચાસથી સાઠ મળુ દાણા માટે વચન આપ્યું અને ખીજે દિવસથી નિશાળનું કામકાજ શરૂ કરવામાં આવ્યું.

પ્રિય પાઠક ! જ્યાં નિખાલસ દિલના લાગણીવાળા આવા ખેડૂતો રહેતા હોય ત્યાં શું ન બની શકે?

પરિચ્છેદ છઠો.

આતે ઇંદ્રજાળ કે શું ?

અચિંતિત બનાવો ન ધારેલું પરિણામ લાવે છે.

મલા ધીમે ધીમે લીમસિંહની માનીતી થઈ પડી. વિમળરાય આ બાબતથી માહિત હતા છતાં માત્ર નામનીજ અજ્ઞાનતા બતાવતા. કમલાએ હવે વિમળરાયની દરકાર કરવી બીલકુલ છોડી દીધી હતી. તે તો તેના પર હુકમ કરતી. તેની અવજા કરતી અને પોતાના મનમાં આવે તેમ વર્તતી. સુકુંદના પત્રો ચાલુજ હતા. એક દિવસ વિમળરાય ટપાલના કામળો વાંચતો હતો તેમાં એક પત્ર કમલાના નામનો તેણે દીઠો. સહજ કુતુહલથી તેણે તે ઉઘાડી વાંચવા માંડ્યો.

“ બહાલી !

આજ કેટલાય વખતથી તારો પત્ર નથી. શું તું મને ભૂલી ગઈ? તહે આપેલું વચન વીસરી ગઈ? આપણને મળ્યેતો ધણાય દીવસ થઈ ગયા. અને કાશુ જાણે હવે ક્યારેય મળીશું. પણ પત્ર દ્વારા તો દીલને શાન્તવન આપ. બ્યાસુધી તારા હસ્તાક્ષરનાં દર્શન નહિં થાય ત્યાં સુધી દીલને શાન્તિ થવાની નથી. દીલના ઉમ્મર દીલમાંજ શમાઈ જાય છે. રોજ તારા પત્રની રાહ જોઈ છું પરંતુ નિરશ થવું પડે છે. શું કામ બીજો દીલગીર તો નથી મળ્યોને ! કે પછી દિવાનસ હેમે આપણી વાત જાણી છે ? પણ દિવાનસાહેબ જાણે તોય તું ક્યાં રહે એમ છે ? હવે એક કાગળ તો લખ. એટલી તો દયા કરે મારી પ્રકૃતિ સારી છે. ત્યાંના સમાચાર જરૂર લખજે. પત્ર દર્શન આપજે.

લી, તારો વિયોગી ભોગી ભ્રમર

સુકુંદ. ”

કમલાનાં દરેક કારસ્તાન જાણનાર, આખા આકા કાન કરનાર વિમળરાયને આ પત્રથી ક્રોધ થયો. મુકુન્દ જેવા સાથે પણ આવો અંધારો ? એક એક પ્રેરણાનો જુરસો દિછળા આવ્યો. તેનું મગજ ભગવા લાગ્યું. તેણે કમલાને ખોજાવી.

“ આ કાનો કાગળ છે ? વાંચો.” વિમળરાયે ક્રોધમાન હલ્લે.

કાંઈ દિવસ નહિ અને આજ દિવાનસાહેબના મુખપર ક્રોધનાં ચિન્હો જોઈ કમલા જરા ડરી ગઈ. તેણે પત્ર લઈ વાંચ્યો. મુકુન્દના હસ્તક્ષર જેતાં તથા અંદરની વિરત વાંચતાં પ્રથમ તેના મનમાં બધું ઉત્તેજ થયો ‘શું થશે ?’ એ વિચાર આવ્યો. પરંતુ એમ તે ડરે એવી નહતી. તેણે શાન્ત મિત્તે જવાબ આપ્યો.

“ શું છે ? મુકુન્દનો છે.”

“ મુકુન્દનો છે. આને પત્ર અને આવી બાબત મારા જાણવામાં આવે છે છતાં કેમ જાણે કાંઈ બન્યુંજ ન હોય અગર આ સમાચાર આનંદદાયક હોય તેમ અને કહે છે. મુકુન્દનો છે. કમલા ! દિવસે દિવસે તારું મગજ કેમ છેક આવું બની ગયું છે ? તને જરા પણ શંકા નથી આવતી ? આવાં કુટિલ કારસ્તાનો કરે છે અને મારી આખરને આંખ લગાડે છે ?” વિમળરાયે કાંઈક ગુસ્સા તથા કંઈક પેદથી બળતરા કહેવા માંડી.

“ આમાં શું નવું છે ? તમેજ અને શીખવ્યું છે. તમેજ ચીટ-નીસો, સાંકેતો, વ્યાપારીશો, નગરદંડો અને છેવટમારાં કુમારોને તમારા સ્વર્ણ માટે મારો દેહ વેચ્યો છે. તો પછા મારા હૃદયના આનંદ ખાતર હું તેમ કહું તેમાં તમને શું છે ? દિવાન સાહેબ ! એમ છેકાંઈ શાના જાઓ છો ? મારા વડે તો આજ દિવાનસાહેબ કહેવાવા છે. મેં એ માર્ગ ન લીધો હોત તો તમારો ભાવેય કાણ પૂછતું અને તમારા હાથનાં બે બોરેય કે.જી લેતું. એતો દુવા કરો અને કે આ દિવાન ગીરી મળી છે. વળી જેવું હોય તો ખતાવી દઉં કે ત્રણ દિવસમાં ગામ છોડી નાસવું પડે છે કે નાહ.” કમલાએ મર્યાદા મૂકી પોતાના સ્વભાવનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું.

વિમળરાય આ કબજા સાબળતા બહુજ ઉચ્છેરાઈ ગયો. કમલાપ્રતિ તેને અંતઃકંપિત થઈ તરતકાર દેખાવ્યો. આટલા દિવસ

વશેકવશે ચૂપ થઈ અંખ આડા કાન કરનાર વિમળગાય આજ નિડર બન્યો. કંશાની પણ દરકાર કર્યા વિના તે બોલ્યો:—

“ બેશરમ કુતરા ! હમણાં હમણાં આ મકાન છોડી ચાલી જા. તારાથી થાય તે કરી લે. મારે તારૂં કામ નથી અને દિવાનગીરીનું કામ નથી. આટલા દિવસ હૃદય ઉપર પથ્થર મૂકી સહન કરી લીધું તે આટલા માટે તને જરા પણ શરમ નથી, જા. જા. ખુલ્લે છોગે તારા માનીતાના ધરમાં જઈને રહે. મને તારી કાંઈજ દરકાર નથી. જા એકદમ તારૂં કાળું કર. ”

વિમળગાયે આમ બેલતાં કમળાને ધડકા મારી ઓરડા બહાર કાઢી. મુન્દાવળો પત્ર લઈ પોતાના ખીસામાં મૂક્યો. કમળાને કોઈ પણ વધી ગયો. વિમળગાયની જરા પણ પરવા કર્યા વિના, તેને હોરાન ટરવાના વિચારથી તે ત્યાંથી નીકળી સીની લીમસિંહના અવાસમાં ગઈ. તેને આવેલી જોઈ લીમસિંહ ચમક્યો. છતાં તેને આવકાર આપી આગમનનું કારણ જણી લીધું ત્યારે તે તેનો તિરસ્કાર કરી પાછી કાઢી મૂકવાનો વિચાર બન્યો. પણ પછી વળી કાંઈક વિચાર આવતાં આગુના એક ઓરડામાં તેને રહેવાની ગોઠવણ કરી આપી. ફટફટવાર પછી તે કમળા પાસે ગયા.

“ બહાણા ! હવે મને તમારા વગર કોઈનેય આધાર નથી. તમારા પ્રેમમાં દીવાની બની છું તમારી મરજીને અચિન પાછ તેનું આ પરિણામ આવ્યું. ” કમળાએ લીમસિંહને લાંબે શ્વાસ માંડ્યો. “ તેમને સહજ સથળ અરતી તેમણે મને કેટલાય અવસરો ક્યા અને ધરમાંથી બહાર કાઢી મૂકી હવે હું ક્યા જઉં ? મને કોનો અશરો ? ગમમાં, ન્યાતમાં, સગાવહાણામાં બંધા મને ફટ ફટ કરશે આ બધું કોને માટે ? તમારાજ પ્રેમ માટેને ? હવે હું અડીથી નહિ જઉં. કોઈનેજ મ્હારું મ્હોં બચાવી નહી શકું. હું તો તમારી પાસેજ રહીશ ” આમ બેલતી લીમસિંહને ગમે વળગી તેના મોઢાપર ચુંબન લેવા મંડી.

“ તું શા માટે બહાર છે ? ખુશીથી મ્હારી પાસે રહેજો. હું પણ દિવાનને જોઈ લઈશ. ” લીમસિંહ તેને હૃદય સરસી આંખતાં બોલ્યો.

“ બહાણા ! મારી એક વાત સાંભળશો ? એ દિવાનજી ન

જોઈએ. જ્યાં મુઘી એ દિવાનપદ પર છે અને હું તમારી પાસે છું ત્યાં મુઘી એ જાંપીને બેસશે નહિં. તે મારા ઉપરનું વેર લેવા તમારા વિરુદ્ધ કાવતરાં કરશે. કંઈ કંઈ કપટ કરશે. એ મહા પાખંડી છે. તમારે એનો તો જરાય ભરોસો ન રાખવો. અને તમારી પાસે જોશે અને એનું હૈયુ ખળી જશે. કોઈ દહાડોય એ છાનો માને! બેસશે ખરો કે? એવા દેખીલા કુશ્મનના હાથમાં તે દિવાનપદ શોભે? એનો તો પગજ કાઢવો જોઈએ. કુમલાએ પતિ ઉપર વેર લેવાની શરૂઆત કરી.

“ ઠીક છે. આજ જગતસિંહને મળ્યા પછી વાત. ” લીમસિંહે શાન્તવન આપ્યું.

કેટલીકવાર પછી જગતસિંહ લીમસિંહ પાસે આવ્યો. જગતસિંહ લીમસિંહને મળ્યા તો આવ્યો હતો પરંતુ તેનું ચિત્ત સ્વસ્થ ન હતું. રણુમલે પોતાના પત્રોનું શું કથું તથા તે ક્યાં હશે તેની તેને સહજ પણ ખબર મળી ન હતી. અને તેથી તે અત્યંત ચિંતિતુર હતો. હમેશના રિવાજ મુજબ તે આજ લીમસિંહ પાસે આવ્યો હતો. લીમસિંહે તેને જોતાંજ પ્રશ્ન કર્યો:—

“ કેમ જગતસિંહ ! કાંઈ નવીન સમાચાર છે કે ? ”

“ ના, કુમારસાહેબ ! નવાંતો કાંઈજ નથી. પણ મેં આપને કાગળ મોકલ્યો હતો તે મળ્યો કે ? ” જગતે કાંઈક અધિર ચિત્તે પ્રશ્ન કર્યો.

“ અને તો એક પણ કાગળ નથી મળ્યો. કોની સાથે મોકલ્યો છે ? કાગળમાં શું લખ્યું છે ? ” કુમાર અચીરો બન્યો.

“ રણુમલ સાથે. એ મારો ખાસ વિશ્વાસુ માણસ છે. દિવાન સાહેબ તથા પેલો જગન્નાથ, અમરસિંહ તથા હુમીરસિંહની સલાહ મુજબ આવે છે અને અમરસિંહના મકાનમાં એક છૂપી બેઠક મળવાની હતી, અને તેમાં રાજ્યસત્તા હાથમાં લેવાના કાવતરાં ચનાર હતાં. આ ખાખતના સમાચાર મેં એમાં જણાવ્યા હતા. હજી રણુમલ પણ અને પાછો નથી મળ્યો મારો જીવ મહાજ અગીર થઈ રહ્યો છે, કે રખેને તે કુશ્મનના હાથમાં સપડાયો હોય ! કુમારસાહેબ ! આ ખાખતની જલ્દી તપાસ થવી જોઈએ છે. નહિં તો

તેઓ બળવાન બની જશે અને આપણે વિમાસનું પડશે. તમારા ભૂપસિંહ પણ એ ખટપટમાં ભળેલા છે. ”

“ શું ભૂપસિંહ? એ માનવા જેવું છે? ”

“ માનવા જેવું શું? ખરૂં છે. મેં મારી બને તપાસ કરી છે. કુમારસાહેબ! તમે તો લેળાજ રહ્યા. કોઈના પેટની તમને ક્યાં ખબર પડે છે? ”

જગત્સિંહના શબ્દો અક્ષરે અક્ષર સત્ય હતા. કુમાર પરાક્રમી હતો પણ ખરેખર મોળો હતો. કોઈના કપટની તેને સહજમાં ખબર પડતી નહિં ભૂપસિંહનું નામ કાવતરાખોરો સાથે સાંભળ્યા તેને કંઈક લાય તેમજ કંઈક ક્રોધ પણ ઉપજ્યો.

“ જગત્સિંહ! મારે એક ખીજ સમાચાર પણ તને કહેવાના છે. દિવાને તેની સ્ત્રી સાથેનો મારો સંબંધ જાણતાં તેને તિરસ્કારી કાઢી મુકી છે. હવે તેનું શું કરવું? ”

“ કુમારસાહેબ! તમે તો પ્રજાના પાળક છો. તમારે તેને આશ્રય આપવો. અને એ દિવાનને તથા અભયને સત્વરજ તેમની જગ્યા ઉપરથી દૂર કરવા. તમે રાજકુમાર છો અને તમને તે સત્તા છે. તમારા હુકમની બખ્તવણી હું કરીશ ”

કુમાર તૈયાર થયો. આગળ પાછળનો વિચાર કર્યા વિના તેણે ત્રણ પત્રો લખી નીચે પોતાની સહી કરી જગતના હાથમાં મૂક્યા. જગત ત્યાંથી હસને મોઢે ચાલી નીકળ્યો.

આ તરફ રાધીએ આ તમામ સમાચાર તરતજ જગન્નાથને પહોંચાડ્યા. જગન્નાથ ક્ષણવાર વિચારમાં પડ્યો. તેણે પ્રશ્ન કર્યો:—

“ રાધી! હવે શું બનશે? તું શું ધારે છે? ”

“ હવે જગત્સિંહ સેનાપતિ અને દિવાનનો હોદ્દો સંભાળવાની તજવીજ કરવા જશે. ” રાધીએ જવાબ આપ્યો.

“ હીક. તું હું ચીઠ્ઠા આપું તે અમરકાકોરને હમણાં જ પહોંચાડ. ”

જગન્નાથે આટલું બોલી એક ચીઠ્ઠી લખી રાધીના હાથમાં મૂકી. રાધી નરતજ અમરસિંહને ધેર ગઇ. જગન્નાથ તૈયાર થઇ અહાર નીકળ્યો. જતાં જતાં કાન્તાને કહેતો ગયો કે જ્યાં સુધી

આતે-ઈંદ્રજીવ કે શું ? ૨૯૬- ઉપા અને અરુણ આવશે

રાધી એગર પોતે પાછો ન કરે ત્યાં સુધી ધરમાં કોઇને દાખલ થવા ન દેવું. અને પોતાના પાછા કરતા સુધી કોઇનો વિશ્વાસ ન કરવો.

જગન્નાથ ત્યાંથી નીકળી સીધો રાણાની હજુરમાં પહોંચ્યો. રાણો અત્યંત વૃદ્ધ હોવાથી રાજ્ય કાર્યો રમાં માથું માંતો નહિં. બધો વહીવટ કુવરજ કરતો. છતાં મહાવના આજ્ઞાપત્રો ઉપર હજી રાણાની સહી લેવાતી, અને આણુ પણ રાણાની ફરતી. રાણાને અમરસિંહ તથા હુમીરસિંહ ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. રાણો મોટે ભાગે કોઇની મુલાકાત લેતો નહિં. માત્ર કોઇ કોઇ વખત હુમીર-સિંહને મળતો. ખાડીનો પોતાનો બધો સમય તે ઇશ્વર ભજનમાં ગાળતો. જગન્નાથ, ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે રાણો પોતાના નિલકર્મથી તરતને પરવારી બેઠો હતો, નોકરે આવી વરધી આપી:—

“આપુ ! આપણા નગરશેઠના શુમારતા જગન્નાથમામ આપુની સલામે આપ્યા છે.”

રાણાના મનમાં વિચાર થઇ પડ્યો. ‘નગરશેઠ આવે એતો ઠીક પણ એનો શુમારતો વળી રાણાની સલામે આવે એ શું ? જરૂર આમાં કંઈક રહસ્ય હોવું જોઈએ.’ આમ વિચાર કરી તેને અંદર લાવવા આજ્ઞા કરી, જગન્નાથે સુજરો કરી કહ્યું:—

‘રાણાજીને ધણી ખમા ! આપુ ! આપની નિવૃત્તિના સમ-મમાં પણ હું વિદન નાખવા આવ્યો છું, પણ મારે બીજો કોઇ ટેકાણો કહેવા જેવું નથી. ધણા દિવસથી આપુ પાસે આવવાનો વિચાર કરતો હતો, પરંતુ નિવૃત્તિ પરાયણ આત્માને પ્રવૃત્તિમાં નાખવાનું મન નહોતું થતું. પણ આજ લાગ્યું કે જો હવે ઠીક થશે તો ધણુંજ અનિષ્ઠ થશે તેથી આવ્યો છું.’ જગન્નાથે શરૂઆત કરી.

“જગન્નાથ ! નગરશેઠ તો કુશળ છે ને ? રાજ્યની તીજે-રીમાં ખાડો તો નથીને ? દેશની ઉપજમાં તો વાધો નથીને ? કોઇ બહારવટે તો નીકળ્યો નથીને ? મારી પ્રજાનો સુખી છે ને ? કહે-શા સમાચાર લઇને આવ્યો છે ?” રાણાનાં નેત્રમાં ઉત્સુકતા તથા કર્તવ્યપરાયણતા ઝળકવા લાગી

“આપુ ! જે રાજ્યમાં ન્યાયનો કટિ અદલ હતો તેમાં હવે

વધવટ થવા માંડી છે. ન્યાયની તુલામાં ધડોળ નથી. નિમકહલા-લીને સ્વાર્થે હાંકી કાઢી છે. રાજ્યભક્તિનું સ્થાન પ્રપંચ અને રાજ્ય લોભે લીધું છે નીતિનું સ્થાન કર્તવ્યશ્રેષ્ઠતાએ લીધું છે સરજ-તાને બદલે કાન્સથાન જણાઇ આવે છે. બાપુ! રાજ્યમાં માત્ર એ ત્રણ વ્યક્તિજ રાજ્યભક્તિવાળી છે પણ તેમને માટે કંડા હુકમો છૂટી ચૂક્યા છે, અને જે વખત જાય છે તેમાં મહા નિનષ્ટ પરિણામ આવવાનો ભય છે. બાપુ! આપ માત્ર આજનોજ દિવસ રાજ્યની લગામ હાથમાં લઇ દરબારગૃહમાં પધારો એટલે બહુ શાન્ત થઇ જશે.”

“ જગન્નાથ! પણ આ બધું છે શું ? તું મને પ્રથમ સમજાવ પછી મારે જે કરવું ધટશે તે તરતજ ફરીશ. મારી પ્રજા કાંઈ પણ રીતે દુઃખી થતી હશે તો તેને સુખી કરવા હું પ્રાણ પણ અર્પણ કરીશ. જગન્નાથ! રાણો વૃદ્ધ થયો છે ખરો, પણ હજી તેની કાર્યક્ષતા, વીરતા અને પ્રજાપ્રિયતાનો ક્ષય નથી થતા માંડ્યો.” રાણાની આંખો ચમકવા લાગી. કપાળ ઉપર ભસ્મના ત્રિપુડ ઉપર લાલ રંગનું મોઢું ત્રિપુડ, ઉઘાડ, વૃદ્ધ પરંતુ ખોરાકથી પોષાયલા શરીર અને વિશાળ વક્ષસ્થળ પર ભસ્મનું અર્ચન શોભી રહ્યું હતું. કંઠમાં ઉપવિત શોભતું હતું. સફેદ મોટી મૂઠોના આમળા ચઢાવ્યા હતા. માથાના રૂપેરી વાળ છૂટા ઝુલતા હતા. એક વૃદ્ધ તપસ્વીની જેમ રાણો શોભતો હતો.

“ બાપુની આજ્ઞા મુજબ હું બધું કરેવા તૈયાર છું. પણ પહેલાં એક બરોબરત કરવાની જરૂર છે. અને તે એ કે જગન્નાથ સિદ્ધ કાંઈપણ પ્રકારનું પગલું ભરે તે પહેલાં તેને રોકવો. અને તે માટે આપ એમ કહેવડાવી મોકલો કે ‘રાણાજી મળવા માગે છે માટે તેણે તેને તેડવા મોકલે ત્યાં સુધી ધરમાંજ રહેવું.’

રાણાએ તે મુજબ તરતજ આજ્ઞા કરી. જગન્નાથે હુંકમાં પણ મુદાસર શરૂ કર્યું.

“ બાપુ આપણા નવિન દિવાન છે તે કાર્યક્રમ છે, પણ કાચા કાંનના છે. કાંઈક બોળા દિલના છે. પોતાના સ્વામીને તે હમેશાં પ્રસન્ન રાખવા તત્પર રહે છે. પણ તેમ કરવામાં કેટલીક

વખત બહારની શાખવણીથી તે નીતિ અનતિનું જ્ઞાન ભૂલી જાય છે. જગત્સિંહ ઠાકોર છે પરાધી, પણ માછ દિવાન સાહેબના વખતથી રાજ્ય સાથે સારો સંબંધ તેમનો નહતો—”

“હા. તે હું જાણું છું, અને એનાથી ચેતીને રહેવા મેં કુમારને ધણી વખત બલામણુ રાણુ કરી છે.” રાણો વચ્ચે બોલી ઉઠ્યો.

“જ્યારે નવા દિવાન આવ્યા ત્યારે જગત્સિંહે તેમના અજણપણનો હાલ લીધો. રાજ્યના લાભની વાતો કરી કરીને તેમનો વિશ્વાસ મેળવ્યો, અને ખાનગી રીતે પોતાની ઇચ્છા પાર પાડવાની યુક્તિઓ કરવા માંડી. વળી દિવાન માંદગર કુમાર સાહેબનો પણ વિશ્વાસ મેળવી લીધો. અને હાલ રાજ્યના રચના ગણાતા, આપુના પરમ વિશ્વાસપાત્ર અને સ્નેહ લાજન ઠાકોરો ઉપર ખોટા આરોપ મૂકી તેમને રાજ્યમાંથી દૂર કરવાની ખટપટ ચાલુ છે—”

“એ કયા ઠાકોરો ?” રાણોએ આતુરતાથી પૂછ્યું.

“ઠાકોર હુમીરસિંહ અને સેનાપતિ અમરસિંહ.”

“શું કહ્યું ? હુમીર અને અમર સામે આરોપ ? જગન્નાથ ! તું આ શું કહે છે ?” રાણાની આંખો ફાટી.

“બાપુ ! હું સાચું જ કહું છું. એતો ઠીક. પણ હમણાં જ જાણવા પ્રમાણે કુમારસાહેબ પાસે ત્રણ અગ્રપત્ર જગત્સિંહે પણ લખાવી લીધા છે.”

“તેમાં શી આજ્ઞા છે ?” રાણો અધીરો બન્યો.

“તે હું નથી જાણી શક્યો. પણ કાંઈ ભયંકર જ હોવી જોઈએ.”

“જગન્નાથ ! હું હમણાં જ તે પ્રપંચી જગત્સિંહે તેનું ફક્ત અખાડીશ.” રાણો ઉચો નીચો થયો.

“બાપુ ! આપની હજુરમાં હું આજ પ્રદેશ વહેલો જ આવું છું. મારા કહેવા ઉપર પણ આપ એકદમ ભરોષો મુકો તે રાજનીતિથી વિરુદ્ધ છે. દરેક ખાખતની આપે પુરી તપાસ કરવી જોઈએ. આપ કૃપા કરી શાન્ત ચિત્તે સાંભળો. દિવાન સાહેબની સ્ત્રી કમલા હાલ કુમારસાહેબની પ્રેમપાત્ર બની છે. માનવનીમાનું

USHA AND ARUN

“ ଚାଲିଗଲା ! ତୁ ଯା ସୁ-କରି ତୁ ? ”

୧୯୯୯ PAGE 298

માન ઉતર્યું છે જગતસિંહ પણ એવીજ બાજી બેલે છે. આ ત્રણ કામળા. પ્રથમ આ કાગળ જગતસિંહે માનવતીમાને આપવા કહ્યું હતું પછી તેનો જવાબ મળે છે તે ઉપર આ બેમાંથી એક કાગળ કુમાર સાહેબને આપવાનો હતો. ” આમ બોલતાં તેણે ત્રણ તાળી પાડી. અમરસિંહ રણુમલ સાથે ત્યાં આગ્યો. ” બાપુ ! પુછો આ શયતાનને આ તેનો એકરાર. ”

રાણુએ બધા પત્રો તથા એકરાર વાંચ્યા. રણુમલના સમું બેયું. રણુમલ તો જીવતોજ મરેલો હતો. રાણુની નજરનો તાપ તેનાથી સહન ન થયો તે એકદમ પગે પડતો બોલ્યો:—“ બાપુ ! હું ગુન્હેગાર છું મને માફ કરો. આ બધા જગતસિંહના પ્રપંચ હતા. ”

રાણુનાં દેવમાંથી અગ્નિ વરસાવા લાગ્યો એક બાયાત પોતાનાજ કુળને આવું લાંછન લગાડવા તૈયાર થાય એ તેનાથી નહોતું ખમી શકાતું તેમજ કુમારનું આવું દૃશ્યરિત પણ તે સહન કરી શક્યો નહિ. તેણે તરતજ પોતાની સહી સાથેનું ફરમાન જગતસિંહને પઠડવાનું અમરસિંહને સોંપ્યું. તરતજ દરબાર ભરવાની આજ્ઞા કરી. જગન્નાથ ઠંડે પેટે ઘેર ગયો. કુમાર દરબાર ભરવાની આજ્ઞાથી વિસ્મય પામી અનેક શત્રુઓ કરવા લાગ્યો.

અણુચીંતની દરબાર ભરવાની આજ્ઞા થઇ. અને તેય પણ ખાસ વૃદ્ધ રાણા તરફથી. આથી પ્રજા તથા મરદારવર્ગમાં અનેક તરંગો ચાલવા લાગ્યા. જેતા જેતામાં દરબારગૃહ આવનારાઓથી ચિકાર ભરાઇ ગયો. વિમળરાય તો વિચારમાંજ પડી ગયો હતો. રાણા તરફથી અણુચીંતનું ફરમાન નીકળવાથી તેનો મુંઝાઇ ગયો હતો. આજ દરબારગૃહમાં શું થવાનું છે તે વિચારજ તેને અકળાવી નાખ્યો હતો. જગન્નાથ ઘેર પહોંચતાંજ વિમળરાય તરફથી તેકુ આવ્યું. જગન્નાથ વિમળરાય પાસે ગયો:

“ જગન્નાથ ! આ બધું શું છે ? આજ રાણાશ્રીની આજ્ઞા દરબાર ભરવાની થઇ તેણે તો મને તો બહુજ વિમાસણનાં નાખ્યો છે. હું કિવાનું અને હું ખાસ દરબાર ભરવાનું કારણ પણ ન જાણું ? આતે કેવું ? ” વિમળરાયને આજ પોતાની સ્થિતિનું કંઈક ભાન થયું.

“ સાહેબ ! અમ મુંઝાવાનું કંઈજ કારણ નથી. આપ લેજા છો. વાત બહેકી ગઈ છે. જગતસિંહ પ્રપચી છે. તેના જેવો હુર્યો કાઈજ નથી. આપનાપર, મારાપર, અમરસિંહ નથા હુનીર-સિંહપર તેણે ખોટા આરોપો મુક્યા છે. આપણને રાજ્યદ્રોહી ઠરાવ્યા છે અને રાજમાતા માનવતીબા ઉપર પણ કલંક મુકાયું છે. આ બધું જગતસિંહનું કામ છે. છતાં આપતો તેને પોતાના સગાભાઈ તરીકે લેખો છો. આપણો આજ ન્યાય થવાનો છે. ”

જગન્નાથના શબ્દો સાંભળી વિમળરાય વધુ મુંઝાણમાં પડ્યો. દરખાસ્તગૃહમાં શું થશે ? એ વિચારજ તેને કંઈ મુઝામ દેતો નહિ. તેને મૈન જેઠ જગન્નાથ આગળ બોલ્યો:—

“ સાંભળવા મુજબ કુમારસાહેબે અમરસિંહને તોઢકીપરથી દૂર કરવાનું તથા તેને અને તેના વૃદ્ધપિતાને રાજ્યદ્રોહી તરીકે પકડવાનું આજ્ઞાપત્ર જગતસિંહને લખી આપ્યું છે. ”

‘ આટલું થાય અને મને દિવાનને કાંઈજ ખબર નહિ. ” વિમળરાયે કહ્યો.

“ પણ આપને દિવાન તરીકે લેખેછેજ કોણ ? ક્ષણમાં આપને અને મારે માટે પણ કેમ હુકમો નહિ નીકળે ? ” જગન્નાથ બોલ્યો.

વિમળરાયની શુદ્ધિ ઠેકાણે આવી. જેમ તેજ હિમ્મત લાગી તે બોલ્યો: “ સમજ્યો, સમજ્યો. હવેજ ખરો સપય છે એકે છું કે જગત કેમ જતી જાય છે ? ”

“ સાહેબ ! હવે મોઢાની વાતો નથી કરવાની. હવે તો પુરાવા આપી સાબીતી કરવાની છે તમે શી રીતે સાબીત કરશો ? તમારી પાસે જગતને ખોટો પાડવાના લેખીત કે દર્શનીય પૂરાવા છે ? તેતો હુર્યો છે. ખોટા ખોટાએ ઉમા કરશે. તમે એમ કહી શકશો ? નહિ. જે હુર્યો હોય તેજ કરી શકે. પછી આપણા બચાવનો શો માર્ગ ? ” જગન્નાથે પ્રશ્ન કર્યો.

“ જગન્નાથ ! કહું છે કે આત્માનું રક્ષણ થવું હોય તો સપત્તિ અને સ્ત્રોના ભોગે પણ આત્માનું રક્ષણ કરવું. હું એ માર્ગ ગૃહ્ય કરું તો ? ” વિમળરાયે હૃદયની નબળાઈ બતાવી દીધી.

“સાહેબ ! એ સત્ય છે. એજ માર્ગ ગૃહણ કરવો ઈષ્ટ છે. પણ મેળ કરતાં જો કીર્તિને ઝાંખ લાગતી હોય તો કાલ્યા મનુષ્યોએ એ પણ કહ્યું છે કે “કીર્તિનો ખ્યાલ થતો હોય તો આત્માનો પણ ભોગ આપવો.” આપ આપના મુખેથી આપનો ખ્યાલ કેરો એ વ્યાજખી નહિં ગણાય. આપ એ બધું મારાપર છોડો. હું તમામ સંભાળી લઉંશ. હું બધી બાબત બાંધું છું.” જગન્નાથે જવાબ વાળ્યો.

વિમળરાય વિચારમાં પડ્યો. જગન્નાથ દરબારમાં આવવાનું જણાવી ત્યાંથી રવાના થયો ભોમસિંહ પણ રાણાની અશુચિ-તવી આજ્ઞાથી ભ્રમમાં પડી ગયો હતો. જગન્નાથ રાજ લઈ તેના દિવાનખાનામાં આવ્યો. સલામ કરી બોલ્યો :—

“કુમારસાહેબ ! આપની નજરમાં હું વિદ્યાસલામી અને રાજ્યદ્રોહી છું. પણ ખરી બાબત તેમ નથી અ.પ જાણે છે. કે મહારાણા સાહેબે આજ ખાસ દરબાર ભરવાની અજ્ઞા કરી છે. એમાં શું બાબત ચર્ચવાની છે તેની આપને ખબર છે ?”

“જગન્નાથ ! તું ખાનગી ખાતોમાં માયું મરે છે.” કુમાર ગંભીરતાથી બોલ્યો.

“કુમારસાહેબ ! હું ખાનગી વાત નથી બોલ્યો. પણ મહારાજ ! આજની બાબત એવી છે કે જેના અપનેય ઘણો વિચાર કરવાનો છે આપ પોતેજ અત્યારે રાજ્યપ્રતા ધારી છો. છતાં આજના દરબારની ખાસ અજ્ઞાપત્રનું કાગળ આપનાથી પણ અજાણ્યું છે, તેનું કારણ આપ જાણો છો ? અપની આનુમાન્ય જાળ ગુંધાયલી છે. આપને નાલાયક ઠરાવવાના ચંતો થયાં છે. અને તેના પૂરાવા દાખલ આપનું આજનું સાંક્રમિક પગલું મૂકવાનું છે. મહારાણાશ્રીને આ બધી ખબર છે અને તેથી સવેળા આપતા ઉપાય લેવાને તેમણે આ માર્ગ લીધો છે. કાવતરાખોરોને પરહેજ કરવાની પણ મહારાણાનો આજ્ઞા થઈ ગઈ છે. અત્યારે તો તે ચોક્કી પહેરામાં હશે. મહારાજ ! મારાપર કોઈ ન કરશે. પણ હવે આપ આપની આસપાસ નંખાવેલી જાગતે બેઠી નાખો અને આપની પ્રથમની પ્રજાપ્રિયતાનું દિગ્દર્શન કરાવો. મહારાજ આપ દરબારમાં પહોંચો ત્યાં આપને બધું સ્પષ્ટ થશે. આપની આજ્ઞા માયું છું.”

જગન્નાથ કુમારના પ્રત્યુત્તરની રાહ જોયા વિના ચાલ્યો ગયો. કુમાર વિચારમાં પડ્યો. આ બધું શું હતું અને પોતાની આબુ ખાબુ કાણે જાળ ખીંછાવી હશે તે વિચારે તે ચઢ્યો. ધીમે ધીમે કપડાં પહેરી હથિયાર ધારણ કરી દરબારગૃહ બાજી વળ્યો. હૃદયના વિચારોની છાયા તેની મુખમુદ્રા પર હતી. તે બખડી ઉઠ્યો:—

“આતે ઇંદ્રજાળ કે શું ?

પરિચ્છેદ સાતમો.

મહારાણાનો જય.

કદરદાનીની કદર કદરદાનજ કરી ચક્રે છે.

૨૧ યપૂરના દરબારગૃહમાં લોકોની ઠઠ જામી હતી. બાયાતો, સરદારો, તથા નગર જનો પોતપોતાને નિયત સ્થળે ગોઠવાઈ ગયા હતા. દિવાનસાહેબ પણ પોતાના આસને ખીરાળ્યા હતા. માત્ર રાજકુમાર તથા સેનાપતિનું સ્થાન ખાલી હતું. બાયાતોમાં જગતસિંહની જગ્યા પણ ખાલી હતી. હજી રાણાની પધરામણી યષ્ટ નહતી. રાણાની પાસેજ એક બાબુ કુમારનું આસન હતું. બીજી તરફ વૃદ્ધ સરદારો અને રાણાના માનીતા બાયાતોમાં હમીરસિંહની જગ્યા પણ ખાલી હતી. નગરશેઠ માધવલાલ પણ દિવાન સાહેબની બાબુમાં ખિરાળ્યા હતા. જગન્નાથ પણ તેમની સાથે હાજર હતા. જ્યારે જ્યારે દરબાર ભરાતો ત્યારે ન્યાયાસન હમેશાં ખાલી રાખવામાં આવતું. કારણ દરબારમાં જ્યારે કોઈ અમલનો મુકદ્દમા હોય ત્યારે કોતો રાણો જાતેજ તેનો ન્યાય કરતો ચા રાણાની ઇચ્છામાં આવે તે મનુષ્યને ન્યાયનું કામ સોંપાતું અને તે મનુષ્ય ન્યાયાસન પર બેસતો. થોડીજવારમાં કુમારે આવી પોતાનું આસન લીધું. હાજર રહેલા દરબારીઓએ રીવાજ મુજબ કુમારને

નમન કર્યું. હજી રાણો આવ્યો નહતો. સર્વનાં નેત્રો રાણાને આવવાના માર્ગ તરફ આતુરતાથી ચોટી રહ્યાં હતાં. થોડીજવારમાં રાણાના આગમનના સમાચાર પ્રતિહારે જણાવ્યા, રાણો આવતાં સમસ્ત દરબાર ઉભો થયો. રાણાને મુજરો કરી સર્વ પોતાને આસને બેઠા. બાદ રાણાએ ગંભીર સ્વરે શરૂ કર્યું:—

“મારા શરા સામંતો, બાયાતો અને નગરજનો.”

આજ અણુચીતવ્યા આ ખાસ દરબારના આજ્ઞાપત્રથી તમે વિચારમાં પડી ગયા હશે. પણ હું તમને તે મુઝવણમાં વધુ વખત રાખવા ઇચ્છતો નથી. આજ વર્ષોથી જે પ્રસંગ મારા રાજ્યમાં ઉપરિચિત થયો નહતો તેવો પ્રસંગ આજ ઉપરિચિત થયો છે. મારા મરહુમ દિવાનના સમયમાં મને કોઈ દિવસ આવો ખાસ દરબાર ભરવાની અગત્ય જણાઈ નહતી. તેના સમયથીજ બધો કાર્યભાર કુમારને સોંપી હું વાનપ્રરથાશ્રમમાં મારો કાળ ગાળતો હતો. પરન્તુ એક અજાણ્યા અને રાજ્યખટપટથી ખીનઅનુભવી દિવાનના હાથમાં રાજ્યતંત્ર સોંપવાથી, ઉછરતી યુવાનીમાં પોતાની સ્થિતિનું જ્ઞાન ભૂલી જનાર કુમાર ઉપર રાજ્ય સત્તાનો ભાર નાખવાથી અને રાજ્યના નિમકહલાલ બાયાતો અને સામંતો સાથેની મુલાકાતો બંધ કરવાથી મારે આજનો દરબાર અત્યંત કફેડા સંયોગોમાં ભરવો પડ્યો છે.”

જેમ જેમ રાણો બોલતો ગયો તેમ તેમ સર્વની જાણસા વધી ગઈ. બધાનાં નેત્રો ક્ષણમાં દિવાન તરફ તો ક્ષણમાં કુમાર તરફ ફરવા લાગ્યાં. રાણો હજી બોલતોજ હતો.

“દિવાનજી !” રાણો વિમલરાય તરફ જોઈ બોલ્યો. “તમે જાણો છો કે કુમારને રાજ્યગાદી માટે નાલાયક ઠરાવવાના શા શા પ્રપચો રચાયા છે ?”

“મહારાણાજી ! હું એ બાબતથી તદ્દન અજાણ છું.” દિવાને ગભરાતાં ગભરાતાં જવાબ આપ્યો.

“હું જાણું છું કે તમે તેનાથી કેવળ અજાત છો. અને તેથીજ આજ મારે એ બાબત હાથમાં ધરવી પડી છે. જગન્નાથા” રાણો જગન્નાથ તરફ ફરી બોલ્યો.

“ બાપુ ! ” જગન્નાથે સિંહાસન પાસે જઈ ધુંટણીએ પડી કહ્યું.

“ ઠાકોર હુમીરસિંહ, અમરસિંહ તથા જગતસિંહને બોલાવી લાવ’ રાણાએ આજ્ઞા કરી. રાણો જેમ જેમ એક એક શબ્દ બોલતો ગયો તેમ તેમ સર્વનાં હૃદય વધુ અને વધુ ગુન્થવાડામાં પડવા લાગ્યાં. “ કુમારને નાલાયક ઠગવવામાં કેનો હાથ હશે ? શો પ્રપત્ય રચાયો હશે ? હુમીરસિંહ તથા અમરસિંહ જેવાનો આ કાર્ય સાથે શો સંબંધ હશે ? જગતસિંહે શું કર્યું હશે ? ” વગેરે વિચારોની પરપરા દરેકના મનમાં ચાલતી હતી. છતાં સર્વ મુઠે મોઢે રાણા તથા જગન્નાથ તરફ જોઈ રહ્યા હતા. ક્ષણવારમાં જગન્નાથ પાછો આવ્યો. તેની પાછળ હુમીરસિંહ, અમરસિંહ તથા જગતસિંહ હતા. હુમીરસિંહ તથા અમરસિંહ નિઃશસ્ત્ર હતા અને જગતસિંહના હાથમાં બેડી હતી. તેમને જોતાજ રાણાએ પ્રશ્ન કર્યો.

“ હુમીરસિંહ ઠાકોર ! કેમ તમે તથા અમરસિંહ નિઃશસ્ત્ર દરબારમાં આવ્યા છો ? અમરસિંહ ! તમે તો સેનાધિપતિ છો. તમારેતો ચોવીસે રૂઢાક હથિયારથી સજ્જ રહેવું જોઈએ. કેમ આમ આજ દરબારમાં તમે હથિયાર વિના આવ્યા છો ? ”

“ બાપુ ! રાજસત્તાને અમારે માન આપવુંજ જોઈએ ” અમર તથા હુમીરસિંહે જવાબ આપ્યો.

“ જગન્નાથ ! આ વળી નવું શું છે ? ” રાણાએ આતુરતાથી પૂછ્યું.

“ બાપુ ! અમરસિંહનેજ પુછોને ? ” જગન્નાથે પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

રાણાએ અમરસિંહ સામું જોયું. તે બોલ્યો :—

“ બાપુ ! આપના આજ્ઞાપત્રનો અમલ કરવા હું ગયો ત્યારે મને કુમાર સાહેબની સહી સાથેનું આજ્ઞાપત્ર સામું બતાવવામાં આવ્યું. હવે મારે શું કરવું ? મેં આપના આજ્ઞાપત્રનો અમલ કર્યો અને કુમારશ્રીના આજ્ઞાપત્રને માન આપવા મારા હથિયાર મેં છોડી દીધાં.”

“ મને કંઈ સમજતું નથી. જોકે શોડું ધણું તો હું સમજ્યો છું પણ વધુ ખુલાસાની જરૂર છે. મારા નિમકહલાલ સામંતો !

આપણા રાજ્યમાં આજ કેટલાંય વર્ષોથી વિશ્વાસઘાતી અને રાજ્ય-
દ્રોહીઓનું અસ્તિત્વ ન હતું પણ આજ તેનો છોક કંઈક પુરી
નીકળ્યો છે અને તેનો નાશ કરવાનું કોઈ આપણે કરવાનું છે.
અયમ મારો વિચાર આજના ન્યાયકારને પાસે દિવાન ઉપર નાખ-
વાનો હતો પરંતુ કેટલાંક કારણો મને તેમ કરતાં અટકાવે છે,
અને આ કારસ્તાનોને તેની ખરી આશી વખતે પકડી આપનાર
વ્યક્તિનેજ એ ન્યાયનું કાર્ય સોંપવું એ મને યોગ્ય ગણાય છે.
તમારો શો અભિપ્રાય છે ?”

અત્યાર સુધી એક પછી એક ગુનવાડામાં ગોથાં ખાતા દર-
ખારીઓ રાણાના મતને મળતા થયા અને ન્યાયાસન પર ખીરાજતી
વ્યક્તિને જોવા અધીરા બન્યા.

રાણો ગંભીર સ્વરે બોલ્યો:—“આજનું ન્યાયકાર્ય હું જગન્ના-
અને માથે નાખુ છું અને હું આશા રાખુ છું કે જેટલી કાર્યદક્ષતાથી
તેણે અત્યાર સુધી કાર્ય કર્યું છે તેવીજ શુદ્ધિમતાથી તે તે પાર
ઉતારશે.”

12

“આપુ! હુંતો આપનું બચ્ચુ છું. ન્યાય કરવાની મારી
ચોગ્યતા નથી છતાં આપની આજ્ઞાને માથે ચડાવી મારાથી બનતી
સેવા બળવત્તા હું તૈયાર છું.” જગન્નાથ ન્યાયાસનપર બેઠો, માથ-
વલાલ શેઠ અત્યાર સુધી બધું સાંભળી રહ્યા હતા જગન્નાથ અને
રાણાને અત્યંત પરિચિત મિત્રો યા સેવ્ય સેવક તરીકે વાત કરતા
સાંભળી તેને અત્યંત આશ્ચર્ય થતું હતું તેમાં પણ જ્યારે જગન્ના-
અને ન્યાયાસન પર બેસતાં જોયો ત્યારે તો તેનું અંતઃકરણ આનંદથી
છલકાઈ ગયું. જગન્નાથે કાર્ય શરૂ કર્યું:—

“ઠાકોર!” તેણે જગતસિંહને પૂછ્યું. “તમે જાણો છો કે
તમારા ઉપર શા આરોપો મૂકવામાં આવ્યા છે?”

“નગરશેઠનો એક ગુમાસ્તો મારો ન્યાય કરી શકતો નથી!
હું તમને કાંઈ પણ જવાબ આપતો ખુશી નથી.” જગતસિંહ
મગફરીથી જવાબ આપ્યો.

“જમત! હવે એ બધું અભિમાન છોડી દે. જગન્નાથ એ
નગરશેઠનો ગુમાસ્તો નથી. પણ અત્યારથી તે રાયપુરનો ન્યાયા-

ધિશ છે. રાજ્યનો ખરો ખચરખ્વાહ છે. એ પૂછે તેના જવાબ આપ." રાણાએ ગર્જના કરી.

"ઠાકોર! ન્યાયાસનનું અપમાન ન કરો. કહો તમે જાણો-છોકે તમારા ઉપર શા આરોપો મુકવામાં આવ્યા છે?"

"નહિં. મને કંઈજ ખબર નથી."

"તમારા ઉપર રાજકુવરને અવળે માર્ગે દોરી, રાજ્યના નિમકહલાલ સ્થભોનો ઉચ્છેદ કરાવી, પ્રજાની અપ્રિયતાનું પાત્ર બનાવી, રાજ્યસત્તા પોતાના હાથમાં લઈ, રેસીડેન્ટ પાસે કુમારને નાલાયક બનાવી, રાજ્યગાદી મેળવવાના પ્રયત્નો કરવાના આરોપો છે. તે ઉપરાંત રાજ્યકુટુંબ ઉપર-રાજ્યમાનાઓ ઉપર કુદૃષ્ટિ કરવાનો પણ આરોપ છે. બોલો આ બાબતમાં તમે શું કહેવા ઇચ્છો છો?" જગન્નાથે કહ્યું.

"આ બધું તરકટ છે. હું આ બધી બાબતોથી અજાણ્યો છું." જગતે જવાબ દીધો.

આ વખત જગન્નાથે અમરસિંહને દર્શાવત કરી. અમરસિંહે તત્તજ રણુમલને હાજર કર્યો જગતસિંહનો ચહેરો લેવાઈ ગયો. જગન્નાથે રણુમલના હાથમાં ત્રણ પત્રો મૂકતાં પૂછ્યું:—

"રણુમલ ! આ કાગળો કાણે લખેલા તે તું જાણે છે કે?"

"હા. સાહેબ !" જગતસિંહ તરફ નજર કરતાં તે આગળ બોલ્યો. "જગતસિંહ ઠાકોરે લખેલા."

"તું શી રીતે જાણે કે એ તેમણે લખ્યા હતા ?" જગન્નાથે પ્રશ્ન કર્યો.

"મારા દેખતાંજ લખ્યા હતા અને મને તે સોંપવામાં આવ્યા હતા." રણુમલે જવાબ વાળ્યો.

"તને સોંપતી વખત શી આજ્ઞા કરવામાં આવી હતી ?"

"મારે પ્રથમ આ એક કાગળ રાજમાતા માનવંતીબાને પહોંચાડવાનો હતો." કુમાર ભીમસિંહ અહીં ઉંચો નીચો થયો. રાણાએ તેના તરફ કરડી નજર કરતાં તે દબાઈ મનનો ક્રોધ મનમાંજ દમાવી બેઠો. રણુમલે આગળ ચલાવ્યું. "અને તેના જવાબ ને જગતસિંહ ઠાકોરની ઈચ્છા મુજબનો આવે તો આ

બીજો કાગળ મારે કુમાર સાહેબને આપવાનો હતો. અને જો જંગ-
તસિંહ ઠાકોરની દૃષ્ટિ વિરુદ્ધનો આવે તો આ ત્રીજો પત્ર કુમાર
સાહેબને આપવાનો હતો.”

અત્રે રણમંદને અટકાવી જંગન્નાથ બોલ્યો:—“ રાજ્યના નિમ-
કહલાલ સામંત ગણો ! આ પત્રની બીજા જણવા તમે અધીરા
અર્થ ગયા હશે. પણ તે પત્ર અક્ષત્ત સહ ન વાંચતાં હું તમને માત્ર
તેનો સાર જણાવીશ, આ પત્રમાં જંગતસિંહ ઠાકોરે માતા માનવ-
તીબા પાસે પ્રેમયાચના કરી છે. અને તેમાં જો તેને સફળતા મળે
તો માત્ર આ પત્ર કે જેમાં ઠાકોર અમરસિંહ, હુમીરસિંહ, ભૂપ-
સિંહ, નાદિવાનસાહેબ તથા મારા વિરુદ્ધ કુમારશ્રીને ભંભેરણી
કરી છે. તે કુમારસાહેબને આપવાનો હતો. અને જો માનવતીબા
તરફથી તિરસ્કાર થાય તો આ બીજો પત્ર કે જેમાં ઉપરની
બીજા ઉપરાંત માનવતીબા અને અમરસિંહ ઠાકોર ઉપર ક્રોધ
પણ મૂકવામાં આવ્યું છે. તે કાગળ ના. કુમારસાહેબને પહોંચાડવાનો
હતો.” પછી તેણે રણમંદને પ્રશ્ન કર્યો:—

“તમે તે કાગળો ના કુંવર સાહેબને પહોંચાડ્યા હતા કે ?”

“ના સાહેબ ! કારણ કે તે પહોંચાડતા પહેલાં અમરસિંહ
ઠાકોરને ત્યાં રાજ્યના વફાદાર ભાયાતો ભેગા થવાના હતા તેમાં
દૂધી રીતે બળી જઈ તેની બીનાથા જણીતા અર્થ તેના સમાચાર
ઉલ્ટી રીતે કુમાર સાહેબને સમજવવાનું મને કહેવામાં આવ્યું હતું.
અને હું તે મુજબ તે બેઠકમાં હાજર થયો હતો. ત્યાં હું પકડાઈ
ગયો અને આ કાગળો મારી પાસેથી લઈ લેવામાં આવ્યા.”

“આ એકરાર અને માફીપત્ર કોના હાથનાં લખેલાં છે ?”

જંગન્નાથે પ્રશ્ન કર્યો.

“મહારુ હાથનાં. મને માફી આપવાની શરતે મેં લખી
આપ્યાં હતાં.”

“રણમંદ ! જુદું બોલીશ તો વધુ ગુન્હામાં આવીશ. ગુન્હે-
ગાર પણ જો સાચું બોલે છે તો કાયદો તેના પર રહમ રાખે છે.
સાચું કહે. તે શી શરતે લખી આપ્યાં હતાં ?” જંગન્નાથે કહ્યું.

“સાહેબ ! કાંઈપણ શરતે નહિં. માત્ર તે વખત જો હું સાચો
એકરાર ન કરું તો મારું મૃત્યુ નજીક હતું તેથી મેં તરતજ લખી
આપ્યાં હતાં.”

“પણ તે એકરાર સાચો હોવાનો તું કબુલ કરે છે?”

“હાથ મેં જે લખી આપ્યું છે તે સાચું છે”

“એ એકરાર મારા વફાદાર સામતોને સંમગાનો.” રાણાએ આજ્ઞા કરી જગન્નાથે તે વાંચવા માંડ્યો

“... નીચે સહી કરનાર રણમલસિંહ આ એકરારથી કબુલ કરેલું કે હું જગતસિંહ દાકારનો મળતીઓ છું. જગતસિંહ દાકારે અત્રે રજુ કરેલા ત્રણે પત્રો મને સોંપ્યા હતા અને તેમાંનો એક માનવતીયાને આપવાનો તથા બીજા બેમાંથી એક નાકુમાર સાહેબને આપવાનો હતો તેમજ અત્રેનો લખીકતનો હેવાલ અમરસિંહ દાકારના વિરુદ્ધમાં જય એ રીતે નાકુમાર સાહેબને જણાવી તેમને અમરસિંહ દાકાર વિરુદ્ધ ઉરફેરવાનું પણ મને જગતસિંહ દાકાર તરફથી કહેવામાં આવ્યું હતું વળી બે માનવતીયા જગતસિંહની માગણી તિરસ્કારી કાઢે તો માનવતીયા અને અમરસિંહ દાકાર અનીતને રસ્તે વળ્યાં છે એમ જણાવી તથા જૂપસિંહ દાકાર પણ અમરસિંહ દાકાર સાથે કાવતરામાં સામેલ છે એમ જણાવવાનું હતું. તેમજ નાદવાન સાહેબ તથા જગન્નાથબાઈની પણ તેમાં સામેલગીરી ખતાવવાની હતી. હું આ એકરાર ધૈર્યથી કરીને લખી આપું છું. હું પણ આમાં ગુન્હેગાર છું અને મારા અપરા અંતઃકરણથી પશ્ચાતાપ કરી મારી ચાલું છું.

લી.

“રણમલ.”

હવે જગન્નાથે સાક્ષીઓનાં નામ વાંચવાં શરૂ કર્યાં. “સાક્ષી કરનારાઓમાં. “હુગીરસિંહ, અમરસિંહ, જૂપસિંહ, અમયસિંહ, રાયમલ, કેદારસિંહ, કેસરીસિંહ, અપ્રસિંહ, વગેરેનાં નામ છે.”

“પણ એ પકડાયો શી રીતે?” રાણાએ જાણસા કરી.

“આપુ! એ વાત પછીથી બોધશું.” જગન્નાથે રાણાનો જવાબ આપ્યો.

“કેમ દાકાર જગતસિંહ! હવે તમારે શું કહેવું છે?” જગન્નાથે જગતને પૂછ્યું.

“મહારે કાંઈજ કહેવું નથી.” જગતે જવાબ દીધો.

“નાવદાર-કુમાર સાહેબ ! આપને મારે બે એક પ્રશ્ન પૂછવા છે.” જગન્નાથે નમ્રતાથી કહ્યું.

“ખુશીથી પૂછી શકા છો. ન્યાયાસન પાસે રાજા અને પ્રજા સરખાજ છે.” રાણાએ કુમાર તરફ બોલ્યું :—“કુમાર ! જમનાથ પૂછે તેના પ્રત્યુત્તર આપો.”

“કુમાર સાહેબ ! આ આજ્ઞાપત્ર આપે લખેલાં કે ?”

“હા.”

“અને આ આપની સહી છે કે ?”

• “હા.”

“આ અજ્ઞાપત્ર આપે કયા સંયોગોમાં લખેલાં :”

“જગત્સિંહે આવી મને જણાવેલું કે અમરસિંહ તથા હુમીરસિંહ, ભૂપસિંહ સાથે મળી રાજ્યસત્તા હાથ કરવાનો યત્ન કરે છે તથા રજવાડામાં અમરસિંહે પગપેસારો કર્યો છે. અને તેથી તેમને તથા દિવાન કે જે તેમની સાથે મળેલો હતો તેમને સત્તા ઉપરથી એકઠમ દૂર કરવાની જરૂર છે. આથી ક્રોધના જુસ્સામાં મેં તે લખ્યાં હતાં.”

“સેનાપતિ અને દિવાન જેવા અમલદારોને તેમની સત્તા ઉપરથી દૂર કરવામાં તથા તેમને કેદ કરવાનો હુકમ કરનારાં આજ્ઞાપત્રો ઉપર હમેશાં કોની સહી થાય છે ? આપની કે રાણાજીની ?”

“રાણાજીની.”

“ત્યારે આપે કેમ આના ઉપર સહી કરી ! રાણાજીને શા સારું વાત ન કરી ?”

કુમાર મૌન રહ્યો. બાદ જગન્નાથે અમરસિંહને પ્રશ્ન કર્યો :—

• “અમરસિંહ ઠાકર ! જગત્સિંહને બંધીવાત કોણે કર્યા ?”

“મહારાણાશ્રીની આજ્ઞાનો મેં અમલ કર્યો છે !” અમરસિંહે જવાબ વાળ્યો.

“તમે તથા વૃદ્ધ ઠાકર હુમીરસિંહ દરબારમાં હથિયાર વિના કેમ આવ્યા છો ?”

“જ્યારે હું મહારાણાશ્રીનો હુકમ ખાજવવા ગયો ત્યારે મને

વામાં આને છે. પરંતુ આ મુકદ્દમા રાજા અને પ્રજા બન્નેના હિતનો છે. અન્ય રાજ્યોમાં કેટલીક વખતે આવા મુકદ્દમામાં મુન્હે ગારને શી સજા કરવી તે અગાઉથી નક્કી કરી તે મુજબનું દંડાણુ રાજ્ય તમ્કથી કરવામાં આવે છે પણ અને અણાવતાં ખુશી ઉપજે છે કે આ મુકદ્દમામાં તે મુજબ નથી. આપણા મહાન રાણાજી ન્યાય પરાયણ છે. પ્રજાહિન તેમને હૈયે છે. કાષ્ટને. પણ અન્યાય થતો તે જોઈ શકે તેમ નથી. અને તેથી આ મુકદ્દમામાં અપરાધીને શી સજા ફરમાવવી તે કામ હું સમસ્ત દરબારી મંડળ તથા આપણા રાણાજીના હાથમાં મૂકું છું. મારું કાર્ય મેં પૂરું કર્યું છે. અને હવે હું રાણાજીની આજ્ઞા માગું છું.”

જગન્નાથ આટલું બોલી ન્યાયાસન પરથી ઉતરી રાણાના મિંહાસન આગળ નીચે બેસી ગયો. રાણો પ્રસન્ન વદને ચારેતરફ જોતો બોલ્યો:—

“મારા વફાદાર સામંતો અને નગરજનો ! જગત્સિંહ સર્વગી, નજરમાં અપરાધી કરી ચૂક્યો છે. કાયદો તેને ગમે તે સજા ફરમાવતો હોય, પણ કાયદા બનાવનાર મનુષ્ય છે અને જેમ જેમ જરૂર પડે તેમ તેમ તે તે કાયદામાં ફેરફાર કરે છે યા નવા કાયદા બનાવે છે. જગત્સિંહના વંડીલોએ નાન્યની જો સેવા બજાવી છે તે યાદ કરતાં આવા કુલ્ગારને જવડો ગણવો તે તેમની સેવાને અપમાન આપવા બરાબર છે. છતાં આવા પાતકીનુ લોહી હું મારા રાજ્યમાં રેડવા નથી માગતો. હું તેને જન્મ દર્શનકાલની સજા કરું છું અને તેની જમીન જગીર ભક્ષ કરવાની આજ્ઞા કરું છું. રણમલ પણ અપરાધી છે પણ તેણે પોતાનો અપરાધ કબુલ કરી મરી માગી છે એટલે તેને હું માફી બહાનું, પણ દરબારમાં આ રાજ્યની નોકરીમાંથી તેનો અલ્પકાર ફરમાવું છું. મારો કુમાર આમાં કેટલેક અંશે અપરાધી બને છે. તેને તેના અપરાધના કષ્ટ તરીકે તેના હાથમાંથી પાંચ વર્ષ માટે સત્તા હું છીનવી લઉં છું. દિવાનના હાથમાં બધું તત્ર હોવા છતાં તે આ બધી બાબતથી કેવળ અંધારામાં રહ્યા છે તે તેમની દીવાનગીરી માટેની નાલાયકી સાબીત કરે છે. જે દિવાન રાજ્યતંત્ર ચલાવી ન શકે તેવા દિક્ષુ નના હાથમાં હું મારી પ્રજાનું હિત રાખવાં ચલાવતો નથી, અને તેથી તેમની પાસેથી હું તે સત્તા લઈ લઉં છું. આટલું થયા બાદ

રાન્યના નિમઠલાલ મનુષ્યોની કદર કરવાનું કામ મારા પર આવે છે. વૃદ્ધ ઠાકોર હુમીરમિંહને તથા ઠાકોર ભૂપસિંહને થયેલા અપમાન માટે હું દીલગીર છું. એમિતેમને આજથી રાજમંત્રી મંદ-જના સભ્ય તરીકે નવા દિવાનનો સલાહકાર નીમું છું. અમરસિંહની કાર્યદક્ષતાથી તથા વફાદારીથી પ્રસન્ન થઇ તેને જગતસિંહની જગીરમાંથી અડધી જગીર બંધીસ આપું છું. અને જગન્નાથને—“ બોલતાં બોલતાં રાણો અટક્યો. જેમ કાંઈ યાદ આવ્યું હોય તેમ બોલ્યો.”—હાં. પણ રણુમંત્રને પકડનારનું નામ તો આમાં ક્યાં ન આવ્યું? જગન્નાથ! રણુમંત્રને કાણે પકડ્યો?”

જગન્નાથને ચૂપ જોઇ અમરસિંહ તથા ભૂપસિંહ બોલી ઉઠ્યા: “ ચાણક્ય જેવા આ જગન્નાથબોધએજ.”

“ અને સદાશિવરાવ ! તમે ક્યાં સ્નેહી મારફત બધી તપાસ કરી હતી ?” રાણાએ પૂછ્યું.

“ એજ જગન્નાથલાલ મારફત. ” સદાશિવરાવે જવાબ દીધો.

“ જગન્નાથ ! તે તો રાન્યની અનુપમ સેવા બજાવી છે.

- તેં આ કારસ્તાન પકડવા ઉપરાત કુમારને બચાવી લીધો છે.
- રાન્યની ઇજ્જત રાખી છે, મારી આબ ઉધાડી છે. અને વફા-દારીની વફાદારી સામીત કરવા સાથે રાન્યની સેવા બજાવી છે.
- તને તો હું જે આપું તે થોડુંજ છે. હું આજથી તને દિવાનપદ સોપું છું અને વધારામાં જગતસિંહની જગીરનો અડધો રહેલો જામ તને ઇનામમાં આપુ છું. તે ઉપરાત રાજવાડામાં તથા મારો ખાસે મને તે વખતે પણ વરધી આપ્યા વિના દાખલ થઇ શકવાની રજા આપુ છું.”

રાણાની ન્યાયપરાયણતાથી આખો દરબાર આનંદમાં ડોકી ઉઠ્યો. એકે અંતરે સહ કાંઈ બોલી ઉઠ્યા:—

“ ન્યાયમૂર્તિ મહારાણાનો જન્મ.”

પરિચ્છેદ આઠમો.

હું મારી દેવી !

દેવી હરજી રૂબરૂ છે, તેને પોતાની પૂજ્યતા સાબીત કરવી પડતી નથી.

રમણલાલ, વખત થતાં રાજમહેતાની પોળમાં ગયેા. પણ ત્યાં તે અંદા તેમજ અતુરાને જોઇ શક્યો નહિં. તપાસ કરતાં અંદાની પેટી પણ ત્યાં ન જણાઈ એને વહેમ પડ્યો કે જરૂર અંદા અતુરાને સમજાવી નામી ગંધ હશે. પણ તે

એકલી મુખધ જાય તે તેને અસંલગ્નિત લાગ્યું. કેટલીકવાર વિચાર કરતાં અણુચીત્તવ્યું તેને અરુણનું સ્મરણ થઇ આવ્યું. તેને તેના પર વહેમ આવ્યો. જરૂર અરુણને તેને ત્યાંથી છોડાવી લઇ ગયેા હોવો જોઇએ એમ તેને દ્રઢ નિશ્ચય થયો. અરુણના ઉપર લાલ ખીળો થતો તે ત્યાંથી નીકળી ઘેર આવ્યો. પણ તેને એનું ન પડ્યું. રાત્રે પણ તેને અરુણનાજ સ્વપ્ન આવવા લાગ્યાં. ખીળે દિવસે અરુણની તપાસ કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. સવાર થતાંજ રામ-કુણુ તેને મળ્યો અને લલિતાના નામી જવાના સમાચાર તેણે આપ્યા. તે સાથે છગનની હોટલમાં ઉતરેલા મુસાફર વિષે પણ પોતાને વહેમ હતો એમ જણાવી દીધું. રમણલાલે પણ અંદાના નાસી જવાના સમાચાર આપ્યા. રમણલાલને અરુણ ઉપરનો વહેમ લલિતાના સમાચારથી પાકો થયો. તેણે હવે અરુણને સપડાવવાનો જ વિચાર કર્યો.

આ તરફ અરુણ લલિતાને તેને ઘેર મૂકી આવી પોતાને ઘેર પાછો ફર્યો. ભિખારણુ ત્યાં તેની રાહ જોઇ વિનોદ પાસે બેઠી હતી. અરુણ આવતાં લલિતાના છટકારાના સમાચાર તેણે જાણ્યા. પણ તેને એનું પડ્યું નહિં. રમણલાલને તે સારી રીતે જાણતી હતી. તેથી ત્યાંથી નીકળી તે રમણલાલના પર આગળજ ફરવા આવી. રમણલાલ જ્યાં જ્યાં જતો ત્યાં તેની પૂઠે તે ભમતી. રમ-

જીલાલ છેવટે પોલીસના થાણાપર ગયો. ત્યાં જઈ લલિતાના ગુમ થવાના તથા અરજી ઉપર તેને નસાડી જવાના શકની નોંધ કરાવી બહાર નીકળ્યો. લિખારજી ચેની ગઈ. અરજીને ચેનાવવાનો તેને વિચાર થયો. પણ રમણલાલની હીલચાલ આખર સુધી તંપાસવાને નિશ્ચય કરી તેની પાછળ પાછળ ફરવા લાગી. આ તરફથી પોલીસનો માણસ પણ રમણલાલના ગયા બાદ સાદા વેષમાં તેની પાછળ પાછળ ચાલ્યો. જ્યારથી અરજી ખરેર કામમાં લાગ લેવા મડિયો હતો, અને મુખ્યત્વે કરીને મજુરોની સલામાં તથા મ્યુની-સીપલ ચુંટણીમાં આગળ પડેના લાગ લેતો હતો ત્યારથી તેનું નામ જીપી પોલીસની નોંધપોથીમાં નોંધાઈ ગયું હતું તેમ તેનો ફોટો-ગ્રાફ પાડી લઈ દરેક થાણામાં રાખવામાં આવ્યો હતો. આથી દરેક પોલીસ સીપાઈ તેને ઓળખતો હતો. રમણલાલ ફરતો ફરતો પબ્લીક પાર્ક-રાણીના બાગ લાશી આવ્યો. ત્યાં તેણે અરજીને લેયો. પોલીસનો સિપાઈ પણ સાદા વેષમાં પાછળજ હતો. પણ રમણ-લાલને તેની ખબર ન હતી. પોલીસ સીપાઈએ અરજીને જોતાંજ તેની પાસે જઈ મનુષ્ય હરણના ગુન્હા બદલ તેને પકડ્યો. પોતાની સાથે પોલીસ થાણામાં આવતા જણાવ્યું. જેમ કાંઈજ ન બન્યું હોય તેમ અરજી તેની સાથે પોલીસ થાણામાં ગયો. રમણલાલ પણ સાથેજ હતો.

લિખારજી અરજીને પોલીસ થાણામાં જતો જોઈ પાછી ફરી અને તેણે તરતજ ઉપાને તે સમાચાર આપ્યા. ઉપા મદનરા-યને સાથે લઈ પોલીસ થાણા તરફ ચાલી. આ બાબતુ લિખારજી વિનોદને પણ ખબર કરી વિનોદ હાફજો ફાફજો બની ગયો. જીલ્લ પછી હિમ્મત રાખી તે પણ પોલીસ થાણામાં જઈ મદન-રાય તથા ઉપાને મળ્યો. મદનરાયે પોલીસ અમલદારની મુલાકાત લઈ અરજીને જામીન ઉપર છોડવાની માગણી કરી. પરંતુ પોલીસ અમલદારે તે વાત પોતાની સત્તા બદલારની જણાવી બીજે દિને કચેરીમાં હાજર થઈ માગણી કરવા કહ્યું. તે રાત્રી અરજી પોલીસ થાણામાંજ ગાળવાનું હતું. મદનરાય, વિનોદ, ઉપા તથા લિખાર-જી અરજીને મળવાની પરવાનગી મેળવી. તેમને અરજીવાળી કોટડી આગળ લઈ જવામાં આવ્યા. અરજી તેમને જોઈ ખાસ પાસે

આગ્યો. ખારણાને સળીયા બહેલા હતા. અરણ્ય ત્યાં ઉભો વિનોદ, ઉપા તથા લિખારણ તરફ એક દ્રષ્ટિનાખી મદનરાયને તેણે કહ્યું:-

“ આપે શા માટે તમ્હી લીધી ? એનો ખનવાનું હોય તે અન્યેજ જાય છે. આમાં શીકર કરવા જેવું શું હતું ? ”

“ અરણ્યભાઈ ! અમારું અંતઃકરણ તો ચીરાઈ જાય છે. આ બાળતમાં કાંઈ બચાવના પૂરાવા આપી શકાય તેમ છે ? ” મદનરાયે પૂછ્યું.

“ પૂરાવાની જરૂર નથી. બધું થઈ રહેશે. જે ન્યાયાલયમાં ન્યાય હશે તો હું જરૂર નિર્દોષ ઠરીશ. આપ સૌ ધેર પધારો. ”

“ અરણ્યભાઈ-” વિનોદ કાંઈક દેહેવા ગયો પણ તેનાથી બોલી ન શકાયું. તે રડી પડ્યો. ઉપા તથા લિખારણનાં હૃદય ચર્ચુ રાતા હતાં.

“ વિનોદ ! ગાંડો છે ? આમ રૂવે છે શા માટે ? જા, ધેર જા. સૌ ઠીક રશે. આતો કસોટી છે. ” અરણ્યે વિનોદને ધીરજ આપી. સૌને વિદાય કર્યાં. લિખારણ પાછળ રહી.

“ મેરે પ્રકાશ ! અખ ક્યા કરમાન હૈ ? મેરેસે યહ સહા નહીં જતા. રૂયે ક્યા કરે ? ” લિખારણ ગળગળા રધ જઈ બોલી.

“ તુ બી અયસી નાહિમત બન ગઈ હૈ ક્યા ? કલ કચેરીમેં હાજર રહના. જમીનદારી કોઈ જરૂરત નહિં હૈ. મયેં કલહી કેસ ચુર કરનેકો રહુંગા. વકીલકી કોઈ જરૂરત નહીં હૈ. તુ અંપકલાલ, આર લલિતાકો ટ્રાઈમેં હાજર રખના. લલિતાકો જખ મેં રહું તખ ચુલાના. વહાં તક નજીકમેં કીધર છુપા રખના. ખસ ઇતનાહી કાશી હૈ અખ તુ જા. રેખ રોના નહિં. વિનોદકો બી હિમત દેના. ” અરણ્યે કહ્યું.

“ મેરી ખાત તો ઠીક, મગર ઉપાકો ક્યા હોગા ! ” લિખારણ બોલી.

“ ક્યો ? ઉપાકો ક્યા હૈ ? ” અરણ્યે બેદરકારી ભરી ઢબે પૂછ્યું.

“ ઉપાકો ક્યા હૈ ? મુઝસે જ્યાદા હૈ. વહ આપકો પયગ્યાન ગઈ હૈ. આર મેરેબી આપકો સચ્ચા નાંવ કિશોર સમજાવીયા હૈ. વહ ટુમ્હારે પ્રેમમે મરતી હૈ. હિન બેચારી-”

"ગુસ્થન ! યહ ક્યા પ્રેમકી ખાતેં કરનેકા વખત હૈ ?" અરુણે કપકા દીધો.

"અચ્છા ! મયેં જાતી હું. ખુદાહાદિકું."

લિખારણુ ગઈ. અરુણુ એકલો પડ્યો. જે કાટડીમાં તેને રાખ્યો હતો તે કાટડી આઠ શીટ લાંબી અને ચાર શીટ પહોળી હતી. તેમાં માત્ર એક જાળીયું હતું. બીજામાં માંકડ પુષ્કળ હતા. તેમજ ચાંચડનો પણ તેટલીજ વસ્તી હતી. મચ્છર પણ ગણગણાટ કરી રહ્યા. હતા ચારે તરફથી દુર્ગંધ આવતી હતી. અરુણુ નિશ્ચિત ચિત્તે લાખો યજ્ઞ સૂતો. કેટલીક વારે તે વિચારે ચઢ્યો.

"શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે સ્વર્ગ અને નર્ક અહીંયાંજ છે. વાત સાચી છે. વળી કુળયુગમાં કર અને જો કહે છે તે પણ યથાર્થ છે. મેં રમણલાલ જેવા દુષ્ટ માણસનો સહવાસ રાખ્યો તો તેનું ફળ તરતજ મારેં અન્ને ભોગવવું પડ્યું સત્યનો જયજ છે પરંતુ એટલું તો નક્કીજ ચાય છે કે મનુષ્ય જેવો સહવાસ રાખે છે તેવું ફળ તેને ભોગવવુંજ પડે છે. નહિં તો સમાજ સેવા કરતાં વળી આત્મ શા માટે બને ? ઇશ્વરની કૃતિ ન્યારીજ છે." વિચાર દિશા બદલાઈ.

"લિખારણુ કહ્યું કે ઉષા મને ઝાળખી ગઈ છે. શાથી ? શી રીતે ? કાંઈજ સમજતું નથી. શુ હજી મને ઉષા ઝાટતી હશે ? હોય તોય મ્હારે શુ ? મ્હારે તો મ્હારૂ જીવન સમાજ સેવામાંજ ગાળવું છે હવે દુનિયાના એ મોજશોખ અને પ્રિય નથી. ઉષા સાથે વધુ પરિચયમાં ન આવવું." વળી વિચાર બદલાયા. "ધણે વખત થયો હજી જગન્નાથના કાંઈ સમાચાર ન આવ્યા. તે દુનિયાદારીના પ્રપંચમાં પડે તેમ તો નથી. ત્યાંય પ્રજા-સમાજની સેવામાંજ મશગુલ રહેશે. માણસ બાહોશ અને બુદ્ધિશાળી છે. ઠીક છે. આ બધું પત્યા પછી વાત. તેમજ રણુછોડ તથા હરભમ અને પ્રતાપે શું કર્યું તે પણ તપાસ કરવી પડશે."

વિચારમાં તે વિચારમાં અરુણુ નિદ્રાવશ થયો. ન તો તેને માંકડ ચાંચડનો ત્રાસ અસહ્ય જણાયો કે ન પોતાની સ્થિતિથી દુઃખ થયું.

આ તરફ લિખારણુ પોતાનું ફરમાન બળવવા અપકલાલને ત્યાં ગઈ. અપકલાલને મળતાંજ તેણે સંજ્ઞા વાક્ય બોલી શરૂ કર્યું:-

“ અપેક્ષાલાભાઈ ! સમાચાર ખડાહી શોકજનક છે. હું મહાત્માને લલિતા બદનકો ઉસ દુષ્ટ કે પળેસે છુટાઈ, ઉત્તરે પર મનુષ્ય હરનકા અભિયોગ લગાવ્યો ગયા છે. ઔર ઉત્તરે મિત્રતાર કીધે ગયે છે. કલ મુકદમા પેશ હોગા. વહ મહાત્માકી ઇચ્છા છે કી આપ કલ કચેરીમે ઉપયિત્ત હો, ઔર જખ જરૂર પડે લલિતા બદન બી બહાં હાજિર હો. ”

“ અવશ્ય, અમે હાજરજ રહીશું. પણ એમનાપર એ આરોપ મૂક્યો કાણે ? ”

“ વહી રમણલાલને ”

“ શયતાન ! પાછો !! પોતાનું પાપ છૂપાવવા એક નિર્દોષ મહાત્માપર આવો આરોપ ? બહેન ! અમે જરૂર આવશું. વકીલની જોડવણી કરી કે હવે ? ”

“ વકીલકી કોઈ જરૂરત નહિં છે. આપ લલિતા બદનકો વહાં લાઈએ, મગર જખ ઉત્તરે જરૂર પડે તખ્તી લાના. વહાં તક ખહાર બંધ ગાડીમે છૂપા રખનેકા મુઝે કહા છે. ”

“ બહુ સારૂ, એમની ઇચ્છાને હું તામે છું. ”

સિખારણ ત્યાંથી નીકળી ઉપા પાસે આવી, બિચારી ઉપાની આંખમાં અશ્રુ માર્તાજ ન હતી. સિખારણ તથા તે એકલાં પડતાં. બન્નેનાં નેત્રો અશ્રુથી ઉભરાયાં. બન્ને એક બીજાને કાંટે વળગી કેટલીકવાર ગડ્યાં. બાદ સિખારણ સ્વસ્થ થતાં બોલીઃ-“ બદન ! અસા કન્નેસે કયા હોગા ? ઉત્તરે છુટાનેકી તબવીજ કરના વહી કર્તવ્ય છે. ”

“ મારા પિતાશ્રીએ બેરીસ્ટર કુન્દનલાલને રોક્યા છે. ”

“ મગર ઉન્હોને તો બેરીસ્ટર કે લીધે મના કી છે. ”

સિખારણ બોલી.

“ તે સૌ મધ રહેશે પણ બહેન ! કાલેજ તે છૂટીને આવશે ? ”

“ ક્યો સકા કરતી હો ? કલહી આવેંગે. ઉરમે કયા કોઈ એક છે ? ”

“ બહેન ! મને જરાય એન નથી પડતું મ્હારું હૃદય તેજ વલોવાઈ જાય છે. બહેન ! તે છૂટીને આવે તેવા તું તેમને મારે ઔર ન તેડી લાવે ? ”

“ જરૂર લાઉં છી. તું ન ગભરા, બહન ! ન ગભરા.”

“ અને તેમને તું મારી વાત કરીશ ? તું તેમને મનાવીશ ?”

“ બહન ! ઊંચા ! ! તું દીવાની હો . ગઈ છે. ક્યોં છતની અધીર બન જાતી છે ? ધીરજ રખ. ઇશ્વર સખ અચ્છા કરેગા.”

“ નહિં બહેન ! તું મને કહે તો ખરી, તું મને તેમની સાથે મેળવીશ ? ”

“ હા. બેશક, મીલાઉં છી. ઉતનાહી ક્યોં ? મેં તેરી સાદી હિતસે કરવા દઉં છી. શીર ક્યા હોના હૈ ? ” લિખારશુ તેને છાતી સાથે દાખતાં બોલી.

“ ત્યારે તો તું મારી દેવી ! ”

પરિચ્છેદ નવમો.

કાળની ગતિ વિચિત્ર છે.

વિશ્વનાં વૈચિત્ર્યોમા કાળનું વૈચિત્ર્ય ગહન છે.

રજારગૃહમાં રાણાને હાથે ન્યાય થયા બાદ વિમળરાયને હવે રાયપૂરમાં રહેવું બારે થઈ પડ્યું. તે તરતજ ત્યાંથી વિદાય થવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. ભીમસિંહે કુમળાને કાઢી મૂકી. તે પાછી વિમળરાયની પાસે ગઈ. કુમળાને જોઈ વિમળરાયને પ્રથમતો ક્રોધ ઉપજ્યો. પરંતુ પછી ક્રોધને દખાવ્યો. ઘેર પાછા ફરતી વચ્ચત કુમલા પોતાની સાથે નહિં હોય તો લોકા શું કહેશે ? વિચાર આવતાં તેણે કુમલાને સાથે લીધી. કુમલા તથા વિમળરાય રાજનગર આવ્યાં. પણ ન તો તે મદનરાયને મળી શક્યા કે ન તેમને કાંઈ ખબર આપી શક્યા. તેમણે પોતાનો બગલો વેચી નાખ્યો અને એક નાનું ઘર વેચાણ લઈ ત્યાં થોડાં અર્થે રહેવા લાગ્યાં.

કેટલાક દિવસ પછી કમલાએ મુકુંદને મળવા અને પોતાના સ્થિતિ જણાવવા વિમળરાયને કહ્યું. પરંતુ એક વખત પોતાના હાથ નીચે નોકરી કરનાર અને પોતાની કૃપા યાચનારને પોતાની સ્થિતિ દર્શાવવી તે યોગ્ય ન લાગ્યું. વળી તે કંઈ પૈસે ટક છેક આવી નહોતો. તેના વિચાર હવે બદલાઈ ગયા હતા. મોટે ડાળ દલામ છોડી દઇ સામાન્ય સ્થિતિમાં રહેવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો. અને જો તે એ રીતે રહે તો તેને નાણાં સંબંધી ખીડ રહે એમ ન હતું. પરંતુ કમલાને તેમ રહેવું રચતું ન હતું. હજી તેના વિચારો અચળ આરામીજ રહ્યા હતા. આટલી ઠાંકર ખાવા છતાં તેનો મોહ છૂટ્યો ન હતો. અને વિમળરાય સાથે કંઈક કરી તે એકલી મુકુંદ તરફ રવાના થઈ.

મુકુંદને રાયપૂરસ્ટેટમાં બનેલા બનાવોના સમાચાર મળી ગયા હતા. અંતઃકરણથી તે વિમળરાયની સ્થિતિ પર ધણીજ દીલસોજી ધરાવતો હતો. તેમજ વિમળરાયની સ્થિતિના એકાએક પરિવર્તનથી તેણે ધણો ધડો લીધો હતો. પોતાના કેટલાક અનીતિ ભર્યા વર્તન માટે તેને પસ્તાવો થયો હતો. અને હવે પછી નિતિથી ચાલવા તથા શાન્ત અને ધાર્મિક જીવન ગાળવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો.

કમલાને અણુચીત્તથી આવેલી જોતાંજ મુકુંદ આશ્ચર્યમાં પડી ગયો. તેને લાગ્યું કે વિમળરાયના બદલાયલા સંયોગોમાં તે કંઈક લલામણુ યા મદદ માટે આવી હશે તેણે તેનો અંતઃકરણ પૂર્વક સંકાર કર્યો. એકાન્ત મળતાં મુકુંદે પૂછ્યું:—

“ રાયપૂરમાં સંયોગો કેમ એકંદમ બદલાઈ ગયા ? ”

“ જના દેને નામજ. એમનામાં આવડતજ કર્યા છે ? જેના તેના પર વિશ્વાસ રાખ્યો અને છેવટે પેલા જગન્નાથે પ્રપંચ કરી આ દશા કરી. ” કમલાએ જગન્નાથનો વાંક કાઢ્યો. ”

“ પણ જગન્નાથને તો રાણાએ દિવાનપદ આપ્યું. અને રાજ્યમાં તો એ સૌથી નિમજ્જલાલ ગણાય છે. મેં તો એમ પણ સાંભળ્યું છે કે જો જગન્નાથ ન હોત તો રાજ્યનું ઉધું વળી જાત. અને સાથે વિમળરાય પણ કાવતરાના ભોગ થાત યાંતો રાજદ્રોહી તરીકે ગણાઈ જાત. કારણ જગતસિંહે કુમારને પણ પોતાના પક્ષમાં લીધો હતો. ” મુકુંદે કહ્યું.

“એ તો ખુબ ઠીક. કુમાર તો મારે વશ હતા. પણ એમનામાં યુદ્ધ નહિ તે શું?”

“હવે વિમળરાયભાઈએ શો વિચાર કર્યો છે? કાંઈ સ્ટેટમાં તો જગ્યા મળવી મુશ્કેલ છે.”

“હવે શું કરવાના હતા! હાથ બેડીને ઝેસી રહેશે અને હાથમાં હથેલે તે ખાશે.”

“બે કાંઈ પરદેશ જવાની ઇચ્છા હોય તો હું કાંઈક ગેઠવણ કરું. તમારી શી ઇચ્છા છે?”

“મારી વાતજ ન કર. હું તો હવે તેમનાથી કંટાળી ગયો છું. આટલો વખત તો હું જેમ તેમ કરીને મન વાળતી હતી. હવે મારાથી તેમની સાથે રહેવાય તેમ નથી,” કમલાએ પોતાનું અંતઃકરણ જણાવવાની શરૂઆત કરી.

“કમલા! આ શું બોલો છો?” મુકુન્દ આશ્ચર્યમાં પડી ગયો.

“હું ખરુંજ કહું છું. હવે હું પાછી જનારજ નથી. ત્હારીજ સાથે રહીશ. આપણે સાથે રહીશું. અને આનંદ કરીશું.” કમલાએ નીચતાનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું.

“મારી સાથે રહીને? એ કેમ બને? મારાથી તમને સાથે કેમ રખાય? દુનિયા શું કહેશે?”

“મને દુનિયાની દરકાર નથી.”

“તમને દુનિયાની દરકાર નથી, પણ મને છે. એક સ્ત્રી પોતાના પતિને છોડી બીજા સાથે રહે, એમ મારાથી તો ન રાખી શકાય. તમે શા માટે વિમળરાયનો ત્યાગ કરો છો? એમનામાં શું નથી?”

“યુદ્ધ. યુદ્ધ નથી. પ્રેમ નથી. વિનોદ નથી. એનામાં કંઈજ નથી.”

“શિવ! શિવ!! શિવ!!! એમ ન બોલો. એમનામાં ખુબ છે. પણ તમારામાં પ્રેમ નથી એમ કહો.” મુકુન્દ બોલ્યો.

“મારામાં પ્રેમ નથી એમ કહો છો? મારું હૃદય તો પ્રેમથી હિલરાઈ જાય છે. પ્રેમ નહોત તો ત્હારી પાસે શા માટે આવત?”

“ ખરું. પ્રેમ હશે તો તે માત્ર વિષયાનંદ પૂરેનોજ. મોજમઝા ભોગવવા પૂરેનોજ. પણ જ્યાં દુનિયાની જહોજહાલી અને અપ્રસ આરામ જતા રહેશે કે એ પ્રેમ પણ જતો રહેશે. વિમળરાય જ્યાં સુધી દિવાનપદ પર હતા ત્યાં સુધી તમે સાલજી ભોગવવા તેના પર પ્રેમ રાખતા હશો. પણ હવે એ પ્રેમ સાલજીની સાથે અયોપ યજ્ઞ ગયો. મારા તરફ પ્રેમ હોવાનું કહો છો? હા, હશે. પણ તે જ્યાં સુધી મુકુન્દ આ હોદ્દા પર છે ત્યાં સુધીજ.”

જેમ જેમ મુકુન્દ ખોલતો હતો તેમ તેમ કમલાનું હૃદય ચીરાઈ જતું હતું. તેના શબ્દો તેને હાડોહાડ લાગી જતા હતા. મુકુન્દ પાસેથી તેણે આવી અશા નહોતી રાખી. તેણે તો પ્રેમના આનંદના શબ્દોની આશા રાખી હતી. પણ મુકુન્દના પરિવર્તન પામેલા હૃદયની તેને ખબર નહતી. તે ધીમે ધીમે મુકુન્દ પાસે જઈ ખોલી:—

“ મુકુન્દ! અમ ખોલી માફ હૃદય ન જાળ. મુકુન્દ! પ્રિયે!!” ખોલતાં ખોલતાં મુકુન્દના પગ આગળ ખેંચી તેના ધુંટણ પર ખજે હાથની કાણી ટેકવી તેના સામુ જોઈ રહી. “ મારા તરફ આમ દૂર ન બન. માફ હૃદય જો.”

“ કમલા! હવે જુની વાતો છોડી દો. વિમળગયના દટાંતથી મારું હૃદય બદલાઈ ગયું છે. દુનિયાની સાચી સ્થિતિ મને સમજાઈ છે. કમલા! તમે પણ સમજો. આ બધા જુડા મોહનો ત્યાગ કરો. હજી વખત છે. વિમળરાય ભોળા છે. તેમને પણ પડી ક્ષમા માગો. તે તમને ક્ષમા અપશે. બંને સાથે રહી આનંદ પામશો.”

“ મુકુન્દ! અમ ખોલી મને વધુ ન સતાવ. ત્હારી પાસેથી હું ઉપદેશ લેવા નથી આવી. મુકુન્દ! ત્હારું વચન સંભાળ. ત્હારું અને ત્હારી કરવાનું વચન અપ્યું હતું તે કેમ ભૂલી જાય છે? ” કમલાએ જુના વચનની યાદ દીધી.

“ હા. વચન અપ્યું હશે. પણ તે ક્યા સ્થિતિમાં? માણસ જામ યા દારૂના નિશામાં ગમે તેવું વચન આપે તે પાળવા તે બંધાયેલો છે? નહિજ. મેં પણ તે વખત અજ્ઞાનતાના નિશામાં વચન અપ્યું હશે. પણ હવે તે નિશા ઉતરી ગયો છે. મારા નેત્રો ખુલી ગયા છે. કમલા! હજી ચેનો; અને જીવન મુશરો. સૌદર

અને જુવાની હમેશાં ટકવાની નથી. તમારી પેલી લિખારણના ચાંદો હાલ મને યાદ આવે છે. તે બિચારી સાચુંજ ગાતી હતી કે—“કર બલાઈ, જીંદગાની ઔર જવાની ફાની હૈ.”

“સુકુન્દ! હવે હદ થાય છે. મારી છાતી ફાટી જાય છે. એક શબ્દ તો મીઠો બોલ! સુકુન્દ! સુકુન્દ!! તને શી ખબર કે મેં ત્હારે મટિ શું-શું સહન કર્યું છે? તને ત્હારો છેલ્લો કાગળ યાદ છે? તેં શું લખ્યું હતું તે સાંભરે છે? એ કાગળ એમના હાથમાં ગયો હતો અને લાંચીજ મારી દશા બદલાઈ છે. મારે તેમને છોડવા પડ્યા તે તે કાગળને લીધેજ. સુકુન્દ! મારાપર રહમ કર. રાયપૂરનો પાટવી જેની કૃપા લિલા યાત્રતો હતો તે આવે તને પગે પડી તારી દયા માગે છે.—”

“કમલા! તમે પાપમાં વધારો કરતાં જાઓ છો.” સુકુન્દ ઠરે પેટે બોલ્યો. “હવે એ બધું ભૂલી જાઓ. બૂદ્યાં લાંચી ફરીથી ગણો. હજીય વખત છે. અંતઃકરણથી પશ્ચાત્તાપ કરનારને ઈશ્વર પણ ક્ષમા આપે છે. મારે લીધે તમારી આ સ્થિતિ આવી હોય, તો ચાલો, હું તમારી સાથે આવું છું દિવાન સાહેબને પગે પડીને પણ હું માફી મેળવીશ. અને તમારા વચ્ચે સલાહ શાન્તિ કરાવી આપીશ. પણ હવે વધારે ખાડામાં ન પડો. મારા તરફની આશા છોડી દો. તે નકામી છે—દુનિયામાંનું ક્રોધપણ પ્રલોભન અને મારા નિશ્ચયથી ચળાતી શકશે નહિ.”

“સુકુન્દ! મારું હૃદય તું આમ ચીરી નાખીશ?”

“લાયાર.”

બીજે દિવસે સુકુન્દને માલુમ પડ્યું કે કમલા તેજ રાત્રે છાનીમાની તેમા ધરનો ત્યાગ કરી ચાલી ગઈ હતી. તેને ઘણી દીલગીરી ચઈ. તેણે કાંઈક સ્વસ્થ થતાં વિમળરાયને પત્ર લખ્યો:—

“મુરખી શ્રી વિમળરાયભાઈની સેવામાં,

મેં આપના અનેક અપરાધ કર્યા છે. આપે મારા પર કૃપા કર્યાવી. જે ઉચ્ચ અને સુખી સ્થિતિમાં આપ્યો હતો તેનો ઉપકાર આનવા બદલ મેં આપનાજ સુખમાં પથ્થર નાખ્યો હતો. મેં આપના ઉપકારના બદલામાં અપકાર કર્યા હતા. આપને

જાતાવતાં તો શું પણ પત્ર લખતાં પણ મને શરમ આવે છે. એ શરમથી મારા હૃદયના ટુકડેટુકડા થઈ જાય છે. હું આપની ક્ષમાનો પણ પાત્ર ન થાઉં એવો અપરાધી છું. છતાં આપ વિશાળ હૃદય સુધી મને ક્ષમા આપશો. હું મારા અંતઃકરણપૂર્વક પથાતાપ કરી આપની પાસે ક્ષમા માગું છું. વિમળલાષ્ટ! ખરેખર હું પાતકી છું. મારે બચવાનો અને મારો ઉદ્ધાર કરવાનો માત્ર એક જ માર્ગ છે અને તે આપની ક્ષમાજ છે. સમાજની નજરમાં હું એક ઉચ્ચ અદાવિકારી અને સુખી જીવન ગાળનાર મનુષ્ય છું પણ એ બધાથી મને શું સુખ કે શાન્તિ મળે છે તે હુંજ સમજું છું. મારું હૃદય બ્લડીએ બ્લડીએ મને ડંસે છે. પાપ મારી ચારે તરફ ફરી મારા નેત્રોને દ્રષ્ટિહિન બનાવી દે છે. ક્ષણેક્ષણે તમારા તેજથી હું બળી જાઉં છું. વિમળલાષ્ટ! મને માફ કરો. મારી આટલી ક્ષમા આર્થનાનો સ્વિકાર કરો.

કમલા બહેન બે દિવસ પર અત્રે આપ્યાં હતાં. હું એમને 'બહેન' તરીકે સંબોધી લખું છું. કારણ તે હવે મારા હૃદયમાં બહેન તરીકેજ છે. તેમની વૃત્તિ અને વિચારો હજી પૂર્વના જેવાજ છે. મેં તેમને પછી રીતે સમજાવ્યા છતાં તે ન સમજ્યાં. મેં આપની મોટી મોગવા અને સમજાવે ચાલવા કહ્યું તે તેમને મળે ન કિતરું. મારા ઉપર-પણ ક્રોધ કરીને ચાલ્યાં ગયાં છે. ક્યાં ગયાં તે કહ્યું નથી. જાનાંમાનાં ગયાં છે. આપના તરફ આવે તો તેમનો ત્યાગ ન કરશો. તેમનું જીવન સુધરે તેનાં ચતન કરજો. વધારે લખ્યો નથી. રાંધપૂરના સમાચારથી બહુજ દિલગીર છું આપ દોડો સમય અત્રે મારે ત્યાં આવી હૃદય વિસામો કરશે એવી મને આશા છે. પત્ર લખશો.

લી. આપનો હમેશનો સેવક
મુકુન્દ.

પત્ર લખી ટપાલમાં નાખ્યો. એકલો પડતાં બમણો:...

“કાળની ગતિ વિચિત્ર છે.”

પરિચ્છેદ દશમો.

—❦—
નિર્દેષ.

અમૃતનું એક પણ ણિંદુ મૃતને જીવિત કરે છે, તેમ નિર્દેષ હરેશ્વરે નિર્દેષવા રહે છે. તેનાપર ગયે તેટલા આક્ષેપ આવે તેથી શું ?

—❦—
જનનગરી પોલીસ કોર્ટ. આજ મિકાર. લગાઈ ગઈ હતી. કારણ અરજીના નામથી આજ રાજનગરમાં કોઈ અભણું નહતું. મરીબોનદ મદદગાર અને સાચા સ્વયંસેવક તરીકે એને મહુ કોઈ ઓળખતી હતી. પ્રાતઃ વર્તમાનપત્ર

કારણે અજ સારો તકાફ પડ્યો હતો. એક દેહ લકતાના ઉપર આરેલા આરોપને સૌ જુદા જુદા રૂપમાં વર્ણવતા હતા. લોકોનાં ટોળેટોળાં કોર્ટમાં જમ્યા ન હોવાથી બહારની લાંબમો ઉભો રહ્યા હતા. 'શાંતા સ્વયંસેવક? એ તો આવી જ કામ કરવા સ્વયંસેવકનું નામ. ધરી અધે રખડા ફરે અને સમય મળતાં હાથ આરી બમ્બ આથીજ મને એવા સ્વયંસેવકો અને અનિદાલના અગવળીઆએ પ્રતિ અણુગમ્મો થાય છે-તો.' 'અરે-ભાઈ! હમેશી સાચાને પકડી જાય છે. સાચાનો જમાનોજ છે ક્યાં?' આવાં આવાં અનેક વાક્યો સંમળાતાં હતાં. કોઈ કાંઈ તો કોઈ કાંઈ જેમ પોતાને ઠીક લાગે તેમ પોતપોતાની છુદ્ધ અનુમાર વાતો કરતાં હતાં. એક પત્ર-કારનો પ્રતિનિધિ તો સત્રમાં અરજીની મુલાકાત લેવા પણ પહોંચી ગયો હતો. પરંતુ અરજી તેને જેવો આવ્યો તેવો પાછો કાઢ્યો હતો. આથી ખીજવાઇને તેણે અરજી ઉપરના આરોપ માટે જેમ કાંઈ તેમ અરજી બોલું છાપી માર્યું હતું. કોર્ટમાં પણ પત્રકારના પ્રતિનિધિઓ હાજર થઈ ગયા હતા.

ન્યાયાધીશ સાહેબ આવી ગયા હતા. પોલીસ તરફથી પબ્લીક પ્રોસીક્યુટર હાજર થયા હતા. અરજીના ના. કહેવા છતાં બેરીસ્ટર સાહેબ પણ હાજર થયા હતા. વિનોદ, ઉમા, મદનરાય, શિખારજી, અપ્પાલાલ વગેરે હાજર હતાં. રમણલાલ પણ ત્યાં આવ્યો.

ઈલિખારણે, લલિતાના છૂટકારો માટે જોટલી વાત જાણતી હતી જોટલી ઝેરીસ્ટર સાહેબને જણાવી દીધી હતી. કેસ : સર ચતાં જ અરજીને પોલીસના પહેરામાં દાખલ કરવામાં આવ્યો. દરેકની દ્રષ્ટિ અરજી તરફ આવી. દોષા હયા નીચા મધ અરજીને જોવાનો યત્ન કરતા હતા. કેસ દરમિયાન પ્રોસીક્યુટર સાહેબે અરજીને પ્રતિષ્ઠા કરવા માંડ્યા.

‘ તમારું નામ શું ? ’

‘ અરજી. ’

‘ તમે શો કામ કરો છો ? ’

‘ સ્વયંસેવા. ’

‘ તમે અસહકારી છો કે ? ’

‘ અસહકાર તમે કોને કહો છો તે હું સમજી શકતો નથી. મારા ધારવા મુજબ અસહકારીનો અર્થ સમજવામાં તમે ભૂલ્યા છો. ’

‘ હાલની રાષ્ટ્રિય ચળવળમાં ભાગ લેનારાનો ખોટો અર્થ અસહકારી કહેવાય છે. તમે તેજ દળમાંના છો કે નહિ ? ’

‘ હું તેવાજ દળમાંનો છું. પણ તમે ‘ અસહકારી ’ શબ્દનો ખોટો અર્થ કરો છો. એ ચળવળમાં ભાગ લેનારા બધાય સહકારી છે. જે તેમાં ભાગ નથી લેતા તેજ અસહકારી છે. ’

‘ એ કેવી રીતે ? ’

‘ શુભરાતી ભાષામાં ‘સ્નાન’ એ શબ્દ જેવા અર્થમાં વપરાય છે તેવાજ અર્થમાં તમે આ શબ્દ વાપરો છો. ‘સ્નાન’ એ સંસ્કૃત ભાષાનો શબ્દ છે. પરંતુ શુભરાતીમાં તો માત્ર કાષ્ઠના મરણ પ્રસંગે નહાવું પડે છે તેમાંજ તે શબ્દ વપરાય છે. એવી રીતે ‘અસહકારી’ શબ્દનો અર્થ પણ ખોટો કરવામાં આવે છે. અમારા વિરુદ્ધ પક્ષના અમે અસહકારી ખરા. પરંતુ અમારાજ પક્ષના અમને અસહકારી કહે એ ભૂલ છે. અમે પક્ષા સહકારી છીએ. અને તેના દ્રષ્ટાંતમાં તમે જોશો કે અમે એકલા એક હાથે રાષ્ટ્રિય ચળવળ ચલાવતા નથી પરંતુ અમારા બંધુઓ સાથે સહકાર કરીને ચલાવીએ છીએ. અને તેથી અમે અમારા બંધુઓના સાથ સહકારી છીએ. સહકારનો ખરો માર્ગ બતાવનાર કાષ્ઠ પણ હોય

તો તે અપાર્જન દળે તેમનાં માવજોમાં પણ તે અપાર્જન બુદ્ધિ સાથે અંખડ સહકાર કરવાનું શીખવે છે.

‘ પણ તમે હાલના રાજ્યતંત્રના તો અસહકારી ખરા કે નહિ ? ’

‘ કેટલેક અંશે ખરા. ’

‘ તમારા ઉપર મનુષ્ય હરણનો અભિયોગ છે તમે તેમાં તમારો મયાવ કરવા માગો છો કે તમારા બીજા અસહકારીઓની સાફ લેખી કેરીયત આપવાના છો ? ’

‘ હું મારા બચાવ માટે તૈયાર છું. ’

આ વખત કોર્ટમાં હાજર રહેલાઓમાં કાંઈક અબલગાટ જણાયો. પ્રેસીડ્યુટરે પ્રશ્ન પુછતાં વળી શાન્તિ પ્રસરી.

‘ તમે અસહકારી થઈ બચાવ કરશો ? કોર્ટ સાથે સહકાર કરશો ? નવાઈ જેવું છે ’

‘ મારે રાજ્યતંત્ર સાથે સહકાર કરવાનો નથી પણ ન્યાયાસન સાથે સહકાર કરવાનો છે. ખરું છે કે મારા કેટલાક સહકારી બંધુઓ ન્યાયાસન સાથે અસહકાર કરી કોર્ટનો એકદમ અડિબકાર કરે છે પરંતુ તેમાં તેમની ભૂલ છે. જે મુદ્દનમાં પક્ષકારના નોકરના હાથમાં ન્યાય કરવાનો હોય તેમાં અમારે અસહકાર કરવો જોઈએ, પરંતુ જેમાં પક્ષકારને અને ન્યાય કરનારને સમર્થ નથી તેમાં અમે શા મટે સહકાર ન કરીએ ? જેમાં અમારા ઉપર રાજ્ય વિરુદ્ધનું વર્તન કરવાનો આરોપ હોય તેમાં ન્યાયાસન ઉપર બેસનાર અક્તિ રાજ્યની પગારદાર હોવાથી અમને તેના ન્યાયમાં વિશ્વાસ નહીં. ન્યાયને ન મેં હારસ કરવાનો સંમત હોય ત્યાં ન્યાયાસન સાથે અસહકારજ અમારે માટે ઇજ છે. પરંતુ ન્યાય ન્યાયાસન સાથે સામા પક્ષને સંબંધજ નથી ત્યાં અમે સહકારજ કરીએ છીએ. પ્રથમના દાખલામાં પણ અમે અમને જે સજા થાય તે જ્ઞાનત ચિત્તે ભોગવવા તૈયાર થઈએ છીએ, પણ “ ન્યાય ” શબ્દને માન આપવાના હેતુથીજ. ’

અરુણની દલીલથી ધણાના મન ઉપર અસર થઈ. ન્યાયાધીશનાં મુખપર પણ એક જનનું હાસ્ય પ્રસર્યું.

“ વાર, તમારા ઉપરના આરોપના બચાવમાં તમે શું કહેવું માગો છો ? ”

“હું નિર્દોષ છું.”

રમણલાલ પોતાની જુઝાનીમાં જણાવી ગયો કે “જે રાત્રે દલિતા ગુમ થઈ તે દિવસે તેની પ્રકૃતિ સારી ન હોવાથી તે જલ્દી સ્વર્ગ ગયો હતો. રાત્રે શુ બન્યું તેનાં તેને ખબર ન હતી પરંતુ આગલે દિવસે કેટલીક ખાનગી વાતચીતમાં મારે અને અરજીને અટપટ થઈ હતી. તે ખાનગી કારણ હું જણાવી શકું તેમ નથી. પરંતુ અરજી હમેશાં મારા ઘરની આસપાસ ફર્યા કરતો હતો. મારી સ્ત્રી ધણી વખત મારી આગળ ઉભી હોય ત્યારે તે તેના તરફ જોઈ અનેક કુચેષ્ટા કરતો. મારી સ્ત્રીએ મને તે વાતની ફરીઆદ પણ કરેલી. વળી જ્યારે મારે અને તેને અટપટ થઈ તે દિવસે તેણે એમ પણ કહેલું કે ‘હું જોઈશ કે તું કેવો સુખી થાઈ છે.’ આ ઉપરથી મને અરજીના ઉપર શંકા આવી હતી. સ્ત્રીને દિને સવારે જ્યારે મને ખબર મળી કે મારી સ્ત્રી ઘરમાં નથી તે આજો દિવસ મેં તપાસ કરી પણ મને પતો ન લાગ્યો. તેથી સ્ત્રીને દિવસે મેં પોલીસને ખબર આપી. ખબર આપી તે તેના ગુમ થવાથી ત્રીજો દિવસ હતો.”

આદ રમણના પદ્મ પિતા તથા માતાની જુઝાની સેવામાં આવી પણ તેમની જુઝાનીમાં કાંઈ જણાવા જેવું નીકળ્યું નહિ. આદ રમણની જુઝાની સેવામાં આવી. તેણે જણાવ્યું:—“રાતનો આશરે દોઢ વાગ્યો હતો. હું નાટક જોઈતો આવતો હતો, તે વખત મેં એક માણસને ખભે ગાંસડી લઈ નાસતાં જોયો. મને તેના પર શક જવાથી હું તેની પાછળ દોડ્યો. મને પોતાની પાછળ પડેલા જોઈ તેણે ગાંસડી નીચે મૂકી અને ઉભો રહ્યો. હું નજીક જઈ કાંઈ પ્રશ્ન તે પહેલાં તો તેણે તેના હાથમાં કાંઈક ભારે ચીજ હતી તે મારા લમણામાં મારી. હું તરતજ ભોંય પર પડ્યો. જોવાન થયો. જ્યારે હું શુદ્ધમાં આવ્યો ત્યારે ત્યાં કાંઈજ ન જણાયું. હું તે આદ સંધ્યા ધેર ગયો. મેં પોલીસને ખબર આપી ન હતી. જ્યારે તેણે મને લમણામાં માર્યું તે વખત મેં તેનો સ્પર્શ જોયો. હતક અને તે આરાપીના જોગજ હતો—બધકે આરાપી પોતેજ હતો.”

આદ પોલીસ સીપાઈ તથા પોલીસ અમલદારની જુઝાની સેવામાં આવી. તેનો સાર એ હતો કે:—“અરવારને દિવસે રમણલાલે આજ્ઞામાં આવી સંજના વખતે પોતાની સ્ત્રી દલિતા ગુમ થવાની તથા પોતાને અરજી ઉપર શકની ફરીઆદ નોંધાવી. અરજ-

જોતા ફોટો થાણામાં હોવાથી ખર્ચો પોલીસ સીપાઇઓ એને
ઓળખી શકે એમ છે. કોરભું મંજુરોની હડતોલ તથા મ્યુનીસી-
પલ ચુટણીમાં તેણે ખાસ લાગ લીધો હતો. વળી તે એક પાકે
અંસહકારી છે. રમણલાલના ગયા બાદ હું સોદા કપડામાં તેની
પાછળ ગયો હતો. હું તેની હીલચાલ તપાસવા તથા આ ઘટનામાં
સત્ય કેટલું છે તે તપાસવા નીકળ્યો હતો. ત્યાં અરજીને રાણીનક
બાગ આગળ જોયો મેં તરતજ તેને પકડવાનું વોરંટ બતાવી
પકડ્યો. તે કાંઈપણ આનાકાની વિના મારી સાથે થાણામાં આવ્યો.
તેને જમીનપર ઘોડાની માગણી તેના સ્નેહીઓ તરફથી કરવામાં
આવી હતી. પણ તેમને કોર્ટમાં હાજર થઈ માગણી કરવાનું
સુચવવામાં આવ્યું હતું.

હવે કુન્દનલાલ જોરીસ્ટરે રમણલાલને પ્રશ્ન કર્યો:—“તમારી
ઝી કયે દિવસે શુમ થઇ?”

“મંગળવારે રત્રે”

“તમે ફરીયાદ ક્યારે નોંધાવી?”

“શુરવારને દિવસે.”

હવે કુન્દનલાલે બચાવપક્ષ તરફથી એક ગાડીવાનની બુખા-
ની લીધી. તેમાં તેણે જણાવ્યું કે:—“મારું નામ બીખા રામા.
ઉમર વર્ષ ૪૦ હું ગાડી હાકરાનો કામ કરું છું. મારી ગાડીનો
નંબર ૨૫૫૭ છે. હું શુરવારે સવારનો, મોટા મંગળકે સ્ટેશન
આગળ મારી ગાડી લઇ ઉભો હતો. તે વખત સાડાચારથી
સાડાપાંચની અંદરનો હશે તે વખત આરોપી સ્ટેશન પરથી એક
નાની ગાંસડી લઇ મારી પાસે આવ્યો અને રાયપર સુધીનું ભાડું
કરાવી સ્ટેશનની સામેની દુકાનોની પાછળની ગલીને નાકે અને
ઉભો રહેવા કહ્યું. તેણે જણાવ્યું હતું કે એક બાઈ આવે છે.
ચોડીજ વાસ્તમાં એક બાઈ આવી. તેને આરોપીએ તેનું નામ ‘દઈ
બિલાની, તેણે તેને લલિતા બહેન’ કહ્યું હતું. મને ખરાબર માદ
છે. તે બાઈ ગાડીમાં બેઠી એટલે મને તરતજ ત્યાંથી રાયપર
જવડી ગાડી દોડાવી જવાનું કહ્યું. હું તેમને રાયપરમાં
પોળમાં મોકલે નેપર—સામે લઈ ગયો. બંધાઈ ઉતરી
બારણું ફેરવ્યું. બારણું ઉઘડતાં તે ધરમાં મઠ. આરોપી મે મને
ભાડું સુકની દીધું. મે ગાડી પાછી ગાળી ત્યારે આરોપી બારણું

આગળજ ઉભો હતો. તે બાપ પોતાની ખુશીથી ગાડીમાં બેઠો હતો. આરોપીએ તેના પર દબાણ કર્યું હોય એમ મને લાગ્યું ત હતું.

તરતજ ગેરીસ્ટરના કહેવાથી લલિતાને હાજર કરવામાં આવી કુન્દનલાલે તેની જુવાની લીધી:— ‘મારું નામ લલિતા. હું આરોપીને ઓળખતી નથી પણ મેં તેને એક વખત જોયેલ છે. મને આરા લાઇને ત્યાં પહોંચાડનાર એજ હતા મે તેજ દિવસે તેમને જોયા હતા તે પહેલાં મેં જોયા હોય એમ મને યાદ નથી. હું આરા ધરમાં મંગળવારની રાત્રે સુતી હતી. જ્યારે હું જાગી—યાને સુદ્ધિમાં આવી ત્યારે હું એક નાની ઓરડીમાં સુતેલી હતી મારી પાસે એક માણસ બેઠો હતો. હા હું એને જોઉં તો ઓળખી શકું. એનું નામ રામુ હતું (રામકૃષ્ણને હાજર કરતાં તેણે તેને ઓળખ્યો હશે) તેની વાતચીત ઉપરથી મને મારા ધરમાંથી ઉપાડી લાવનાર તેજ હતો એમ મેં જાણ્યું હતું. તે તેના એક મળતીયા સાથે વાત કરતો હતો તે ઉપરથી હું સમજી શકી હતી કે તેની જ્ઞાનતા સારી ન હતી. તે મને ચુરવારે રાત્રે બહાર ગામ લઇ જનાર હતો. જે ઓરડીમાં હું હતી તે ઓરડીમાં મને વારંવાર આમ—ગાડીની સીટીએ સંકળાતી હતી તે ઉપરથી હું જાણી શકી હતી કે તે મકાન સ્ટેશનની નજીકજ હતું—રાત્રે લગભગ એક વાગ્યો હશે તે વખતે મારી ઓરડીના બાજુ આગળ કાંઈ ખડખડાટ થયો તથા કોઈએ ખુંખારે કર્યો મેં ત્યાં ફાટમાંથી એક કામળ અંદર પડતાં દીઠો. મેં તે વાગ્યો આ રહ્યો તે (અરજી લખેલો કામળ આપ્યો). બાદ તેમાં લખ્યા મુજબ હું સવારમાં બહાર નીકળી અને ગાંધીને નાકે ગાડી ઉભી હતી તેમાં આરોપી બેઠેલ હતો. હું પણ તેના બેલાવવાથી તેમાં બેઠી તરતજ મને મારા લાઇને ત્યાં પહોંચાડવામાં આવી. આરોપીએ મને પોતાનું નામ જણાવ્યું ન હતું; તેમ મારા લાઇના ધરમાં પણ તે આવ્યો ન હતો. ત્યાર બાદ મેં તેને અહીં જોયો.’

બાદ કુન્દનલાલે એક લંબાણ લાપ્સ કરી અરજીને નિર્દોષ દેરાવવાને યત્ન કરી તેના લાઇના સુદા જણાવ્યા. મેજસ્ટ્રેટ સાહેબે પણ પોતાનો સુકાદો વચ્ચે સંકળાવ્યો. તેમાં તેમણે જણાવ્યું કે— ‘જો સુદ્ધિમાં જે રીતે હજી મેં જોયું છે, તે સ્ત્રીએ

પોતે હાજર થઈ જુઓની આપી છે અને તેની જુઓની ઉપરથી
સ્પષ્ટ જણાય છે કે તે આઈને આરોપી નસાડી લઈ ગયો ન હતો-
પણ તેને એક બદમાશના પંજમાંથી છોડાવી છે. ગાડીવાળાની
તેમજ આઈની જુઓની જણાવે છે કે આઈને તે મશનમાંથી સીધી
તેના ભાઈને ત્યાં લઈ જવામાં આવી હતી. વળી ફરીઆદીના
સાક્ષી રામકૃષ્ણ જણાવ્યું છે કે તે નાટક જોઈને રાતના એક વાગ્યા
ને થુમારે આવતો હતો ત્યારે તેણે આરોપીને ગાસડી સાથે નાસતો
જોયો હતો અને તેને તેની સાથે ઝપાઝપી થઈ હતી. એ વાત
પણ ખોટી કહે છે. કારણ આઈનું હરણ મંગળવારે થયું હતું. જ્યારે
મંગળવારે કોઈ પણ નાટક કંપનીનું નાટક ભજવાયું ન હતું આથી
તે સાક્ષીએ તદ્દન ખોટી જુઓની આપી છે. એટલુંજ નહિ પણ
આઈના કહેવા મુજબ તેજ આસાગીએ આઈનું હરણ કરેલું જણા-
વ્યું છે. વળી રમણલાલ કેવી રીતે હરણ થયું તે જણાવતો નથી
તેમ અરણ્ય ઉપર માત્ર શક્ય જ તેને આરોપી તરીકે ઓળખાવે
છે. એ બાબતમાં કંઈ ભેદ છે. પોલીસે પણ આ કેસની પૂરી
તપાસ કર્યા વિના આઈને બદમાશના હાથમાંથી ખચાવનાર એક
સદ્ગૃહસ્થ ઉપર તે માત્ર એક અસહકારી હોવાથી દોરવામાં જઈ
તેને ગુન્હેગાર ઠરાવવા યત્ન કર્યો છે અને એ રીતે પોતાની ફર-
જનું ભાન ભૂલી ગઈ છે તે યોગ્ય થયું નથી. હું આરોપીને માન-
સહ નિરપરાધી ઠરાવી છોડી મૂકું અને રામકૃષ્ણ કે જેણે તે
આઈનું હરણ કર્યું હતું તેને એક વર્ષની સખત કેદની સજા ફરમાવું
છું. અરણ્ય જેવા સદ્વર્તન શાળી સદ્ગૃહસ્થને આ આઈના ઉપર
ઉપકાર કરવા જતાં જે સહન કરવું પડ્યું છે તેને માટે કોર્ટ દીલ-
ગીર છે. અને આવા કેસોમાં પુરતી તપાસ કર્યા પહેલાં આરો-
પીનું ભરવા માટે પોલીસ તરફ અસંતોષની નજરે જૂએ છે.”

• મેજસ્ટ્રેટના શબ્દોથી કોર્ટમાં બધાનાં હૃદય આનંદિત બન્યાં.
ધામે ધામે લોકોની બીડ વધવા લાગી. સર્વના મુખમાંથી એજ
સદ્ગૃહસ્થ નીકળવા લાગ્યા કે

“ખરેખર નિર્દોષ.”

આગળજે ઉમેા હતો. તે બાધ પોતાની ખુશીથી ગાડીમાં બેઠી હતી. આરોપીએ તેનાપર દબાવ્યું કર્યું હોય એમ મને લાગ્યું ન હતું.” તરતજ બેરીસ્ટરના કહેવાથી લલિતાને હાજર કરવામાં આવી કુન્દનલાલે તેની જુઠાની લીધી:— ‘મારું નામ લલિતા. હું આરોપીને ઓળખતી નથી પણ મેં તેને એક વખત જોયેલ છે. મને આરા ભાઇને ત્યાં પહોંચાડનાર એજ હતા મે તેજ દિવસે તેમને જોયા હતા તે પહેલાં મેં જોયા હોય એમ મને યાદ નથી. હું આરા ઘરમાં મંગળવારની રાત્રે સુતી હતી. જ્યારે હું જાગી—યાને શુદ્ધિમાં આવી ત્યારે હું એક નાની ઓરડીમાં સૂતેલી હતી મારી પાસે એક માથુસ બેઠો હતો. હા હું એને જોઉં તો ઓળખી શકું. એનું નામ રામુ હતું (રામકૃષ્ણને હાજર કરતાં તેણે તેને ઓળખ્યો હતો) તેની વાતચીત ઉપરથી મને મારા ઘરમાંથી ઉપાડી લાવનાર તેજ હતો એમ મેં જાણ્યું હતું. તે તેના એક મળતીયા સાથે વાત કરતો હતો તે ઉપરથી હું સમજી શકી હતી કે તેની દાનત સારી ન હતી. તે મને ચુરવારે રાત્રે બહાર ગામ લઇ જનાર હતો. જે ઓરડીમાં હું હતી તે ઓરડીમાં મને વારંવાર આમ—ગાડીની સીટીઓ સંભળાતી હતી તે ઉપરથી હું જાણી શકી હતી કે તે મકાન સ્ટેશનની નજીકજ હતું—રાત્રે લગભગ એક વાગ્યો હશે તે વખતે મારી ઓરડીના બાજુ આગળ કાંધ ખડખડાટ થયો તથા કોઇએ ખુંખારે કર્યો મેં ત્યાં ફાટમાંથી એક કાગળ અંદર પડતાં દીઠો. મેં તે વાંચ્યો આ રહ્યો તે (અરેજુ લખેલો કાગળ આપ્યો). બાદ તેમાં લખ્યા મુજબ હું સવારમાં બહાર નીકળી અને ગલીને નાકે ગાડી ઉભી હતી તેમાં આરોપી બેઠેલ હતો. હું મથ્યુ તેના બોલાવવાથી તેમાં બેઠી તરતજ મને મારા ભાઇને ત્યાં પહોંચાડવામાં આવી. આરોપીએ મને પોતાનું નામ જણાવ્યું ન હતું; તેમ મારા ભાઇના ઘરમાં પણ તે આવ્યો ન હતો. ત્યાર બાદ મેં તેને અહીંજ જોયો.’

બાદ કુન્દનલાલે એક લંબાણ લખ્યું હતી અરેજુને નિર્દોષ દેરાવવાને યત્ન કરી તેના લાજના મુદ્દા જણાવ્યા. મેજિસ્ટ્રેટ સાહેબે પણ પોતાનો મુકાદો વચ્ચે સંભળાવ્યો. તેમાં તેમણે જણાવ્યું કે— “જા. સુદમાં જો કીનું દંડુ ચરેલું જણાયું છે, તે સ્ત્રીએ

પોતે હાજર થઈ જુઓની આપી છે અને તેની જુઓના ઉપરથી
સ્પષ્ટ જણાય છે કે તે આઈને આરોપી નસાડી લઈ ગયા ન હોય-
પણ તેને એક બદમાશના પંજામાંથી છોડાવી છે. ગાડીવાળાની
તેમજ આઈની જુઓની જણાવે છે કે આઈને તે મદાનમાંથી સીધી
તેના ભાઈને ત્યાં લઈ જવામાં આવી હતી. વળી ફરીઆદીના
સાક્ષી રામકૃષ્ણે જણાવ્યું છે કે તે નાટક જોઈને રાતના એક વાગ્યા
ને થુમારે આવતો હતો ત્યારે તેણે આરોપીને ગાસડી સાથે નાસતો
જોયો હતો અને તેને તેની સાથે ઝપાઝપી થઈ હતી. એ વાત
થઈ ખોટી હશે કે કારણ આઈનું હરણ મંગળવારે થયું હતું. જ્યારે
મંગળવારે કોઈ પણ નાટક કંપનીનું નાટક ભજવાયું ન હતું આથી
તે સાક્ષીએ તદ્દન ખોટી જુઓની આપી છે. એટલુંજ નહિ પણ
આઈના કહેવા મુજબ તેજ આસાગીએ આઈનું હરણ કરેલું જણા-
વ્યું છે. વળી રમણલાલ કેવી રીતે હરણ થયું તે જણાવતો નથી
તેમ અંકલુ ઉપર માત્ર શકથીજ તેને આગેપી તરીકે ઓળખાવે
છે. એ બાબતમાં કંઈ ભેદ છે. પોલીસે પણ આ કેસની પૂરી
તપાસ કર્યા વિના આઈને બદમાશના હાથમાંથી ગયાવનાર એક
સદ્ગૃહસ્થ ઉપર તે માત્ર એક અસહકારી હોવાથી દોરવાઈ જઈ
તેને ગુન્હેગાર ઠરાવવા યત્ન કર્યો છે અને એ રીતે પોતાની દર-
જનું બાન બૂલી ગઈ છે તે યોગ્ય થયું નથી. હું આરોપીને માન-
સહ નિરપરાધી ઠરાવી છોડી મૂકું અને રામકૃષ્ણ કે જેણે તે
આઈનું હરણ કર્યું હતું તેને એક વર્ષની સખત કેદની સજા ફરમાવું
છું. અંકલુ જેવા સદ્વર્તન શાળી સદ્ગૃહસ્થને આ આઈના ઉપર
ઊપકાર કરવા જતાં જે સહન કરવું પડ્યું છે તેને માટે કોર્ટ દીલ-
ગીર છે. અને આવા કેસોમાં પુરતી તપાસ કર્યા પહેલાં આવું
પગલું ભરવા માટે પોલીસ તરફ અસંતોષની નજરે જૂએ છે.”

મેજસ્ટ્રેટના શબ્દોથી કોર્ટમાં બધાનાં હૃદય આનંદિત બન્યા.
ધીમે ધીમે લોકોની બીડ વધવા લાગી. સર્વના મુખમાંથી એજ
સદ્ગૃહસ્થની કળવા લાગ્યા કે

“ખરેખર નિર્દોષ”

પરિચ્છેદ અખીઆરમો.

અખ મનમોહન તેરો ભયો.

દૈત લાવનું ધ્યેય પંથુ અદૈત યત્ર માટેજ નિર્માયેલું છે.

૨૧ ત્રીના દશ વાગ્યા છે. અરુણ તથા ઉષા દિવાન-
ખાનામાં હતાં. મદનરાય પોતાના વાંચનાલયમાં
બેસા હતા. વિનોદ લિખારણુ તથા અંપકલાલ અંતે
લલિતા પોતાને સ્થાને ચાલ્યા ગયાં હતાં. સર્વના
હૃદયમાં અરુણના નિર્દોષ કરાવાથી આનંદ વ્યાપી
રહ્યો હતો. લિખારણુ તથા વિનોદના મનનો આનંદ વર્ણવવાની
અમારી શક્તિ નથી. તેમજ ઉષાના મનનો સ્થિતિ તો તેથીય પણ
આગળ વધી જતી હતી. તેનો અર્ધ ગાંડા જેવી બની ગઈ હતી.
તેના એક પણ કાર્યમાં તેનું ચિત્ત ન હતું. કોઈ પાણી કહેતું તો તે
ચુસ્તક સમજતી. આવી તેની સ્થિતિ હતી. અંદર તેની આ સ્થિતિ
કળી ગઈ હતી. તેને હૃદયમાં એક પ્રકારનો આનંદ પણ થતો હતો.
અરુણ દિવાનખાનામાં આરામ ખુરસી પર પડ્યો પડ્યો “સૈરાઈ”
વાંચતો હતો. સાંતીજ ખીજ ખુરસી પર ઉષા બેઠી બેઠી “નવજીવન”
વાંચતી હતી. પરંતુ તેનું ચિત્ત તેમાં ન હતું. દ્રષ્ટિ નવજીવન માં
હતી પરંતુ તેનું તેજ તો અરુણે હરી લીધું હતું. તેનો દેહ ખુરસી
ઉપર હતો પરંતુ આત્મા તો અરુણમાં લમતો હતો. તેનો ભરી
ભરીને અરુણને તે જોતી હતી. તેની સાથે વાત કરવાની તેની
બહુજીન ઇચ્છા થતી, પરંતુ તેમ કરતાં તેની સૌમ્ય મુખમુદ્રાનું
પાત કરવાનું બંધ થઈ જાય તે તેને રૂચતુ ન હતું. તેથી તે મૌન
ધરી બેસી રહી હતી. ધીમે ધીમે તેની સાથે વાત કરવાની, તેના
અંબીર પણ મધુરા શબ્દો સાંભળવાની અને સમય મળે તો પોતાનું
અંતઃકરણ ખોલવાની તેની ઇચ્છા-બક્ષતર થઈ પડી. કિશોરના
ચાલ્યા ગયા પછી કોઈપણ દિવસ તેનું હૃદય વિવશ બની મરું હોય
તો આજ પહેલોજ દિવસ હતો. ધીમે ધીમે તેના હોઠ હાલવા લાગ્યા:—

“રાષ્ટ્રિય યોગમાં કયા યત્રો સારા ?”

“જે પત્રોને રાષ્ટ્રિય કહી શકાય તે બધાય ઉત્તમ.” અરુણ ઉપાની અનોસ્થિતિને બધી ગયો હતો. ઉપા સાથે વધુ એકાન્ત અસ્થિતિમાં ન આવવા તથા તેનાં પ્રેમને ઉત્તેજન ન આપવા તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો, અને આજ તે અદ્વૈતરાયને ત્યાં રોકાવા પછી નાપુલસ હતો. છતાં વિનોદ, અદ્વૈતરાય અને સિખારણના સખત આગ્રહથી તેને નોકાવું પડ્યું હતું. અને તેથીજ ઉપાના પ્રશ્નોના ઉત્તર તેણે હુંકમાંજ આપવા યોગ્ય ધાર્યું હતું.

“પણ રાષ્ટ્રિય કોને કહેવાય તે તો કહો.” ઉપાને તેનાં વચ્ચેના સાંકળવાનો લોભ હતો. તેણે પોતાની ઇચ્છા પાર પાડવા યત્ન કર્યો.

“રાષ્ટ્રને લગતા પ્રશ્નોનો ઉકેલ જે દરે તે, રાષ્ટ્રને લમતું.”

“રાષ્ટ્ર એટલે શું ?”

ઉપા જેમ જેમ પ્રશ્ન પૂછતી ગઈ, તેમ તેમ અરુણ તેના અનની વિબળતા પૂર્ણ રીતે સમજતો ગયો, અને અરુણ જેમ જેમ તે પ્રશ્ન ટાળવા હુંકમાં ઉત્તર દેવા લાગ્યો તેમ તેમ ઉપા તે ઉચ્ચાવી ઉભાવીને પૂછવા લાગી.

“રાષ્ટ્ર એટલે દેશ.”

“કયા દેશને રાષ્ટ્ર કહેવાય ?”

અરુણે કાંઈક કંટાળો બતાવ્યો અને બોલ્યો: “ઉપા ! તમે આટલા વિદ્વાન થઈને આવા અદ્ય પ્રશ્નો કેમ કરો છો ?”

“અદ્ય પ્રશ્ન કેવા હોય ?” ઉપાએ ફરી પૂછ્યું.

“અદ્ય એટલે મહત્વ વિનાના.” અરુણે જેમ આંધુ તેમ ઉત્તર ટાળવા માંડ્યા.

“મહત્વ વિનાના એટલે કેવા ?”

“ઉપા ! ઉપા ! આજ તમને શું થયું છે ? બધાવા છતાં કેમ પૂછો છો ?” અરુણે ઉપાના સામું બેસી ઉપાના મુખપર એક પ્રકારનો આનંદ-એક પ્રકારનું તેજ છવાઈ રહ્યું હતું. તેના હૃદયના શુદ્ધ પ્રેમની, જ્યોતિ તેના સુંદર વદનપર ઝળકી રહી હતી. હમેશાં કરતાં તે અત્યારે વધારે સુંદર બધાતી હતી.

‘જાણવા છતાં પૂછવામાં કારણનો હશેજને! એક શબ્દનો અર્થ વિદ્યર્થ જાણતો હોય છતાં મુરતે મુખે સાંભળતાં તેને શું વધુ સ્પષ્ટ અને સચુર નથી સમજતો?’ ઉપાત્રે પેતાની નજર પગના અંગૂઠાભણી ખેંચી લેતાં કહ્યું.

‘પણ તેથી શબ્દના મૂળ અર્થમાં ફેરફાર નથી થયો.’

‘જોઈ છે. અસહકારી શબ્દનો અર્થ હું જે સમજતી હતી તેના કરતાં તમે તે આજ જુદાજ રૂપમાં સમજાવ્યો છે. કડો, માફ કહેવું જોઈ છે?’

‘ખરું છે, જે રૂપમાં હું સમજ્યો હોઉં તે રૂપમાં હું સમજતી શકું.’

‘અને તેથીજ હું તમને પૂછું છું.’

‘પણ મારી સમજણ જોડી હોય તો?’

‘તોય મને એ પ્રિય છે.’

‘જોડી હોય તે વસ્તુ પ્રિય હોય ખરી? દોષવાળી વસ્તુ પ્રિય બને ખરી?’

‘દોષવાળી વસ્તુ પ્રિય ન બને. પણ પ્રિય વસ્તુમાં દોષ હોય તોય તે પ્રિય લાગે.’

‘ઉપા! તમારી આજની વાતચિત મને હમેશના જેવી લાગતી નથી. હોઠો, સ્વરથ થાઓ, ઓઝોઝો પુરૂષ સાથે એકાન્તમાં રહેવું ઇષ્ટ નથી.’

‘પણ તે પરપુરૂષ સાથે.’

અરૂણ આ શબ્દો સાંભળતાં ઉમો થઈ ગયો. તેનું હૃદય ઘડકવા લાગ્યું. તેને લાગ્યું કે ઉપાએ આજ તેનો, નિશ્ચય તોડાવવાનો પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. તે બહારી પાસે જઈ ઉમો. ઉપા તેના તરફ તાકી રહી. મન સાથે બળડી. ‘જરૂર હૈમુ નરમ થવા માંડ્યું છે.’ સ્વજીવાર પછી તેને પાછો વાતે વળગાડવાના ઇરાદાથી તે બોલી:-

‘સમાજોત્તરિમાં બાળકો કાંઈ ભાગ ભજવી શકે ખરાં?’

ન બોલવાનો નિશ્ચય કરનાર અરૂણ સમાજોત્તરિના ઉચ્ચાર આત્રથી ખેંચાયો. ત્યાંજ હિલા રહી ઉપા તરફ નજર કરતાં બોલ્યો-

‘હા. બાળકો અમત્યનો ભાગ ભજવી શકે.’

‘કેવી રીતે? તે શું કરી શકે?’

‘બાલ્યાવસ્થાથી માળાપોએ તેમનામાં રાષ્ટ્રિય ભાવનાનું બીજરોપણ કરવું જોઈએ. તેમને રમતમાં, ખેલમાં, હાડમાં, વાતોમાં એમ અનેક રીતે રાષ્ટ્રના નેતાઓનાં વિશુદ્ધ જીવનનાં દ્રષ્ટાંત આપવાં જોઈએ. તેમના પર આવેલી વિપત્તિઓ, સુખ, દુઃખ તથા તેમથી તેમનો અને રાષ્ટ્રનો ઉદ્ધાર વગેરે વાંતો સમજાવવી જોઈએ. એમના જીવનનાં ગીતો બનાવી તેમને શીખવવાં જોઈએ. એમનાં સિદ્ધાંતોનો તેમનાં ધર્મસૂત્રો માફકજ અભ્યાસ કરાવવો જોઈએ. આતઃકાંઠામાં પ્રથમ સેવા રાષ્ટ્ર ભક્ત નેતાઓનું નામ સ્મરણ કરાવવું જોઈએ. હુંકમાં હુંક તો બાળકોના પ્રત્યેક વ્યવહારમાં રાષ્ટ્રભાવના, રાજનીતિ અને રાષ્ટ્ર નેતાનાં જીવનોની જ વાતો આવવી જોઈએ. વળી તેમને આણંડ્ય નીતિ, વિદુર નીતિ, શુક નીતિ, આદિ નીતિઓનું જ્ઞાન વ્યવહારિક તેમજ રમતગમતના દાખલાથી આપવું જોઈએ. આ રીતે બાળકોની ભાવના પોષાય તો દેશ એક આદર્શ રાષ્ટ્ર બની જાય પ્રત્યેક ઘરમાં આવા ભાવો પોષાવાની ખાસ અગત્ય છે.’ અરૂણ વાંતે ચઢ્યો.

“પણ મહાત્મા ગાંધીજી તો કહે છે કે હાલ કેટલાક વર્ષ સુધી સ્ત્રી પુરૂષોએ બ્રહ્મચર્ય પાળવું અને ભારતમાં લાસ થતી અટકાવવાં. આથી શક થાય છે કે જો બાળકો રાષ્ટ્રોત્થાનમાં આટલો અગત્યનો ભાગ લેજવતા હોય તો લાસ શા માટે અટકાવવાં? ભારતની વધતી વસ્તીમાં શામાટે અંતરાય નાખવો?” ઉધાએ પ્રશ્ન કર્યો.

“મહાત્માજીનું કહેવું સત્ય છે. દેશમાં હાલ અજ્ઞાન વર્ણ પડ્યું છે. સ્વતંત્રતા તો શું પણ સ્વતંત્ર થવાની ઈચ્છા પણ જણાતી નથી. પોતાનું પોષણ કરવાની પણ શક્તિ મનુષ્યોમાં જણાતી નથી. પ્રત્યેક બાળકમાં પારકા ઉપર આધાર રાખવાની સ્થિતિ જણાય છે. વસો તો વિદેશ પુરાં પાડે છે. કેળવણીનાં સાધનોય વિદેશ પુરાં પાડે છે. દીવાસળી, સોંય દોરો, ચૂપ્પ, કામળ, ટાંકણી વગેરે આવી હમેશના ધરગતુ ઉપયોગની ચીજો માટે પણ પારકા ઉપર આધાર રાખવું પડે છે. વધુ તો શું પણ આપણો સ્ત્રી સમાજ પોતાના સૌમાન્યનું

ચિન્હ જે અંગડીઓ તે પશુ વિદેશીઓ પુરી પાડે છે-રૂપણ સજ્જોમાં
કહું તો પુરુષો પોતાની સ્ત્રીઓને તેમનું સૌભાગ્ય ચિન્હ પશુ પુરુ, પાડી
લાગતા નથી. આપણી સ્ત્રીઓનાં સૌભાગ્ય ચિન્હ આજનાર પશુ
વિદેશીઓ છે. ન્યાં બાની દશા છે, ન્યાં પારકાના ઉપર આધાર
રાખનારી ગુલામી દશા છે. ત્યાં તે ગુલામી દશામાં ગુલામી પ્રજાની
સંખ્યા વધાર્યે જ નવી એ રાષ્ટ્રને વધુ અને વધુ પાયમાલ કરવાને
માર્ગ છે. આથીજ મહાત્માજીએ પોતાનો મત એ રીતે દર્શાવ્યો
છે. આજી જે પોતે રાષ્ટ્ર લાવનારે સારી રીતે સમજ્યાં હોય,
રાષ્ટ્ર સેવામાં તરફર હોય અને પોતાનાં બાળકમાં બાલ્યાવસ્થાથીજ
રાષ્ટ્ર લાવનાનાં બીજ રોપી શકે તેમ હોય તેવાં સ્ત્રી પુરુષોનાં લક્ષ
આટે મહાત્માજીની મના નથી.

‘ત્યારે એવાં સ્ત્રી પુરુષો લક્ષ કરે તો શું જોઈ ?’

‘સારું. એમને માટે મહાત્માજી મના કરતા નથી.’

‘પશુ એવાં મનુષ્યો લક્ષ ન કરે તો ?’

‘તો તેમને મહાત્માજી ફરજ પશુ પાડતા નથી.’

‘દરેક મનુષ્યે રાષ્ટ્ર સેવા કરીજા જોઈએ ?’

ઉપા પ્રશ્ન ઉપર પ્રશ્ન કરતી હતી. તેની ધચ્છા અરજીને
ચોતે ધારેલા વિષય તરફ લઈ જવાની હતી. અને તેનાં તે યતન
આધુજ હતો.

‘અલગત-દરેક મનુષ્યની ફરજ રાષ્ટ્ર સેવા કરવાની છે.
જો તે પોતે સમજે અને ન કરે તો રાષ્ટ્ર સેવા કરવાને શક્તિવાન
હોય છતાં ન કરે તો તે અત્યંત નીચ ગણાય.’

‘મનુષ્ય જેટલી રીતે રાષ્ટ્ર સેવા કરી શકતા સમયે તેટલી
રીતે કરવી જોઈએ કે એક રીતે કરે એટલે ચાલે ?’

‘જેટલા માર્ગો તે કરી શકે તેમ હોય તે તમામ માર્ગો તે
અંધાયલો છે.’

‘તમે પશુ અંધાયેલા ખરા કે નહિ ?’

‘કાયદો મનુષ્ય માત્રને અંધ ન કરતાં છે. એનાં અમલમાંથી
કાંઈ બચી શકતો નથી.’

‘તો પછી તમે લક્ષ કેમ કરતા નથી ?’ ઉપા મુદ્દાની વાત.

ઉપર આવી. ઉપાના અણુચિતવ્યા પ્રશ્નથી અમરુણ ચમક્યો. પોતાને કેવા સપાટામાં લીધો હતો તે હવે તે સમજ્યો. ક્ષણવાર મનમાં ઉપાના બુદ્ધિ ચાતુર્યની પ્રશંસા કરી પોતે આ મુદ્દામાંથી છટકવાનો વિચાર કરતો બોલ્યો.

“હું ભમ શામાટે કરું ? મારું કર્તવ્ય રાષ્ટ્ર સેવા બનાવવાનું છે અને આ મારું જીવન મેં એ કાર્યમાંજ આર્પણ કર્યું છે. હવે એ જીવન હું કાષ્ટને સોંપી શકું નહિ. એ જીવન ઉપર કાષ્ટનો અધિકાર સ્થાપી શકાય નહિ, કારણ એ જીવન ઉપર મારો પણ હવે અધિકાર નથી.”

“તમે ક્ષણિક કાર્ય માટે તમારું જીવન અર્પું છે કે ચિરં સ્થાયી કાર્ય માટે ?”

“જે બને તે માટે.”

“તો રાષ્ટ્રોત્થતિના ભાવિ માર્ગો નિષ્પત્ત કરવામાં, ભાવિ પ્રજાને રાષ્ટ્રોત્થતિના માર્ગે પ્રયાણ કરનારી બનાવવાની તમારી ફરજ નથી ? તમે તમારા જીવન સુધીજ રાષ્ટ્ર સેવા કરો એટલાનું થીજ કર્તવ્યની ઇતિશ્રી થઇ જાય છે ?”

“રાષ્ટ્રના ભાવિ ભક્તો તૈયાર કરવાનીજ ફરજ છે. અને તેથીજ સમાજમાં રાષ્ટ્ર ભાવના જાગૃત કરવાના સતત પ્રયાસો હું કરું છું. હું સમજી નથી શકતો કે તમે શા ઉપર આ બધા પ્રશ્નો કરો છો.”

હું તો મારા મનની શંકાઓ દૂર કરવાના હેતુથીજ પૂછું છું. પણ એતો સમજવો કે રોજ અદિષ્ટ બાનારો મનુષ્ય બીજાઓને અદિષ્ટથી દૂર રહેવાનો ઉપદેશ કરવાનો અધિકાર ધરાવી શકે ખરો ?”

“નહિંજ. પ્રથમ તેણેજ અદિષ્ટનો ત્યાગ કરવો જોઇએ.”

“ત્યારે તમે કેમ એ નીતિનું ઉદ્ધવન કરો છો ?”

“હું ઉદ્ધવન કરું છું ? શીરીતે ?” અમરુણ બોલતો બોલતો પાછો આરામ ખુરશી પર પડ્યો.

“અન્યને બાળકોને કેળવવાનો ઉપદેશ કરો છો, જ્યારે તમે બાળકોને ઉચ્ચપ્રતિભા રાષ્ટ્ર ભક્ત બનાવી શકો તેમ છો, છતાં કુંવારા રહો છો. તમારા આવા વર્તનથી તમે હિન્દમાતાના ભાવિ

હાકતો—અને તે પણ અંપૂર્ણ રાષ્ટ્ર બાવનાવાળા લોકોની સંખ્યા વધારવામાં અંતરાય નથી નાખતા? તમે શક્તિવાન હોવા છતાં સ્થિરતામાં તમે રાષ્ટ્રબાવનાવાળા સંતાનોની ભેટ નં ધરો તો અન્યને તેવો ઉપદેશ આપવાનો તમને શો અધિકાર?”

અરુણ ક્ષણવાર મૌન રહ્યો.

“મારી ઇચ્છા છે કે તમે ક્ષમ કરો. હું તમને પરણેલા બેવા અરુણ બિલ્કલ છું.” ઉપાએ કાંઈક લજ્જાનો ભાવ ધરતાં કહ્યું.

“હું ક્ષમ કરું તેથી તમને શો આનંદ? ઉપા! મારા લગ્નની આચાર્યશ્રીમાં તમે ન પડશો. એ વાત અત્રેજ રહેવાદો.”

અરુણનો પ્રત્યુત્તર સાંકળી ઉપા ક્ષણવાર મૌન રહી થોડી વાર રહી બાબુના ટેબલનો ખાનામાંથી એક ચિત્રપટ (છબી) કાઢી અરુણના હાથમાં મૂકતાં બોલીઃ—

“આ પુરૂષને તમે આગળો છો?”

અરુણ ચિત્રપટ સામું જોઈ રહ્યો તે ચિત્રપટ તેનુંજ બાલ્યાવસ્થાનું હતું. તેના મનમાં વર્ષો પૂર્વેના ખેનોવો તાબા રહ્યા. પોતાના પિતા, માતાના મીઠા શબ્દો યાદ આવ્યા ઉપા સાથેનો વિનોદ યાદ આવ્યો. તે વખતની ઉપા અને બાબુની ઉપાની તે સરખામણી કરવા હાથો. તે વિચારે ચઢ્યો. ઉપાએ પૂછેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાનું તેને સ્મરણ ન રહ્યું. ઉપા પણ ક્ષણવાર મૌન રહી બોલીઃ—

“કિશોર! મારી વાતનો કીક, પણ માતા પિતા યાદ નથી આવતા?”

ઉપા બોલતાં બોલતાં ગળગળી થઈ ગઈ. તેનું હૈયું હાથમાં ન રહ્યું. તે અરુણના પગ આગળ ખેંસી તેના પગપર આથુ મુકી રૂડી પડી. અરુણની દ્રઢતા હવે ન રહી. ઉપાને ઉદાસતા તે બોલ્યોઃ—

“ઉપા! ઉપા!! આ શું કરો છો? ઉઠો?”

“કિશોર! બહાવા કિશોર!! મહારા અપરાધ ક્ષમા કરો. મારી ઉદ્વેગની મને બહુજી મિથ્યા મળી ચૂકી છે. મને ક્ષમા કરો, તમારા ચરણમાં ભેા.”

“ઉપા! ઉઠો. સમજી વાંચને આ શું કરો છો?”

ઉપા ઉઠી અરુણના સામે ઉભી રહી. અમુ બીની નજરે તેના

તરફ જોઈ રહી. અરજીને ઉપા. આ વખત પણ અત્યંત સુંદર લાગી.
અરજીને મૌન જોઈ ઉપા ફરીથી ખોલી:—

કિશોરે! તમારું હૃદય આટલું બધું કઠોર થઈ ગયું છે? મારા
તરફ તમને જરાય સમતા નથી? હશે. મારા ભાવિમાં તમે દુઃખ
સરળવવા નહિ કર્યું હોય તો તેમ કરજો. પણ માતા પિતા-પેલા
જીજ્ઞાસુઓમાં પુત્ર વિદાયથી કંઈક માતા પિતાના હૃદયને તો
શાન્ત કરો.”

“ઉપા! હું તમારા ભાવિમાં દુઃખ સ્થળું છું?” અરજી
કેપકા જરી દ્રષ્ટિએ કહ્યું.

“હા. એમજ. આજ કેટલાય વર્ષથી મારા જીવન વિષાતા
તમે થઈ ચૂક્યા છે. મારા જીવનને તમારે જેવું બનાવવું હોય તેવું
બનાવો. હવે હું કાંઈજ કહીશ નહિ.”

“મારા ઉપર દોષ ન નાખો. મારું હૃદય શુદ્ધ બની ગયું છે.”

“હું તેને લીધું બનાવીશ.”

“મારા હૃદયને પ્રેમ ઝરો સુકાઈ ગયો છે.”

“હું તે ફરીથી વહેવડાવીશ.”

“સંસારના અયશ આરામ અને મોજ મજાની મને ઇચ્છા
રહી નથી.”

“હું પણ નહિ રાખું. હું પણ તમારા જેવુંજ જીવન ગાળીશ.”

“એવા જીવનમાં અપાર કષ્ટ સહન કરવા પડશે.”

“તે કળે મને તમારી જાયામાં સ્વર્ગનાં સુખ સમા લાગશે.”

“એ જીવનમાં મજા નથી. એકલુ અટલુ લાગશે.”

“હા. હા. હા.” ઉપા હસી પડી. “તમને સ્ત્રીના હૃદયની
જાણ ખબર પડે? સ્ત્રીઓને ઐશ્વર્યના ઉદ્દેશિમાં ક્રિયાતી દો, પણ
સેના પતિની મીઠી દ્રષ્ટિ આગળ તે-તુચ્છ છે. દુઃખને સુખ કેમ
બનાવવું, શુદ્ધ હૃદયને લીધું કેમ કરવું, પ્રેમલિન હૃદયમાંથી પ્રણય
નિર્ઝર કેમ ઉત્પન્ન કરવું એ બધી કળા તમને પતિની મીઠી
નજરમાંથી મળે છે. મારા બહાલા કિશોર!” ઉપા અરજીને કંઈ
વળમર્તા ખોલી. “હવે હક છોડી દો. તમારી ઇચ્છા એજ મારી

જાન્ય મનમોહન તેરો ભયો. ૩૪૦ ઉષા અને અરુણ આવશે

પ્રગ્ણ થશે. અને તમારો જીવનોદ્દેશજ મારું ધ્યેય થશે. હું પેલા અયશ આરામી કિશોરને લુલી જઈશ. આજથી હું અરુણનેજ આરા હૃદયમાં રાખીશ. બહાલા ! તમે અરુણ અને હું ઉષા. તમારો આર્ગ હું હમેશાં સાફ રાખીશ. એક વખત મને તમારો મીઠો શબ્દ સંભળાવો.” અરુણ પીગળ્યો. આટલા સમયનું આત્મબળ તેણે ખોયું. ઉષાની હનવટી પકડી તેણે કહ્યું: “ઉષા ! ઉષા ! તું અરેખર ઉષાજ છે. મારા શુષ્ક પલ્લુ રાષ્ટ્રિય જીવનમાં આજ તે ઉત્તમ ભાવના પ્રકટાવી છે. મારો ભાવિ રાષ્ટ્રિય પથ તે ધણી દક્ષતાથી સરળ કરી આપ્યો છે. ઉષા ! બહાલી ! ! ઉષાથી અરુણની રીતે છૂટો પડે ?”

ઉષા અરુણના વક્તવ્યભાષામાં શમાઈ ગઈ. છાતીમાં માથું શમાવતી ઉચ્ચ વદન કરી અરુણની દ્રષ્ટિને પોતાના હૃદયમાં ઉતારવા લાગી. બન્ને જણ નેત્ર મુગ્ધ બન્યાં. એટલામાં બારીમાંથી સ્વર આપ્યો:—

“કર લલાઈ, જીંદગાની, ઐર જવાની ફાની હૈ.”

“લિખારણુ અત્યારે કેમ આવી ?” અરુણે ચમકીને પૂછ્યું.

“એતો દેવી છે દેવી ! એણે તો મને તમારું ઓળખાણ કરાવ્યું.”

આમ બોલતી ઉષા બારણું ઉઘાડવા દોડી. ક્ષણવારમાં બન્ને જણ ઉપર આવ્યાં. લિખારણુ ક્ષણ વાર અરુણ તથા ઉષા સાથે જોઈ રહી. અરુણના મનમાં કંઈકે કંઈકે ગ્લાનિ થઈ. તે આફ જોવા લાગ્યો. લિખારણુ તેના મનનો ભાવ કળી ગઈ. તે બોલી:—

“મેરે દેવ ! ન શરમાઈએ. મયે વહીજ ‘કહને આઈ થી અહન !” ઉષા તરફ ફરી બોલી—“આવ. મેરે પાસ આવ.” ઉષા તેની પાસે ગઈ. લિખારણુ તેને સાથે લઈ અરુણની છેક નજીક જઈ બોલી. “પ્રકાશ ! દેવ ! ! મેરે પૂરાને પ્રેમકો યાદ કરો. વહ.

અબ હસ દુનિયાકા માયિક પ્રેમ નહિ હૈ. આપકી કૃપાસે મેરાં મોહ ટલ ગયા હૈ. અબ આપકી સેવા ઐર આપકા ફરમાન સુતાયિક સમાજ સેવામેં મેરા પ્રેમ લગ ગયા હૈ. મેરે દીલમેં આપકે લીયે ભક્તિ પ્રકટ હો ગઈ હૈ. મેં મેરી જમહૂર મેરી ઇસ છોટી બહન કા આપ કે શરણ મેં દેતી હું, ઉનકા સ્વીકાર કીજયે. ઐર ઉનકી ફલતી કુષ ખાડીકાં ખીલાઈએ. ઉનકી ઉમ્મીદાં પૂરી.

કરીએ. ઔર ઇસ લિખારના સેવાકા સ્વીકાર ડીજીયે.” આમ્મ મોહતા ઉપાને અમ્મનાં બોલામાં મેચાડી આનંદથી નાચવા તથા આવો ભાગી.

“ અમ્મ મનમોહન, મેરો ભયો,

અમ્મ મનમો—હન, મેરો ભયો.

મેરો ભયો—સંખી ! મેરો ભયો—

અમ્મ મનમો—હન, મે...રો ભયો.”

“ ગુદશન ! ગુદશન !! શાન્ત હો. તુ પાગલ હો જાયગી.” અમ્મણ બોલ્યો.

“ મેરેકો પાગલહી બનના હૈ. આજ મેં મેરે પ્રકાશકો સુખી કર સકી બહન ! અમ્મ અપને અમ્મણકો ન સતાધએ. હાં. સતાના હો તો જરૂર સતાધએ, મગર જમ્મ તુ ઔર વહ અંકલે—” ઉપાએ લિખારણના મોઢાપર હાથ દાખી તેને અટકાવી દીધી.

તણે જણુ હસી પડ્યાં. બાદ લિખારણ બોલી. “ પ્રકાશ ! હાં સૂલી—મેરે દેવ ! આપ આરબી એક કામ કરના હોગા.”

“ વહ કયા ? ”

“ અંદા ઔર વિનોદકી શાદી.”

“ ક્યા ઉન દોનો રાજી હૈ ? ”

“ અંદા તો હૈ. ઔર ઇશ્વરકી બી વહી ઇચ્છા હૈ.”

“ તમ જરૂર કી જાયગી. મેં વિનોદકો સમજાડુંગા.”

“ આપસે ન સમજે તો મેરી છોટી બહનકો બેજના. જુરને અમ્મણકો સમજા દીયા વહ વિનોદકો તો એક ઇશારેમેં સમજા દેગી.” ઉપા તરફ જોઈ લિખારણ હસવા લાગી. ઉપા તેના તરફ કપડાભરી દ્રષ્ટિએ પણુ હસિત વદને જોઈ રહી.

“ દેવ ! અમ્મ મેં આગ્યા ચ્હાતી હું ”

“ બા ખૂશી.”

લિખારણ ગાઇ. જતાં જતાં ઉપા તથા અમ્મણ તરફ નજર કરતી ગાતી ગઇ કે—

“ અમ્મ મન મોહન, તેરો ભયો.”

પરિચ્છેદ આરમ્ભો.

— ❦ —

શ્રી વિમળતા !

— ❦ —

હૃદયની નિર્મળતા—વિમળતા દેવોને પણ પૂજ્ય છે.

— ❦ —

ટલીક વખત ભારતના ઇતિહાસની અપૂર્ણતા જણાવી ભારતનાં સંતાનો પોતાનો ઇતિહાસ લખવામાં ફેટલા બેઠરહાર થા પછાત રહ્યાં છે એમ દીક્ષ કરવામાં આવે છે તે સંમંધમાં જણાવવાનું કે ઇતિહાસ લખવાની જે પદ્ધતિ ભારતનાં

સંતાનોએ ગૃહણ કરી છે. એ આયુતમ છે.”

અરણુ તથા વિનોદ બેઠા બેઠા નોંધપોથીનું અવલોકન કરતા હતા. વિનોદ પ્રબુદ્ધ હૃદયે નોંધપોથીનો અક્ષરે અક્ષર વાંચતો હતો. તેણે આગળ ચલાવ્યું,

“ અચાર્યોના—ભારત વાસીઓનાં સમાજનું પંધારણ તથા તેમનું કર્તવ્ય સૂચન એટલી તો સરસ રીતે થયું છે કે ઇતિહાસનું તેમાં ક્ષણ પણ વિરમરણ ન થાય. હમેશનાં કર્તવ્યો અને જેને ધર્મ કહેવામાં આવે છે તેજ ધર્મમાં ઇતિહાસનું મિશ્રણ કરવામાં આવ્યું છે. ધર્મદ્વારા ઇતિહાસનું, અને ઇતિહાસ દ્વારા ધર્મનું શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે. ભારતવાસીઓનાં વેદ, પુરાણ, શ્રુતિ, સ્મૃતિ એ શું છે? પૂર્વે થઈ ગયેલા મહાન રૂપિ સુનીઓ, અપતિઓ અને ઉચ્ચ પ્રતિભાશાલી પુરૂષોનાં જીવનની ગાથા. તેમના ઉપદેશો અને તેમના ઉદ્દેશોની ચર્ચા. આ અભ્યાસનેજ ભારતવાસીઓએ પોતાનો ધર્મ માની લીધો છે. ધર્મ તરીકે તેમને આવાં આવાં મહાન જીવનનું અધ્યયન કરાવવામાં આવે છે, તેમના ઉપદેશો સુબંધનું વર્તન એજ તેમનું ધાર્મિક વર્તન, અને તેમનાં ઉદ્દેશોનું પાલન એજ તેમની કર્તવ્ય દિશા નિયત કરવામાં આવી છે. સવારથી સાંજ સુધીમાં તેમનાજ જીવનનું અનુકરણ તેમણે કરવાનું હોય છે. તેમના ઉપદેશોજ શાસ્ત્રની આજ્ઞા તરીકે માન્ય કરાયા છે

અને તેમના ચારિત્ર્ય ઉપરથીજ તેમનું ચારિત્ર્ય ધર્મ એવા યોગ્યતાં કરવામાં આવી છે. મહાન શુભવેણી ભરેલા પ્રશ્નો પણ એજ ઉપદેશોના નિર્દેશની મદદથી ઉકેલવામાં આવે છે. અને એને જ શ્રેષ્ઠ-કર્તવ્ય તરીકે ગણવામાં આવે છે, ત્યાં ભારતવાસીઓને ઇતિહાસ લખવાનું જ્ઞાન ન હતું. વિદેશીઓના આવ્યા બાદ જ તે ઇતિહાસ લખતાં શીખ્યા. આવા આવા આક્ષેપો કરવા એ ભારતવાસીઓની ઉર્જા કીર્તિને અંધ લગાડવાના પ્રયત્નો છે. વિદેશીઓતો કદાચ લખે પણ ભારતવાસીમાંના જ કેટલાક પોતાને વિદ્વાન હોવાનો ડાળ બતાવનારા, ઇતિહાસના લેખક તરીકે સમાજને જાળખાવનારા ભારતપૂત્રો પણ આમ લખે એ એક પ્રકારની તેમની પ્રાચીન ભારતના પૂણ્યસ્થોક પૂત્રોની ઘૃણાજ કહેવાય-અરે ! એટલુંજ નહિ પણ ભારતના સંતાન તરીકેનું તેમનું એ વર્તન ભારતનો દ્રોહ કરવા જેવું જ ગણાય. શ્રુતિ, સ્મૃતિ, વેદ, ખૂરાણ વગેરે પ્રાચીન સંસ્કારી સંસ્કૃત ભાષામાં છે અને હાલ તેનો અભ્યાસ ન હોવાથી કદાચ બધાની જાણમાં તેમાંની વાતો, અને ઇતિહાસ ન આવે એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ શ્રીમદ્ ભાગવત, મહાભારત, શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા, રામાયણ આદિ મનાયલા ધર્મગ્રંથો, તથા હરિશ્ચંદ્ર શીળે, નળ, આદિ રાજાઓના ગાથાઓ શુ સુચવે છે ? શું એ ઇતિહાસ નથી ? કદાચ કોઇ કહેશે કે તેમાં રાજાઓનો અનુક્રમ નથી. તેમાં સાલ-વર્ષ-જાણાવેલાં નથી. પણ તેથી શું ? ભાગવતમાં સૃષ્ટિના ક્રમથી તે લખાયું ત્યાં સુધીનો ક્રમ નથી ? અરે ! તેમાં આખા માનવવંશનું આદિથી અંતસુધી વર્ણન છે. આનાથી બીજો ક્રમ કેવો જોઇએ ? અલખત ! તેમાં વર્ષ જાણાવ્યાં નથી. તેમજ થઇ ગયેલા તમામ રાજાઓની કારકીર્દિ જાણવી નથી પણ તેથી શું ? ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરનારને મહાપુરૂષોનાંજ જીવનના અભ્યાસની જોટલી જરૂર છે, તેટલી જરૂર ફક્તજો બનાવ કઇ સાલમાં બન્યા તે જાણવાની નથી. તેમ આવશ્યકતા માત્ર ઉચ્ચ જીવન ગાળનાર મહાપુરૂષોનાં જીવનનું અધ્યયન કરવાની છે. કાંઇ દુષ્ટ રાજાઓનાં જીવન અવલોકવાની નથી. વિદેશીઓ કદાચ તમામ રાજાનાં સારાં નરતાં જીવેતોનો અભ્યાસ કરવાની આવશ્યકતા ગણતા હોય તો-ભલે ગણે, ભારતવાસીઓને તેની આવશ્યકતા નથી. તેમના જોન (John), ચાર્લ્સ (Charles) જેમ્સ (James) આદિ

પરિચ્છેદ આરમ્ભો.

શ્રી વિમળતા !

હૃદયની નિર્મળતા—વિમળતા દેવોને પણ પૂજ્ય છે.

ટલીક વખત ભારતના ઇતિહાસની અપૂર્ણતા જણાવી ભારતનાં સંતાનો પોતાનો ઇતિહાસ લખવામાં કેટલા બેદરકાર થા પછાત રહ્યા છે એમ ટીકા કરવામાં આવે છે તે સંબંધમાં જણાવવાનું કે ઇતિહાસ લખવાની જે પદ્ધતિ ભારતનાં

સંતાનોએ ગૃહણ કરી છે. એ આયુતમ છે.”

અરુણ તથા વિનોદ બેઠા બેઠા નોંધપોથીનું અવલોકન કરતા હતા. વિનોદ પ્રબુદ્ધ હૃદયે નોંધપોથીનો અક્ષર અક્ષર વાંચતો હતો. તેણે આગળ ચલાવ્યું,

“આર્યોના-ભારત વાસીઓના સમાજનું બંધારણ તથા તેમનું કર્તવ્ય સૂચન એટલી તો સરસ રીતે થયું છે કે ઇતિહાસનું તેમાં કશું પણ વિરમરણ ન થાય. હમેશનાં કર્તવ્યો અને જેને ધર્મ કહેવામાં આવે છે તેજ ધર્મમાં ઇતિહાસનું મિશ્રણ કરવામાં આવ્યું છે. ધર્મદ્વારા ઇતિહાસનું, અને ઇતિહાસ દ્વારા ધર્મનું શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે. ભારતવાસીઓનાં વેદ, પુરાણ, શ્રુતિ, સ્મૃતિ એ શું છે? પૂર્વે થઇ ગયેલા મહાન રૂપિ સુનીઓ, અપતિઓ અને ઉચ્ચ પ્રતિભાશાલી પુરૂષોનાં જીવનની ગાથા. તેમના ઉપદેશો અને તેમના ઉદ્દેશોની ચર્ચા. આ અભ્યાસનેજ ભારતવાસીઓએ પોતાનો ધર્મ માની લીધો છે. ધર્મ તરીકે તેમને આવા આવા મહાન જીવનનું અધ્યયન કરાવવામાં આવે છે, તેમના ઉપદેશ સુજાનું વર્તન એજ તેમનું ધાર્મિક વર્તન, અને તેમના ઉદ્દેશોનું પાલન એજ તેમની કર્તવ્ય દિશા નિયત કરવામાં આવી છે. સવારથી માંજ સુધીમાં તેમનાજ જીવનનું અનુકરણ તેમણે કરવાનું હોય છે. તેમના ઉપદેશોજ શાસ્ત્રની આજ્ઞા તરીકે માન્ય કરાયા છે

અને તેમના ચારિત્ર્ય ઉપરથીજ તેમનું ચારિત્ર્ય ધડાપ એવી યોજના કરવામાં આવી છે. મહાન ગુણવર્ણી ભરેલા પ્રશ્નો પણ એજ ઉપદેશોના નિર્દેશની મદદથી ઉકેલવામાં આવે છે. અને એને જ ધર્મ-કર્તવ્ય તરીકે મણવામાં આવે છે, ત્યાં ભારતવાસીઓને ઇતિહાસ લખવાનું બાન ન હતું. વિદેશીઓના આબ્યા બાદ જ તે ઇતિહાસ લખતા શીખ્યા. આવા આવા આક્ષેપો કરવા એ ભારતવાસીઓની ઉત્તરજ કીર્તિને ઝાંખ લગાડવાના પ્રયત્નો છે. વિદેશીઓતો કદાચ લખે પણ ભારતવાસીઓના જ કેટલાક ચોતાને વિદ્વાન હોવાનો ડાળ ખતાવનારા, ઇતિહાસના લેખક તરીકે સમાજને ઝાળખાવનારા ભારતપૂત્રો પણ આમ લખે એ એક પ્રકારની તેમની પ્રાચીન ભારતના પૂણ્યસ્થોક પૂત્રોની ઘૃણાજ કહેવાય-અરે ! એટલુંજ નહિ પણ ભારતના સંતાન તરીકેનું તેમનું એ વર્તન ભારતનો દ્રોહ કરવા જેવું જ ગણાય. શ્રુતિ, સ્મૃતિ, વેદ, પુરાણ વગેરે પ્રાચીન સંસ્કારી સંસ્કૃત લાપામાં છે અને કાલ તેનો અભ્યાસ ન હોવાથી-કદાચ બધાની બહુસાં તેમાંની વાતો, અને ઇતિહાસ ન આવે એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ શ્રીમદ્ ભગવત, મહાભારત, શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા, રામાયણ આદિ મનાયલા ધર્મગ્રંથો, તથા હરિશ્ચંદ્ર શીળિ, નળ, આદિ રાજ્યોના ગાથાઓ શુ સુચવે છે ? શું એ ઇતિહાસ નથી ? કદાચ કેટલકેયે કે તેમાં રાજ્યોનો અનુક્રમ નથી. તેમાં સાલ-વર્ષ-જણાવેલાં નથી. પણ તેથી શું ? ભગવતમાં સૃષ્ટિના ક્રમથી તે લખાયું ત્યાં સુધીનો ક્રમ નથી ? અરે ! તેમાં આખા માનવવંશનું આદિથી અંતસુધી વર્ણન છે. આપાથી બીજો ક્રમ કેવો બોધાયે ? અશ્વત્થા ! તેમાં વર્ષ જણાવ્યાં નથી, તેમજ થઈ ગયેલા તમામ રાજ્યોની કારકીર્દિ જણાવી નથી પણ તેથી શું ? ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરનારને મહાકુરુક્ષેત્રના ઇતિહાસ અભ્યાસની જેટલી જરૂર છે, તેટલી જરૂર કદાચો ખતાવ કહી શકમાં બન્યો તે બહુવાની નથી. તેમ અવસ્થાના માત્ર ઉચ્ચ જીવન માળતાર મહાપુરુષોના જીવનનું અધ્યયન કરવાની છે. કાંઈ કુદ રાજ્યોના જીવન અવલોકવાની નથી. વિદેશીઓ કદાચ તમામ રાજ્યના સારા નરતાં જીવોનો અભ્યાસ કરવાની અવસ્થાના મણવા હોય તો-બલે મણે, ભારતવાસીઓને તેની અવસ્થાના નથી. તેમજ જોન (John), ચાર્લ્સ (Charles) જેમ્સ (James) આદિ

રાજાઓનાં જીવનો, તેમના સમયમાં પ્રજાએ મચાવેલા હુકમોનું ભલે તેઓ અવલોકન કરે, અને તેજ ઐતિહાસિક થઈનાનું "આપલેન્ડમે વિપ્લવ" વગેરે નામાભિપ્રાનથી ભલે તેમને ત્યાં પુનરાવર્તન થાય. ભારતવાસીઓને તેવા અવલોકનનીયે જરૂર નથી તેમ તેવા પુનરાવર્તનનીયે જરૂર નથી. ભારત જે હજી સુધી જ્ઞાન, અદિ-સામય, અને ધર્મવૃત્તિપરાયણ રહ્યો હોય, તો તેનું કારણ એજ છે કે ભારતના પૂર્વ નેતાઓએ તેમના આગળ ઇતિહાસરૂપે દૃષ્ટ અને હિંસામય ચરિત્રો નહિ પરંતુ જ્ઞાન્તિ અને અદિસામય તથા ધાર્મિક ચરિત્રો રજુ કર્યા છે; તેજ શીખવ્યાં છે. અને તેમના જીવનમાં તેજ ઉતાર્યા છે. આથીજ ભારતવાસીઓનો અદિસામય અસહકાર શ્રેષ્ઠ પદ ભોગવી શકે તેમ છે.

વિશ્વમાં જેટલા પંથ-ધર્મ માર્ગો નીકળ્યા છે, તે દરેકનું અવલોકન કરો. તે માર્ગોના પ્રવર્તકોનો જન્મ ક્યાં થયો હતો ? ક્યાં દેશના તેમના પર સંસ્કાર હતા ? અને તે દરેક માર્ગોનું મૂળ ક્યાં છે ? તથા તેમાં સૌથી પુરાતન કયો માર્ગ-માન્યતા છે ? આખા વિશ્વને કહેવુંજ પડશે કે તેમનો જન્મ એશિયા ખંડ કે જેમાં તે સમયે ભારત અપૂર્વ સત્તાશાલી હતો, તેમાં થયા હતા. તેમના પર સંસ્કારો ભારતના હતા. દરેક માર્ગનું મૂળ ભારતના પુરાતન જ્ઞાનાતન ધર્મમાંથી ઉદ્ભવ્યું હતું. ભારતના તે મનાયલા ધર્મનું નામ જે 'જ્ઞાનાતન' રાખવામાં આવ્યું છે તેજ તેની પ્રાચીનતા તથા સર્વમાન્યતા સિદ્ધ કરી આપે છે. આ બધું જાણી ? માત્ર ભારતના ગૌરવશાલી ઇતિહાસને લખતેજ. ભારતના સંતાન કોઈ પણ રાજદ્રોહી ન અને માટે-તેમનામાં શુર તરીકે મનાયલા બ્રહ્મ પુત્રોમાં રાજા પ્રતિનું પ્રજા તરીકેનું તેમનું રજુ ફેડવા માટેનું કર્તવ્ય જોડવામાં આવ્યું છે. નિત્ય ભોજનમાંથી "ભૂવર" પતિ અને 'ભૂત' પતિની આહુતિ પહેલાં 'ભૂપતિ'ની આહુતિ પ્રથમ જુદી આપવાનો નિયમ રખાયો છે. આ બધું ઐતિહાસિક શિક્ષણ ધર્મ દ્વારા આપાય છે. આવા દીર્ઘદર્શી મહાન્ ગૌરવશાલી ભારતનો ઇતિહાસ અવસ્થિત નથી યા ઇતિહાસ લખાયેલોજ નથી, અને ભારતવાસીઓને ઇતિહાસ લખવાનું જ્ઞાનજ નહતું એવા આરોપો કરનારની અદિમતા માટે શું કહેવું ?

કેટલીક વખત કેટલાક પુરૂષો રાષ્ટ્રોત્થતિના માર્ગમાં ધર્મભેદ અને વર્ણભેદને આડ રૂપ જણાવી તેનો નિષેધ કરે છે. આવડ પુરૂષોની વિચાર-શક્તિની તુલના કરવાનું કાર્ય અત્રે નથી. પરંતુ પ્રશ્ન એ થાય છે કે જે ધર્મમાં માત્ર ઇતિહાસ અને ઉચ્ચ પ્રતિ-આશલી મહા પુરૂષોના ચારિત્ર્ય વડે સિદ્ધ થયેલા ઉદ્દેશો અને માર્ગોનું અનુકરણ માત્ર હોય, અને તેવા પુરૂષોમાંની ભિન્નભિન્ન વ્યક્તિઓનાં જીવનને અનુસરનારા ભિન્નભિન્ન માર્ગોને ધર્મના રૂપે ઓળખવામાં આવતા હોય ત્યાં એ ધર્મ રાષ્ટ્રોત્થતિના માર્ગમાં કેવી રીતે આડે આવે ? સત્યને ઝઘાનાર અને અહિંસાને ઝઘાનાર સાથે રહી શકતા નથી ? સાથે કાર્ય કરી શકતા નથી ? ધીને વહેપાર કરનાર અને વસોને વહેપાર કરનાર વચ્ચે મિત્રતા હોતી નથી ? ખરકૂનો વહેપાર કરનાર અને ઝઘા કોંશી વેચનાર વચ્ચે મિત્રતા થતી નથી ? કદાચ વિરોધી ઉદ્દેશવાળા હોય તો મિત્રતા અસંભવિત ખરી. પણ જ્યાં કર્તવ્યનેજ ધર્મ મનાયલો હોય, જ્યાં ઉચ્ચ જીવનોના આદેશોનેજ ધર્મ આજ્ઞા મનાતી હોય ત્યાં આવો વિરોધી ભાવ સંભવે ખરો ? કદાચ કાંઈને જણાય તો તેમની દ્રષ્ટિનેજ દોષ છે.

વર્ણુ યાને જાતિભેદને પણ એવીજ અગવડ ગણવામાં આવે છે. જાતિભેદ ઉચ્ચ નીચતાની દ્રષ્ટિએ પડાયલો નથી. કર્તવ્ય ઉપ-નથી તેને નામ આપી તેને જાતિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. પ્રત્યેક મનુષ્ય, આર્થિક, શારીરિક, માનસિક, આધ્યાત્મિક આદિ ઉન્નતિનો વિકાસક્રમ એકલે હાથે કાઢી પશુ મદદ વિના સાધી શકે નહિ એમ લાગવાથી આ તમામ પ્રકારની ઉન્નતિના વિકાસ-ક્રમના અમુક વિભાગ પાડી, જે જે વિભાગમાં જે જે વ્યક્તિ સફલતાથી કાર્ય કરી શકે એમ હતી તેને તે કાર્યમાં થોજી તે નામ આપ્યું. પોતાના નેતાઓમાં અને તેમનામણ્ડિખળમાં અપૂર્વ વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધા હોવાથી તે નામ અવિચળ રહ્યું, જે જાતિ તરીકે ઓળખાવા લાગ્યું. આથી ઉન્નતિનો કયી રીતે અવરોધ થાય ? દલિલું ઉન્નતિ માર્ગે જનારાને સફળતા મળે તેમ છે. તે તે જાતિમાં તે તે વ્યક્તિ અદ્વિતિય તરીકે નીવડી પરસ્પરના સહકારથી વધુ અળવાન અને ઉન્નત પથે ગમન કરનાર બને છે. પૂરાતન દાખલા જુઓ. રાજા રાજ્ય કરી પ્રજાનું પાલન કરતો. ન્યારે કાંઈક ગદ

પ્રશ્ન યા કર્તવ્ય આવતું ત્યારે પોતાના શુર યા પુરોહિતની સલાહ—
 આજ્ઞા માન્ય કરતો. એ શું ખતાવે છે ? રાજ્ય તંત્ર ચલાવનાર અદ્વિતીય
 વ્યક્તિ રાજ્ય કરતી, બુદ્ધિમાન વ્યક્તિ આમાત્ય તરીકે સલાહ આપતી.
 ત્યારે નગરજનોને યોગ્યતા આવશ્યક સીમે, કૃષિવિદ્યામાં અદ્વિતીય
 મનાતી વ્યક્તિઓ સંપાદન કરતી અને સેવકભાવ જોઈ વિશેષ હતો તે
 સેવા કરતી. તેમ છતાં જો અમુક વ્યક્તિ પોતાની કહેવાળી જાતિ યા
 વર્ણ વિભાગ કરતાં અન્ય વર્ગ વિભાગના ગુણો વિશેષ ધરાવતી તો
 તે તે વિભાગમાં દાખલ થઈ શકતી. આવા દાખલા પણ શું ભાર-
 તમાં નથી જડતા ? વિશ્વામિત્ર ક્ષત્રિય હોવા છતાં બ્રહ્મર્ષિ નથી
 બન્યા ? વાલ્મીકિ રૂપી કોણુ હતો ? વર્ણુ વ્યવસ્થાનો નિયમ યથાર્થ
 સરજવામાં આવે તો ઉત્પત્તિ પથમાં તે અત્યંત અગત્યનો ભાગ
 ભજવે છે. જો વર્ણુ યા જાતિ કે જે પ્રથમ ભારતમાં તેના કર્તવ્ય
 અને કાર્યો ઉપરથી નિયત થતી હતી અને થઈ હતી તેનાથી
 ઉત્પત્તિ પથમાં અવરોધ થતો હોય તો હાલની વિદેશીય વ્યવસ્થા
 પણ તેવીજ છે. વિદેશીઓ તરફથી જે જુદા જુદા ધંધાને લગતી
 ડીઝીઓ અને ખિતાબો નિયત થયા છે તે શું છે ? બી. એ., એમ.
 એ., આઇ. સી. એસ., એલ. એમ. એસ; બી એસસી., એલ. ટી.
 ડી., એલ. આર. સી. પી., એફ. આર. સી. એસ., એમ. ડી.
 એન્જનીયર, ઓવરસીયર. આદિ અક્ષરો શું છે ? અલખત ! ભાર-
 તવાસીઓની તે જાતિ ઓળખ વંશ પરંપરાની છે ત્યારે વિદેશી-
 ઓની વ્યક્તિગત છે. પણ તેમાં ભારતવાસીઓનો ઉદ્દેશ મહાન્
 હતો. તેમની પોતાના પરની આત્મશ્રદ્ધા અતુલ હતી. પોતે ક્ષત્રિય
 હોઈ, રાજ્યતંત્ર અને જનરક્ષણમાં અદ્વિતીય હોઈ, પોતાના પૂત્રને
 તેથી પણ અધિક કુશળ બનાવવાનું સામર્થ્ય તેમનામાં હતું. પોતાની
 જાતપર, પોતાના આત્માપર તેમને એટલો વિશ્વાસ હતો; ત્યારે
 વિદેશીઓને તે નથી. એન્જનીયર પોતાના પૂત્રને વધુ પોતાનાથી કુશળ
 એન્જનીયર બનાવી શકશે એવી તેને શ્રદ્ધા નથી એનું કારણ પણ
 સ્પષ્ટ છે. ભારતમાં તે કળા એટલી કુશળતાથી શીખવાતી કે
 તે કળાવાન પોતે પોતાના જીવનના ઓવીસ કલાક તે કળા ખીલવામાં જ
 ગાળતો. અને તેથી તેનો બાળકમાં સ્વાભાવિકજ તે ગુણો ઉતરી
 આવવા સાથે, પોષાતા, અને પિતામાતા તપા શુર તરફથી તે
 ગુણોની ખીલવણી થતાં તે અદ્વિતીય નીવડતો. અને આથી તેમને

તે આપતની શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ હતાં. આથી વંશપરંપરા તે શુભો તેમનામાં ઉતરી આવ્યા અને પરિણામે તેઓ તે જાતિતરીકે જન્મ આરંભ થયા. ઐટલુજી નહિ પણ તે જાતિ તરીકે પોતાને ઝોળખાવામાં ગૌરવ મનાયું. જ્યારે વિદેશીઓને તે કળા અન્યની પસંદી શીખવી પડે છે અને તે શીખવામાં દ્રવ્યની જરૂર પડે છે. ખૂબી તેમને પોતાના ઉપર શી રીતે શ્રદ્ધા રહે ? જ્યારથી હારતવાસીઓ પણ તેમના સંસર્ગમાં આવ્યા ત્યારથી તેમની પોતાની શ્રદ્ધા ઓછી થઈ, અને તેમના કાર્યક્રમમાં પરિવર્તન થતા લાગ્યું. આથી તેઓ નિર્માત્ર્ય થતા ગયા. આથી કાણુ કહી શકશે કે વર્ણવ્યવસ્થા એ રાષ્ટ્રોન્નતિમાં વિઘ્નકર્તા છે ? છે જ નહિ. અને જે કદાચ લાગતી હોય, તો તેના ઉડા મૂળતત્વોને અભ્યાસ કરી તેને અસહન પાયાપર સુવ્યવસ્થિત કરવાની જરૂર છે. જ્યારે આ વર્ણવ્યવસ્થાના નાશ કરવામાં આવશે ત્યારે હારતના સત્તાનેની આત્મશ્રદ્ધા અને આત્મબલનો નાશ થશે. જે નતિક બલ ઉપર હારત આજ દુનિયાથી ટકી રહ્યું છે તે બલને ઉચ્છેદ કરશે અને હારત અલ્પસંખ્યમાં પોતાના ગૌરવ સાથે પોતાના અસ્તિત્વનો નાશ કરશે. આવીજ વિનિશ્ચયો હારતવાસીઓનું બક્ષ તેજસ્વી વર્ણવ્યવસ્થા તરફ ખેંચી તેનો નાશ કરવા સૂચવે છે. જેથી હારત હવે શને માટે દખાયલુ-કચરાયલું—નિર્માત્ર્ય શુદ્ધામી સ્થિતિમાં રહે.

બહારની વ્યક્તિ—વિદેશીઓમાં તેમના પોતાનું હિત ઉત્તમ પ્રકારે સાધનાર, જેને તેઓ મહાપુરુષ તરીકે લેખતા હોય (અને તેમણે તેમની દ્રષ્ટિએ તેને મહાપુરુષ લેખવો જોઈએ) તેની દ્રષ્ટિએ—સ્વહિત દ્રષ્ટિએ—હારત જેવું બનવું જોઈએ એમ લાગે, તેવું જ બનાવવાની શીખાઓ જ્યાં કુધી હારતવાસીઓ માને ત્યાં કુધી તેઓ પોતાનું આત્મીય ગૌરવ આપ કરી શકશે જ નહિ. તેમણે હારતને પોતાની દ્રષ્ટિએ જોવાની જરૂર છે. હારતવાસીને પોતાના ઘર માટે, પોતાના કુટુંબ માટે, પોતાના જીવન માટે શાની આવશ્યકતા છે તે ગમે તેટલો બાહ્યશ પણ વિદેશી મનુષ્ય શી રીતે જાણી શકે ? અને જે જે કંઈ જાણવે તે જ પોતાની આવશ્યકતા પ્રત્યે એમ માની બેનારા હારતવાસીની ધુદ્ધિ માટે શું કહેવું ? હારતવાસી જ હારતવાસીનો આવશ્યકતા બાબી કહે અને તેના આર્થ બતાવી કહે.

વિશ્વમાં સ્વાર્થ સર્વને છે. નિઃસ્વાર્થી કાઈ પ્રજા નથી. પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાની અતુટ જતા મેગવવા મનુષ્ય સામાને મમે તેમ સમજાવે છે. એ રીતે ભારતવાસીઓની તેમની સમાજ વ્યવસ્થા આટલે ગમે તેટલું કહેવામાં આવે એ બધું ભારતવાસીની દ્રષ્ટિએ તો અમાન્યજ રહેવું જોઈએ. અને અવનતિના મૂળ ક્યાં છે તે શોધી કાઢવા જોઈએ.

હાલની સ્થિતિમાં ઉત્તિ માર્ગમાં અવરોધ કરનાર તત્વોની તપાસ કરતાં ભારતવાસીઓમાં રૂઢ થઈ ગયેલી રૂઢીઓ અને મધ્યમ વર્ગની સ્થિતિ એ મૂખ્ય છે—”

“દેખાયે ! યહી હમારે ગુરુ ! યહી હમારે દેવ !”

વિનોદને આગળ વાંચતો અટકાવતી હોય તેમ એકાએક લિખારણુ ખારણું ઉપાડી અંદર દાખલ થઈ અરુણને પમે પડી. લિખારણુની પાછળ ઉષા, ચંદા, જ્યા તથા મીંકાલાલ પણ હતા. વિનોદ તથા અરુણ તેમના અણચીતળ્યા આગમનથી આશ્ચર્યમાં પડ્યા.

“ક્યા ખખર હૈ ?” અરુણે લિખારણુ તરફ જોઈ પૂછ્યું. બીજાને ક્ષણે ઉષા તથા ચંદા તરફ જોઈ કહ્યું : “તમે કાંઈ તરફી લીધી ? આવો. બેસો.” સર્વ બેઠા. ક્ષણવાર પછી લિખારણુ બોલી :—

“દેવ ! મયે ઔર મેરી ઉષા બહન આપકે પાસ કુછ લિક્ષા મંગતે આયે હૈ.”

“વહ બાત કલપર રખો. જલ્દી કરતેમેં ફાયદા નહિ. હર બાતમેં જરા શોચના ચાહીએ.” અરુણના શબ્દોથી તે વિચારમાં પડી. તેણે ઉષા તથા ચંદા સામું જોયું. બાદ અરુણે ચંદા તરફ જોઈ કહ્યું :

“બહેન ! તમારા પિતાશ્રીને સમાચાર જણાવ્યા ?”

“હા જી. મારા પિતાશ્રી કાલે અત્રે આવનાર છે.”

“એમને ઉતરવા માટે વિનોદ ! શી ગોઠવણ કરીશું ? એમના પિતા એક મુખી ગૃહસ્થ છે. મુખરેલા વિચારના શિક્ષિત ગૃહસ્થ છે. તેમની સગવડ સાચવવી એ આપણું કર્તવ્ય છે.” અરુણે કહ્યું.

“ ગુરૂની આજ્ઞા હોય તો હું મારે ઘેર વ્યવસ્થા કરાવું. ”
વિનોદ બોલ્યો.

“ હા. એ ઠીક છે. તું હંમેશાં જ નધ બધી વ્યવસ્થા કરી
આવ. જો સત્વર પાછો આવજો. તારું અત્રે કામ છે. ” અરુણે
વિનોદને જતાની સૂચના કરી.

વિનોદના ગયા બાદ અરુણ બોલ્યો:—“ ઉપા ! ગુદશન !!
હજી મેં વિનોદને વાત નથી કરી. મારો વિચાર છે કે હું તેને
કહું તે પહેલાં—”

“ હા. હાં. વહ ઠીક છે. બહન ચંદા ! ” સિખારણુ બોલી
ઉડી. “ બહન ચંદા ! હમલોગ જાતે છે. તું યહાં ઠહરજ. વહ આનેસે
તુ ઉનકા દિલ સમજલે. સખ અચ્છાહી હોગા. ”

કેટલીક વાતચીત કર્યા બાદ અરુણે પ્રતાપ, હરભમ તથા
રુણછોડના સખચાર જણવા મીડાલાદને સૂચના આપી સર્વ
ત્યાગી નીકળી ઉપાના ઘર ભણી વળ્યા. સિખારણુ એટલામાજ
ફરતી રહી.

વિનોદ ઉતાવળે પગલે ઘેર આવી જોઈતી વ્યવસ્થા કરી
પાછો ફર્યો. પણ ત્યાં અરુણ, ઉપા, સિખારણુ કાંઈને ન જોતાં
આશ્ચર્યમાં પડ્યો. તેણે ચંદાને પ્રશ્ન કયો,—

“ મારા ગુરૂ તથા ઉપા બહેન, પેલાં દેવી વગેરે ક્યાં ગયા ? ”

“ તે કાંઈ કાર્ય પ્રસંગે ગયાં છે. ” ચંદાના મુખપર શરમથી
લાક્ષણ ચઢી આવી.

“ તમે કેમ જાકાર્યા ? કાંઈ કામ છે ? ” વિનોદે પ્રશ્ન કર્યો.

“ હાજી. આપને કાંઈક પૂછવું છે. ”

“ શું પૂછવું છે ? ”

“ વિનોદરાય ! ઉપા બહેન કાલે ‘કહેતાં’ હતાં કે આપે
આપતું જીવન આપના ગુરૂને ચરણે સમર્પણ કર્યું છે એ
ખરી વાત ? ”

“ એમાં શો સંદેહ છે ? ”

“ અને એમણે એ સંકાર્ય છે ? ”

“ હા. બધીજ ખુશીથી. ”

“તેમને એ રીતે કાઢવું” જીવન સ્વીકારવાનો-સંસારથી વંચિત કરવાનો હેતુ છે ખરો?”

“અંદા ! અંદા !! તમે અધિકૃત પ્રશ્ન કરો છો. મારા શુદ્ધ માટે આવો પ્રશ્ન કરવો-એ પાપ છે. એ જોવાનું કાર્ય તમારું નથી.” વિનોદે કાંઈક ગંભીરતાથી કહ્યું.

“વારૂ. પણ તમને તમારું જીવન-એમ સંમર્પણ કરવાનો હેતુ છે ?”

“હું નથી સમજતો કે તમે આવો પ્રશ્ન શા માટે પૂછો છો.” વિનોદે કહ્યું.

“પુરુષનું કર્તવ્ય ક્યારે પૂર્ણ થયું ગણાય? દુનિયામાંના આર રથ તેણે ફેડવાનાં કે નહિં?”

“અંદા ! તમે મારા જેવા અપરિચિત મનુષ્ય સાથે આ બધી ચર્ચા કરો છો તેનું કારણ સમજાવવું નથી. તમારો ઉદ્દેશ શો છે?”

“વિનોદરાય ! તમે અપરિચિત નથી. અને કદાચ અપરિચિત હો તો પણ એકજ શરૂનાં શિષ્યો-એકજ નેતાનાં અનુયાયિઓ અપરિચિત ન કહેવાય. તેમનામાં ખુલ્લુ દીલ હોવાની આવશ્યકતા છે. તેમાં પણ જો કાંઈ પોતાના કર્તવ્યથી અટક થતું હોય તો તેને તેના કર્તવ્યનું ભાન કરાવવાનું પરસ્પર કર્તવ્ય છે. તમારા શરૂને લાગ્યું કે તમારા કર્તવ્યમાં કાંઈક ખામી છે જેથી તમે ભાવિ સેવા ઉત્તમ રીતે બજાવી નહિં શકો તેથી તમારી તે જૂલ તમને ખતાવવાની મને આજ્ઞા મળી છે. અને તેથીજ હું પૂછું છું. કહો, વિનોદરાય ! પુરુષને માથે પિતૃરથ ખરું કે નહિં?”

“ખરું તમે જો તે રથ ન ફેડો તો તમારો ઉદ્ધાર ખરો કે ? તમે તમારા પિતૃઓનો ઉદ્ધાર કરી શકો ખરો કે ?” અંદાએ પૂછ્યું.

“મારે-તે ચિંતા શા માટે જોઈએ ? જેના હાથમાં મેં માંડે જીવન સોંપ્યું છે તેનેજ બધી ચિંતા પણ સોંપી છે.”

“અને તેથીજ તેમની મને આજ્ઞા છે કે મ્હારે આપને જીવન કરવા તૈયાર કરવા—”

“ઐર વોહની દૂસરે કીસીકે સાથ નહિં. ચહ અંદા બહનકી સાથ” અંદાને અટકાવી ગુલશન દાખલ થતાં બોલી ઉઠી.

“દેવી ! ચહ આપ ક્યા કહ રહે હો ?” વિનોદ કાંઈક ભડક્યો.

“મેં કીક કહતી હું.” બિખારણે આગળ ચલાવ્યું. “વિનોદ

ભાઈ ! આપને યશ્કી ઝૈર મેરી વહ ધચ્છા હૈ કી આપ ધનસે શાદી કરે ઝૈર ભારતકી ભાવિ પ્રજા કે ઉત્કર્ષ મેં ભાગ લે. શાદી સિવા મનુષ્યકો ઉદ્ધાર નહિં હૈ. ઉસીસે અપને ધર્મગ્રંથમે ગૃહ-સ્થાશ્રમકો શ્રેષ્ઠ માના હૈ. ઝૈર વહ દેવી સરીખી મેરી બહન ચંદા આપકો સર્વ પ્રકારસે યોગ્ય હૈ. લે આપકો ચ્હાતી હૈ. કુદરતકી હી અધસી આગ્યા હૈ; કયોંકી જન્મ ઉસ્તે આપકો દેખે બી ન ચે તખ્ત ઉન્હોને આપકા નકશા નીકાલા થા. વહ ક્યસે હુવા ?”

વિનોદ સિખારણુ તથા ચંદા તરફ આશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યો. સિખારણુ આગળ બોલી:

“હા. મય સચ કહતી હું ઉસ વખતમે કુદરતને વક શાદી મુકરર કી હૈ. ”

“કયા શાદી ન કરનેસે સેવા નહી હો સકતી ?” વિનોદે પ્રશ્ન્યું.

“નહિં. ઉસીસે તો હમારે દેવ બી શાદી કરતે હૈ. ”

વિનોદ આશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યો. તેનું હૈયું આનંદથી ઉછળી રહ્યું. તેણે આતુરતાથી પ્રશ્ન્યું:—

“કીરકે સાથ ?”

“ઉપા બહનકે સાથ. ”

“આમીન ! આમીન ! ! શુકર ખુદાદા. ”

“અખ આપેહીતો ફરમાઈએ ? મેરે ભાઈ ! કષ્ટુત કર લીજીયે. આપ કષ્ટુત ન કરોગે તો શુશ્રુકા ફરમાન હોગા. ” વિનોદ અમોઘ રહ્યો.

“બહન ! આ. નંજદિક આ. ” સિખારણુ ચંદાનો હાથ વિનોદના હાથમા મૂકતાં કહ્યું.

“મેરે પ્યારે ભાઈ ! ધસ પુલકો સમાવીયે નં કુમલાઈએ. વહ તુમારે જીવનકા નૂ બનકે રહેગી તુમહારે આત્માની શાન્તી બનેગી. તુમહારે ઘણી લજબી બનેગી ઝૈર તુમહારે જન્મની સીડી બન રહેગી. ” ચંદા તરફ ફરતાં કહ્યું: “બહન ! આર્તિ-પતિકી હકુમત કયા હૈ વહ સમજાનેની કાષ્ટ જરૂરત નહી હૈ. તુ ઉનકી યાયા બનકે રહના. ઉનકે આત્માકી શાન્તી બનના. આઠો પહર ઉનકી સેવા ઉકાના. ઉન્હોંકી-તેરા કલ્યાણ કરેમા. મેરે દુલારે ભાઈ ! અખ-મેં જાતી ફૂં. આપમી ઉપા બહનકે વહાં આપએ. ”

ત્યારેજ સૂર્યોદય થશે.

ઉપર ઉપા અને અરણ્ય આવશે

ભિખારણ આવી ગઇ. વિમોહ એક તરફ જોઈ બોલ્યો:-
“હૃદયની શી રિમજતા!”

—*—

પરિચ્છેદ તેરમો.

—*—

ત્યારેજ સૂર્યોદય થશે.

—*—

વિશ્વની ઘટમાળનાં દ્વ દ્વે માફક સૂર્યોદય પહેલાં ઉપા અને અરણ્ય
આગમન અનિવાર્ય છે.

—*—

જગન્નાથને દિવાનપદ મળવાથી માધવલાલ શેઠને
અત્યંત આનંદ થયો. તેમ જગન્નાથ પણ શેઠનું
અગાડિતા જેવુંજ માન સાચવતો હોવાથી શેઠનું
માન પણ રાજપુરમાં વધી પડ્યું. જગન્નાથે પ્રભ-
હિતનાં કાર્યો હાથમાં લેતા માડ્યા. એવામાં એણે
વર્તમાનપત્રોમાં અરણ્ય ઉપરના આરોપની વીગત વાંચી. તેનું હૈયું
ચિરાઇ ગયું. તે તરતજ રાણા પાસે પહોંચ્યો. અને પંદરેક દિવસ
પોતાને જવાની જરૂર જણાવી. રાણા પાસેથી રજા મેળવી માધ-
વલાલ પાસે આવી પોતે રાજનગર જવાની તૈયારીમાં હતા એમ
કહ્યું. માધવલાલ શેઠ પણ તૈયારી કરતા હતા. જગન્નાથે પૂછ્યું:-

“કેમ શેઠ! આપ પણ તૈયારી કેમ છો શું?”

“હા. લાઘ! જુઓ આ તાર.” શેઠે તાર જગન્નાથના હાથમાં
મૂક્યો. જગન્નાથે તે વાંચ્યો.

“Kishore in Ahmedabad. Everything
alright. Come soon.” (કિશોર અમદાવાદમાં છે. સર્વ સાઈ
છે. જલ્દી આવો) તાર મુકનારનું નામ નહોતું. શેઠને તે નામ
જાણવાની પણ દરકાર ન હતી. કિશોર-પોતાનો લાડકવાયો કિશોર
આટલે વર્ષે સહીસલામત પાછો ફર્યાના સમાચાર જાણી શેઠ
તથા શેઠાણી અત્યંત આનંદમાં હતા. જગન્નાથ પણ તેમની
સાથે રવાના થયો.

આ બાંધુ અંદાનાં પત્રથી ગીરધરલાલ શેઠ બધી ખીના બાળી હતી. અંદ્રકાન્તની લુચ્ચાઈ માટે શેઠને બહુ લાગ્યું પરન્તુ અંદા બચી તેથી તેમને પરમઆનંદ થયો, તેમજ તેને બચાવનાર માટે દીલમાં અત્યંત માન થયું. તેપણુ પત્નિસહ મુંબઈથી રાજનગર આવવા ઉપડી ચૂક્યા હતા.

મદનરાયના મકાનમાં અત્યારે અંદા, ઉપા, વિનોદ, અરૂણ, લિખારણુ અન્ન તથા જ્યા બેઠાં હતાં. અંદાના પિતા આવવાના હતા. પરન્તુ તેમને લેવા રેશન ઉપર માત્ર મદનરાયજ ગયા હતા. કેટલાક સમય સર અંદાને સાથે આવવા તેમણે ના પાડી હતી, બધા આડી અવળી વાતોએ વળગ્યા હતા એટલામાં ત્રણ ચાર માડીઓ ખારણમાં આવી ઉભી. મદનરાય શેઠ મહેમાનને તેડી અંદર દાખલ થયા.

ગીરધરલાલ તથા તેમનાં પત્નિ અંદાને ભેટી કુશળતા પૂછવા લાગ્યાં એટલામાં તો જગન્નાથ અને દયા અંદર દાખલ થઈ અરૂણ તથા વિનોદને મળી આનંદની વાતો કરવા લાગ્યાં. એટલામાં માધવલાલ તથા તેમનાં પત્નિ, મદનરાય તથા અન્નને કિશોરના સમાચાર પૂછવા લાગ્યાં. મદનરાયને હજી કિશોરની ઓળખાણ પડી ન હતી. તે તો કિશોરની વાત સાંભળી આભાજ બની ગયા. પણ એટલામાં અન્ન નમંદા શેઠાણીને અરૂણ પાસે લઈ જઈ બોલ્યા, “બહેન ! આ તમારા કિશોર !”

માધવલાલના કર્ણ ચમક્યા. તે અરૂણ પાસે જઈ તેના સામે બેવા લાગ્યા. હવે અરૂણ બોલી ઉઠ્યો:—“બાપુ ! હુંજ તમારો કિશોર. આટલા દિવસ ઓળખાણ ન આપી મેં આપને બહુ ત્રાસ આપ્યો છે તે ક્ષમા માગુ છું.”

માધવલાલ શેઠ મગગળા થઈ ગયા. અરૂણ પિતાને પગે લાગી માતાને નમ્યો. હેતાગ માતાએ તેના છાતી સરસો ચાંપી માથે હાથ ફેરવી અશ્રુ ખેરવ્યાં. સર્વના હૃદય આનંદમાં મસ્ત બન્યાં. રણછોડ તથા હરભમ પણ તેજ વખત આવી પહોંચ્યા. લિખારણુ નેત્રોં ભરી ભરી આ દ્રશ્યનું પાન કરતી આનંદતી હતી. મદનરાયે પૂછ્યું:—

“પણુ આપને કિશોર આશ્વિના સમાચાર આપ્યા કાણું?”

“તેની મને ખબર નથી. તાર મુકનારનું નામજ નથી.”
માધવલાલે જવાબ દીધો.

અર્ધા આશ્ચર્યમાં પડી ગયા. ક્ષણવાર પછી લિખારણુ આમળ
બાવી બોલી:—“શેઠજી ! મને આપસે કુછ કહને ચ્હાતી હું.”

“શું કહેવું છે ? ખુશીથી કહો.” માધવલાલ બોલ્યા.

“યહ આપકે કિશોર માને હમારે અરુણકા, બચ્ચાહ ઉપા
બહનસે ઔર” ઝીરધરલાલ તરફ ફરતાં બોલી “આપકી ચંદા
બહનકે બચ્ચાહ હમારે વિનોદરાયસે કરનેકી મેરી પ્રાર્થના હૈ. વહની
રાજ હૈ.”

આવી પ્રાર્થના કોણ અમાન્ય રાખે? તરતજ આ વિચાર
નક્કી થયા અને લક્ષ્મી તૈયારી થઈ. ચંદાનાં લગ્ન પણ રાજ-
નગરમાંજ કરવાનું નક્કી થયું. લગ્ન પણ લેવાયા અને ઘર પણ
ગયા. ત્રિય પાઠક ! આ લગ્ન પણ જુદીજ ઢમે થયાં હતાં. નવો
તેમાં ન્યાતવરા હતા કે ન દુરાણાં હતાં. આમાં તો માત્ર ધાર્મિક
ક્રિયા કરવામાં આવી હતી. ન્યાતવરાના અર્થ બદલ તે રીતો
રાષ્ટ્રિયશાળાઓ, ઔષધશાળાઓ અને સમ્યક્ તથા ગરીબ વર્ગ
માટે સહાયક ફંડો અને ઉદ્યોગ ગૃહો માટે વાપરવામાં આવ્યા હતા
ઝીરધરલાલને અન્ય સન્તાન ન હતું તેમજ વિનોદને પણ બીજો
હિરસાદાર કાંઈ ન હતો, આથી તે બન્નેની મીલકત વિનોદને મળી
તેવીજ રીતે મદનરાયે ત્યાં માધવલાલની મીલકત પણ કિશોરને
મળી. બન્ને જણે આ મીલકતમાંથી અમુક રકમ પોતાના ગુજરાન
પુરતી જુદી રાખી બાકીની રકમ સમાજ સેવામાં ગાળવા વિચાર
કર્યો. જગન્નાથે પણ પોતાની બગીર તથા પગારમાંથી અમુક
રકમ રાખી બીજી તેમાં સોંપવાની પોતાની ઇચ્છા દર્શાવી.

લગ્નનું કામ ઉકલી ગયું. ઝીરધરલાલ શેઠ પતિવ્રત સુખક
જવાને બદલે રાજનગરમાંજ રહેવા હતા. અરુણ, ઉપા તથા વિનોદ
ચંદાને મદનરાયે પોતાના સાત્રમતી ઉપરના બંગલામાં રહેવા
જવાને બહુલ્યું. લિખારણુને સાથે લઈ તે ત્યાં ગયા.

આ બંગલો ધણે વિશાળ હતો. ચારે તરફ છુટી જગ્યા
તથા મોટા બગીચો પણ હતો. બંગલામાં ફરનીચર ઉત્તમ પ્રકારનો
ગોઠવેલો હતો. આજ ઉપા તથા ચંદાના હૃદયમાં આનંદ સમાનો
નહોતો. સંસાર મુખનો આજ પ્રથમ પ્રસંગ હતો. સૌ પોતપોતાના

મનમાં અવનવા ધાટ પડતા હતા. તેમનાં શયનગૃહ શણુગારવાનું કામ લિખારણે માથે લીધું હતું, તેણે બન્ને શયનગૃહ એક સરખાં પણ ઉત્તમ રીતે શણુગાર્યાં હતાં. અરણ્યનું શયનગૃહ શણુગારતાં તેના મનમાં હજારો પ્રકારનાં વિચાર આવતા હતા. “મેરે પ્રકાશકો યહ ખૂબ પસંદ આવેગા. મેરે પ્રકાશકો યહ બહુત આનંદ દેમા.” આવા વિચાર આવતા હતા. અરણ્યને શું શું પસંદ હતું તે તે જાણતી હતી, તે મુજબ તેનું શયનગૃહ તેણે શણુગાર્યું હતું વિનોદના શયનગૃહમાં પણ કયાંયે રાખી ન હતી.

ધામે ધામે રાત્રી દેવીનું સામાન્ય વ્યાખ્યું. રસીયી ચંદ્રિકાનું નિર્જર સર્વ સ્થળે નીતરી રહ્યું હતું. દિવાનખાનામાં પણ સ્થળે સ્થળે તેનો પ્રકાશ પડતો હતો, તેમજ નવદંપતીનાં શયનગૃહમાં પણ આ અદેખા ચંદ્રિકા ડોકીયાં કંતી હતી અરણ્ય તથા વિનોદ ભાવિ કાર્યક્રમની ચર્ચા કરતા બેઠા હતા. ઉપાં તથા ચંદા પણ તેમાં ભાગ લેતાં હતા. લિખારણે પણ તે ચર્ચામાં આન પૂર્વક સહાઈ હતી. જેમ જેમ ચર્ચા ચાલતી ગઈ તેમ તેમ અરણ્ય, વિનોદ, તથા ઉપા તેમાં લીન થતા લિખારણને જણાયાં, પરંતુ ચંદાની સ્થિતિ જુદી હતી. તેના હૃદયની વિઙ્ગળતા લિખારણથી છુપી ન રહી સ્ત્રીનું હૃદય સ્ત્રીજ ન જો એ ન્યાયે લિખારણે તેનું હૃદય સંપૂર્ણ રીતે વાચી શકતી હતી. વિનોદ સાથે એકાન્ત મેઝવવાને તકની રહી હતી. તેનું ચિત્ત તે ચર્ચામાં ન હતું. તે કણે કણે વિનોદના સાથે જોઈ રહી હતી લિખારણે તેના મનની યંત્રણ સહન કરી શકી નહીં તે ખોલી ઉઠી:—“દેવ ! યહ ચર્ચાકે લીયે બહુત અવગણ હૈ. નાનિ અધિક દુષ્ટ હૈ. લગભગ એક બળને આપા હૈ અજ વિષ્ટમ કીજયે.”

“અરણ્ય લિખારણનો મર્મ સમજ્યો. પોતે રવનગૃહમાં જવા તૈયાર થયો હોય તેમ ઉઠ્યો. વિનોદ તથા ચંદા એકબીજા સહનગૃહમાં ગયાં. અરણ્ય પાછો બેઠો. ઉપાં પણ તેની સાથે જઈ તેના સુખદ પાન કંતી બેઠી લિખારણે મૌન બેઠી બેઠી અરણ્ય તથા વિનોદ વાતો સાંભળતી મનમાં ધંધરની કૃતિને તરફ કરવા લાગી.

“ઉપા ! મ્હારું ન માનિ અત્રી સાથે લગ્ન કરે સુખની આશાએ ?”

“અરણ્ય ! મારા અહીં તમે સ્ત્રીઓનાં”

સમજો! શું દ્રવ્યથી સુખ મળે છે? જહોજલાલીથી સુખ મળે છે? વિષયવાસનામાં સુખ છે? નહિજ શુધ્ધ પ્રેમના ઝરણામાં તરવામાંજ મજા છે. તદ્મારા મોઢાનો એક મીઠો સ્વર એજ અમારું સુખ, એજ અમારું સ્વર્ગ. ”

“ ધન્યછે ઈષા ! હું નહોતો જાણતો કે તમે આટલું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું હશે, ”

“ મને પણ નહોતી ખબર કે મારો મોઢોનો ફિશોર આમ જહાત્મા બની ગયો હશે ” બન્ને જણ હસી પડ્યા.

“ ઈષા ! આપણે બાગમાં ફરતા હતાં અને તું ગાતી હતી તે યાદ છે? ”

“ અને તમે પેલું ગુલાબનું પુત્ર મારી વેણીમાં ચૂપચાલાવી આપતા હતા તે યાદ છે? ”

“ પણ ઈષા ! વઢાલી !! આત્મભોગ આપી સમાજ સેવા કરવાનું બળ તમારામાં આવશે? ”

“ મારા વઢાલાની મીઠી નજર ને બળ મને આપશે ”

“ અને આ સંસારનો મોહ ત્યાગ થશે? ”

“ પનિના પ્રેમ શિવાય આ સંસારમાં અમને કયો મોહ છે? ”

“ બાગ બગીચા મૂળી ઝુપડીમાં રહેવું ગમશે? ”

“ પણ એ ઝુપડીમાં મારો હૃદયવલ્લભ હશેને? ”

“ પ્રિયે ! સંવ્યભાવ છોડી સેવકભાવ ગ્રહણ થશે? ”

“ અમ સ્ત્રીઓનું હું ય તો સેવકભાવથી ઉભરાનુજ હોયછે! ”

“ પ્રિયે ! ઈષા ! તુંનો મારા હૃદયની દેવી છે. મારા બાવીઝાર્થમાં તું મારો પંથ સરળ કરીશ? ”

“ જેમ અરુણના પહેલાં ઈષા તેનો માર્ગ સરળ કરે છે તેમ ”

“ પણ એ અરુણ તો સૂર્યોદયને સૂચવે છે. ”

“ અને આપ પણ ભારતના બાવિ સૂર્યોદયને સૂચવશો ! ” સત્યજ છે ત્રિવર્ણિક !, ત્યારે પણ કહેવુંજ પડશે, કે ત્યારેજ ભારતમાં આવાજ.

ઈષા અને અરુણ આવશે ત્યારેજ સૂર્યોદય થશે.

USHA AND ARUN ' પ્રિયે ! ઉપા ! તુ તો મારા હૃદયની રેખી છે.....' મુદ્ર ૩૫૬ PAGE 356

સમજો! શું દ્રવ્યથી સુખ મળે છે? જહોન્નલાલીથી સુખ મળે છે? વિષયવાસનામાં સુખ છે? નહિજ શુદ્ધ પ્રેમના ઝરણામાં તરવામાંજ મઝા છે. તદ્મારા મોહાનો એક મીઠો સ્વર એજ અમારું સુખ, એજ અમારું સ્વર્ગ. ”

“ ધન્યછે ઉષા! હું નહોતો જાણતો કે તમે આટલું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું હશે, ”

“ મને પણ નહોતી ખબર કે મારો મોહનો કિશોર આમ અહાત્મા બની ગયો હશે ” બતે જણુ હસી પડ્યાં.

“ ઉષા! આપણે બાગમાં ફરતાં હતાં અને તું ગાતી હતી તે યાદ છે? ”

“ અને તમે પેલું ગુલાબનું પુત્ર મારી વેણીમાં ગુથવા લાવી આપતા હતા તે યાદ છે? ”

“ પણ ઉષા! વહાલી!! આત્મમેગ આપી સંમાજ સેવા કરવાનું બળ તમારામાં આવશે? ”

“ મારા વહાલાની મીઠો નજર ને બળ મને આપશે ”

“ અને આ સંસારનો મોહ ત્યાગ થશે? ”

“ પતિના પ્રેમ શિવાય આ સંસારમાં અમને કયો મોહ છે? ”

“ બાગ બગીચા ખૂબી ઝુપડીમાં રહેવું ગમશે? ”

“ પણ એ ઝુપડીમાં મારો હૃદયવલ્લભ હશેને? ”

“ પ્રિયે! સેવકભાવ છોડી સેવકભાવ ગ્રહણ થશે? ”

“ અમ સ્ત્રીઓનું હૃદય તો સેવકભાવથી ઢિલરાતુજ હોયછે! ”

“ પ્રિયે! ઉપ! તુંતો મારા હૃદયની દેવી છે. મારા બાવી-ઠાવેમાં તું મારો પંચ સરળ કરીશ? ”

“ જેમ અરુણના પહેલાં ઉષા તેનો માર્ગ સરળ કરે છે તેમ ”

“ પણ એ અરુણ તો સૂર્યોદયને સૂચવે છે. ”

“ અને આપ પણ ભારતના બાવિ સૂર્યોદયને સૂચવશો! ” સત્યજ છે પ્રિયવાંચક! ત્યારે પણ કહેવુંજ પડશે, કે જ્યારે ભારતમાં આવ્યાં.

ઉષા અને અરુણ આવશે ત્યારેજ સૂર્યોદય થશે.

USHA AND ARUN “ જિયે ! દિવા ! તુ તો મારા હૃદયની રેણી છે..... ” પૃષ્ઠ ૩૫૬ PAGE 356